

MESTEREK és TANÍVÁNYOK

2.

Tanulmányok
a bölcsészet- és társadalomtudományok
területéről

Pécs, 2018

Mesterek és Tanítványok

2.

MESTEREK és TANÍTÁSVÁNYOK 2.

Tanulmányok
a bölcsészet- és társadalomtudományok
területéről

Szerkesztette:
CZEFERNER DÓRA – BÖHM GÁBOR – FEDELES TAMÁS

Pécs, 2018

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Tudományos Diákköri Tanácsának kiadványa

Az angol nyelvű összefoglalókat gondozta:
Czeferner Dóra

A borítón Giovanni da Legnano kánonjogász (+1383)
bolognai síremlékének részlete látható.

A kötet megjelenésére a Nemzeti Tehetség Program, NTP-HHTDK-17
A hazai Tudományos Diákköri műhelyek és rendezvényeik támogatása
program keretében kerül sor.

A kötet megjelenését támogatta:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

© A Szerzők
© A szerkesztők

Tartalom

Előszó	7
FARKAS JUDIT–KARÁCSONYI KRISZTINA A határozott névelő megjelenéséhez kapcsolódó kérdések	9
SZETELI ANNA–ALBERTI GÁBOR Hát igen, más hát!	27
JANKOVITS LÁSZLÓ Meridie?	55
KOVÁCS PÉTER Jan comes mint Dávid	63
FEDELES TAMÁS Az uralkodó, a Szentszék és a magyar főpapok Luxemburgi Zsigmond korában	81
KOVÁCS ISTVÁN Az aradi káptalan előjárói: a prépostok (1135–1526)	147
KISANTAL TAMÁS A zsidóüldözés ábrázolása az 1950-es évek magyar irodalmában	165
VENYERCSÁN DÁVID „Tudom, erről nem illik beszélni...”	189
ZSUPOS NORBERT A spinozizmus problémája Althusser és Deleuze filozófiájában	213

NEMES–WÉBER ZSÓFIA	
Az óvóképzés jogi háttere 1891-től a második világháborúig	235
TURNACKER KATALIN	
A szerzői vizualitás és akusztika módjai	
Wim Wenders művészetében	261
SIMOR KAMILLA	
A küszöb átlépése – Claire Denis: A behatoló	291
FEJES NIKOLETTA–JÁRAI RÓBERT	
A <i>grit</i> és a <i>coping</i> kapcsolatának vizsgálata sportolói	
és nem sportolói mintán	311
ERDENE TEMULIN SZONJA–PUTZ ÁDÁM	
A Sötét Hármas személyiség típusok párválasztási	
preferenciái	329
ARNDT BERNADETT–RÉVÉSZ GYÖRGY	
Vizuális esztétikai döntéshozatal vizsgálata egyszerű	
geometriai ábrák téri kompozíciójában	343
ARATÓ NIKOLETT–LÉNÁRD KATA	
Internetes zaklatás és mentalizáció	369

Előszó

Négy évvel ezelőtt jelentettük meg *Mesterek és Tanítványok* címmel azt a tanulmánykötetet, amelyben Karunk tudomány iránt elkötelezett, s annak művelésében már az első lépéseket megtett hallgatói és mentortanárai egy-egy dolgozatát adtuk közre. Mindezt hagyományteremtő vállalkozásnak szántuk, ugyanis kiváltképp fontosnak tartottuk és tartjuk, hogy a tudományos pályájukat kezdő tehetséges és elhivatott fiatalok, valamint témavezetőik közös gondolkodását, munkáját ily módon is megjelenítsük. Az természetesen magától értetődő, hogy a tapasztaltabb szakemberek útmutatást nyújtanak a tudomány ingoványos talaján még bizonytalan, apró lépésekkel induló ifjabb generáció tagjai számára. Mindez azonban megfordítva is érvényes: a tudásra szomjazó tudóspalánták kérdésfelvetése, látásmódja, lendülete a témavezetőikre is ösztönzőleg hat. Az egy-egy téma kapcsán folytatott beszélgetések, eszmecsereik tehát korántsem egyoldalúak, hanem mindkét fél számára előremutatóak. Számos esetben a gyümölcsöző kezdeti együttműködést közös kutatási programok, publikációk követik. A *Mestert* és a *Tanítványt* ugyanis lényegét tekintve a felfedezési szenvedély, a tudásvágy szétválaszthatatlanul fűzi össze.

Éppen ezért éreztük időszerűnek, hogy immár második alkalommal rendezzük meg a *Mesterek és Tanítványok* tudományos tanácskozást, amelyre 2017. szeptember 28–29-én került sor. A szimpózium keretében hét szekcióban, összesen 23 előadás hangzott el, amelyeket tartalmas diszkussziók követték. Jelen kötetünk a nyelv- és irodalomtudomány, a medievisztika, a filozófia, a nevelés- és filmtudomány, valamint a pszichológia területéről összesen 16 tanulmányt tartalmaz. A dolgozatok között találunk társszerzős munkákat is, amelyek vállalkozásunk lényegét a tanár és diák közös munkáját szemléltetik.

Annak reményében nyújtjuk át e gyűjteményes kötetet, hogy hallgatókra és oktatókra egyaránt inspiratív módon hat, ezáltal (is) gyarapítva a Bölcsészettudományi Kar *Mestereit és Tanítványait*.

Pécs, 2018. június 25.

A kötet szerkesztői

FARKAS JUDIT–KARÁCSONYI KRISZTINA

A határozott névelő megjelenéséhez kapcsolódó kérdések

Questions Concerning the Appearance of the Definite Article

In this paper we show some syntactic constructions of Hungarian definite nouns in the framework of transformational generative grammar. Our goal is to reveal how the application of D-visibility Principle influences the appearance of definite article in the syntactic constructions; for example in such structures which contain demonstrative pronouns, *-nAk* possessors, or nouns including a person name. The paper concludes with some constructions containing postpositions, in which Grohmann's Phase Theory (2003) and Sigurðsson's (2009) theory are applied.

Keywords: definite article, D-visibility Principle, definite Hungarian nouns, Phase Theory.

*

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy a különböző határozott magyar főnévi kifejezések szintaktikai szerkezetében hogyan jelenik meg a határozott névelő, illetve hogy ezek a szerkezetek mennyiben térnek el egymástól, azom feltétel mellett, hogy a konstrukcióknak minden esetben illeszkedniük kell a D-láthatósági elvhez.¹ A szöveg a következő módon épül fel: először definiáljuk a határozott főnevek fogalmát, majd ismertetjük a D-láthatósági elvet. Miután bemutattuk Szabolcsi és Laczkó² DP-szerkezetét, amelyre kiindulási alapként tekintünk, ismertetünk néhány olyan szerkezetet, amelyek (részben) a D-láthatósági elv alkalmazása miatt az említett szerkezethez képest bonyolultabb szintaktikai reprezentációval rendelkeznek. Az általunk

.....
¹ ALEXIADOU 2004. 31–58.; EGEDI 2015.

² SZABOLCSI–LACZKÓ 1992. 179–298.

ismertetett szerkezetek olyan főnévi kifejezéseket reprezentálnak, amelyek tartalmazznak:

- határozott névelőt,
- *ez/az* mutató névmást,
- *-nAk* ragos birtokost,
- jelöletlen birtokost,
- személyes névmási birtokost,
- személynevet,
- személynevet és jelzőt egyszerre,
- *ezen/eme* mutató névmást
- az *ezen* mutató névmást és jelzőt egyszerre,
- valamint a *mindkét* és a *valamennyi* kifejezéseket.

Mindezek mellett a tanulmány végén kitérünk olyan névutós szerkezetek szintaktikai szerkezetére is, amelyek a grohmanni fáziselmélet³ alapján épülnek fel.

Első lépésként azt kell tisztáznunk, hogy milyen főnévi konstrukciókat tekintünk határozottnak. Bartos⁴ és É. Kiss⁵ megközelítését átvéve, egy főnévi kifejezést akkor tekintünk határozottnak, ha tárgyasetben állva tárgyias (azaz határozott) ragozást vált ki az igén; néhány ilyen esetet szemléltet az (1a-f) példasor.

- (1a) Látod *őt*.
- (1b) Látod *a fiút*.
- (1c) Látod *Péter könyvét*.
- (1d) Látod *Pétert*.
- (1e) Látod *eme fiút*.
- (1f) Látod *mindkét fiút*.

A főnevek határozott voltát szintaktikailag az reprezentálja, hogy szerkezetükben egy DP héj épül ki az NP héj fölé, ahogyan az Szabolcsi és Laczkó főnévi csoport szerkezetéből (1. ábra) is jól látható. A szerkezet a (2a) és (2b) példákban látható határozott névelős főnevek szerkezetét mutatja meg.

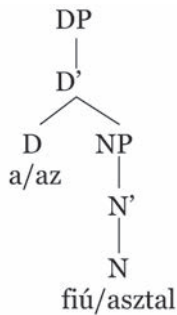
³ GROHMANN 2003.

⁴ BARTOS 2000. 653–762.

⁵ É. KISS 2000.

- (2a) a fiú
 (2a') a két okos fiú
 (2b) az asztal
 (2b) a két szép asztal

1. ábra A Szabolcsi és Laczkó-féle DP szerkezet

Az *a/az* határozott névelő a D fejből helyezkedik el, a főnévi kifejezés (*fiú/asztal*) pedig az N fejből jelenik meg. Ha a magyar határozott névelőt összevetjük a német vagy az olasz határozott névelőkkel, megállapíthatjuk, hogy a jelző nélküli határozott főnévi kifejezések szintaktikai szerkezete akkor is az 1. ábra szerint alakulna. A német és az olasz nyelv a magyar nyelvvel ellentétben a grammatikai nemeket is kifejezi, így ezen nyelvek határozott névelői – *der/die/das*, illetve *il/la/lo* – megmutatják az őket követő főnév grammatikai nemét, (azaz mindkét esetben beszélhetünk hímnemű, nőnemű, és semleges nemű alakokról); nincs azonban különbség abban a tekintetben, hogy a szintaktikai szerkezetben ezek a névelők is a D fejből reprezentálódnak.

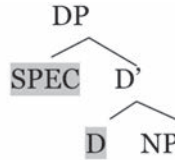
Amennyiben a kifejezéseket egy-egy számnévvvel (NumP) vagy melléknévvvel (AP) bővítjük ((2a') és (2b')), úgy ezek a kategóriák N' kiterjesztésre csatolva⁶ jelennének meg ebben az egyszerű, birtokos szerkezetet nem tartalmazó konstrukcióban.⁷

⁶ A csatolás kategóriaismétlést jelent. Azt a kategóriát, amelyre az új kategóriát csatoljuk (N'), megismételjük.

⁷ A tanulmány későbbi részében Szabolcsi és Laczkó tovább vizsgálják a bővítő kategóriák főnévi csoporton belüli elhelyezkedésének kérdését. Megkülönböztetik a határozott névelőt (D) és a többi determinánst (Det), utóbbiakat N' -ra csatolva ábrázolják.

A továbbiakban prezentált szerkezetek mindegyikében érvényesülő elv a D-láthatóság elve,⁸ amely szerint határozott főnévi kifejezés esetén vagy a D fejnek, vagy a D specifikálójának kitöltve kell lennie, és a két pozíció nem lehet egyszerre kitöltve. A szabály működését a 2. ábra teszi szemléletesebbé.

2. ábra: A D-láthatósági elv

Az általunk bemutatott szerkezetek mindegyikét alapvetően É. Kiss⁹ munkája nyomán prezentáljuk. Ezek közül az első a határozott névelőt tartalmazó főnévi kifejezéseké, amelyek semmilyen más bővítményt vagy vonzatot nem tartalmaznak. Ábránk ebben az esetben teljes mértékben megegyezik a Szabolcsi és Laczkó-féle DP szerkezettel (1. ábra). A D fej ki van töltve a határozott névelővel, a D specifikálója pedig üres marad (annál is inkább, mivel nincs a szerkezetben semmilyen elem, ami oda kívánkozna).

Érdekesebb a helyzet a mutató névmást is tartalmazó főnévi kifejezéseknél ((3), 3. ábra). Ebben az esetben a mutató névmást gyakran a D specifikálójában ábrázolják,¹⁰ ez azonban nem illeszkedik a D-láthatósági elvhez, hiszen ebben az esetben a specifikáló és a határozott névelőt tartalmazó D fej egyszerre lennének kitöltve. Ennek kiküszöbölésére kiépítettünk a DP héj fölé egy DemP¹¹ (*demonstrative*, azaz mutató névmási) frázist, az *ez* mutató névmás pedig ennek a specifikálójában bázisgenerálódik.

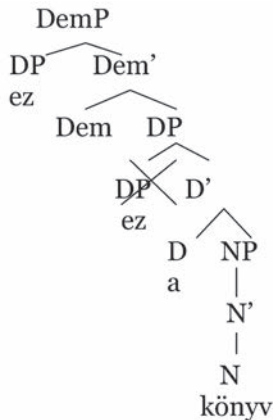
(3) *ez* a könyv

⁸ ALEXIADOU 2004. 31–58.; EGEDI 2015. A D-láthatóság elvét a szövegben való gyakori előfordulása miatt nem hivatkozzuk többé, azt minden esetben Alexiadou és Egedi már hivatkozott munkái alapján értjük.

⁹ É. KISS 2000.

¹⁰ A mutató névmást a D specifikálójában ábrázolta például Bartos Huba. BARTOS 2000. 653–762.

¹¹ A mutató névmás számára szintén DemP frázist épített ki Dékány. DÉKÁNY 2011.

3. ábra Az *ez/az* mutató névmásos szerkezet

A következő két ágrajz olyan főnévi konstrukciókat reprezentál, amelyeknek van birtokosi vonzata. A magyarban kétféle birtokost különböztethetünk meg,¹² a jelöletlent (4a) és a *-nAk* ragos birtokost (4b). Szintaktikai szempontból a legrelevánsabb különbség a kettő között, hogy a határozott névelő csak a *-nAk* ragos változat előzheti meg, a jelöletlen birtokos nem.

(4a) Péter könyve/ *Péter a könyve

(4b) Péternek a könyve

Az első, birtokost is tartalmazó ágrajzban a jelöletlen birtokos szintaktikai reprezentációját mutatjuk be, a (4a) alatt közölt példa, azaz a *Péter könyve* ábrázolásával. Abból kifolyólag, hogy birtokos konstrukcióról van szó, a birtokolt főnévi kifejezésen megjelenik a birtokoltságot kifejező *-e* morféma. Ez a szerkezetben a Posd¹³ fejben helyezkedik el, amely az NP héjra épülő kiterjesztés.¹⁴ A jelöletlen birtokos eredendően ennek a specifikálójában bázisgenerálódik, és leellenőrzi, hogy a birtokoltságjel jelenléte legitim-e

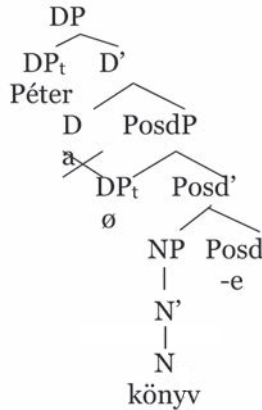
¹² SZABOLCSI–LACZKÓ 1992. 179–298.

¹³ A PosdP frázis Bartos Poss frázisának feletethető meg. BARTOS 2000. 653–762.

¹⁴ Annak oka, hogy a Posd frázis nem az eddig látottaknak megfelelő módon ágazik el, az az oka, hogy az általunk bemutatott szerkezetekben azok a frázisok, amelyek fejében szuffixum típusú morféma van, jobbra ágaznak (*right-headed*), a többi, nem szuffixum típusú morfémával kitöltött fej pedig balra (*left-headed*) ágazik.

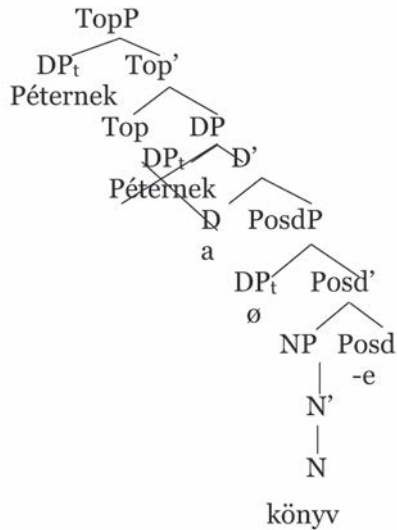
vagy sem. Innen a D specifikálójába mozog, így pedig a D-láthatóság elvének értelmében a D fejből lévő határozott névelő nem kerül beillesztésre.

4. ábra Jelöletlen birtokost tartalmazó szerkezet

A *-nAk* ragos birtokost tartalmazó főnévi kifejezések szerkezetét az 5. ábra szemlélteti, ami a (4b) alatt megadott kifejezés – *Péternek a könyve* – ágrajza. A szerkezet alulról felfelé haladva ugyanúgy néz ki, mintha jelöletlen birtokosi konstrukcióval lenne dolgunk. A birtokos DP-je azonban nem a könyv DP-jének specifikálójában jelenik meg, ahol Szabolcsi és Laczkó, illetve Bartos is feltételezi. Ennek oka a D-láthatósági elv, illetve a két birtokos közti különbség, amit előzőleg már kifejtettünk, nevezetesen az, hogy a *-nAk* ragos birtokost tartalmazó szerkezetben határozott névelő is megjelenik (a birtokos után). Mivel a D fejből megjelenő névelő nem törlődik, hanem hangtanilag is realizálódik, a birtokos DP-je nem mozoghat eredeti pozíciójából (a Posd specifikálójából) a DP specifikálójába. Ehelyett egy főnévi csoporton belüli operátorpozíciót építettünk ki neki, ez esetben belső topikalizációnak vetettük alá.¹⁵

¹⁵ A főnévi csoport szerkezetén belüli operátorokról már Szabolcsi és Laczkó is szót ejtett 1992-es munkájában, a *-nAk* ragos birtokos belső topikként való értelmezése pedig É. Kiss idézett tanulmányában is megjelenik.

5. ábra A *-nAk* ragos birtokost tartalmazó szerkezet

Személyes névmási birtokos esetén (6) a már ismert Posd és DP héjak közé É. Kiss és Bartos¹⁶ alapján kiépítettünk egy Agr frázist is, amely a birtokos és a birtok közti egyeztetés frázisa, fejében a személyes névmásra utaló birtokos személytoldalék helyezkedik el (6. ábra). A személyes névmási birtokos a Posd specifikálójából az Agr specifikálójába mozog el, ott is ölt hangalakot. A D-láthatóság elve ebben az esetben is teljesült, hiszen a D fejen ott a határozott névelő, a DP specifikálója pedig üresen maradt. Az *én* személyes névmásnak, ahogyan az az ábrán is látható, nem DP, hanem ProP (*pronoun*, névmás) kategóriát adtunk. Ezt az tette indokolttá, hogy ez a névmás, szemben például az egyes szám harmadik személyű alakokkal (5b) kizárólag alanyi ragozást tud kiváltani az igén, tárgyasat semmiképpen sem (5a), emiatt pedig nem tekinthetünk rá határozottként.

(5a) Látsz engem. / *Látod engem.

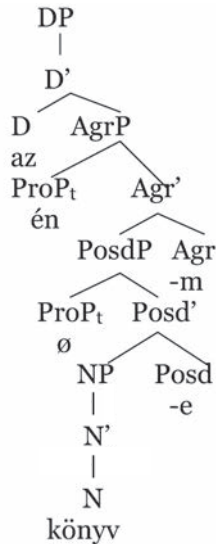
(5b) Látod őt.

(6) az én könyvem

¹⁶ É. Kiss 1992; BARTOS 2000. 653–762.

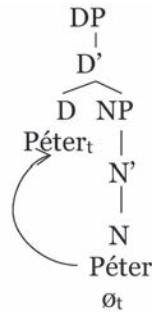

6. ábra Személyes névmási birtokost tartalmazó szerkezet

A személynevek szerkezete nagyfokú hasonlóságot mutat a határozott névelőt tartalmazó, semmilyen bővítménnyel nem bővített kifejezések szerkezetével (1. ábra). Különbözik azonban abban a tekintetben, hogy a személynevet az N fejből a D fejbe, a határozott névelő helyére mozgatjuk (7. ábra), hiszen ha az üresen állna, akkor az egész DP üres lenne, és így nem teljesülne a D-láthatóság elve, mivel ezúttal a DP specifikálójában nem jelenik meg semmilyen elem. Vannak olyan nyelvjáráások (a szerzőké is ilyen), ahol az anyanyelvi beszélők gyakran határozott névelővel látják el a személyneveket, amikor egy társalgás során azt feltételezik, hogy beszédpartnerük is ismeri a szóban forgó személyt, és pontosan tudja, kiről van szó. Ilyen esetekben a személynévnek az N fejből D-fejbe való mozgatására nincs szükség, hiszen a D fejben ott van a határozott névelő, a szerkezet ugyanúgy fog kinézni, mint a határozott névelős, bővítménnyel nem rendelkező főneveké (1. ábra).

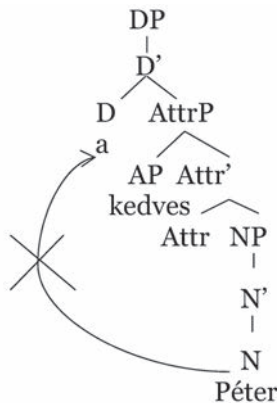
7. ábra Személynevek szerkezete

Az említett N fejből D fejbe történő mozgatás nem tud azonban megvalósulni, ha jelzős szerkezettel van dolgunk (7), ugyanis az N és a D kiterjesztések közé ékelődik a jelzői frázisokat magába fogadó Attr¹⁷ héj (8. ábra). Mivel egy kifejezésben több jelző is megjelenhet egymás után, ez a frázis többször is megismétlődhet egy szerkezetben belül. Ha jelzővel bővül a személynév, akkor a név az N fejben marad, a határozott névelő kötelezően megjelenik a D fejben, a D-láthatósági elvnek megfelelően pedig üres marad a D specifikálója.

(7) a kedves Péter

8. ábra Jelzővel bővített személynevek szerkezete

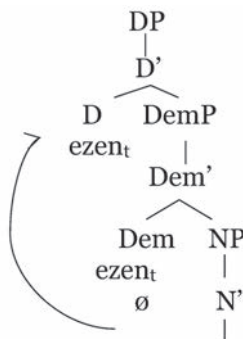

¹⁷ FARKAS 2018.

A szöveg elején prezentált mutató névmást is tartalmazó kifejezéseketől (3. ábra) eltér azoknak a kifejezéseknek az ágrajza, amelyekben az *ezen/eme* mutató névmások szerepelnek (8). Szemben az *ez* mutató névmással az *ezen/eme* névmások nem veszik fel a tárgyragot (vö.(9a)-t (9a')-vel), és nem képesek megelőzni a szerkezetben a határozott névelőt (9b), de az általuk bővített főnévi kifejezés ugyanúgy tárgyas ragozást vált ki az igén (9c). Ezekből a tulajdonságaikból kifolyólag nem a Dem frázis specifikálójában DP-ként, hanem a Dem fejből ábrázoltuk őket. Pillanatnyilag nem teljesülne a D-láthatósági elv, hiszen sem a D fejből, sem a D specifikálójában nincs semmilyen elem. A probléma megoldásának érdekében hasonlóan jártunk el, mint a személynevek esetében, és a Dem fejből található névmást a D-fejbe mozgattuk, a DP specifikáló pedig értelemszerűen üresen maradt.

- (8) *ezen/eme* könyv
 (9a) Látod *ezt* a könyvet.
 (9a') *Látod *ezen*t könyvet.
 (9b) *Látod *ezen* a könyvet.
 (9c) Látod *ezen* könyvet.

9. ábra Az *ezen/eme* mutató névmást tartalmazó kifejezések szerkezete

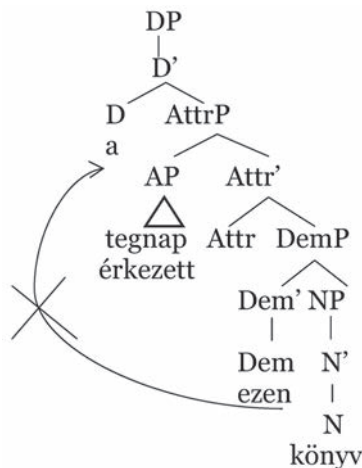

Ha azonban az *ezen/eme* mutató névmást is tartalmazó kifejezéseket tovább bővítjük valamilyen jelzővel (10), akkor a Dem fejből D fejbé történő mozgatás nem lehetséges, hiszen a Dem és D héjak között elhelyezkedő Attr héj, amelynek specifikálójában a jelző van, ismételtlen blokkol, és meggátolja ezt a mozgatást, mint a jelzővel bővített személynevek esetében is. A mutató

névmás tehát a Dem fejen marad (10. ábra), ami nem is okoz semmilyen problémát a szerkezet szempontjából, mivel a D-láthatóság elve így is teljesül, hiszen a D fejen ekkor kötelezően megjelenik a határozott névelő.

(10) a tegnapi érkezett ezen könyv

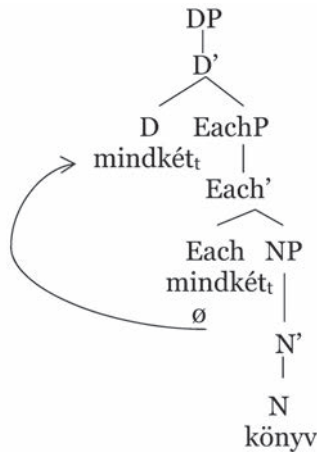
10. ábra Az ezen/eme mutató névmást tartalmazó, jelzővel bővített kifejezések szerkezete

A következőkben két olyan szerkezetet fogunk bemutatni, amelyekben valamilyen számosító kifejezés is van. Ha a főnévi kifejezést a *mindkét* szóval bővítjük (11a), megállapíthatjuk, hogy az tárgyas ragozást vált ki az ige (11a'), tehát szükség van a D héj kiépítésére is (11. ábra). A *mindkét* kifejezés az N és a D héjak között, az EachP (*each*, azaz *mindkét*) fejében bázisgenerálódik, innen azonban el kell mozdulnia, mivel mind a D fej, mind pedig a D specifikáló üres. Miután a *mindkét*-et elmozgattuk a D fejebe, teljesül a D-láthatóság elve.

(11a) mindkét könyv

(11a') Látod mindkét könyvet.

11. ábra A *mindkét* kifejezést tartalmazó főnévi konstrukciók szerkezete

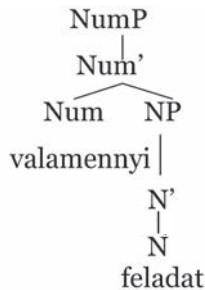
Ha a főnévi szerkezetet a *valamennyi* kifejezéssel bővítjük, akkor az az igén kétféle ragozást is kiválthat, ez a két különböző alak pedig más-más jelentéssel bír. A (12a') alatt szemléltetett, határozott kifejezés azt jelenti, hogy az összes feladatot megoldottuk. Ezzel szemben a (12a) alatt közölt példamondat jelentése az, hogy megoldottunk néhány feladatot. Az eltérő jelentések eltérő szintaktikai reprezentációkat eredményeznek.

(12a) *Valamennyi feladatot megoldottunk.*

(12a') *Valamennyi feladatot megoldottuk.*

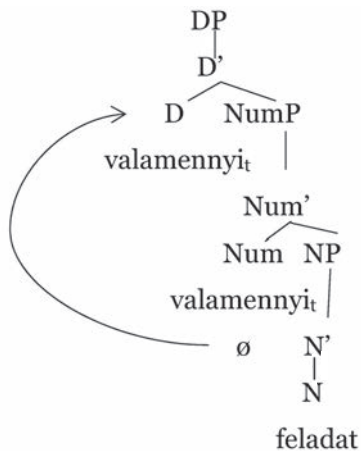
Amennyiben a (12a) példamondatban szereplő főnévi konstrukciót akarjuk ágrajzzal szemléltetni (12. ábra), az N héj fölé csak a Num héj épül ki, amelynek a fejében a *valamennyi* kifejezés realizálódik hangtanilag. Ebben az esetben a D héj kiépítésére sincs szükség, mivel a főnévi kifejezés nem határozott, hiszen az igén nem vált ki tárgyas ragozást.

12. ábra A valamennyi kifejezéssel bővített, határozatlan főnévi kifejezés ágrajza

Ha viszont a (12a') alatt közölt példamondatban szereplő főnévi kifejezést kívánjuk ágrajzzal szemléltetni, szükségessé válik a D héj kiépítése is, hiszen ezúttal határozott főnévi konstrukcióval van dolgunk. Mivel azonban sem a D fejben, sem a specifikálójában nincs semmilyen elem, amely ott bázisgenerálódott volna, szükségessé válik a Num fejben található *valamennyi*nek a D fejbe való mozgása, azért hogy a D-láthatóság elve teljesülhessen.

13. ábra A valamennyi kifejezéssel bővített, határozott főnévi kifejezés ágrajza

A tanulmány utolsó részében névutós szerkezeteket fogunk bemutatni, amelyek mindegyike a Grohmann-féle fáziselméleten¹⁸ alapszik. Ennek értelmében a mondat, illetve a főnévi csoport szintaktikai szerkezete fázisokra osztható, egy fázis pedig három „szerteágazó tartományból” (*prolific domains*) áll. A theta zónában ($\Theta\Delta$) a tematikus jegyekért felelős elemek helyezkednek el, a phi zónában ($\Phi\Delta$) az egyeztetésért felelős jegyek, a hierarchikusan a legmagasabban elhelyezkedő omega ($\Omega\Delta$) zóna pedig a diskurzussal kapcsolatos jegyekért felelős, itt helyezkednek el az operátorok. Az elemek mozgását az antilokalitás elve korlátozza, amely szerint egy elem nem mozoghat eredeti pozíciójához képest sem túl közelre, sem pedig attól túl távolra. Ezt az biztosítja, hogy egy fázison belül thetából phibe, phiból omega zónába történhet a mozgás, de lehetséges a fázisból fázisba való mozgás is, amennyiben az adott elem ugyanolyan tartományba érkezik, mint amilyenből indult (tehát például egy adott elem thetából thetába mozog).

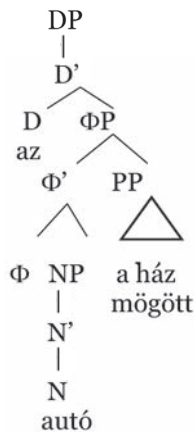
Egy egyszerű névutós konstrukció (13) szintaktikai szerkezetében az N kiterjesztés teszi ki a theta zónát, a névutó frázisa viszont már a phi zónában van, összhangban Grohmann¹⁹ elméletével, amely szerint a szabad bővítmények itt bázisgenerálódnak. Ezt hivatott szemléltetni az a tény is, hogy a PP (postposition, vagyis névutó) a ΦP frázis módosítójában helyezkedik el (14. ábra). Határozott főnévi kifejezésről lévén szó, kiépült a D héj is, amely fejében ott van a határozott névelő, specifikálója pedig üres maradt.

(13) Látom [az autót a ház mögött].

¹⁸ GROHMANN 2003.

¹⁹ GROHMANN 2003. 313.

14. ábra Névutós kifejezés szintaktikai szerkezete

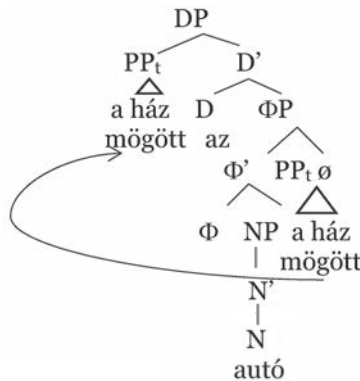
Ha viszont a névutó jelzősül (14), eltérő szintaktikai szerkezetre lesz szükség. Ebben az esetben a névutós szerkezet ugyanúgy a ΦP frázis specifikálójában bázisgenerálódik, azonban a megfelelő szórend kialakításának érdekében elmozog a DP specifikálójába. A D-láthatósági elv is érvényesül a mozgás által, hiszen *a ház mögötti* kifejezés után nem állhat határozott névelő, a kifejezés agrammatikus lenne, a névelő tehát törlődik. A szintaxis azért nem jelzi, hogyan került az *-i* morféma a *mögött* névutóra, mert az nem a szintaktikai, hanem a fonológiai komponensben került a helyére, a Sigurðsson-féle²⁰ nyelvi transzfer magyarázatát alkalmazva. Sigurðsson elméletének lényege, hogy ha a szintaxist univerzálisan szeretnénk kezelni, akkor nem itt kell reprezentálni a nyelvileg esetlegesen megjelenő (például egyeztetési) jegyeket, hanem ezeket a fonológiai komponensbe kell utalni, illetve a szintaxist a fonológia felé vivő transzfer ügyének kell tekinteni.

(14) Látom [*a ház mögötti autót*].

²⁰ SIGURÐSSON 2009.

15. ábra Jelzősített névutós kifejezés szintaktikai szerkezete

Zárásként pedig egy olyan összetett főnévi kifejezés szintaktikai szerkezetét mutatjuk be, ahol nem csak névutó, de mutató névmás is jelen van a konstrukcióban (15). A szóban forgó névutós kifejezés ezúttal a határozott névelő előtti zónában jelenik meg (15), ezúttal ismét jelzősítetlen formában (vö. (13)). Azt, hogy a főnévi kifejezés nem „szakad szét”, a *na például* keret²¹ biztosítja, olyan módon, hogy a *na például* kifejezés megjelenik az adott főnévi szerkezet előtt (egyértelműen kijelölve ezáltal annak bal szélét), míg a főnévi csoportra visszautaló, rezumptív névmás közvetlenül követi a főnévi szerkezetet, kijelölve ezáltal annak jobb szélét. A keret belső kontrasztív topike (emelkedő-eső) hangsúlymintát hív elő.

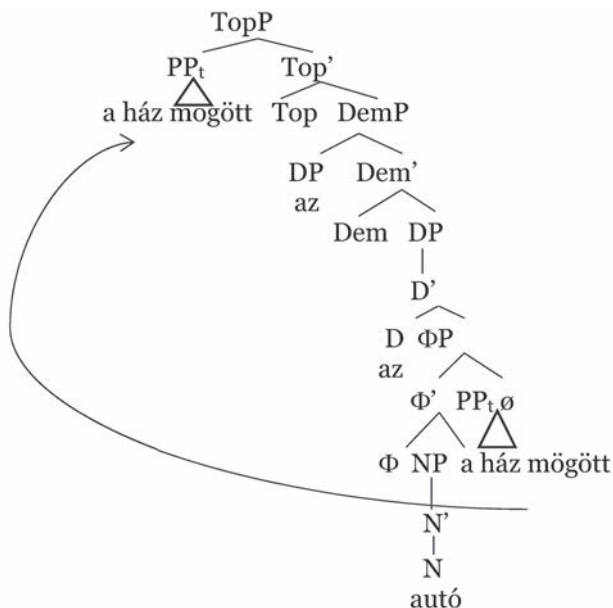
(15) Na például [a ház mögött az az autó], az nagyon tetszik.

Amint az ágrajzon látszik (15. ábra), a névutós szerkezet ezúttal is a Φ tartományban, ΦP frázis specifikálójában bázisgenerálódik, amely héj fölött a D kiterjesztés helyezkedik el. A fejből megjelenik a határozott névelő, specifikálójára pedig üres marad, így a D -láthatósági elv is teljesül. A mutató névmás (DP frázissal) a D fölé épített Dem specifikálójában helyezkedik el, amely fölött egy Top frázist építettünk ki. Utóbbi a főnévi csoport szerkezetén belüli operátor. (A *na például* keret gondoskodott róla, hogy a főnévi kifejezés, illetve egyes részei ne a mondat szintjén kerüljenek operátorpozícióba.) A névutós szerkezet tehát Φ zónából egy operátor specifikálójába, azaz Ω zó-

²¹ ALBERTI–FARKAS–SZABÓ 2015.

nába mozgott, így a mozgatás az antilokalitás elvének is megfelel, és összhangban van a grohmanni fáziselmélettel.

16. ábra Névtós kifejezést és mutató névmást is tartalmazó főnevek szerkezete

Ebben a tanulmányban a magyar határozott főnévi csoport különböző bővítésményekkel ellátott változatainak szintaktikai szerkezeteit mutattuk be. Mivel arra törekedtünk, hogy az általunk prezentált szerkezetek illeszkedjenek a D-láthatóság elvéhez, különösen nagy hangsúlyt fektettünk a határozott névelő megjelenésével kapcsolatos kérdésekre. A tanulmány legfőbb újdonsága a főnévi kifejezésen belül különbözőképpen, azaz jelzősített, illetve jelzősítetlen formában megjelenő névtós szerkezetek egységes reprezentálásában jelölhető meg, mely reprezentációk igazodnak mind a grohmanni²² fáziselmülethez, mind pedig a sigurðssoni²³ elmülethez.

²² GROHMANN 2003.

²³ SIGURÐSSON 2009.

Rövidítések

- ALEXIADOU 2004 ALEXIADOU, Artemis: On the Development of Possessive Determiners. Consequences for DP Structure. In: Diachronic clues to synchronic grammar. *Linguistik Aktuell* 72. (2004) 31–58.
- ALBERTI–FARKAS–SZABÓ 2015 ALBERTI Gábori–FARKAS Judit–SZABÓ Veronika: Arguments for Arguments in the Complement Zone of the Hungarian Nominal Head. In: Approaches to Hungarian. Eds. É. Kiss Katalin–Surányi Balázs–Dékány Éva. Amsterdam, 2015, 5–36.
- BARTOS 2000 BARTOS Huba: Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Szerk. Kiefer Ferenc. Bp., 2000. 653–762.
- DÉKÁNY 2011 DÉKÁNY Éva: A Profile of the Hungarian DP. The Interaction of Lexicalization, Agreement and Linearization with the Funktional Sequence. (http://real-phd.mtak.hu/57/1/thesis_dekany.pdf, utolsó megnyitás: 2018. február 2.)
- EGEDI 2015 EGEDI Barbara: The Hungarian Definite Article across Time: an Account of its Spreading. Presented at *ICSH 12*, Leiden, May 22–23, 2015.
- É. KISS 2000 É. Kiss, Katalin: The Hungarian Noun Phrase is Like the English Noun Phrase. In: Approaches to Hungarian 7. Eds.: Alberti, Gábor–Kenesei, István. Szeged, 2000. 119–149.
- FARKAS 2018 FARKAS Judit: Alkalmazott generatív nyelvészet, Pécs, 2018.
- GROHMANN 2003 GROHMANN, Kleanthes K.: Prolific Domains: On the Anti-Locality of Movement Dependencies. *Linguistik Aktuell* (2003): 66.
- SIGURÐSSON 2009 SIGURÐSSON, Halldór Ármann: Remarks on Features. In: Explorations of Phase Theory: Features and Arguments (Interface Explorations). Ed. Kleanthes, Grohman. Berlin, 2009, 21–52.
- SZABOLCSI – LACZKÓ 1992 SZABOLCSI Anna–LACZKÓ Tibor: A főnévi csoport szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan. Szerk. Kiefer Ferenc. Bp., 1992. 179–298.

Hát igen, más hát!

‘Well yeah, it is different’

The paper provides a formal analysis of Hungarian two-word short answers to *yes/no* questions, which consist of a verbal prefix, a verb stem or a nominal predicate followed by a personal pronoun or the discourse marker *hát*. The different degrees of acceptability of pronoun variants and the discourse marker at the right periphery are compared to each other, alongside with the investigation of the meanings, or more precisely, the pragmasemantic contributions, of the resulting constructions. We claim that the function of the discourse marker is to emphasize, or intensify, the propositional content, while the personal pronoun *én* refers to the speaker’s self-worth. These properties, together with the general pragmasemantic properties of congruent question-answer pairs, are formally captured in the post-Montagovian dynamic discourse-representational framework $\Re$ ALIS, REciprocal And Lifelong Interpretation System. The underlying advantageous feature of $\Re$ ALIS, which its anti-representational rivals (e.g. Lauer’s Dynamic Pragmatics) lack, is that it immediately makes it possible to formally represent the possible-world-like constructions of interlocutors’ beliefs, desires, authorities and intentions in a recursive manner. Our ultimate purpose is to build the inventory of such possible worlds, on the basis of which the pragmasemantic contribution of the basic sentence types and the different discourse markers can be described. The current paper concentrates on the interrogative and the answering-declarative types, alongside with the construction-specific properties of the particular two-word answer types discussed.

Keywords: representationalism, discourse markers, sentence types, short answer, pragmasemantics

Bevezetés

A tudományos módszer

Írásunkban betekintést kívánunk nyújtani egy lehetséges világ alapú leltárba, ami más formális szemantikai és pragmatikai¹ törekvésekhez hasonlóan a konvencionalizálódott alapmondattípusok, illetve beszédaktusok rendszerét kívánja megjeleníteni. Tesszük mindezt a rövidválasz-konstrukciók meggyőző elemzésének feladatát a középpontba állítva, olyan eseteket is figyelembe véve, amikor azok diskurzusjelölőt tartalmaznak.

Bemutatjuk továbbá a megoldási keretünknek választott *ReALIS* elméletet, amely a diskurzus résztvevőinek lehetséges hiedelmeire, vágyaira, szándékaira, mozgósítható képességeire utaló világocskák rendszerét a korábbi törekvéseknél hatékonyabb, megújított ontológiára alapozva kezeli.² Majd az elemzésben koherens rendszerbe helyezük a kérdést és a kérdésre adható választ. A kérdést pedig az elemek kompozicionális³ bővítése révén vezetjük le a harmadik alapvetőnek tartott⁴ mondattípusból, a felszólításból, így rendezve egyetlen kompozicionális láncolatba a három fő mondattípust.

A keretben előrelépés, hogy a searle-i illokúciós aktuson túl a perlokúciós hatást és ezen túlmutató állapotokat is modellezünk. A második szakaszban ennek módjára is kitérünk.

A jelenségkör

Eldöntendő kérdésekre (1–4) adható lehetséges válaszokat mutatunk be, majd a *ReALIS* elméleti keretben meghatározzuk azokat a jelentéskomponenseket, amelyekkel magyarázható, hogy ezek a válaszok a különböző esetekben miért preferáltak eltérő mértékben. A grammatikalitási ítéletek a nyelvi példákban a következő ötfokú skálán alapulnak, a hatodik szint, a jelöletlen „kifogástalan mondat” ítélet mellett: (?) > ? > ?? > *? > *.

¹ SEARLE 1969, 1976; ZAEFFERER 2001. Idézi GÄRTNER 2012; LAUER 2013.

² ALBERTI–KLEIBER 2014.

³ GROENENDIJK et al. 1996.

⁴ SEARLE 1969, 1976; ZAEFFERER 2001. Idézi GÄRTNER 2012; LAUER 2013.

- 1) a. Megetted a spenótot? / Megkaptad a szerepet?
 b. Meg hát!
 c. Meg én!
- 2) a. Megette(m) a spenótot? / Megkapta(m) a szerepet?
 b. ^{??}Meg ő!
 b'. *Meg Péter!
 c. (*Meg te!) *Meg ez/az!
- 3) a. Meglepődtél?
 b. Meg hát!
 b'. (De) meg ám!
 c. ^{??}Meg én!
- 4) a. Egy kávét kérsz?
 b. Azt hát!
 c. *Azt én!
- 5) a. Nem tudom, hogy ettél-e levest.
 b. ^{??}Ettem én!
 b'. Ettem hát!
 c. Nem én!
 c'. *Nem hát!

A *hát* diskurzusjelölő a legtöbb esetben jól formált az általunk górcső alá vett pozícióban. A fenti példák szemléltetik, hogy emellett az *én* hátravetése is lehetséges, viszont más (személyes) névmás nem állhat a rövid válasz végén (2b–c). Azokban az esetekben pedig, ahol az igének nem ágéntív az alanya (3–4), már az *én* is kevésbé elfogadható. Tagadás esetén is különbség jelenik meg a diskurzusjelölő és a személyes névmás használatában (5), azonban ekkor a *hát* nem tudja betölteni mondatvégi nyomatékosító szerepét, és a személyes névmás lép elő kifogástalan alternatívaként.

Dinamikus pragmaszemantika

Jelen tanulmány elemzése egy diskurzusreprezentációs elméleten⁵ alapuló, vállaltan pszichologista/mentalista keretben születtek, melyet a poszt-montagoviánus formális szemantikai közösségben⁶ antirepresentacionalista dinamikus pragmatikai törekvések⁷ representacionalista párvaként/vetélytársaként tudunk elhelyezni. A *ReALIS* érvrendszere szerint a representacionalizmusban rejlő lehetőségeket bátran kiaknázhathatjuk, ugyanis a reprezentáció nem jelent kiküszöbölhető, és ezért (Ockham borotvájának éle alá száműzendő, tehát) kiküszöbölendő köztes szintet a leírásban. Ez annak köszönhető, hogy a *ReALIS* elméleti keret ontológiai újítása révén a diskurzus reprezentációja nem az elme és a való világ reprezentációja közötti szint, hanem az interpretálók elmeállapotának része, az ő elméik pedig a világ részét képezik, gazdag belső struktúrájukkal egyetemben.⁸ Ez utóbbi nyilvánvaló tény, de az antirepresentacionalista/antipszichologista álláspont szerint az ilyen „realista” elmeábrázolás olyan ár, amelynek a megfizetése helyett érdemes a formális szemantikai és pragmatikai megközelítéseknek azzal az egyszerűsítő munkahipotézissel élni, hogy a világot figyelő elmék kívül esnek a világon, amit figyelnek. A *ReALIS* álláspontja viszont az, hogy ezzel éppen a kommunikáció lényegét veszítjük szem elől: miközben társalgunk, legalább annyira próbáljuk egymás elméjének tartalmát kipuhatolni, azaz mentalizálni, mint a külvilágból/külvilágról információt nyerni.

A *ReALIS* mozaikszó feloldása: *Reciprocal And Lifelong Interpretation System*, azaz *Kölcsönös és élethossziglani interpretációs rendszer*. A kölcsönös szó arra utal, hogy a társalgás résztvevőinek tudása aszimmetrikus. Abban az esetben, ha mindketten tanúi egy „e” eseményszerűségnek (eseménynek vagy állapotnak), egyikük tudhatja a másikról, hogy az tisztában van „e” fennállásával, illetve ugyanezt tudhatja a másikkal is az első résztvevőre nézve. Emellett akár vélekedhetnek a másik tudásáról a tekintetben, hogy az róluk mit tud, de ez mindig kölcsönös tudás lesz a másikról, nem pedig közös. Az *élethossziglani* szó arra utal, hogy megnyilatkozásainkkal életünk végéig egy diskurzusreprezentációs struktúrához hasonló, sajátos címke-

⁵ KAMP et al. 2011.

⁶ CHOMSKY (pl. 1957, 1995) talaján l. DOWTY et al. (1981); ALBERTI (2011a) tudománytörténeti fejtegetései alapján.

⁷ LAUER 2013.

⁸ ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017.

rendszer szerinti részben rendezés által előálló szerkezet növekedését tápláljuk egymás elméjében.⁹ A *ReALIS* elméleti keret választásával megtartjuk Montague logikai hozzáállását és formalizálási törekvését¹⁰, a keret végső soron a programozhatóságot¹¹ tűzi zászlajára, miközben kurrens pragmatikai problémákra nyújtható benne megoldás.

Mód nyílik egyrészt konvencionális profilok előállítására lehetséges világ alapúvá alakítva a pragmatika sikerességi feltételeit. Másrészt a modell-elméleti igazságértékelés általánosítása, a pragmatikai ihletésű¹² Oishi-féle mintaillesztés¹³ eszközével, e profilok kiértékelése végezhető a nyelv használatának szempontjából azáltal, hogy a feladó-címzett-kontextus és a beszélő-hallgató-szituáció hármassokat egymásra illesztjük.

A beszélő és a hallgató elméjének tartalmát és az ezt tápláló diskurzusokat a *ReALIS*-keretben egyazon módon ábrázolhatjuk, ezáltal összevethetjük őket. A diskurzus feladóját (addresser, a képletekben 'i') megfeleltethetjük a beszélőnek (speaker, a képletekben 's'), aki az adott feladói szerep eljátszása mellett dönt, míg a címzettet (addressee, 'u') a hallgatónak (listener, 'l'). A keretben elkészített elemzések során tehát kulcsfontosságú, hogy az üzenet feladójának szerepét a beszélő elméjétől elválasztjuk, a *ReALIS* terminológiájában a fenti kifejezések egymástól eltérő jelentéssel bírnak.

A következőkben bemutatjuk, hogy az interpretációs bázis releváns rész-halmazát véve milyen lehetséges világocskákon keresztül tárul fel a főbb mondatípusok konvencionálizálódott jelentése, pontosabban fogalmazva pragmaszemantikai kontribúciója.

Lehetséges világok leltára

A *ReALIS* lehetségesvilág fogalma eltér az antireprezentacionalista hagyományokból ismerhető eliminatív lehetségesvilág alapú szemantikáétól. A *ReALIS* nem potenciális (kül-) világok sorait törli, hanem egyetlen kül-

⁹ A formális szemantika betöréséről a pragmatikába l. ALBERTI–KLEIBER 2014; ALBERTI–VADÁSZ–KLEIBER 2014; ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017. Az elmereprezentációról l. ALBERTI 2011a.

¹⁰ DOWTY ET AL. 1981.

¹¹ A keret számítógépes nyelvészeti vonatkozásáról l. pl.: ALBERTI 2011b; ALBERTI ET AL. 2013; ALBERTI–NÓTHIG 2015; NÓTHIG–SZETELI 2018.

¹² AUSTIN 1975/1962; OISHI 2014.

¹³ ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017.

világot definiál, ahol az extenzionális igazságértékelés zajlik. Ebbe ágyazza be a világmodellhez tartozó elméket azok hiedelmeivel (B), vágyaival (D), szándékaival (I) együtt, e képlet szerint: $P([P(M R \times T \times \{+, -, 0\} \times In)]^*)$

A világok tehát az elmében sokszorozódnak fel, mint egy prizma lapjain egy kép: ahogy a külső hatványhalmazjel ('P') mutatja, egyazon esemény-szerűséghez (e) több címkeötös is kapcsolódhat,¹⁴ amelyek összességét a ReALIS terminológiájában intenzionális profilnak nevezzük. Éppen amiatt, hogy ezek a lehetséges világok nem a külvilágot, hanem az elme tartalmát sokszorozzák, illetve az eliminatív hagyománnyal kapcsolatos félreértések elkerülése végett, „világocskáknak” (*worldlet*) nevezzük őket.

A második hatványhalmazjel a képletek nagyobb fokú alulspecifikálását biztosítja. A képlet végén a Kleene-csillag azt is lehetővé teszi, hogy a világocskákat egymásba ágyazzuk, ezzel ragadva meg akár a *tudom, hogy tudod, hogy vágyom rá, hogy szándékos legyem, hogy az esemény fennálljon* esetét. Ezen eszközök összességével ragadható meg a prizmahatásnak nevezett jelenség.

M: modalitás	hiedelem (B) < vágy (D) < autoritás (A) < szándék (I)
R: a világocská gazdája	feladó (i) < címzett (u) < mások (r, o ...)
T: időpillanat	előző (-) < jelenlegi (0) < következő (+)
{+, -, 0}: polaritás	fennáll (+), az ellenkezője áll fenn (-), információhiány (0)
In: intenzitás	maximális (+5), erős (+4, +3), “valamicske” (+2, +1), ... -5-ig

Ahogy az relációs jelek (<) mutatják, kialakítható egy három szempontot alapul vevő rendezési elv, ami többé-kevésbé visszatükrözi a lehetséges világocskák korábbi intuitív, illetve klasszikus pragmatikai forrásokon alapuló sorrendjét.¹⁵ A polaritás és az intenzitás alapján előálló skálán meghatározott eloszlással jellemezhető, hogy a -5 és +5 közötti értékek közül adott lehetséges világ esetén mi a legoptimálisabb állapot, ami a gördülékeny kommunikációt jellemzi. Emellett megadható, hogy milyen érték esetén lenne elvárt az átfo-galmazás – például valamilyen diskurzusjelölő, intonációs mintázat használa-

¹⁴ Például az, hogy Elemér nőtlen, a nővére számára biztos tudás, míg egy udvarlóra vágyó új kolléganője számára vágy.

¹⁵ ASHER–LASCARIDES 2003; GRICE 1975.

ta – illetve a nem ideális állapot akár szándékos csúsztatást is jelezhet. A kommunikatív szándék kimutatásának megsértéséről az irodalom egy része állítja, hogy az nem tekinthető a kommunikáció részének¹⁶, azonban az introspektív hagyománynak komoly és hatékonyan elfogadott eszköze a rosszul formált diskurzusok konstruálása¹⁷, ez motiválja ilyen esetek elemzését. A *ReALIS* az eloszlások helyességének bizonyítására is használja azokat a pragmatikai jelenségeket, amelyek a kommunikációs hiba tartományába esnek.

Elsődleges rendezési elv a modalitás, ami a világocskák birtokosának főként a hiedelmeire, vágyaira, szándékaira utal, illetve arra, hogy mi fölött rendelkezik hatalommal, mi fölött van autoritása.¹⁸

Az *R* halmaz elemei jelölik a világocskák birtokosait. A feladói intencionális profilt azon világocskák összessége képezi, ahol a bázis – az első világocskaszint – birtokosa maga a feladó. Ez a bázisvilág beágyazva tartalmazhat olyan világocskát, amelynek birtokosa a címzett, ez azt jelenti, hogy a közlés során a feladó figyelembe vette a címzetről alkotott hipotézisét is. A lehetséges lehetségesvilágocskák szisztematikus számbavétele által megjelenhetnek olyan világocskák, amelyeknek a bázisán a címzett a birtokos, azaz a mintaillesztési eljárással nem csupán az értékelhető, hogy a feladó – saját bizonyossága szerint – megfelelő címzettet választott-e, hanem az is, hogy a hallgató maga alkalmas-e a szerepére.

Ezen kívül a legfrissebb *ReALIS*-leltárban¹⁹ meghívhatunk a következő világgállapotra vonatkozó világocskákat is. Modellezhetővé válnak ezáltal a perlokúciós hatáson is túlmutató jelenségek. A korábbi *ReALIS*-elemzések²⁰ világocskáinak közös jellemzője az volt, hogy a közléshez kapcsolódó sikerességi feltételeket és társalgási maximákat fejezte ki formálisan. A világocskák megjelenése kötelező volt adott megnyilatkozás esetén. A perlokúciós hatást érintő világocskák választható lehetőségek, melyek közül néhányat határoz csak meg az adott szituáció, de akárcsak a címzetti profilelemek, ezek is a feladói konvencióból generálhatóak néhány megadott művelet alapján.²¹

Az eredendően címzethez szóló profilok tartalmaznak egy centrális elemet. Az első címzethez kapcsolódó akció, hogy ez az elsődleges feladói

¹⁶ HABERMAS 1984.

¹⁷ GYURIS 2013.

¹⁸ ALBERTI 2017; ALBERTI–SZETELI 2017b.

¹⁹ ALBERTI–SZETELI–KLEIBER 2018.

²⁰ ALBERTI et al. 2016.

²¹ SZETELI et al. 2018; NÓTHIG–SZETELI 2018.

szándék – helyes illesztés esetén – a világban végrehajtottnak tekinthető. Például felszólítás esetén a centrális szándék az, hogy a címzettnek szándékává váljon az adott eseményszerűség megvalósítása, az első lehetséges akció pedig az, hogy a közlést követő időpillanatban szándékává is válik.

Lehetséges továbbá, hogy a címzett nem teljesen sikeres mintaillesztés esetén a hiányzó axiómákat pótolja. Továbbra is a felszólítást véve példának, a feladónak a címzetről feltételeznie kellene, hogy az tisztában van vele, hogy az eventualitás még nem valósult meg. A címzett akkomodálhatja ezt az elemet feltételezve, hogy amire felszólítják, az valószínűleg nem történt még meg.

Emellett bármely profilelem beágyazódhat egy *a címzettnek az lesz a hiedelme, hogy a feladó szándéka, hogy a címzett megtudja, hogy...* ($Bu+Ii+Bu+\dots$) világocskába. Ezáltal a hallgató bármelyik profilelem tekintetében a közlés céljának tarthatja adott elemnek az ő tudomására jutását. Például az eredeti formájában címzett nélküli óhajtás esetén, annak felvételekor a vágy közlése történhet meg.

Végül az iménti lépéssel szimmetrikusan a szándék komponens redukciója lehet, hogy a címzett töröl feladói szándékokat, és saját mérlegelése alapján igaznak ismeri el magát a szóban forgó eventualitást.

Az elemzés

Alapmondattípusok és rövidválasz-konstrukciók

A fenti rendszer működését a kérdő mondat és az arra adott válasz-kijelentés által meghívott lehetséges világokon mutatjuk most be.²² Ezt motiválja,

²² SZETELI et al. 2018 és főleg az abban meghivatkozott ReALIS-szakirodalom gazdag érvrendszerrel sorakoztat fel a hagyományos felfogás szerinti öt alapvető mondatípus itt is alapul vett intenzionális profiljának, azaz lehetséges – világ alapú formális leírásának a megtámasztására. Nyilván túlnőne e tanulmány lehetséges terjedelmén az évek során felhalmozott érvek ismertetése, beleértve a rendszerépítésnek mint metaelméleti érvnek a figyelembe vételét. Ehelyütt a mondatípusok közül a válaszként elhangzó kijelentés (mint a normál kijelentésnél erősebben specifikált típus) elemzése jelent újdonságot, mely elemzés újfent a rendszerépítési elv mentén határozódik meg: mint a fogaskerek, úgy illelnek egymásba a kérdés és a válasz-kijelentés intenzionális profiljai, amelyek a többi konvencionálizálódott intenzionális profillal együtt hatalmas algebrai struktúrát alkotnak, amelynek alapművelete a *kompozicionalitás* (l. pl. GROENENDIJK et al. 1996), úgy meghatározva intenzionális profilok körében, ahogyan azt KLEIBER–ALBERTI 2017. bemutatja.

hogy a vizsgált mondataink explicit előzményre támaszkodnak egy kérdés formájában, ami a kijelentő mondat alapbeállításához képest jóval szűkebb mozgásteret jelent a megjelenő lehetséges világocskákban.

A táblázat első oszlopában a lehetséges világocska címkehármas-tulajdonságai jelennek meg, a további oszlopokban pedig adott megnyilatkozáshoz kapcsolódó eloszlás-optimumok. A fekete háttérrel jelölt értékek fedik le az elfogadhatatlan eseteket, a jelöletlen számok pedig a helyes mintaillesztést. A szürke háttér azokat az eseteket jelöli, amelyek önmagukban nem helyesek vagy elfogadhatatlanok, hanem valamilyen – több világocskát felölelő – összesített feltételre van szükség a döntéshez. Dőlttel jelöltük azokat az értékeket, amelyek az elfogadhatóságukat tekintve inkább a határon mozognak. Ezáltal az egyenes, félkövér és fehér háttérű értékek azok, amelyek megjelenésük esetén a legflottabb, leggördülékenyebb kommunikációt biztosítják, az ugyanilyen fekete háttérűek pedig kivétel nélkül valamilyen nehezen értelmezhető, aszimmetrikus diskurzushoz vezetnek.

A kérdéshez tartozó első lehetséges világ a feladó hiedelmére vonatkozik. Optimális esetben a beszélő, aki magára öltötte a feladói szerepet, nem tudja, hogy az esemény fennáll-e (ezt fejezi ki a '0'), vagy legalábbis egyik irányt tekintve sem túlságosan elkötelezett (erre utalnak a kettőt nem meghaladó abszolút értékű számok). Azoknak az eseteknek a jelölésére, amikor a beszélőnek valójában erősebb hiedelme van, a nyelv olyan diskurzusjelölőkkel szolgál, mint az *ugye*.

Eközben a feladó a másikról is feltételez valamekkora tudást, amit a második sorban látható „mentalizációs” eloszlással szemléltetünk. A kommunikáció akkor a leggördülékenyebb, ha olyan hallgatót jelölünk ki a címzetti szerepre, akiről beszélőként biztosra vesszük, hogy tudja a választ (a +5 és a -5 értékek fejezik ki a kétféle polaritású biztos tudást), illetve az is elfogadható, ha feltételezhetjük róla ezt. Nulla érték körüli bizonytalanság esetére a *vajon*, illetve a *szerinted* diskurzusjelölő megjelenése a jellemző.

Egy háromemeletes világocska írja le azt a jelenséget, hogy a leginkább gördülékeny kommunikáció biztosítására nem (feltétlenül) elég olyat kérdezni, amire a feladó nem ismeri a választ, illetve amire a címzett igen. Ezek mellett a jelöletlen kérdést jellemzi még, hogy a feladó a címzettjéről erősen feltételezi, hogy az viszonylag stabilan gondolja róla, a feladóról, hogy tényleg szüksége van a válaszra. Önmagában véve az sem hiba, ha a feladó szerint a címzett nem rendelkezik ismerettel az ő tudásáról, de erősebb ellentétes hiedelem feltételezése esetén a feladótól elvárt, hogy körülkerítse mondani-valóját: *Tudom, hogy szerinted tudnom kellene, de...?*

A kérdés oka lehet az, hogy a feladó meg szeretné tudni a választ, de kérdezhet a címzett érdekében is, sőt az sem kizárt, hogy egy harmadik érintett szereplő miatt hangzik el a kérdés. Ezeket a figyelembe vehető szereplőket adják meg r lehetséges elemei. Az $x_p = (x_3 \cdot 5 + x_2' \cdot x_2 + x_1' \cdot x_1) : 15$ episztemikusan súlyozott összérdek közös skálán adja meg, hogy a szereplőknek a közlés lezajlása iránti vágya erősségével milyen mértékben van tisztában a feladó. Az x_3 a feladói vágy komponense, ami ötszörös szorzóval jelenik meg a képletben, illetve a táblázatban szögletes zárójel mutatja, hogy a saját vágyról alkotott tudás erőssége magától értetődően maximális. Az x_1' és az x_2' értékek a címzett, illetve a valamilyen harmadik személy vágyának mértékét jelölik, x_1 és x_2 adja meg, hogy milyen erősségű hiedellel bír erről a feladó. Ezek összegét véve, majd az osztást elvégezve visszavetíthetjük az optimális helyzetet eredeti skálánkra. Nulla vagy afölötti szám esetén a figyelembe vett szereplőknek összességében nincs ellenvetése a kérdés ellen. Emellett a feladó bizonyos szereplőket ignorálhat, azaz (egy akkommodációs lépéshez folyamodva) megteheti, hogy tudatosan nulla súllyal veszi figyelembe az érdeküket.

A rendezési elv alapján a lehetséges világok leltárában a feladó hiedelmei után a címzett hiedelmei következnek. A mintaillesztés során minden esetben a bázis-világocskaszint birtokosát értékeljük. A feladó hiedelmeit az igazságértékelési eljárás során a beszélő mentális állapotával hasonlítjuk össze, és kimutatjuk, amennyiben például a beszélő valójában nem gondolja címzettjéről, hogy az tisztában van a válasszal. A címzett hiedelmeit ugyanezen a módon a hallgató mentális állapotával hasonlítjuk össze. A mintaillesztés az első hiedelem esetén akkor helyes, ha a hallgató mentális állapota mintaköveti a feladói szerep által meghatározott eloszlást ($Bu0 \rightarrow Bi0Bu0$), tehát a címzett ténylegesen tudja a választ. Ha a hallgatói bázisvilágocskája hibás, akkor a feladó *tévedett* abban, hogy a címzett tudja a választ, aki joggal reagáhat: *Honnan veszed, hogy én ezt tudom?* Amennyiben már a feladó és a beszélő közötti mintaillesztési eljárás kimutatta a hibát, úgy a feladónak illet volna a már emlegetett diskurzusjelölőket használnia, illetve feltételezhető valamiféle csúsztatás. Például a feladó készakarva kérdezett olyat a hallgatójától, amit az nem tud, hogy egyenesen felhívja erre a figyelmet. A hallgató reakciója e szándék felismerése esetén lehet: *Na, ne tégy úgy, mintha nem tudnád, hogy fogalmam sincsen!*

Ugyanez a helyzet a következő ($Bu0Bi0$) címzetti hiedelem esetén, ami a feladói profil $Bi0Bu0Bi0$ elemét mintaköveti a bázis-világocskaszint ($Bi0$)

eltávolítása után.²³ A hallgató elcsodálkozik a kérdésen, ha viszonylag erősen feltételezte, hogy a beszélő tudja, az esemény fennáll-e.

A vágyakra vonatkozó képlet hasonló módon áll elő, mint a feladó esetében, azzal szimmetrikusan a címzett is kijelölheti a releváns halmazt, amely diskurzusszereplők érdekében jó, ha a beszélő megtudja a választ. A két halmaz nem kell feltétlenül megegyezzen, a feladó felteheti az *Adtak be neked oltásokat az út előtt?* kérdést a saját érdekében, mert ő is tervez elutazni az adott országba. Eközben a címzettnek bele se kell gondolnia, hogy a feladója mivégre tanúsít érdeklődést az ő utazása iránt, hogy beszélhessen hányattatásairól, ha neki magának – mint a saját releváns halmaza egyetlen tagjának – van kedve ehhez. Ez jól példázza, hogy a mindennapi kommunikációban akár úgy is tűnhet, hogy valamiféle kölcsönös tudáson van a hangsúly – egyes elemzések erre építenek²⁴ – miközben a releváns halmaz kiválasztása nem közösen zajlik, hanem aszimmetrikus. Annak a modellezése, hogy a címzett firtathatja magában, hogy a feladó miért is érdeklődik, egy mentalizációs világoicska bázis-konkatenációjával történik ($\text{Bi0Dr0Bi+} \rightarrow \text{Bu0Bi0Dr0Bi+}$). Ebben az esetben történhet mintaillesztési hiba, ha a címzett más releváns halmaz felépítését tételezi fel a feladó részéről. A harmadik szereplő bevonására lehet példa, amikor a feladó *Na, sikerült kikúrálni a fülgyulladásodat azzal a csodarecepttel?* kérdése nyomán a címzett azt hiszi, hogy a feladó az állandóan középfülgyulladásban szenvedő felesége miatt érdeklődik a dolog iránt, miközben az valójában a címzettet beszéltette volna hányattatott hétvégéjéről. Esetleg szívesen elárulná, hogy a válasz igen, de a feladó releváns halmazában harmadik személyként főnöküket is sejtheti, akiről nem szeretné, ha megtudná, hogy már teljesen meggyógyult, mégse megy be hétfőn az irodába. Ilyenkor lehetséges a *Figyelj, ezt én csak neked mondom, hogy már jól vagyok* szlogentípus alkalmazása.

Azt mindenesetre érdemes tudatosítani, hogy a beszélői információállapot és a feladói szerep közötti kapcsolat, illetve ugyanígy a hallgatói információállapot és a címzetti szerep közötti kapcsolat – amit a 2. szakasz ele-

²³ Az intenzionális profilok felvázolt algebrai rendszere iránt érdeklődő olvasó figyelmét arra hívjuk fel, hogy $i1$ és $i2$ konvencionalizálódott intenzionális profilok kapcsolatában egyes profilelemek, azaz világoicskák, úgy adódnak, hogy egy $i1$ -beli profilelemet kell bővíteni, hogy megkapjuk az $i2$ -beli megfelelőjét, míg más esetekben éppen fordított a bővülési irány. Jövőbeli kutatás tárgyát képezi ennek a jelenségnek, illetve az egymásnak megfeleltethető profilelemek további kapcsolati lehetőségeinek a szisztematikusan feltárása. Jelen cikk az első lépések megtételére vállalkozhat ebben az irányban.

²⁴ BENZ (2000) multiágens rendszere (SZETELI et al. 2018 részletesen idézi).

jén *Oishi-féle mintaillesztésként* aposztrofáltunk – korántsem merül ki egy egyszerű igazságértékelésben; hanem valójában számos körülmény specifikálása zajlik le eközben. Mindkét társalgó fél elkötelez(het)i magát amellett, hogy az információátadás valójában kinek is az érdeke, illetve hogy a közvetlenül megnevezett e eseményszerűségen túl (ami például a fülgyulladásból való kigyógyulás) nem egy ahhoz rendszerszerűen asszociálódó e eseményszerűségről való információnyerés jelenti-e a valós célt (miszerint az már munkaképes, aki kigyógyult valamiből). Megjegyzendő még, hogy számos mostanában megjelent, Kleiberhez és/vagy Szetelihez kötődő *ReALIS*-publikációban rámutatunk, hogy az aluspecifikált összérdekformula éppen a releváns szakirodalomban konszenzussal alátámasztott al-típusoknak szolgál magyarázatául, tovább erősítve a rendszerépítő elvekbe vetett bizalmunkat.

Táblázatbeli rendezési elvünkhöz képest ezen a ponton előre ugorva megemlítjük a kérdéshez kapcsolódó feladói szándékot, hogy a címzettben szándék ébredjen a válaszadásra, mivel a feladóhoz kapcsolódó világokból vezethető le a címzetti profil. Ideális esetben a címzettnek szándéka is ébred a válaszadásra. Emellett pedig a második egységben ismertetett akciók is mind a feladóhoz kapcsolódó bázisvilágból vezethetőek le.

Ezek az akciók a táblázatban a jövőre vonatkozó címzetti hiedelmek formájában jelennek meg, és a lehetséges perlokúciós hatást (is) modellezik. Az első ilyen világocska (Bu+Bi+) például azt jeleníti meg, hogy a címzett a kérdésből levonhatja a hallgató nemtudására vonatkozó információt, ha éppen ez releváns számára. A következő, háromemeletes világocska ugyanezen az elven az a címzett részéről levonható hiedelem, hogy a feladó feltételezi róla, ő tudja a kérdésre a választ.

A gyanakvás típusú akcióra is hozunk egy táblázatbeli példát. A Bu+Ii+Bu+Bi+ címkehármas azt fejezi ki, hogy a címzett hiedelmévé válik, hogy a feladónak egyenesen szándéka volt, hogy ő a címzett azt gondolja, a feladó nem tudja a kérdésre a választ. Például a feladó *Fél óra alatt el tudok majd jutni villamossal hozzátok?* kérdésére a címzett arra jut, hogy a feladó el akarja hitetni magáról, hogy korábban még a környékén se járt a helynek, ahol ők laknak.

	Kérdés	Válasz-kijelentés
Bi0	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
Bi0Bu0	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
Bi0Bu0Bi0	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
Bi0Bu0Bi0Bu0		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
Bi0Bu0Dr0 _{Bu+}		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
[Bi0]Dr0 _{Bi+} xD r={i,u,o}	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	
[Bi0]Dr0 _{Bi+} xD r={i,u,o}		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
Bi0Iu0Ii+ _{Bu+}		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
Bu0	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	
Bu0Bi0	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	
	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	
[Bu0]Dr0 _{Bi+} yD r={i,u,o}	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	
[Bu0]Dr0 _{Bu+} yD r={i,u,o}		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
Bu+		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
Bu+Bi+	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
Bu+Bi+Bu+	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~
Bu+Bi+Bu+Bi+	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	
	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	
	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	
	~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~	
Bu+Bi+ _{Du+Bu+}		~~-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5~~

	Kérdés	Válasz-kijelentés
		-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5
Bu+ _{Di+Bi+}	-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5	
Bu+ _{Di+Bu+}		-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5
Bu+Bi+ _{Du+Bi+}	-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5	
	-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5	
Bu+Ai+Bu+		-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5
		-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5
Bu+ _{Ii+} Bu+		-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5
		-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5
Bu+ _{Ii+} Bu+Bi+	-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5	értelmetlen
	-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5	
	-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5	
Bu+ _{Ii+Iu+Bi+}	-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5	
Di0Bi+ _{=Bi0Di0Bi+}	-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5	
Di0Bu+ _{=Bi0Di0Bu+}		-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5
Du0Bi+ _{=Bu0Du0Bi+}	-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5	
Du0Bu+ _{=Bu0Du0Bu+}		-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5
Ai0 _{Bu+}		-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5
Iu0Bu+		-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5
		-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5
Ii0Iu+ _{Bi+}	-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5	
	-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5	
Iu+ _{Bi+}	-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5	

1. táblázat A kérdéshez és a válasz-kijelentéshez kapcsolódó lehetséges világocskák; ahol $x_D = (x_3 \cdot 5 + x_2' \cdot x_2 + x_1' \cdot x_1) : 15$ (és hasonlóan $y_D = (y_3' \cdot y_3 + y_2' \cdot y_2 + y_1 \cdot 5) : 15$) az episztemikusan súlyozott összérdek

A kérdésre adott válasz-kijelentés elemzéséhez a kijelentő mondat alapbeállítását vehetjük alapul („én tudok valamit, amit te feltehetőleg nem, és ha(már) hatalmamban áll átadni az információt, szándékom megtenni ezt, ha ezzel értelmes érdeket szolgálok”) azokkal a módosításokkal, melyeket az előzmény kérdés lehetséges világai hajtanak végre a profilon. A válasz-kijelentés profiljában megjelennek olyan világocskák, amelyek a kérdés nyomán jönnek létre, illetve a meglévő világocskákban az optimum szűkül, a válaszadó feladó tere csökken, ha azt tekintjük, hogy az előzmény nélküli kijelentés eseténél mennyivel biztosabban vélekedhet a címzetről, elfogadva a kérdő konvenciót. Az elemzések követéséhez párhuzamosan javasoljuk a két táb-

látatot. Egyrészt az első táblázat harmadik oszlopában – a már ismertett rendszer szerint – részletesen nyomon követhető a helyes mintaillesztés eloszlása. Másrészt a második táblázat globális képet nyújt a kérdés és a válasz-kijelentés axiómáinak kapcsolatáról is.

A második táblázat utolsó oszlopában dőlten szedve láthatóak azok az axiómák, amelyeket a feladói profil az alapbeállításból örököl, illetve annak módja, ahogyan a kérdés-válasz fordulóváltás következményeképpen a feladó és a címzett személye felcserélődik, és egy feladói bázis-hiedelemvilág kapcsolódik a kérdés hiedelemmel kapcsolatos axiómáihoz.

Visszatérve az első táblázathoz, a válasz-kijelentés első axiómájának optimuma megegyezik az alapbeállításával. A biztos tudás elvárható, csekélyebb mértékű tudás esetén a feladó például *egy szerintem* diskurzusjelölő használatával jelezheti azt.

Elfogadva a kérdő profil konvencióját válasz-kijelentés esetén a feladó teljesen biztos benne, hogy a címzettnek nincs ismerete az eseménnyel kapcsolatban.

A kérdésre adott válasz esetén a feladó felméri, hogy a kérdezőnek van egy releváns halmaza, aminek az érdekében vágya megtudni a dolgot, és megállapítja, hogy ő is ki tud jelölni megfelelő releváns halmazt. Előbbi világozska a megelőző kérdés alapján merül fel, utóbbi a kijelentés alapbeállításából származik. E kettő releváns halmaz összevetéséről már a kérdő profil ismertetése során is nyilatkoztunk. Amennyiben a kérdés címzettjében – aki ezúttal már a válasz-kijelentés feladója – tudatosul, hogy a két halmaz nem egyezik meg, illetve amennyiben egy, a másik fél releváns halmazában figyelembe vett szereplő nincs inyére, jelezheti, hogy csak címzettjének szánja mondanivalóját.

A válaszadóban a kérdező centrális szándéka is tudatosul, hogy neki szándéka ébredjen válaszolni.

Az (új) címzett oldalát tekintve megjelennek olyan axiómák, amelyek mellett már kérdésével elkötelezte magát. Hiedelme mértékének mintakövetnie kell a feladó vélekedését, amit pedig a kérdésből generáltunk. A címzett mozgásteret csökken, amikor kérdez, és a diskurzus másik résztvevője jó válaszadónak bizonyul. A címzetti szerepet fel kell vennie, azt nem utasíthatja vissza úgy, ahogyan azt például egy előzmény nélküli kijelentés esetében tehetné: *Miért mondod? Én ezt már tudom!*

Ugyanez a helyzet a releváns halmazzal kapcsolatosan. Kérdésével eldöntötte, hogy a közlés érdekében áll, ez a világozska csak valamilyen külvilágból származó információ hatására évülhet el.

A kérdéshez hasonlóan átugorva a következő időpillanatra vonatkozó hiedelmeket, előbb a maradék kettő feladói világocskát ismertetjük. A válasz-kijelentés profilja megörökli a kijelentés azon feltételét, hogy a feladónak erős autoritása van kijelenteni, hogy az eseményszerűség fennáll. Az autoritás magában foglalja a válaszadás *képességének* feltételeit, amelyek közül a legmeghatározóbb feltétel, hogy tudja-e a választ. Emellett van egy *engedély* paramétere, ami a szociális szabályokat rögzíti, például a feladót ne kösse titoktartási fogadalom. Az optimum, illetve egy válaszadó beszélő mozgásteret abban a tekintetben csökken, hogy már kisebb autoritás esetében is elvárt tőle valamiféle válasz. Előzmény nélkül nem „hencegett volna el” adott törénettel, de kérdés hatására titkolnia sincsen oka azt.

Hasonló helyzet lép fel a szándékébredés terén. A feladó előzmény nélküli kijelentése esetén a szándék, hogy az információt a másik fejébe plántálja, gyengébb is lehet. Válasz-kijelentés esetén eleve úgy lép be a diskurzusba, hogy felismerte, pontosan e szerep betöltését várják tőle.

Az akciókat tekintve az a különbség figyelhető meg, hogy a legtöbb profilelemet a címzett még biztosabb szinten ismerheti fel, mivel ő maga nyújtott hozzájuk előzményt.

A gyanakvó típusú profilelem (Bu+Ii+Bu+Bi+) azonban értelmetlenné válik, mivel azt fejezi ki, *hogy a címzettben tudatosul, hogy a feladó szándéka, hogy úgy vélekedjen, ő a feladó tudja a választ.* A megnyilatkozást ebben az esetben a (mostani) címzett kérdése előzi meg, emiatt ő nem gyaníthat manipulatív szándékú közlést, az ilyesmire való gyanakvás nyomai már a kérdezés során megjelentek volna mintaillesztési hiba formájában.

Az elemzés során az egyes axiómák kapcsán kitértünk rá, mely pontokon specifikálódik válaszadásra a finomhangolatlan kijelentő alapbeállítás, de emellett egy összefoglaló bekezdést szentelünk magának az alapbeállított kijelentő profilnak, mint a válasz-kijelentés egy bemeneti forrásának. A második táblázat utolsó oszlopában kiemeltük a feladói hiedelmet, mint az előzménykérdést nem igénylő alapbeállított kijelentő profilból örökölt első axiómát, ami a biztos tudás közlését biztosítja mindkettő esetben ugyanazzal az eloszlással. A második kiemelt axióma eloszlásának egyik forrása a kijelentés, ahol a feladó egy a mentalizációs eloszlással jellemezhető erős tudással bír. Ezt specifikálta a biztos tudás szintjére a világocská másik forrása-ként a kérdés. Továbbá a feladót előzmény nélküli kijelentés esetén nagyobb fokú autoritás kell jellemezze, hogy továbbadja tudását, illetve a közléshez kapcsolódó vágnak ő teremt először releváns halmazt, míg válasz-kijelentés esetén már egy kérdéshez kapcsolódó hallgatói releváns halmazt is alapul

vehetett. Ezzel párhuzamosan szándékának erőssége, hogy a másik elméjébe jusson az információ, változatosabb értékeket vehet fel, természetesen szigorúan a pozitív tartományban.

A 3.2.1. alpontban megadjuk, hogy a most bemutatott világocskák mellett milyen lehetséges világokat hív meg az *én* személyes névmással, illetve a *hát* diskurzusjelölővel finomhangolt válaszkijelentés.

Felszólítás <i>Óhajtás</i>		Kérdés		Válasz- kijelentés
				<i>Bi0</i>
<i>Bi0</i>	→	Bi0	→ i↔u	<i>Bi0Bu0</i>
₁ Bi0Bu0	→	₂ Bi0Bu0Bi0	→ i↔u	<u>Bi0</u> Bu0Bi0Bu0
₃ Bi0Au0	›	Bi0Au0 <u>Bi+</u> □ ₄ Bi0Bu0	→ i↔u	<u>Bi0</u> Bu0Bi0
₅ <i>Bi0Dr0</i> xD r={i,u,o}	›	₆ Bi0Dr0 <u>Bi+</u> xD r={i,u,o}	→ i↔u	<u>Bi0</u> Bu0Dr0Bu+
₇ Ii0Iu+	›	₈ Ii0Iu+ <u>Bi+</u>	→ i↔u	<u>Bi0</u> Iu0Ii+Bu+
				<i>Bi0Dr0Bu+</i>
₁ Bu0	→	₄ Bu0		<i>Ai0Bu+</i>
₃ Au0		₂ Bu0Bi0		<i>Ii0Bu+</i>
₅ Bu0Dr0	›	₆ Bu0Dr0 <u>Bi+</u> yD r={i,u,o}		
[Bu0Bi0Dr0]	›	[Bu0Bi0Dr0 <u>Bi+</u>]		
₇ Iu+	›	₈ Iu+ <u>Bi+</u>		

2. táblázat A mondattípusok közötti összefüggések

A második táblázat célja a *ReALIS*-keretben létrehozott lehetségesvilágleltár alapmondattípusainak összefüggéseit bemutatni. E mondattípusok definícióinak összevetése széleskörű formális szemantikai és pragmatikai szakirodalmat felsorakoztató és figyelembe vevő antirepresentacionalista elméletekkel fontos feladat. Azonban véghezvitele az elméletek különbözőségénél fogva nem kézenfekvő. A *ReALIS* a közlésben résztvevők – prizmahatás mentén felsokszorozódó – mentális állapotainak leírására gazdag eszköz-

tárat nyújt, amelynek kis metszete van a reprezentációt elutasító elméletek definiatív elemeivel. Az imént elemzett kijelentő mondat definíciójának feltárása egyes antireprezentacionalista elméletekben²⁵ az őszinteségi és a jól-informáltsági feltételek leírására korlátozódik, melyet a *ReALIS*-keretben az első feladói axióma eloszlása jellemez.

A kijelentő mondat őszinteségi feltétele, hogy a feladó hiedelme legyen „pozitív”, azaz formálisan haladja meg a nulla értéket ($x > 0$). Amennyiben az érték éppen nulla volna, úgy nem lenne információja a mondat propozicionális tartalmáról, azaz blöffölne. Amennyiben pedig negatív értéken állna, valamilyen oknál fogva hazudna a beszélő, aki magára öltötte a feladói szerepet.

A jól-informáltság feltétele azzal a relációval ragadható meg, hogy a feladó hiedelmének abszolút értéke éppen öt ($|x|=5$), azaz tökéletes, maximális erősségű hiedelemmel bír.

Az első oszlopot követő nyilak szemléltetik, hogy az alapmondattípusok részben a már említett mintakövetés alapján függnek össze, egyes esetekben pedig a világocskák kompozicionális bővítése révén állnak elő, ahogyan az a felszólításból levezetett kérdés esetében megfigyelhető a második oszlop aláhúzott *Bi+* világocskákkal bővített axiómáin. A címzetti oldal világocskáinak összeindexelése a feladóéival pedig a mondattípuson belüli összetartó erőt szemlélteti.

A kérdés és a válasz-kijelentés elemzése során górcső alá kerültek episztemikusan súlyozott összérdekek, ezek a mondattípusok közötti kapcsolatból kifolyólag felszólítás esetén is megmutatkoznak, érdekes esetekre hívva fel a figyelmet. Ahogyan azt bemutattuk, a beszélő és a hallgató oldalán felbukkanó elképzelések az érdekekről szólnak, és félreértések lehetőségét is nyitva hagyják. Lauer²⁶ példaként hozza az orvos *Vegyé be ezeket a pirulákat!* tanácsát, ami értelmetlen kérdésnek tűnhet mindaddig, amíg az elmét egy súlyozott és irányított gráfnak tekintve el nem kezdjük keresni az összeköttetést egy megfelelő, asszociált *e'* információval, mivel pirulákat bevenni aligha vágya valakinek. Ideális *e'* lehet a beteg gyógyulása az ő szemszögéből, de az orvos számára egy gyógyszercég támogatása is ugyanilyen asszociált *e'* lehet, semmibe véve a hallgató gyógyulás iránti vágyát. Ugyanúgy, ahogyan a releváns halmazba több személy is bekerülhet, többféle motiváció összessége is a *Vegyé be ezeket a pirulákat!* tanács adásához, illetve annak betartásához vezethet.

²⁵ LAUER 2013.

²⁶ LAUER 2013. 148–53.

A hát diskurzuszjelölő

A *hát* kifejezés történetét tekintve elmondható, hogy eleinte hely- majd időviszonyokat fejezett ki, később következtető kötőszóként is elkezdtek használni.²⁷ Egy grammatikalizációs folyamat eredményeként mára a magyar nyelv egyik leggyakrabban használt diskurzuszjelölőjévé vált.²⁸ Schirm (2011) már a 16–17. századi előfordulásai esetében²⁹ is kimutatja a nyomatékosító jelleget az egyéb jelentések mellett.

A fenti etimológiai okokra visszavezethetően a *hát* diskurzuszjelölő a nyilvánvaló nyomatékosító funkciója mellett következtetés jelölőjeként is szerepelhet az általunk e tanulmányban vizsgált mondatvégi pozícióban. A két lehetséges mondatzáró előfordulást a következő példák szemléltetik:

- 8) a. El fogunk késni!
 a'.(Hát (akkor)) siessünk (hát)!
 b. Siessünk?
 b'. (?Hát (?akkor)) siessünk (hát)!

Schirm³⁰ amellet érvel, hogy a dominánsan szegmenskezdő diskurzuszjelölő előzménye kötőszó, míg a nyomatékosító funkciót ellátó diskurzuszjelölő határozószói eredetű. A fenti példákban is felfedezhetünk némi preferenciát arra nézve, hogy a következtető funkciójú diskurzuszjelölő a mondat elején, a nyomatékosító pedig a mondat végén jelenjen meg, azonban ugyanúgy kimutatható mondatindító határozott *hát*³¹, ahogyan mondatvégi következtető. Schirm (2011) maga is megemlíti annak a lehetőségét, hogy már a diskurzuszjelölővé válás volt az, ami lehetővé tette ezt a mozgékonyt. A rövidválasz-konstrukciók esetében kifejezetten a nyomatékosító funkciójú diskurzuszjelölőt vizsgáltuk.

²⁷ SCHIRM 2007; SCHIRM 2011. 29.

²⁸ DÉR-MARKÓ 2007. Idézi SCHIRM 2011.

²⁹ SZABÓ T. 1975–2005. (Erdélyi magyar szótörténeti tár).

³⁰ SCHIRM 2011. 32.

³¹ ALBERTI-SZETELI 2017a.

Más hát!

További támpontot nyújt, hogy a nyomatékosító szerepű kifejezés megkövetel egy a propozicionális tartalomra irányuló explicit előzményt³². Ez magyarázza, hogy nem lehetséges a báziskérdéstől eltérő polaritású választ *hát*-tal befejezni ((6c'), (9a'')), miközben az *én* személyes névmás hátravetése kifogástalan lehet ((6c), (9a')).

6. a. Nem tudom, hogy ettél-e levest.
 b. *³Ettem én!
 b'. Ettem hát!
 c. Nem én!
 c'. *Nem hát!
9. a. Ezt csak úgy mondod.
 a'. Nem én!
 a'". *Nem hát!
 b.(Ugye) nem sértetted meg Marit?
 b'. Nem én!
 b'". Nem hát!
10. a. Te más vagy, mint a többi?
 a'. Más hát!
 a'". *Más én!

A fenti esetben a *hát* diskurzusjelölőt megfosztottuk a nyomatékosítandó tartalom explicit előzményétől azáltal, hogy a válaszban az előzményhez képest ellentétes polaritást tudott volna csak nyomatékosítani. Az *én* személyes névmás egyáltalán nem érzékeny a polaritás megfordultára, így ebben az esetben sikeres változattá lép elő. Minden más esetben azonban a *hát* az, ami ugyanolyan sikeres, vagy jobb megítélést kap. Az igekötőn kívül állhat ige (6b') vagy valamilyen predikatív névszó (10a') mögött. A hátravetések alapvetően ritkán jól formáltak³³, erre és a *hát* diskurzusjelölő sikerességére ezen a téren nem adtak szintaktikai magyarázatot. A hátravetésre való alkalmosságának oka – a nyomatékosító funkciójának határozószói eredete mellett

³² Uo.

³³ LIPTÁK 2017

– feltehetően az erőteljes grammatikalizációs folyamathoz köthető, melynek részeként dekategoriizáció is jellemezte.³⁴

A bevezetőben említett különbség abban áll, hogy a személyes névmás hátravetése csak azokban az esetekben elfogadható, amelyekben a válasz előtagja agentivitásra utal, mivel a személyes névmás ezáltal a feladó büszkeségét fejezi ki³⁵. A REALIS lehetséges világocskáinak szintjén ez a tulajdonság az *autoritás* modalitással fejezhető ki. A *hát* esetében azonban nem a büszkeség jut kifejezésre, hanem egyfajta visszacsatolás történik a kérdéshez. A válasz kifejezi, hogy a feladó korábban – mielőtt az adott kérdést megkapta – joggal gondolhatta volna a címzetről akár azt is, hogy az erősen elfogult a választ érintően (11b’), mivel azt roppant kézenfekvőnek véli. Szinte számon kéri a válaszadó, hogy miért nem így kérdezett a másik: „Ugye megetted a spenótot?”/„Ugye megkaptad a szerepet?”

- 11) a. Megetted a spenótot? / Megkaptad a szerepet?
 b. Meg *hát*!
 b'. <Bi-Bu→ x={-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5}; x'={5-4-3-2-10+1+2+3+4+5}
 c. Meg *én*!
 c'. <Bi-Au→ x={-5-4-3-2-10+1+2+3+4+5} x'={5-4-3-2-10+1+2+3+4+5}

A személyes névmás azáltal nem vár el előzményi státuszt, hogy az autoritás független a másik fél tudásától. Ebben az esetben a feladó azt hangsúlyozza, hogy az esemény megtörténtekor ura volt a helyzetnek (11c’): már előre tudta (vö. ’Bi-’), hogy hatalmában áll elérni e megvalósulását, döntően rajta múlik. Ez magyarázatként szolgál arra, hogy igeikötő nélküli igét követve a névmás használata nem szerencsés (6a) és leginkább befejezett aspektus és kifejezetten a tevékenységre irányuló előzménykérdés (12a) esetén nyilvánítható ki a feladat elvégzéséhez kapcsolódó büszkeség.³⁶

³⁴ SCHIRM 2007; 2011. 30

³⁵ KLEIBER 2012. 351

³⁶ A (11a) példában a *megkap* ige önmagában is érdekes kérdést vet fel, amelyre Jankovits László hívta fel a figyelmünket, a kötet alapjául szolgál 2017. szeptemberi előadás kérdészekciójában. A probléma abban áll, hogy a *megkap* ige alanya önmagában nem nyilvánítható egyértelműen agentívnek. A tematikus szerepek kiosztásának problémái iránt érdeklődő olvasót a következő tanulmányhoz és az abban bemutatott szakirodalomhoz utaljuk: ALBERTI 2013. Ehelyütt azt érdemes meggondolni, hogy a *kap* ige alanya bizo-

- 12) a. Felkérted Jóskát elnöknek?
 a'. Fel hát!
 a". Fel én!
 b. Jóskát kérted fel elnöknek?
 b'. Jóskát/Őt hát!
 b". *Jóskát/Őt én!
 c. Elnöknek kérted fel Jóskát?
 c'. Elnöknek hát!
 c". *Elnöknek én!

Végül a következő példák szemléltetik az autoritás működését. Bizonyos esetekben az eseményszerűség véghezvitele (11a-a'), máskor annak megakadályozása (11b-b') váltja ki a büszkeséget. Másrészt minél elvontabb módon fejez ki irányt (11c-d') az igekötő, annál különösebben hat a személyes névmás a záró pozícióban.

- 13) a. Odamentél az előadóhoz?
 a'. Oda én!
 b. Odaengedted a könyvespolchoz?
 b'. Nem én!
 c. Odatetted magad a versenyen?
 c'. ?Oda én!
 d. Odavagy Mariért?
 d'. *Oda én!

Összefoglalás és kitekintés

Tanulmányunkban bemutattuk, hogy a *hát* diskurzusjelölő és névmások rövidválasz-konstrukciókban történő hátravetésekor a grammatikalitási ítéletek terén mutatkozó eltérések pragmaszemantikai okokra vezethetőek

---

nyos esetekben egyértelműen ágentív (pl. *odakap valamihez, kikap valamit a másik kezéből, felkap valamit az asztalról*), míg más esetekben egyértelműen nem az (pl. *kikap valakitől, megkap egy betegséget*). A *bekap valamit* példatípus pedig mindkét módon értelmezhető (*számba került* vs. *befal valamit*). A probléma megoldásában e relevánsnak látszó kontextus felvázolásáig jutottunk, a továbbiakat jövőbeli kutatásokra bízunk.

vissza, mely okokat leginkább egy dinamikus reprezentacionalista keret magyarázóerejét kihasználva határozhatjuk meg.

A jelenséget a dialógus jellege felől közelítettük meg és a *ReALIS* elméleti keret eszköztárának bemutatását követően a kérdés és a kérdésre adott válasz-kijelentés elemzésével tártuk fel a diskurzuson belül megjelenő kompozicionalitást.

Emellett bemutattuk, hogy az alapmondattípusok átfogó rendszere is a klasszikus pragmatikából örökölt sikerességi feltételek kompozicionális bővítésével áll elő, illetve egyetlen közléstípuson belül is a feltételek mintakövetésével előállítható például a címzeti szerep.

Előrelépés a keretben, hogy néhány, a következő időpillanatra vonatkozó lehetséges világocska bázis-konkatenációjával a korábbi feladói profilokból releváns pragmatikai esetcsoportok generálódnak, melyek legnagyobbbrészt a perlokúciós hatás fogalmához kapcsolhatóak.

Extenzív célunk minél több diskurzusjelölő és intonációs mintázat bevonásával egy gazdag leltár építése lehetséges világokból, ezzel párhuzamosan pedig a leltáron belüli kapcsolatrendszerek sokoldalú kidolgozása.

Rövidítések

- ALBERTI 2011a ALBERTI Gábor: *ReALIS: Interpretálók a világban, világok az interpretálóban*. Bp., 2011.
- ALBERTI 2011b ALBERTI Gábor: Az intenzionalitás számítógépes nyelvészeti kezelése – avagy a *ReALIS* λ szintfüggvénye. In: VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szerk. Tanács Attila–VINCZE Veronika. Szeged, 2011. 263–275.
- ALBERTI 2013 ALBERTI Gábor: Az argumentumok precedenciaelvű realizálódása. In: *Analógia és modern nyelveírás*. Szerk. Kádár Edit–SZILÁGYI N. Sándor. Kolozsvár, 9–41.
- ALBERTI 2016 ALBERTI Gábor: Hát a *meg* meg a *hát*. In: „Szavad ne feledd!”: Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére. Szerk. Kas Bence. Bp, 2016. 17–27.
- ALBERTI 2017 ALBERTI Gábor: Vevők és eladók, őszinték és hazugok a kommunikáció örök (és aszimmetrikus) piacán. Kézirat a XXVI. MANYE Kongresszus előadása alapján. 2017.

- ALBERTI et al.
2013 ALBERTI Gábor–KÁROLY Márton–KILIÁN Imre–KLEIBER Judit–VADÁSZ Noémi: Az igazság pillanata, avagy a *ReALIS* a horgonyzó függvénye. In: IX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szerk. Tanács Attila–Vincze Veronika. Szeged, 2013. 236–248.
- ALBERTI–KLEIBER
2014 ALBERTI, Gábor–KLEIBER, Judit: *ReALIS*: Discourse Representation with a Radically New Ontology. In: *Complex Visibles Out There*. Eds. Veselovská, Ludmila–Janebová, Markéta. *Olomouc Modern Language Series 4*. (2014) 513–528.
- ALBERTI–
KLEIBER–KÁR-
PÁTI 2017 ALBERTI Gábor–KLEIBER Judit–KÁRPÁTI Eszter: Reális (*ReALIS*) kép a másik elméjéről. In: *Más elmék*. Szerk. Márton Miklós–Molnár Gábor–Tözsér János Bp., 2017. 237–258.
- ALBERTI ET AL.
2016 ALBERTI, Gábor–KLEIBER, Judit–SCHNELL, Zsuzsanna–SZABÓ Veronika: Intensional profiles and different kinds of human minds. In: *Linguistics Beyond and Within 2*. Lublin, 2016. 6–26.
- ALBERTI–NÓTHIG
2015 ALBERTI, Gábor–NÓTHIG, László: *ReALIS2.1*: The Implementation of Generalized Intensional Truth Evaluation and Expositive Speech Acts in On-Going Discourse. In: *International Journal on Advances in Intelligent Systems 8*. (2015): 1–2. 85–106.
- ALBERTI–SZETELI
2017a ALBERTI Gábor–SZETELI Anna: Szemafor hát! Benyújtott kézirat a *Jelentés és Nyelvhasználat* folyóirathoz. 2017.
- ALBERTI–SZETELI
2017b ALBERTI Gábor–SZETELI Anna: Benyújtott kézirat az *Iskolakultúra* folyóirathoz a MaKog2017 konferencia előadása alapján. 2017.
- ALBERTI–SZETELI–
KLEIBER 2018 ALBERTI Gábor–SZETELI Anna–KLEIBER Judit: *ReALIS*-Inventory of “Possible Worlds” constituting the Intensional Profiles Conventionalized in Hungarian. Előadás a Magyar Szemantikusok Asztaltársaságának (MASZAT) szervezésében. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 2018. január 25.
- ALBERTI–VADÁSZ–
KLEIBER 2014 ALBERTI, Gábor–VADÁSZ, Noémi–KLEIBER, Judit: Ideal and Deviant Interlocutors in a Formal Interpretation System. In: *Communicating Certainty and Uncertainty in Medical, Supportive and Scientific Contexts*. Eds. Zuczkowski, Andrzej *et al.* Amsterdam, 2014. (*Dialogue Studies 25.*) 59–78.

- ASHER–
LASCARIDES
2003 ASHER, Nicholas–LASCARIDES, Alex: Logics of Conversation. Cambridge, 2003.
- AUSTIN 1975/1962 AUSTIN, John L.: How to Do Things with Words. Oxford, 1975/1962.
- BENZ 2000 BENZ, Anton: Chains and the Common Ground. In: Göta-Log 2000 – Gothenburg Papers in Computational Linguistics. Eds. POESIO, MASSIMO–TRAUM, DAVID. 2000. 181–184.
- CHOMSKY 1957 CHOMSKY, Noam: Syntactic Structures. The Hague, 1957.
- CHOMSKY 1995 CHOMSKY, Noam: The Minimalist Program. Cambridge, 1995.
- DÉR–MARKÓ 2007 DÉR Csilla Ilona–MARKÓ Alexandra: A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelöltsége. In: Nyelvelmélet – nyelvhasználat. Szerk. Gecső Tamás–Sárdi Csilla. Székesfehérvár–Bp., 2007. 61–67.
- DOWTY et al. 1981 DOWTY, David. R.–WALL, Robert E.–PETERS, Stanley: Introduction to Montague Semantics. Dordrecht, 1981.
- GÄRTNER 2012 GÄRTNER, Hans-Martin: Does Searle’s Challenge Affect Chances for Approximating Assertion and Quotative Modal Wollen? In: Practical Theories and Empirical Practices. Amsterdam, 2012. 245–256.
- GRICE 1975 GRICE, Paul: Logic and conversation. In: Syntax and Semantics 3. Eds. Cole, Peter–Morgan, Jerry L. New York, 1975. 41–58.
- GROENENDIJK et al. 1996 GROENENDIJK, Jeroen–STOKHOF, Martin–VELTMAN, Frank: Coreference and Modality. In: The Handbook of Contemporary Semantic Theory. Ed. Lappin, Shalom. Oxford, 1996. 179–213.
- GYURIS 2013 GYURIS Beáta: Megjegyzések a pragmatika tárgyról és hasznáról. *Magyar Nyelv* 109. (2013): 2. 162–170.
- HABERMAS 1984 HABERMAS, Jürgen: The Theory of Communicative Action. Boston, 1984.
- KAMP et al. 2011 KAMP, Hans–van GENABITH, Josef–REYLE, Uwe: Discourse Representation Theory. In: Handbook of Philosophical Logic 15. Eds. Gabbay, Dov–Guenther, Franz. Berlin, 2011. 125–394.

- KLEIBER 2012 KLEIBER Judit: Keresd a szándékot! – Az információállapot változása eldöntendő kérdéseknél. In: Vonzásban és változásban. Szerk. ALBERTI GÁBOR–FARKAS JUDIT–KLEIBER JUDIT. Pécs, 2012. 332–352.
- KLEIBER–ALBERTI 2017 KLEIBER, Judit–ALBERTI, Gábor: Compositional Analysis of Interrogative Imperatives in Hungarian. In: Linguistics Beyond and Within 3. Lublin, 2017. 117–135.
- LAUER 2013 LAUER, Sven: Towards a Dynamic Pragmatics: Stanford University. Dissertation Manuscript.
- LIPTÁK 2017 LIPTÁK Anikó: Identifying Identity Conditions in and Outside Ellipsis: a Case Study of Hungarian. Talk at BLINC2, Bp., 2017.
- NÓTHIG–SZETELI 2018 NÓTHIG László–SZETELI Anna: Nagyfelbontású pragmaszemantikai igazságértékelés egy játékprogramban. In: XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szerk. Vincze Veronika. Szeged, 2018. 456–465.
- OISHI 2014 OISHI, Etsuko: Discursive Functions of Evidentials and Epistemic Modals. In: Certainty-Uncertainty – and the Attitudinal Space in Between. Eds. Cantarini, Sibilla *et al.* Amsterdam, 2014. (Studies in Language Companion Series 165.) 239–262.
- SADOCK–ZWICKY 1985 SADOCK, Jerrold M.–ZWICKY, Arnold M.: Speech act Distinctions in Syntax. In: Language Typology and Syntactic Description I: Clause Structure. Cambridge, 1985. 155–196.
- SEARLE 1969 SEARLE, John R.: Speech Acts. Cambridge, 1969.
- SEARLE 1976 SEARLE, John R.: A Classification of Illocutionary Acts. *Language in Society* 5. (1976) 1–23.
- SCHIRM 2007 SCHIRM Anita: A *hát* diskurzuszjelölő története. *Nyelvtudomány*, III–IV. (2007) 185–201.
- SCHIRM 2011 SCHIRM Anita: A diskurzuszjelölők funkciói: a *hát*, az *-e* és a *vajon* elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján. Doktori disszertáció, kézirat. Szeged, 2011.
- SCHIRM 2017 Schirm, Anita: A diskurzuszjelölők vizsgálati módjai. Előadás a IX. Nyelvtudományi Szuperkurzuson. Pécs, 2017. január 25.
- SZABÓ T. 1975–2005 SZABÓ T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XII. Bp.–Kolozsvár, 1975–2005.

- SZETELI et al. 2018 SZETELI, Anna–ALBERTI Gábor–KLEIBER Judit–DÓLA Mónika: The World is Built with our Words to Each Other – Basic and Fine-Tuned Intensional Profiles in Hungarian. In: XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szerk. Vincze Veronika. Szeged, 2018. 78–88.
- ZAEFFERER 2001 ZAEFFERER, Dietmar: Deconstructing a Classical Classification: A Typological Look at Searle’s Concept of Illocution Types. *Revue Internationale de Philosophie* 217. (2001) 209–225.

JANKOVITS LÁSZLÓ

Meridie?

Meridie?

Both versions of the *Legend of Saint Gerard* contain an episode in which the saint listens to the song of a female slave who uses a hand-mill for grinding. The aim of this paper is to explain the meaning of certain terms of the legend, i. e. *symphonia* and *modulatio carminis* that are the subject matter of many debates in scholarship as well as to point at the presence of the Benedictine background in those sentences that correspond with each other in both versions. Thirdly, it also aims to prove that the sentences and phrases that one can find only in the longer version are the results of later interpolations, therefore it is purposeless to use them as evidences for the existence and character of ancient pagan Hungarian poetry or music.

Keywords: Legend of Saint Gerard, Medieval Hungary, Hungarian poetry

*

„Majdnem emlékeztet a Lorelei dalára: sok szép megfejtési kísérlet szenvedett miatta hajótörés.” Himpfner Béla megállapítása a nagyobbik Szent Gellért-legenda dolgozatunkban tárgyalásra kerülő helyéről máig tanulságos.¹ Alkalmazkodva a hajó-hasonlathoz, a továbbiakban néhány navigációs kérdésről esik szó ezzel a hellyel, a szent és a malomőrő asszony esetével kapcsolatban.

Akik az éjben daloló asszonyt, e 11. századi Loreleit a hajóból figyelték, többféle céllal tették. A legtöbbször az első ősi dalok egyikének meghallgatására füleltek, tágabb értelemben nemzetmegtartó erejére támaszkodtak. Valamennyi olyan megközelítés, amely ősköltészeti tárgyú tanulmányokban található, ide tartozik.² Aktualitását is ez indokolja: gondoljunk Szokolay

¹ HIMPFNER 1910. 391.

² Az ilyen típusú megközelítés hagyományáról bővebben: JANKOVITS 2007. 18–35.

Sándor és Nagy Gáspár *Symphonia Ungarorum* című, a bimillennium alkalomával nemzetegyesítő céllal készült zeneművére.³ A kommunizmus evilági mennyországa felé ösztökélt népköztársaság idején a munkadal hagyománya kapott új lendületet a megközelítésekben.⁴ Talán nemcsak időbeli egybeesés, hogy a hanyatló Nyugat ópiumára⁵ rákapó hazánk állapotával hozzuk összefüggésbe azt a tanulmányt, amely a malomőrítő asszonyt a legközelebb viszi Loreleihez, amikor arra következtet, hogy a dal s talán a 11. századi énekesnő bűbája érdemelt jutalmat a püspöktől.⁶

Ebben a dolgotatban nem a hajóból, hanem a partról fürkésznünk, fülünk. Vagyis nem az eseménnyel, hanem a szöveg hagyományával, technikájával, műveltségi háttérével foglalkozunk. Az eseménynél, a szereplők szavainál, ha kimondták, ha megtörtént, ha nem, fontosabbnak tartjuk azt, miként nyernek megfogalmazást a legendaszerkesztők által.

Előbb azonban essék szó egyik legösszetettebb középkori legendánk szöveg-hagyományáról. Gellért legendájának korábbi, ismeretlen, de a 12. század közepére kialakult formája kétféle szerkesztményben maradt ránk. Ebből készült egyrészt az úgynevezett kisebbik legenda, egy prédikációs célra rövidített szerkesztmény, a 12–13. század fordulóján. Az ún. nagyobbik legenda valószínűleg hosszabb folyamat során alakult ki a 14. század végére. Megtartotta a 12. század közepi szerkesztmény nagy részét, ugyanakkor betoldásokkal gyarapodott.⁷ Ha az alábbi két szöveget összevetjük, nagyjából látszik is a különbség:

Nagyobbik legenda, 12. fejezet

Történt pedig egyszer, hogy [Gellért püspök] valakinek védelmére a királyhoz igyekezett; annak a vidéknek egy erdős részén, mely disznók legeltetésére szolgált, volt egy tanya, és ebben délidőben (*meridie*) megszállott. Itt éjfél-tájt malomkövek zaját hallja, amit egyébként még nem tapasztalt. Cso-

Kisebbik legenda, 12. fejezet

Egyszer, amikor valakinek a védelmében ugyanahhoz a királyhoz sietett, ugyanannak a vidéknek nehezen művelhető környékén, amely aprómarmhák hizlalására alkalmas, az isteni férfiút (*vir dei*) vendégül látták: ott éjfél-tájt egy szolgáló malmot körbehajtván gabonát őrlött, s munkájának kemény-

³ A. JÁSZÓ 2007.

⁴ PL. KLANICZAY 1964. 22.

⁵ BACSÓ 1980. 82.

⁶ RIMÓCZINÉ 1987–1988.

⁷ SZOVÁK 1999.

dálkozott, hogy mi lehet ez. Majd az asszony, aki a malmot hajtotta, énekelni kezdett. Csodálkozva szólott erre a püspök Valterhez: „Hallod-e, Valter, a magyarok szimfóniáját, miképpen hangzik?” És mindketten nevettek az éneken. (*Walthere audis symphoniam Ungarorum, qualiter sonat, riseruntque ambo de carmine isto.*) Minthogy pedig a malmot egy asszony hajtotta kezével, és az ének magasabbra szállt, a püspök pedig eközben ágyában feküdt, még egyszer így szólt még mindig mosolyogva (*adhuc subridens*): „Magyarázd meg nekem, Valter, mi-féle dallamú éneklés ez (*quis istius melodie cantus sit*), amely lejtésével arra készlet, hogy az olvasást abba-hagyjam?” Amaz pedig ezt mondta: „Nótának dallama ez (*ista modulacio carminis*)! Az asszony, aki énekel, ennek a gazdának szolgálója, akinél szállást kaptunk. Urának búzáját örli ilyenkor, mikor a vidéken másféle malom éppen nem található.” Mire a püspök így szólt: „Géppel jár vagy kézi munkával?” „Géppel is, kézi munkával is – mondja rá Valter –, nem húzza semmiféle barom, hanem az asszony saját kezével forgatja.” „Csodálatos dolog – mondja a püspök –, hogyan boldogul az ember. Mert ha gép nem volna, a fáradságot ki tudná elviselni? Boldog egy asszony – folytatja –, aki bár mások hatalma alatt áll, köteles munkáját ilyen szépen, zúgolódás nélkül (*absque murmuratione*), vidáman végzi.” És jócskán adatott pénzt neki.

ségét énekkel (*cantilena*) enyhítette. A szentséges atya felébredt ettől, felkeltette szolgáját, s kérdezte, mi legyen ez. Szolgálója rendjén elmondta neki, micsoda. A kegyes pásztor legott könnyekben tört ki. Boldog, mondta, az az ember, aki más hatalma alá vetve, aki ilyen jó lélekkel, zúgolódás nélkül végzi köteles szolgálatát. Elrendelte, hogy tekintélyes pénzszeget adjanak át neki.⁸

⁸ SZABÓ 1983. 70, 87.; SRH II, 476, 498.

Jelöljünk ki néhány tájékozódási pontot a partról. A *symphonia* szó ősnépzenei értelmezését, a többszólamúságot a szaktudomány, elsősorban a már idézett Himpfner több mint száz éve megcáfolta, amikor rámutatott, hogy hangszernévről van szó: a másik nevén organistrumnak hívott hangszerről, a tekerőlant őseről.⁹ A legendabeli szerzetesek, bármilyen nehéz beismerni, éppen a rusztikus magyarokon kacarásznak.

Ezt az értelmezést egyedül Rimóczyiné Hamar Márta, a csáberejű malmásznő-hipotézis megfogalmazója vonta részben kétségbe. Érvelésének alapja az, hogy a kézimalom és a tekerőlant forgó részének hangzása alapvetően eltér. Nos, nem.

Éppen annyira tér el a két rozogó hang, hogy tréfául szolgáljon.¹⁰ Már-mint a nagyobbik legendában: érdemes figyelmeztetni arra, hogy a kacaj, molsoly a kisebbik változathoz teljesen hiányzik.

Jelöljünk ki egy jóval homályosabb pontot: a püspök kérdését és társa, a grammatikát és zenét tanító Walter válaszát. A kérdés – *quis istius melodiae cantus?* – általános és zenei természetű: miféle dallam ez az ének? Walter válaszát – *ista modulacio carminis est* – döntően kétféleképpen értelmezték és fordították a kutatás során. Egyfelől egyszerűsítve: „a dal modulációja”, „ezen dallam oda megy ki”, „ének dallama”, „énekvers változata”, „versnek éneklése”, „olyan ének ez”,¹¹ illetve a fent idézett fordításban „nótának dallama ez”. Másfelől – megintcsak – Himpfner magyarázata, amely a „modulatio” szót a görög „rhythmosz”-nak felelteti meg, ütemezés értelemben.¹² Két fontos, egymásból eredő szöveg ezt erősíti meg. Beda Venerabilis, *A verselés mesterségéről* szóló munkájában (10, 5) az elégia etimológiájával kapcsolatban írja: „*Eleos*znak ugyanis a nyomorultakat hívják a bölcselők, és az ilyenfajta versmérték (*modulatio carminis*) a nyomorultak panaszához illik; ebben az első sor hexameter, a következő pentameter.”¹³ Hasonlót olvasunk Sevillai Szent Izidor *Etimológiáiban* (1, 39, 14): „Elégikus mértéknek pedig azért mondják, mert az ilyen versmérték (*modulatio eiusdem carminis*) a nyomorúságos témáknak felel meg.”¹⁴ Mindkét szerzőt széles körben használták

⁹ HIMPFFNER 1910. 393. A *symphonia/organistrum* középkori jelenlétéről PAGE 1982–1983.

¹⁰ *Symphonia/organistrum* (https://www.youtube.com/watch?v=2OLz5uuE_5M; utolsó megnyitás: 2018. február 15.). Kézimalom (<https://www.youtube.com/watch?v=PaK4QNIPILO>, 3.25 perctől; utolsó megnyitás: 2018. február 15.)

¹¹ RIMÓCZINÉ 1987–1988. 691–692.

¹² HIMPFFNER 1910. 394.

¹³ PL 90. 163A.

¹⁴ PL 82. 119B.

a 11–13. században. Beda e művét nem, de Izidort Gellért is rendre hivatkozza *A három fiú énekéről* szóló bibliamagyarázatában (bár ez éppen a széleskörű ismertség miatt nem bizonyítja, hogy Gellérthez magához, s nem a legendaszerkesztőkhöz vezetne a kifejezés).¹⁵ Mind Izidornál, mind Bedánál a versmértékek egyike, az elégikus disztichon mellett, valamilyen hangzású, hatású versmérték értelemben szerepel a kifejezés. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a grammatikai–metrikai értelmezés egyszersmind zenei értelmezés is legyen: a kettő aligha választható el egymástól a ma ismert legendaszövegek lezárultáig tartó idő során.

A legendaszerkesztő tehát a *musicában* és a *grammaticában* egyaránt jártasként bemutatott Walter szájába grammatikai eredetű választ ad a püspök zenei kérdésére, valami ilyesmit: ez egy versmérték, ütem, ritmus. A válasz valószínűleg azzal a hasonlósággal játszik, amely a kézimalom forgatása és a versmérték egyaránt periodikus jellegén alapul – gondoljunk a görög sztrophé és a megfelelő latin versus szó „kör, körfordulat” értelmére.

Tekintsünk ezután egy újabb tájékozódási pontot a tanulságból, amely a példaértékű történetet lezárja. Az *absque murmuratione*, „zúgolódás nélkül” kifejezés nemcsak a legenda mindkét változatában található meg, hanem Szent Benedek Regulájában is. A bencés rend, ama rend szabálykönyvében, amelyhez Szent Gellért a legenda szerint gyermekkorától tartozott. A Regula következő részlete (53, 16–18.) éppen a bármikor beállító vendégek fogadása kapcsán hangsúlyozza az engedelmes segítséget: „Az apát és a vendégek számára legyen külön konyha, hogy a bizonytalan időben érkező vendégek, – hisz a monostorban az ilyenek sohasem hiányoznak –, ne zavarják a testvéreket. Erre a konyhára egész évre két testvért rendeljenek ki, akik jól el tudják látni ezt a munkát. Szükség esetén adjanak melléjük segítőköt, hogy zúgolódás nélkül (*absque murmuratione*) szolgáljanak.”¹⁶ Hangsúlyozni kell az engedelmesség erényét, ezt a regulában rendre visszatérő fontos előírást, és azt is, hogy ez a kifejezés a legenda mindkét változatában szerepel.

Eltérően a nevetéstől – újabb tájékozódási ponthoz érkeztünk. Korábban már említettük, hogy erről csak a kisebb legendában olvashatunk. A nevetésről – arról a jelenségről, amely csak a nagyobbik legendában található. Kacagás, mosoly, viccelődés más kárára: szabad ilyet tennie valakinek, aki bencés szellemben nevelkedett? Emlékezzünk vissza Umberto Eco regényére, *A róza nevére*, a komor főbűnös, Jorge atya első megjelenésére akkor, amikor a

¹⁵ A szöveghelyek: GELLÉRT 1999. 685–686.

¹⁶ BENEDEK 1982. A latin szöveg 55, a fordítás 132.

bencés apátság szkriptóriumában a fiatal szerzetesek groteszk kódexképeken kacarásznak: „ki jobbra, ki meg balra dőlt a kacagástól, ám a hátunk mögött hirtelen egy hang harsant, ünnepélyes, szigorú hang: *Verba vana aut risui apta non loqui!*”, „Hívságos vagy nevetni való szavad ne legyen”.¹⁷ Az intellemtudomány idézet a Benedek-regulából, az alapvető előírásokat tartalmazó negyedik fejezetből (4, 53).¹⁸

A malomőrő asszony bencés szellemben, zúgolódás nélkül dolgozik az éjszakában. A bencés rend adta püspök és papja saját regulájának mintegy fittyet hányva nevetgél rajta. Az ellentmondást csak úgy tudjuk feloldani, ha az utóbbi részt betoldásnak tartjuk. Minél későbbi interpoláció, annál távolabb kerültünk az eredeti szövegtől, annál több, a bencés hagyománytól akár eltérő tudományt gondolhatunk mögé. De egyúttal annál távolabb kerülünk az ősköltőnőtől is.

Nézzük végül azt az ellentmondást, amely a vidám őrlőasszony bájdalának tételéhez vezetett. Rimócziné Hamar Márta, aki Janus Pannonius csalfa molnárnéját és az örvényesi molnármester dévaj dalait is bevonja leleményes magyarázatába, arra mutat rá, hogy jóllehet a püspök és paptársa délben, *meridie* szállt meg a legendabeli helyen, valamiért még éjfélkor is ott tartotta őt valami – Rimócziné sejtetése szerint épp a malomőrő asszony dala, *incantatio*ja, bűbajos éneke.¹⁹ Nem követnénk szívesen nyomozó eljárását. A probléma megoldását, legyen bármekkora is, a szöveg, nem a benne megjelenő események vizsgálatától érdemes várni.

A nagyobbik legenda szövegtanúi egységesen a *meridie*, „délben” alakot adják: *meridie hospitatus est*, délben megszállt. A kisebbik legenda rövidebb, ám alapelemeiben egyező szövegeiben viszont ezt olvassuk: *vir dei hospitatus est*, „az isteni férfiú megszállt”. A „*meridie*” és a „*vir dei*” a 11–14. századi írásképekben nagyon közel áll egymáshoz, könnyen félreírható. Ezen a helyen a kisebbik legenda őrizhette meg az eredeti szerkesztményt. A kibővült, a példa történet-részét jóval inkább kibontakoztató nagyobbik legendában az eredeti „*vir dei*” könnyen banalizálódhatott a „*meridie*” kifejezésre.

A biblikus eredetű, főleg a *Királyok Könyvében* megjelenő „*vir dei*” (Isten embere), amint azt Arnold Angendendt bőven adatozza, a legendákban a

¹⁷ ECO 1988. 95–96.

¹⁸ BENEDEK 1982. A latin szöveg 26., a fordítás („Ne mondj hiábavaló vagy nevetésre ingerlő szavakat.”) 84.

¹⁹ RIMÓCZINÉ 1987–1988. 695–701.

szent férfi konvencionális elnevezése.²⁰ Megkapja Szent István és Szent Gellért is számos alkalommal.²¹ A Gellért-legenda e helyén is ez állhatott eredetileg, s a kisebb legendában meg is maradt. Ha jól következtettünk, ezzel okafoyottá válik a kérdés: miért az éjfél-táji, sokat sejtetően vidám ismerkedés a *schöne Müllerin*nel.

A kéziratosságban a ránk maradt szövegtanúk alapján kikövetkeztethető szövegrétegek kapcsolata jóval kevésbé hierarchikus, jóval bonyolultabb, a részletek esetében is több szempontú vizsgálódás által következtethető ki. Ám a fáradozás nem marad jutalom nélkül. Lehet, hogy soha nem halljuk meg a szép ősmolnár-nő csábdalát – de nem is veszünk bele ösköltészeti vágyaink vizébe. Viszont közelebb jutunk keresztény kultúránk múltjának megismeréséhez.

A nagyobbik legendában, az allegória alakzatában szintén megjelenik a hajó: „Ó, milyen boldog azoknak a szent férfiaknak az igyekezete, akik a Tenger Csillagára figyelve irányították életük pályáját, hogy az ő példája nyomán evezve e világ hullámain az élvezetek örvénylő Szkülláját elkerülhessék és az örök nyugalom révébe juthassanak.”²²

Rövidítések

Források

BACSÓ 1980	Bacsó Péter: A tanú. Bp., 1980.
BENEDEK 1982	Szent Benedek Regulája. Ford., tan. Söveges Dávid. Bp., [1982].
Eco 1988	Umberto Eco: A rózsza neve. Ford., tan. BARNÁ IMRE, JEGYZ. KLANICZAY GÁBOR. Bp., 1988.
GELLÉRT 1999	Szent Gellért: Deliberatio... supra hymnum trium puerorum: Elmélkedés a három fiú himnuszáról. Kiad., ford. KARÁCSONYI BÉLA–SZEGFŰ LÁSZLÓ. Szeged, 1999.
PL	Patrologiae cursus completus. Series latina. Accurante Jacobo Paulo Migne. I-CCXVII. Parisiis, 1841–1855.

²⁰ ANGENENDT 1994. 68–74.

²¹ SRH II. 310. 313–314. 388. 421. 425. 477. 496–497.

²² SZABÓ 1983. 86. SRH II. 474

- SRH   *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Vol. II. Ed. Emericus Szentpétery. 2. kiad. Bp., 1999.*
- SZABÓ 1983   *Szent Gellért püspök legendái. Ford. SZABÓ Flóris. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Kiad., jegyz., tan. Érszegi Géza. Bp., 1983, 68–94.*

Irodalom

- A. JÁSZÓ 2007   *A. Jászó Anna: Nagy Gáspár: Symphonia Ungarorum. Szent István és Szent Gellért emlékezete. (Elemzés). Magyarantológia 48. (2007/2) 22–25.*
- ANGENENDT 1994   *ANGENENDT, Arnold: Heilige und Reliquien: Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart. München, 1994, 68–74.*
- HIMPFNER 1910   *HIMPFNER Béla: A Gellért-legenda énekes szolgálója. Egyetemes Philologiai Közlöny 34. (1910) 391–396.*
- JANKOVITS 2007   *JANKOVITS László: Mikor, hogyan kezdődött? In: A magyar irodalom története. I–III. Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály. I. Bp., 2007. 18–35.*
- KLANICZAY 1964   *A magyar irodalom története, I. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1964.*
- PAGE 1982–1983   *PAGE Christopher: The Medieval Organistrum and Symphonia. The Galpin Society Journal, 34 (1982): March. 37–44, 36 (March. 1983) 71–87.*
- RIMÓCZINÉ 1987–1988   *RIMÓCZINÉ HAMAR Márta: Symphonia Hungarorum. Irodalomtörténet 19.(1987/1988): 682–701.*
- SZOVÁK 1999   *SZOVÁK Kornél: Legenda Sancti Gerhardi episcopi (Szent Gellért püspök legendája). In: SRH, II, 779–782.*

Internetes források

Symphonia/organistrum

(https://www.youtube.com/watch?v=2OLz5uuE_5M; utolsó megnyitás: 2018. február 15.)

Kézimalom

<https://www.youtube.com/watch?v=PaK4QNIPiLo>; utolsó megnyitás: 2018. február 15.)

KOVÁCS PÉTER

Jan comes mint Dávid

*Egy bibliai eredetű szókép
a XIV. századi krónikakompozíció 105. fejezetében¹*

Jan comes as David

A Metaphor of Biblical Origin in the 14th Century Chronicle Composition

One of the most important narrative sources of the medieval Hungarian literature is the so-called 14th century chronicle composition, which is also known as the Illustrated Chronicle. The chronicle, as we know it today, can be considered as a complex literary construction, written by several different authors. Its deepest layer is the oldest chronicle in Hungary, however, the dating of these earliest texts has been a controversial issue in the Hungarian medieval researches during the past centuries. In my paper, I undertook a micro-philological and lexical-phraseological examination of the biblical, antique and medieval literary tropes of the metaphor „tamquam lapis limpidissimus vasa fictilia contrivisset” in chapter 105. Based on my results, I believe that in contrast to earlier assumptions, the source of the chronicle should not be sought in the folk tradition, in the epical texts of the Jokulators, but in detailed and systematic investigations we must first sketch the biblical-liturgical layers of the texts.

Keywords: Chronicon Pictum, Illustrated Chronicle, narrative sources, biblical metaphor

*

Bevezetés

A középkori latin nyelvű magyarországi irodalom egyik legfontosabb elbeszélő forrása az úgynevezett *14. századi krónikakompozíció*, amelyet egyik

---

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2-1. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

ősnyomtatványa alapján *Képes Krónikaként* is ismerünk. A szöveg két krónikacsalád különböző kódexeiben hagyományozódott: a *Budai Krónika* szövegcsaládja 1334 végéig beszéli el a magyar történelem fontosabb eseményeit, míg a *Képes Krónika* ágához tartozó szövegek 1358-ig tartalmaznak leírásokat.² A kompozíció eredeti állapota nehezen rekonstruálható; nem ismert sem az első lehetséges történeti feljegyzések keletkezésének időpontja, sem a pontos szerkesztők kiléte. A szerzők azonosítására és az egyes szövegek keletkezési időpontjának meghatározására a 17. század második felétől kezdve voltak törekvések.³ A ma ismert és kiadott krónika bonyolult, többszerzős irodalmi konstrukciónak tekinthető, amelynek elemzéséhez történelmi-irodalmi és filológiai felkészültség szükséges.

A krónikakompozíció tehát több – részben már ismert – szerző munkájából készült szerkesztmény, amelynek legmélyebb rétegét a legrégebbi magyarországi krónika, az ún. ősgesta vagy őskrónika jelenti. E korai szövegrészek datálásának problémája élénken foglalkoztatta a magyar medievista közösség fantáziáját az elmúlt évszázadokban is.⁴ A 21. század elejére két főbb elmélet alakult ki a történésztaársadalmon belül. Gerics József⁵ és Szovák Kornél⁶ az első „gestaszerkesztmény” keletkezését Salamon király uralkodásának idejére (1063–1074) helyezik, míg a másik domináns álláspontot elfoglaló oldal képviselői (Györffy György,⁷ Kristó Gyula,⁸ Veszprémy László⁹ és legutóbb Thoroczkay Gábor¹⁰) Könyves Kálmán uralkodására (1095–1116) teszi. A 20. század elejétől-közepétől, Domanovszky Sándor,¹¹ majd ifj. Horváth János munkássága¹² óta egy I. András-kori (1046–1060) szerkesztés lehetősége is fennáll, ezt az elképzelést ma Szabados György vallja magáénak.¹³ A fentiekhez képest eltérő álláspontot képvisel Bollók János, aki az

² Részletesen I. Képes Krónika 2004-es kiadásának utószavában: KK 259–260, 235–236.

³ Részletes leírását I. Uo. 235–239.

⁴ Legutóbb Thoroczkay Gábor historiográfiai tanulmányában foglalta össze az eltérő álláspontokat, így azok részletes ismertetésétől eltekintünk. THOROCZKAY 2010.

⁵ GERICS 1961. 7–83.

⁶ KK 233–256, különösen 244–245.

⁷ GYÖRFFY 1993. 186.

⁸ KRISTÓ 1994. 98–134.; KRISTÓ 2003 30–36.

⁹ VESZPRÉMY 2004. 336–337.

¹⁰ THOROCZKAY 2010. 30.

¹¹ SRH²I. 219–237.

¹² HORVÁTH 1954. 305–308.; Ifj Horváth meg is nevezi a lehetséges alkotót, Miklós püspököt.

¹³ SZABADOS 2009. 55. 3. jz.

1986-ban megjelent, Imre herceg érényeit vizsgáló tanulmányában Hóman Bálint¹⁴ nyomán László király idejére (1077–1095) helyezi a Krónika első részleteinek keletkezését.¹⁵

Dolgozatunkban Thoroczkay Gábor és Veszprémy László nyomán szintén egy Kálmán-kori első változat meglétét valószínűsítjük. Meggyőzőnek tartjuk továbbá Veszprémynek azt az elképzelését is, hogy az első szövegrész, a László király tetteit elbeszélő *Gesta Ladislai regis* előtt vélhetően már készülhettek történeti évkönyvjegyzetek és feljegyzések, amelyek keveredhettek a szóbeliségből származó történetekkel. A kutatástörténet visszatérő problémája, hogy a Lászlóról szóló részek milyen viszonyban állnak a magyar népi ősköltészet, azaz a jokulátorepika alkotásaival.¹⁶ A (hős)epika kérdését nemcsak a klasszikus irodalom- és történettudomány, de a folklorisztika is tárgyalta.¹⁷ Mindezek a szaktudományok Arany János, majd később Négyesy László óta nehezen tudják függetleníti magukat attól a romantikus szemlélettől, hogy a krónikában az archaikus magyar epika szerkesztett nyomai fedezhetők fel.¹⁸

Az elképzelést eddig kevesen vitatták. Fenntartásait egyedül Deér József jelezte 1931-es, id. Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című munkájáról írott kritikájában: „az árpádkori udvari történetírás jellegének pontosabb megismerése óta¹⁹ ennek az elméletnek – ti., hogy egy »kitűnően motivált s elrendezett nyers történet, vagy valamely epikus dal meséjén« alapulna a *Bécsi Képes Krónika* egyes költői része – nincs többé jogosultsága.”²⁰ A kérdés a szellemtörténeti megközelítést felváltó új iskolákkal feledésbe merült, a kutatási irány (Csóka J. Lajos 1967-es munkáját leszámítva²¹) csak a 2000-es években, Veszprémy László, Thoroczkay Gábor és Déri Balázs összehasonlító filológiai munkásságával került újra előtérbe. A felsorolt szerzők elevenítették fel az antik-bibliai-liturgikus eredetű műveltség nyomainak részletes feltárását az Árpád-kori latin nyelvű magyar irodalomban.²²

¹⁴ HÓMAN 1925 30, 36–68.; Ifj. Horváthhoz hasonlóan szerzőként azonosít egy főpapot: Ják nembeli Koppányt.

¹⁵ BOLLÓK 1986. 74.

¹⁶ Részletesen I. JANKOVITS 2007.

¹⁷ L. pl. VOIGT 1975; DEMÉNY 2002.

¹⁸ ARANY 2012; NÉGYESY 1913.

¹⁹ L. HÓMAN 1925.

²⁰ DEÉR 1931. 69.

²¹ CSÓKA 1967.

²² L. VESZPRÉMY 2007, 2013; THOROCZKAY 2009, 2016; DÉRI 2010, 2011, 2016.

Problémafelvetés

Ifj. Horváth János 1953-ban máig ható jelentőségű monográfiájában stilisztikai szempontból elemezte az Árpád-kori latin nyelvű magyarországi irodalom alkotásait. Ifj. Horváth az I. András-kori őskronika keltezésen túl egy Kálmán-kori szerkesztéssel is számolt; ezzel magyarázta a *Gesta Ladislai regis* meglétét. A szövegben magától értetődően mutatja ki a jokulátorepika hatása- it, legszembe-ütőbbnek az „epikus fordulatok stereotip ismétlődését, állandó visszatérését” tartja.²³ Noha egységes költői kompozíciót nem fedez fel a szövegben, meglátása szerint számos stilisztikai elem jelzi az ősénekek és ősmondák hatását. Ilyen bizonyítékoknak tartja többek között azokat az archaikus eredetűnek vélt szóláshasonlatokat, amelyek közül 12-t részletesen is elemez.²⁴

Ifj. Horváth műve – amely egyben akadémiai doktori disszertációja volt, s amellyel 1954-ben nyerte el az irodalomtudományok doktora címet – nagy kritikai visszhangot váltott ki. A védés során opponensei – Domanovszky Sándor, Kniezsa István és Klaniczay Tibor²⁵ – elismerően szóltak ugyan a munkáról, ám a későbbiekben a kötet lektoraként feltüntetett Győry János,²⁶ majd Mezey László²⁷ is élesen bírálta módszertanát és felmutatott eredményeit. Hangsúlyos szerepet kapott a vitában az ősgeszta keletkezési időpontjának kérdése, továbbá a szövegkorpusz rímes, ritmikus részzeiről szóló stilisztikai elemzés.

A bírálók ugyanakkor meglepően kevés figyelmet fordítottak azokra a részekre, amelyeket ifj. Horváth a jokulátorepikából eredeztet. Ezek az elemzések nagy hatást gyakorolnak a későbbi évtizedekre is: megállapításai a 20. század közepétől az irodalomtörténeti kutatások közhelyeivé válnak, és több meghatározó irodalomtörténeti kézikönyv, köztük az 1964-es hatkötetes *A magyar irodalom története* is szóbeliség melletti érvként hivatkozik a hasonlatokra.²⁸ Később egyes résztanulmányok is Horváth nyomán vélik magától értetődőnek e hasonlatok népi eredetét.²⁹

Esettanulmányunkban egy olyan hasonlattal foglalkozunk, amit Horváth János szóláshasonlatként/költői képként/szólásmódként kezelt, s feltételezé-

²³ HORVÁTH 1954. 321.

²⁴ Uo. 322-323.

²⁵ BÓTA 1956. 306–309.

²⁶ GYÓRY 1955.

²⁷ MEZEY 1955.

²⁸ KLANICZAY 1964. 32.

²⁹ BOLLÓK 1998.

se szerint a László király tetteit elmesélő krónikarészben „népies eredetű”, az „egyszerű népi szemléletből” táplálkozik, a „vadász-halász népi életmódra” utal.³⁰ Nem vonjuk kétségbe azokat az irodalomtörténeti eredményeket, amelyek a krónikában a szóbeliség nyomaira mutattak rá (például a visszatérő *epitheton ornans*okra vagy az elbeszélésben megjelenő szimmetriákra hivatkozva). Azt az érvet azonban érdemes felülvizsgálni, hogy e hasonlat is szóbeli eredetű lenne. Meglátásunk szerint a retorikai alakzat a középkori latin nyelvű írástudó réteg alapműveltségébe illeszkedik. Megfogalmazásának módja elsősorban a biblikus nyelvezetet követi, forrását a Biblia, valamint a keresztény patrisztika egyéb szerzőinél kell keresnünk.

Az elsődleges kontextus: a Biblia mint forrásgyűjtemény a középkori elbeszélő forrásokban

A kelet-közép-európai krónikakutatás legújabb kori történetében közhelynek számít, hogy a fennmaradt alkotások számtalan antik és biblikus eredetű szóképet, kifejezést tartalmaznak.³¹ Ez persze nem meglepő a középkori iskolai oktatás működésének ismeretében. Hajnal István kutatásaiból tudható, hogy a középkori alsófokú oktatás legfontosabb eszköze az általa „Európa első ábécés könyvének” nevezett zoltároskönyv volt,³² de a nemzetközi szakirodalom álláspontja szerint is a mindenhol elérhető Biblia funkcionált par excellence iskolai tankönyvként.³³ Az írás és olvasás készségeinek elsajátítása közben a mondatok, szavak, kifejezések mintegy maguktól váltak a diákok, literátorok műveltségének részévé; Beryl Smalley megfogalmazása szerint innen „tűnhettek elő reminiscenciákként a középkori epikus művekben és krónikákban”.³⁴

A Karoling időszaktól kezdve feltűnően gyakran jelennek meg ószövetségi utalások a narratív forrásokban; a politikai gondolkodás területén,

³⁰ HORVÁTH 1954. 323–324.

³¹ FONT 2005. 25–39, 122–129.

³² HAJNAL 1954. 14–32.

³³ A magyar kutatástörténet egyik legalaposabb munkája Mezey Lászlótól származik: MEZEY 1979. A nemzetközi szakirodalomból nemrég magyar nyelvre is lefordított Pierre Riché munkáját érdemes kiemelni: RICHÉ 2016. Továbbá angolul említésre érdemes Beryl Smalley monográfiája: SMALLEY 1952. 14.

³⁴ Uo. 11.

például Sevillai Szent Izidor és Alkuin munkáiban.³⁵ Ennek okait Joseph Canning abban látja, hogy az Ószövetség felfogása nagyon közel állt a Karoling gondolkodásmódhoz: a keresztény királyság mintáját a középkori teoretikusok a bibliai Izrael királyságban, s Dávid királyban fedezik fel. A Karoling iskola térhódításával a kánonjog területén is egyre erősebbnek tűnik a „vetus lex”, azaz régi törvények gyűjteményének hatása.³⁶ Érdeemes tehát megvizsgálunk, hogy ez mennyire jelenik meg a kelet-közép-európai szövegállományban.

Szerencsés helyzetben vagyunk például a lengyel korpusz esetében: Bagi Dániel összefoglaló munkái több kérdést is tisztáztak. Gallus Anonymus krónikájánál például egy, ugyan névtelen szerző olvasmánylistáját sikerült azonosítani, valamint a lengyel szerzők feltárták a teljes szövegtörzs bibliai forrásait.³⁷ 2017-ben hasonló szisztematikus vizsgálatot végeztek lengyel történészek, filológusok és irodalomtudósok Kadłubek Vince krakkói püspök latin nyelvű krónikájával is.³⁸

A magyar területen keletkezett Árpád-kori szövegek vizsgálatánál szinte kizárólag a *Scriptores rerum Hungaricum* 1938-as kritikai kiadásának (és 1999-es reprint kiadásának) jegyzetapparátusára, illetve az egyes legendákról, krónikafejezetekről készült történeti-filológiai résztanulmányokra támaszkodhatunk. Noha a szövegtörzs egységes vizsgálata még várat magára, az utóbbi évek tanulmányai magyar kontextusban is jelzik ezt az irányt. Veszprémy László meghatározó motívumokat, toposzokat vizsgált longitudinálisan,³⁹ míg Déri Balázs egyes legendákban és krónikavariánsokban található szófordulatok és költői képek biblikus forrásainak feltárását kezdte meg.⁴⁰ Említhetjük továbbá Körmendi Tamás alapos vizsgálatát a nagyobbik István-legendák kapcsán⁴¹ és Somogyi Szilvia munkáját a budai minorita krónika nyelvezetéről.⁴²

³⁵ Részletesen I. CANNING 2002.

³⁶ MEENS 2000. 68–70.

³⁷ BAGI 2005.

³⁸ L. GÜTTNER-SPORZYŃSKI 2017.

³⁹ VESZPRÉMY 2015.

⁴⁰ DÉRI 2010, 2011, 2016.

⁴¹ KÖRMENDI 2003.

⁴² SOMOGYI 2011.

A 105. fejezet szóképeiről

A 105. fejezet (a 104. és 107. fejezet közti részekkel egyetemben) azt beszéli el, hogyan került először a Magyar Királyság uralma alá Nándorfehérvár vára.⁴³ A történet szerint a Balkánon, valamint az ázsiai területeken is harcban álló Bizánci Császárság nehéz helyzetét a magyar politikai elit is igyekezett kihasználni. 1071-ben ezért Salamon király testvérével, Géza herceggel együtt átkelt a Száván, és az ispánok által irányított vármegyei csapatokkal ostrom alá vette Nándorfehérvárt. Nikétász bizánci vezér ekkor a környező területeken elhelyezkedő besenyőkhöz fordult segítségért, és egy csel segítségével sikerült is rávennie őket a felmentőhadjárat elindítására. A besenyő csapatok azonban szembetalálták magukat a Jan ispán által vezetett soproniakkal és vereséget szenvedtek. A magyarok keményen és vitézül verték vissza az ellenség támadásait, Jan pedig királyhoz méltó ajándékokban részesült. A hátramaradt harci eszközöket, holttesteket és levágott fejeket egy kupacba hordták, majd közszemlére tették, hogy ezzel is demoralizálják a védősereget. A későbbiekben részletesen olvashatunk a három hónapig tartó várostromról,⁴⁴ valamint a király és a herceg közti zsákmányfelosztási viszályról, amely a krónikás szerint a „további viaskodások magvetése” volt.

Az ostromeseményekben feltűnő lovagszereplőkről számtalan értekezés született már; foglalkoztak Vid ispán szerepével a király és a herceg közti konfliktusban,⁴⁵ vizsgálták Bátor Opos karakterét is,⁴⁶ azonban a soproni csapatok sikere és vezetőjük hőstette, azaz Jan ispán lovagias alakja kevés figyelmet kapott. A krónikás tudósítása szerint a soproni ispán egymaga úgy tört össze több ezer besenyőt, mint „élesre csiszolt kő az agyagedényeket”.

„Rex igitur et dux eidem militi Ian munera regalia condignasque grates regia liberalitate contulerunt, eo quod ipse multa milia Bissenorum tantquam lapis limpidissimus vasa fictilia contrivisset.”⁴⁷

⁴³ SRH² I. 370–371.

⁴⁴ L. MAROSI 1970. 237.

⁴⁵ BOLLÓK 1998.

⁴⁶ KRISTÓ 1972. 61–63.; VESZPRÉMY 1995. 4–5.

⁴⁷ SRH² I. 371. – „A király és a herceg ezért ennek a Jan vitéznek királyhoz méltó ajándékokat és királyi bőkezűséggel méltó hálát adtak, mivel sok ezer besenyőt úgy tört össze, mint élesre csiszolt kő az agyagedényeket.” (71.)

Mindössze ifj. Horváth János jegyzi meg munkájában, hogy az ispán tettet magasztaló hasonlat „primitív életformára mutató, tehát népi eredetű” lehet.⁴⁸ E részletet azért is érdemes behatóbban tanulmányoznunk, mert Jan történeti alakját egyöntetűen e szöveghely nyomán rajzolja meg a szakirodalom. E forráshely alapján veszi fel archontológiájába Zsoldos Attila,⁴⁹ ezek alapján hivatkozik rá a vármegye-szervezés,⁵⁰ a közigazgatás felépítése,⁵¹ valamint a korai magyar hadszervezés⁵² kapcsán a korszakkal foglalkozó történészek java is. A továbbiakban azt elemezzük, hogy a 105. fejezet milyen motívumkészletekből merít, és hogy az itt megformált Jan ispán alakja milyen irodalmi előképekre vezethető vissza.

Feltételezésünk szerint a krónikaszerkesztmény 105. fejezete motívumkészletében és lexikai kifejezéseiben nagyban támaszkodik az Ószövetségben olvasható Dávid és Góliát-történetre.⁵³ A zsidó pásztorfiú és a filiszteus óriás közti párharc közkedvelt forrása a 14. századi krónikakompozíció egyes fejezeteinek. Szent István felövezése kapcsán Veszprémy László⁵⁴ hívja fel figyelmünket számos érintkezésre, míg Bagi Dániel⁵⁵ Béla király és a pomerán vitéz harcában fedezi fel a történetből eredeztethető párbajok istenítélet-jellegét.

A Dávid-történet a középkorban is népszerű volt: a pásztorfiúból lett király alakja bekerült a lovagi ideálokat megtestesítő „kilenc hős/vitéz” csarnokába.⁵⁶ Az izraeliták harca a filiszteusokkal a 12. századra a kereszténység és a pogányok közti harc szimbólumává is vált olyannyira, hogy IV. Ottó császár⁵⁷ 1198-ban készült német királyi (birodalmi) kardjának markolatán a 143. zsoltár kezdősorai olvashatók: „Benedictus Dominus Deus meus, qui docet manus meas ad praelium, et digitos meos ad bellum.”⁵⁸ A Dávid és

⁴⁸ HORVÁTH 1954. 323.

⁴⁹ ZSOLDOS 2011. 196.

⁵⁰ Helytörténeti szemszögből vizsgálja: BELITZKY 1938. 272.; MOLLAY 1956. 42.; GÖMÖRI 2002. 103–104.

⁵¹ Országos kontextusba helyezi: KRISTÓ 1988. 268–273.

⁵² KRISTÓ 1986. 190.; VESZPRÉMY 2008. 9.

⁵³ 1Sám 17.

⁵⁴ VESZPRÉMY 1989. 11.

⁵⁵ BAGI 2010. 298.

⁵⁶ HUIZINGA 1979. 70.

⁵⁷ IV. Ottó (1198–1215 német király, 1209–1215 német–római császár)

⁵⁸ Áldott legyen az Úr, az én sziklám! Ő tanította a kezemet harcra, az ujjaimat viadalra. – A birodalmi kard jelenleg a bécsi Hofburgban található, digitalizált felvételei elérhetők: <http://www.michaelmaxwolf.de/mittelalter/reichsschwert.htm> (Utolsó megnyitás: 2017. december 30.)

Góliát harcáról szóló bibliai ének használata a keresztes háborúk időszakától kezdve terjed el és válik közzismertté.⁵⁹

A 105. caput elbeszélése és az ószövetségi történet számos tartalmi motívumegyezést tartalmaz: azontúl, hogy a besenyők rajtaütésszerű támadása az ostromot vívó magyar hadakat nem éri váratlanul. Egymással szemben felsorakozva ütköznek meg a felek, ilyennek tekinthető a legyőzöttek fejének levágása és a foglyok bemutatása:

1Sám 17:51–54 – „[...] et stetit super Philisthaeum, et tulit gladium ejus, et eduxit eum de vagina sua: et interfecit eum, praeciditque caput ejus. Videntes autem Philisthiim quod mortuus esset fortissimus eorum, fugerunt. Et consurgentes viri Israel et Juda vociferati sunt, et persecuti sunt Philisthaeos usque dum venirent in vallem, et usque ad portas Accaron, cecideruntque vulnerati de Philisthiim in via Saraim, et usque ad Geth, et usque ad Accaron. Et revertentes filii Israel postquam persecuti fuerant Philisthaeos, invaserunt castra eorum. Assumens autem David caput Philisthaei, attulit illud in Jerusalem: arma vero ejus posuit in tabernaculo suo.”⁶⁰

KK 105. – „[...] Hungari presentare captos Bissenos et capita interfectorum et equos et supellectilia que in quarta feria a mane usque ad inclinationem meridiei plene perficere non potuerunt.”⁶¹

Szintén közös motívumnak tekinthető az áldozatok számának hangsúlyozása:

⁵⁹ Részletesen l. PETERSOHN 1998.

⁶⁰ „Dávid akkor odaszaladt, rálépett a filiszteusra, a kardja után nyúlt, kirántotta hüvelyéből és megölte: levágta a fejét. Amikor a filiszteusok látták, hogy bajnokuk halott, megfutamodtak. Izrael és Júda férfiai azonban a nyomukba eredtek, és csatakiáltást hallatva egészen Gátig és Ekron kapuiig üldözték őket, úgyhogy a filiszteusok holtteste Saaraajtól egészen Gátig és Ekronig ellepték az utat. Aztán Izrael fiai visszatértek a filiszteusok üldözéséből és kifosztották táborukat. A filiszteus fejét Dávid magával vitte Jeruzsálembe, a fegyvereit azonban otthagya a sátorában.”

⁶¹ SRH²I. 371. – „Elkezdték bemutatni a besenyő foglyokat, a leöldösöttek fejét, a lovakat és a felszereléseket, s ezzel a művelettel szerdán reggeltől egészen délidőig sem tudtak végezni teljesen.”

1Sám 18:7 – Et praecinebant mulieres ludentes, atque dicentes: Percussit Saul mille, et David decem millia.⁶²

KK 105. – [...]eo quod ipse multa milia Bissenorum.⁶³

Az uralkodók mindkét történetben háttérbe szorulnak, passzív szereplői az eseményeknek, jelenlétük kizárólag a győzelmek utáni adományozás aktusára korlátozódik.⁶⁴

1Sám 17:25 – Et dixit unus quispiam de Israel: Num vidistis virum hunc, qui ascendit? ad exprobrandum enim Israeli ascendit. Virum ergo, qui percusserit eum, ditabit rex divitiis magnis, et filiam suam dabit ei, et domum patris ejus faciet absque tributo in Israel.⁶⁵

KK 105. – Rex igitur et dux eidem militi Ian munera regalia condignasque grates regia liberalitate contulerunt, eo quod ipse multa milia Bissenorum tamquam lapis limpidissimus vasa fictilia contrivisset priusquam rex et dux cum exercitu suo de gentaculis (sic!) capita levassent.⁶⁶

A 105. caputban már a kritikai kiadás is felfedez egy biblikus eredetű szóképet. Az „in ore gladii” kifejezés egyértelműen innen eredeztethető, megtalálható például a *Kivonulás könyvének* 17. fejezetében, ahol Józsué az amalekitákat és hadi népüket „hányja kardélre”.⁶⁷ Legutóbb Kristó Gyula hívta fel a figyelmet rá, hogy a kifejezés több egyéb szöveghelyen is feltűnik a kónikaszerkesztményben.⁶⁸

⁶² „És a táncoló asszonyok így énekeltek: »Saul legyőzte ezreit, Dávid meg tízezeit.«”

⁶³ SRH²I. 371.

⁶⁴ Dávid Saul lányának kezét nyeri el, Jan „királyi adománya” ezzel szemben vélhetőleg a mai Győr–Moson–Sopron megyei Iván község lehetett. Vö. BELITZKY 1938.

⁶⁵ „Izrael fiai közül az egyik így szólt: »Láttátok azt az embert, aki ott előlépett? Azért jött, hogy Izraelt kihívja párviadalra. Aki legyőzi, azt a király elhalmozza gazdagsággal, hozzáadja a lányát, atya házat meg fölmenti az adó alól Izraelben.«”

⁶⁶ SRH²I. 371. – A király és a herceg ezért ennek a Jan vitéznek királyhoz méltó ajándékokat és királyi bőkezűséggel méltó hálát adtak, mivel sok ezer besenyőt úgy tört össze, mint élesre csiszolt kő az agyagedényeket, mielőtt még a király és a herceg hadseregükkel együtt a reggelitől fölkeltek volna.

⁶⁷ Kiv 17:13 – „Fugavitque Josue Amalec, et populum ejus in ore gladii.” – „Józsué kardélre hánytá az amalekitákat és hadi népüket.”

⁶⁸ KRISTÓ 1994. 66.

A másik biblikus eredetű szókép a Jan kapcsán alkalmazott hasonlat: „Rex igitur et dux eidem militi Ian munera regalia condignasque grates regia liberalitate contulerunt, eo quod ipse multa milia Bissenorum tamquam lapis limpidissimus vasa fictilia contrivisset.”⁶⁹ A hasonlatot eltérő formában ültették át magyar nyelvre a kutatók. Belitzky János 1938-as művében Jan cselekedetét így fordítja: „összezúzta [...] mint a drágakő a cserepet.”⁷⁰ Bellus Ibolya interpretációjában az ispán „úgy törte szét [a besenyőket] mint finoman csiszolt kő a cserépedényt.”⁷¹ Mindkét fordítás hibás, ugyanis a vasa *fictilia* kifejezés többes számú szóalakként szerepel a műben, ráadásul Belitzky esetében a drágakő szó használata sem indokolt. A hasonlatot Kristó Gyula, valamint Bollók János adja vissza szöveghűen: „mint élesre csiszolt kő az agyagedényeket/cserépedényeket.”⁷²

Szándékosan hagytuk a végére ifj. Horváth János fordítását: „mint a pataki kő a törékeny agyagedényeket.”⁷³ Szembeötlőnek tartjuk, hogy a *Krónika* szövege semmilyen utalást nem tartalmaz a kövek származási helyére, vagyis nem említi, hogy folyami kavicsokról lenne szó. Horváth interpretációjában a hasonlat népi eredetű, primitív életformára utaló szókép, az orális jokulátorepika terméke. E fordítás segített minket ahhoz, hogy a kövek származási helyének segítségével megtaláljuk a kifejezés konkrét forrásvidékét.

A bibliai, antik és középkori irodalmi alkotásokban⁷⁴ ugyanis a „lapis limpidissimus”, azaz a csiszolt kő kifejezés kizárólag a korábban hivatkozott dávidi történet kontextusában fordul elő. Az 1Kir 17,40-ben így: „et elegit sibi quinque limpidissimos lapides de torrente.” Dávid öt csiszolt *folyami* követ helyez táskájába, majd a történet folytatásában egyet helyez parittyájába és ezzel teríti le Góliátot.

Metaforikusan a sima kő a pásztorfiút jelenti; a kifejezéssel a krónikaíró párhuzamba állítja Dávidot az ispánnal.

Az agyag és az agyagedények szimbolikája a Bibliában két részre különíthető el: egyfelől a földből származó anyagként több helyen az értéktelenség és a mulandóság szimbóluma.⁷⁵ Másrészt azonban az agyagedények széttörése

⁶⁹ SRH² I. 371.

⁷⁰ BELITZKY 1938. 273.

⁷¹ Bellus Ibolya *Képes Krónika*-fordítása: *Képes Krónika*. Ford.: Bellus Ibolya, Bp., 1983.

⁷² ÁKIF 383.; KK 71.

⁷³ HORVÁTH 1954. 323.

⁷⁴ A dolgozatban vizsgált korpusz az alábbi digitálisan is hozzáférhető adatbázisokra vonatkozik: PL, dMGH, PDL, AS, SRH, Brepolis stb.

⁷⁵ További értelmezést l. REMMERS 2005 10.

a büntetés és az isteni ítélet képeiként is megjelennek. Álláspontunk szerint a 105. caput hasonlatának megértéséhez is a 2. zsoltár szövegpárhuzamára kell irányítanunk a figyelmet:

„Dominus dixit ad me : Filius meus es tu; ego hodie genui te. Postula a me, et dabo tibi gentes haereditatem tuam, et possessionem tuam terminos terrae. Reges eos in virga ferrea, et tamquam vas figuli confringes eos. Et nunc, reges, intelligite; erudimini, qui iudicatis terram.”⁷⁶

A zsoltár az ún. király-zsoltárok csoportjába tartozik, ezekben az énekekben nem a király tetteinek és jellemének magasztalása áll a középpontban, hanem az a méltóság és az a felelősség, amivel Isten ruházta fel őt.⁷⁷ A Sionon felkent Dávid király, az isteni harcok vasvesszővel törheti szét az ellene, azaz Isten ellen lázadó „pogányokat”, úgy, mint valami cserépedényt. Ahogy arra az értelmezők közül többen felhívták már a figyelmet, ezt nemcsak hasonlatnak kell tekintenünk – a kijelentésnek megvan a királyideológiában a maga konkrét *Sitz im Lebenje*. Az ókori Egyiptomban a fáraó ellenségeinek nevét agyagfigurákra írták fel, s ezeket az alkotásokat az uralkodó beiktatásakor jelképesen összetörte – ezáltal mágikus módon ellenségeinek erejét is megsemmisítette.⁷⁸

Összefoglalás

A *Képes Krónika* 105. fejezetében olvasható hasonlat gyökereit tehát nem a népies eredetű jokulátorepika homályában kell keresnünk, hanem a biblikus-liturgikus vallási latin nyelv írott emlékei között.⁷⁹ Jankovits László gondolatait idézve: „Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a kereszténység előtti korszaknak nem volt költészete. Volt. De ma elérhető forrásaink alap-

⁷⁶ „Az Úr végzését hirdetem; Ő így szólt hozzám: »A Fiam vagy, ma adtam neked életet. Kérd tőlem, és örökségül adom neked a népeket, birtokodul a föld határait. Vasvesszővel verheted őket, és mint a cserépedényt, összetörheted.« Nos, királyok, térjetelek észre, föld urai, hadd intselek benneteket!”

⁷⁷ DÉR 2015. 158–167.

⁷⁸ KUSTÁR 2016. 21.

⁷⁹ A kifejezés természetesen nem kell, hogy közvetlenül a *Bibliából* származzon, elképzelhető, hogy egy florilegiumból eredeztethető; mindenesetre komplex mivolta miatt értő alkotót kell feltételeznünk megalkotása mögött.

ján nem tudunk róla semmit.⁸⁰ E rövid dolgozat azt is hivatott bizonyítani, hogy Ifj. Horváth János közel 70 éves eredményei mellett érdemes a teljes *Krónika*-szerkesztmény korpuszát szisztematikus filológiai vizsgálat tárgyává tenni. Szükséges lenne feltárni a szöveg antik-bibliái-liturgikus forrásait és ezek fényében újraértelmezni azt.

Rövidítések

Források

- ÁKIF Az államalapítás korának írott forrásai, Az előszót írta, a szövegeket válogatta és a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. Szeged, 1999.
- KK Képes Krónika, Fordította: Bollók János, Fordítást gondozta, jegyzeteket készítette: Szovák Kornél–Veszprémy László, Utószó, függelék, irodalomjegyzék: Szovák Kornél. Bp., 2004.
- PL Patrologiae cursus completus, series Latina prior. Szerk. MIGNE, Jacques Paul. 1841–1855.
- SRH² Scriptorum rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, I–II. Kiad. Szentpétery Emericus, Bp., 1938. Reprint kiadás, Az utószót és bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél–Veszprémy László. Bp., 1999.

Irodalom

- ARANY 2012 ARANY János: Naiv eposzunk. In: ARANY János: Tanulmányok és kritikák I. Válogatta, szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta: S. Varga Pál. Debrecen, 2012. 71–78.
- BAGI 2005 BAGI Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország, Bp., 2005. (Irodalomtörténeti füzetek 157)

⁸⁰ JANKOVITS 2007. 31.

- BAGI 2010 BAGI Dániel: Béla és a pomerán. Megjegyzések a 14. századi krónikakompozíció 79. fejezetéhez. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk. Font Márta–Fedeles Tamás–Kiss Gergely. Pécs, 2010. 295–306.
- BELITZKY 1938 BELITZKY János: Sopron vármegye története. Bp., 1938.
- BOLLÓK 1986 BOLLÓK János: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Bp., 1986. 61–75.
- BOLLÓK 1998 BOLLÓK János: Die Gesta regis Ladislai. *Acta Antiqua et Archaeologica* 27. (1998) 223–229.
- BÓTA 1956 BÓTA László: Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái című doktori disszertációjának vitája. In: A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei. Szerk. Bóka László. 8. kötet, 1–4. szám. Bp., 1956. 305–319.
- CSÓKA 1967 CSÓKA J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században, Bp., 1967. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20)
- DEÉR 1931 DEÉR József: Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig. *Századok* 65. (1931): 1–3. 64–69.
- DEMÉNY 2002 DEMÉNY István: Hősi epika, Bp., 2002.
- DÉR 2015 DÉR Katalin: A zsoltárok misztériuma, Bp., 2015.
- DÉRI 2010 DÉRI Balázs: A Kézai-krónika bibliai-liturgikus idézetei. *Magyar Egyházzene* 18. (2010): 1. 59–62.
- DÉRI 2011 DÉRI Balázs: P. magister gestájának bibliai-liturgikus idézetei I. *Magyar Egyházzene* 19. (2011): 1. 33–38.
- DÉRI 2016 DÉRI Balázs: Omne donum perfectum: A Nagyobbik Szent István-legendája liturgikus-bibliai idézetei. *Magyar Egyházzene* 23. (2016): 3. 275–284.
- FONT 2005 Font Márta: Keresztény nagyhatalmak vonzásában: Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században Bp., 2005.
- GERICS 1962 GERICS József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Bp., 1962. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22)
- GÜTTNER-SPORZYŃSKI 2017 Writing History in Medieval Poland Bishop Vincentius of Cracow and the ‚Chronica Polonorum’. Ed. Güttner-Sporzyński, Darius. Brepols, 2017. (Cursor Mundi 28)

- GÖMÖRI 2002 GÖMÖRI János: Castrum Sopron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban. Sopron, 2002.
- GYÖRFFY 1993 GYÖRFFY György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések - új válaszok. Bp., 1993.
- GYÖRY 1955 GYÖRY János: Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 59. (1955): 3. 340–348.
- HAJNAL 1954 HAJNAL István: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Bp., 1954. (Studia historica 7.)
- HÓMAN 1925 HÓMAN Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XI–XII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bp., 1925.
- HORVÁTH 1954 ifj. HORVÁTH János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954.
- HUIZINGA 1979 HUIZINGA, Johan: A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században. Bp., 1979.
- JANKOVITS 2007 JANKOVITS László: Mikor, hogyan kezdődött? In: A magyar irodalom története I.: A kezdetektől 1800-ig. Szerk. Jankovits László–Orlovsky Géza. Bp., 2007. 18–35.
- KLANICZAY 1964 KLANICZAY Tibor: A nagyobb epikus kompozíció kérdése. In: A magyar irodalom története I., A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp., 1964, 30–32.
- KÖRMENDI 2003 KÖRMENDI Tamás: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete. *Fons* 10. (2003): 1. 65–118.
- KRISTÓ 1972 KRISTÓ Gyula: XI–XII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. *Ethnographia* 83. (1972). 53–73.
- KRISTÓ 1986 KRISTÓ Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986.
- KRISTÓ 1988 KRISTÓ Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988.
- KRISTÓ 1994 KRISTÓ Gyula: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Bp., 1994. (Irodalomtörténeti füzetek 135)
- KRISTÓ 2003 KRISTÓ Gyula: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp., 2003.
- KUSTÁR 2016 KUSTÁR Zoltán: A Zsoltárok könyve válogatott fejezeteinek magyarázata (Zsolt 2, 8, 22, 30, 79), Debrecen, 2016.
- MAROSI 1970 MAROSI Endre: Gondolatok a magyar várépítés történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 17. (1970): 2. 233–246.

- MEENS 2000 MEENS, Rob: The Uses of the Old Testament in Early Medieval Canon Law: the Collectio Vetus Gallica and the Collectio Hibernensis. In: The Uses of the Past in the Early Middle Ages. Eds. Hen, Yitzhak–Innes, Matthew), Cambridge, 2000. 67–78.
- MEZEY 1955 MEZEY László: Horváth János: Árpádkori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. *Filológiai Közlöny* 1. (1955): 2. 274–278.
- MEZEY 1979 MEZEY László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp., 1989.
- MOLLAY 1956 MOLLAY Károly: Sopron a középkor végén. *Soproni Szemle* 10. (1956): 1. 31–42.
- NÉGYESY 1913 NÉGYESY László: Árpádkori compositio. Bp., 1913.
- PETERSOHN 1998 PETERSOHN, Jürgen: Über monarchische Insignien und ihre Funktion im mittelalterlichen Reich. *Historische Zeitschrift* Band 266. (1998): 47–96.
- RAHNER 1961 RAHNER, Hugo: Kirche und Staat im frühen Christentum. München, 1961.
- RICHÉ 2016 RICHÉ, Pierre: Oktatás és művelődés a barbár Nyugaton (6–8. század). Bp., 2016.
- REMMERS 2005 REMMERS, Arend: A Biblia képei és szimbólumai, Bp., 2005.
- SMALLEY 1952 SMALLEY, Beryl: The Study of the Bible in the Middle Ages. Volume 39 of Notre Dame Publisher, 1952.
- THOROCZKAY 2009 THOROCZKAY Gábor: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. Bp., 2009. (TDI Könyvek 9)
- THOROCZKAY 2010 THOROCZKAY Gábor: A magyar krónikairódalom kezdeteiről. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk. Font Márta–Fedele Tamás–Kiss Gergely. Pécs, 2010. 23–34.
- THOROCZKAY 2016 THOROCZKAY Gábor: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp., 2016.
- VESZPRÉMY 1989 VESZPRÉMY László: Szent István felövezéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* 102. (1989): 3–12.
- VESZPRÉMY 1995 VESZPRÉMY László: Páncél és páncélosok említései a krónikákban és oklevelekben. *Hadtörténelmi Közlemények* 108. (1995): 4. 3–12.
- VESZPRÉMY 2004 VESZPRÉMY László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok* 138. (2004): 2. 325–347.

- VESZPRÉMY 2007 VESZPRÉMY László: Árpád-kori történeti elbeszélő forrásaink (11–13. század) nyugat-európai kapcsolatai. MTA Doktori értekezés, Kézirat, 2007.
- VESZPRÉMY 2008 VESZPRÉMY László: Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai. Bp., 2008.
- VESZPRÉMY 2013 VESZPRÉMY László: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 135. (2013): 25–44.
- VESZPRÉMY 2015 VESZPRÉMY László: A pityergő Árpádtól a könnyező Szent Lászlóig. A könnyekre fakadó hadvezér a Névtelen Gesztája 39. és a Krónikaszerkesztés 121., 137. fejezetében. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 137. (2015) 17–32.
- VOIGT 1975 VOIGT Vilmos: A magyar hősepika összehasonlító kutatási problémái. In: Népi kultúra – Népi társadalom 8. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve. Szerk. Kósa László. Bp., 1975. 237–261.
- ZSOLDOS 2011 ZSOLDOS Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301 Bp., 2011. (História Könyvtár - Kronológiák, adattárak 11)

FEDELES TAMÁS

Az uralkodó, a Szentszék és a magyar főpapok Luxemburgi Zsigmond korában¹

The Monarch, the Holy See and the Hungarian Prelates in the Era of
Sigismund of Luxemburg

During the reign of Sigismund of Luxemburg (1387–1437), altogether 14 dioceses (two archiepiscopacies and 12 episcopates) functioned except for Croatia, which belonged to the Hungarian crown as well. Related to the church, Sigismund of Luxemburg made attempts to establish a personnel policy which was independent from the papacy. In 1404, he launched *Placetum Regium*. (According to this decree, Papal bulls could not be pronounced in Hungary without the consent of the king.) This reinforced the regulations of the national assembly held in 1397. Furthermore, the royal forbade to make the papal grantor bulls (*provisio*), citation letters as well as the judgements passed by the papal court public without his approval. In 1417, he have the cardinals participating in the Council of Constance acknowledged the right of patronage (*ius supremi patronatus*) of the Hungarian king. These things indicated that Sigismund and his successors had a possibility to fill in all the church benefices in the territory of the Hungarian Kingdom. During the reign of Sigismund, altogether 59 people received the pontificate in the country. This present study makes attempts to give a complex picture about the small group heading the Hungarian church hierarchy from different aspects, e.g. on the bases of their social origins, education, church and secular career, network system.

Keywords: Holy See, Medieval Hungary, Sigismund of Luxemburg, Prelates, *Placetum Regium*

*

---

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00234/16/2) támogatásával készült. A szerző a PTE BTK Történettudományi Intézet egyetemi docense, valamint az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos főmunkatársa.

Luxemburgi Zsigmond király (1387–1437) 1417. augusztus 24-én, Konstanzban meghagyta Kanizsai János esztergomi érseknek, aki egyidejűleg a Német-római Birodalom főkancellárjaként és a Magyar Királyság általános vikáriusaként tevékenykedett (*aule nostre Romane Regie sumpmo cancellario, predicti regni nostri Hungarie vicario generali*), hogy amíg ő a Legszentebb Egyetemes Egyház (*Sacrosancta Universalis Ecclesia*) és a Szent Római Birodalom (*Sacrum Romanum Imperium*) reformjának érdekében az országtól távol tartózkodik, valamennyi üresedésben lévő egyházi javadalmat (*episcopatus, abbatias, preposituras, alias beneficia ecclesiastica*) foglalja le (*occupari facere deberet*).² Ez az intézkedés abból a szempontból rendkívül fontos volt, hogy a király az üresedésben lévő egyházi beneficiumokat saját kegyúri joga alapján kívánta a későbbiekben betölteni (*de ipsis auctoritate nostri iuris patronatus provideremus*).³ Az uralkodó egyházpolitikai koncepcióját e rendelkezés teljes mértékben reprezentálja, habár az ebbe az irányba mutató elképzelések az 1387. március 31-i fehérvári koronázása idején még teljesen elképzelhetetlenek lettek volna.⁴ Végül hosszú évek során hatalmának konszolidálásával párhuzamosan sikerült lépésről-lépésre, szisztematikusan kiépítenie és következetesen alkalmaznia a királyi főkegyúri jogot (*ius supremi patronatus*) Magyarországon. Az alábbiakban Zsigmond király és a magyar főpapság közötti kapcsolatok alapjainak összefoglaló áttekintésére teszek kísérletet.

Egyház, hatalom, pénz

Közismert tény, miszerint a középkori európai uralkodók sikeres regnálása elképzelhetetlen lett volna ésekeik és püspökeik támogatása nélkül. Számos területen szükségük volt ugyanis képzett egyháziakra, többek között tanácsosokra, kancellárookra, diplomatákra, udvari káplánokra, pénzügyi szakemberekre, valamint hadvezérekre.⁵ A prelátusok uralkodók melletti legfontosabb feladatait a korabeli közismert latin fogalommal határozhatjuk meg: *auxilium et consilium*, azaz *segítség és tanács*. A főpapok jelentős szerepét egy másik latin kifejezés, jelesül a *prelati et barones* is kellően szemlélteti, ugyanis ez utóbbi

² MNL OL DL 38 123, 10 610; ZsO III, 836. sz.

³ Uo.

⁴ Luxemburgi Zsigmond uralkodására alapvetően lásd: ASCHBACH 1838–1845; HORVÁTH 1937; MÁLYUSZ 1984; HOENSCH 1996; C. TÓTH 2009.

⁵ Erre lásd pl.: MILLET 1992; FEDELES 2005.

fogalommal már az Árpád-kortól a királyi tanácsot jelölték, amelynek tagjai a főpapok és a (kormányzati tisztséget viselő) főurak voltak.⁶ Luxemburgi Zsigmond trónralépése idején a Magyar Királyság területén – kivéve az ugyancsak a magyar koronához tartozó Horvátországot – összesen 14 egyházmegye, közelebről két érsekség és 12 püspökség működött.⁷ Minthogy Demeter bíboros halálát (1386) követően az esztergomi érseki szék üresedésben volt, a kalocsai érsek, Ludwig von Helfenstein pedig az uralkodóval szembenálló Horvátiak vezette párthoz csatlakozott, Himházi Benedek veszprémi püspök koronázta magyar királlyá Luxemburgi Zsigmondot.⁸

Magától értetődő módon az ifjú uralkodónak hatalma megszilárdításához szüksége volt tanácsadókra és támogatókra. Ebben az időben az egyik fő bizalmasának a fentebb említett Kanizsai János egri püspök, egy Paduában tanult képzett diplomata és tehetséges politikus számított, aki pályafutását még I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) káplánjaként kezdte. 1387 októberében a pápa esztergomi érsekké emelte, az uralkodópár, Zsigmond és Anjou Mária pedig királyi és királynéi főkancellárrá nevezte ki. 1395-ben született pápai legátusi (*legatus natus*) valamint magyar primási kinevezést kapott.⁹ Zsigmond a következő években ingatag belpolitikai helyzetét az érsek vezette csoport, az úgynevezett Kanizsai-liga segítségével tudta valamelyest stabilizálni.¹⁰ A törvényi szabályozások ellenére az ifjú király támaszai között a magyarok mellett idegen származásúakat szintén találunk regnálása kezdetétől. Külföldi tanácsadói és hivataviselei miatt számos alkalommal konfrontálódott magyar alattvalóival, sőt éppen ez vezetett később a király és a Kanizsai-párt közötti kenyértöréshez. Zsigmond uralkodásának kezdetétől ugyanis törvényket és egyéb szankciókat hoztak a király külhoni méltóságviselőivel szemben. Első alkalommal választási hitlevelében (1387) kellett ígéretet tennie a királynak arra, hogy a világi és egyházi méltóságokat kizárólag született magyarokkal tölti be, az egyházi javadalmak esetében pedig a pápának csak magyarokat fog ajánlani.¹¹ Tíz évvel később, a niká-

⁶ ZSOLDOS 1997. 96–101; FONT–FEDELES–KISS 2007. 14–16, 57–62; KUBINYI 1999a. 88.

⁷ Ezek a következők: az esztergomi és a kalocsa-bácsi érsekség, valamint a boszniai, csanádi, egri, erdélyi, győri, nyitrai, pécsi, szerémi, váradi, váci, veszprémi, zágrábi püspökségek. A magyar egyházszervezet fejlődésére további irodalommal lásd: FEDELES 2011. 162–164.

⁸ MÁLYUSZ 1984. 22.

⁹ BEKE 2003. 196–200.

¹⁰ MÁLYUSZ 1984. 22 sköv.

¹¹ „Item promisit et expresse consensit, quod antiqui consiliiarii sui esse debent prelati, barones eorumque successores et baronum heredes, quos alias Ungarie reges pro eorum

polyi vereséget (1396) követő temesvári országgyűlésen (1397) Zsigmondot arra szólították fel, hogy a lehető legrövidebb időn belül bocsássa el külföldi tanácsadóit. Mindössze három személy képezett kivételt: a lengyel Stiborici Stibor erdélyi vajda, a Rheinland-Pfalzból származó Eberhard zágrábi püspök, valamint a Stendalban született Maternus erdélyi püspök.¹² Továbbá szigorúan felléptek a pápai kinevező levelekkel érkező idegen klerikusok, az úgynevezett bullások ellen: „A bullások nem nyerhetnek el egyházi javadalmat, kivéve, ha azt a kegyúrtól kapják”.¹³ Néhány esztendővel később, 1401 áprilisának végén, a magyar előkelők azt követelték az uralkodótól, hogy bocsássa el és utasítsa ki az országból az idegeneket, mindenekelőtt a lengyeleket, a cseheket és a németeket.¹⁴ Mivel a király e követelésnek nem tett eleget, az elégedetlenkedő „rebellisek” Visegrádon fogságba vetették.¹⁵ Az akciót megszervező Kanizsai érsek, a főkancellár ekkortájt új pecsétet vésztett a következő körirattal: „A Magyar Királyság Szent Koronájának Pecsétje” (*Sigillum Sacre Corone Regni Hungarie*).

A zendülők egymás közötti tárgyalása után Zsigmond egy patinás családból származó báró, a későbbi nádor, Garai Miklós örizete alá került Siklós várába. A fogságból végül szeptember végén szabadult, ám csak egy hónap-

---

consiliariis habuerunt, et dumtaxat ungaricam et non alias nationes in suis consiliis et pro consiliariis tenere, temporibus quoad vixerit affuturis. Item quod nec hominibus spiritualibus, utpote viris ecclesiasticis, seu etiam personis secularibus quibuscunque alienis et extraneis nationis (sic!) aliquas dignitates, beneficia vel officia possessiones vel aliqua jura immobilia proprie donationis titulo dare atque possit, nec pro spiritualibus obtinendis in regno ipso domino nostro pape summo pontifici pro alienigenis supplicare, sed solummodo Ungarie natione prelaturas, dignitates, honores et officiolatus, quo sin regno ipso pro tempore vacare contingerit, dare debeat et conferre teneatur.“ – MDE III, 621.

¹² 48. tc.: „Preterea eisdem regnicolis necnon ad eorundem instantiam annuimus, ut omnes et quoslibet homines nostros alienigenas et advenas de dicto regno nostro emittimus et emitti faciemus preter hos, videlicet magnificum dominum Stiborium wayuodam ac venerabiles patres dominos Eberhardum Zagradiensis et Maternum Transsilvanensis ecclesiarum episcopos, et quod nos ac prenotati episcopi et wayuoda nostri nostros et eorundem familiares alienigenas et advenas de cunctis nostris et eorundem castris, tenitis et possessionibus usque ad octavas festi Nativitatis domini nunc venturu excipiemus, transmittemus et transmitti faciemus per dominos episcopos et w[ayu]dam prenotatos.“ – DRH 167.

¹³ 56. tc.: „Preterea beneficia ecclesiastica Bullati acceptare non valeant, nisi illi, quibus per patronos ipsarum ecclesiarum ipse ecclesie conferentur.“ DRH 170.

¹⁴ „[...] de lantheren aber heimlich einen raet hatten bussen den konink, und meinte. si wolden den konink dar zu dringen, dar de gest aus dem lande quemen, dat waren Pehem, Pollaken und Deutzchen“ – Chronik über Sigmund 347–348.

¹⁵ BAK 1973. 32–33.

pal később ismerték el ismét az ország királyának, miután egy október végén tartott országgyűlésen ellenfelei számára amnesztiát biztosított.¹⁶

Azt követően, hogy Zsigmond 1402 január végén átalakította kabinetjét, s a kormányzást a bárói ligára bízta, zsoldosserege élén Csehországba indult, ahonnan koratavasszal tért ismét vissza a Kárpát-medencébe. Szeptember 21-én, a pozsonyi országgyűlésen erősítette meg az ott tartózkodó bárókkal és prelátusokkal az előző hónapban a Habsburgokkal megkötött örökösödési szerződést.¹⁷ A következő napokban pedig ismét átszervezte kormányát: Bebek Detre nádort leváltotta, helyére Garai Miklóst nevezte ki, továbbá több új, lojális személy, így Özdögei Besenyő Pál, Gordovai László, Szántói Lack Jakab, Maróti János jutott bárói méltóságba. Ezt követően a király Habsburg IV. Albertet helytartóvá nevezte ki, majd pedig ismét Csehország felé vette az irányt.¹⁸

Miközben az uralkodó seregével unokatestvére, Jodok brandenburgi örgróf ellen harcolt, Magyarországon egy újabb lázadás bontakozott ki. E pártütésben néhány főpap meghatározó szerepet játszott, sőt akciójukat maga IX. Bonifác pápa (1389–1404) is támogatta.¹⁹ 1402 december végén az elégedetlenkedő prelátusok, bárók és nemesek Szent László váradi koponyarelikviája fölött esküt tettek (*super capite sancti regis Ladislai corporaliter facto*), amelyben Zsigmond helyett a pápa jelöltjét, Nápolyi Lászlót ismerték el az ország királyának.²⁰ 1403. február 19-én a két magyar érsek, három püspök, az erdélyi vajda, továbbá néhány nemes Esztergomban szerződést

¹⁶ MÁLYUSZ 1984. 50–51; HOENSCH 1996. 106–107; C. TÓTH 2009. 40–41.

¹⁷ Az oklevelet 112 pecséttel erősítették meg. ÖStA HHStA UR AUR, 1402. IX. 21.

¹⁸ ENGEL, Királyi hatalom 42.

¹⁹ FRANKÓI 1901–1903. I, 299. Dietrich von Nieheim szintén erről tájékoztat: „Quod autem dictus Bonifacius taliter egit contra eum [sc. Sigismundum regem –F. T.] preconcepti causarum, quippe dictus Bonifacius causa lucri captandi aliquos prelatos in Hungaria removit a sedibus ipsorum et eos ad alias sedes forsitan clero et populo carentes ignominiose transtulit“ – NIEHEIM 1956. 95.

²⁰ „Interim etiam nobis de dicto honore palatinatus ipsi fideli nostri baroni Nicolao provisionem facientibus dum in dictum Regnum Bohemie in subsidium excellentissimi principis domini Wenczelai fratris nostri eiusdem Regni Bohemie regis laborassemus, quidam prelati et barones necnon proceres maior scilicet pars dicti regni nostri Hungarie in opprobrium nostre celsitudinis in quo freti consilio in unum conspirantes Waradinum conuenerunt, ubi prestito iuramento super capite sancti regis Ladislai corporaliter facto nos dyademate regnisque Hungarie, Dalmatie, Croacie nostris regis pretitulatis que fere annis sedecim gubernavimus more regio in eisdem imperantes privare de eisdemque regnis nostris excludere, ac ignotum eis alium regem scilicet predictum Ladizlaum filium condam Karoli de Duracio inducere, pro eorumque domino eligere et assumptere conati extiterunt“ – CDP VII, 439–440.

kötött Zsigmond ellenfelével, Jodok őrgróffal. A lázadók házigazdája és vezetője ezúttal is Kanizsai János primás volt, a résztvevők között pedig további főpapok, így Szepesi János kalocsai érsek, az egri, az erdélyi és a váradi püspökök is feltűntek.²¹ Miután Nápolyi László, a néhai magyar uralkodó, II. (Kis) Károly (1385) fia Zárában partra szállt, augusztus 5-én – Angelo Acciaioli bíboros jelenlétében – Kanizsai érsek magyar királlyá koronázta.²² Az ünnepi eseményen a kalocsai érsek, valamint a győri, a nyitrai, a zágrábi és a veszprémi püspökök szintén jelen voltak.²³

Zsigmond a kialakult helyzetre a következőképpen reagált: a Szent Római Birodalom vikáriusaként felmondta az engedelmességet IX. Bonifác pápának, továbbá a Cseh és a Magyar Királyság klérusa számára megtiltotta az Apostoli Kamarába történő befizetéseket és a szentszéki utasítások betartását.²⁴ Mindeközben Magyarországon egy véres polgárháború vette kezdetét.²⁵ A magyar király hadvezérei bevették a lázadók erősségeit, többek között az egri és a győri püspökvárat, és természetesen az esztergomi *castrumot*.²⁶ Továbbá az uralkodó konfiskáltatta a rebellisekhez csatlakozott prelátusok,

²¹ C. TÓTH 2009. 45.

²² ZsO II, 2564. sz.; 1403. VII. 1-jén kelt a bíboros *legatus de latere* kinevezése. THEINER 1859–1860. II, 334. sz.; MVH IV, 532–537.

²³ MVH I/4. 613–615.

²⁴ 1403. VIII. 9.: ZsO II, 2568. sz. A magyar vonatkozású oklevél ugyan nem maradt korunkra, de a későbbi fejleményeket figyelembe véve, annak egykori léte kétségtelennek tekinthető.

²⁵ C. TÓTH 2009. 46–49.

²⁶ MÁLYUSZ 1984. 52–53. – Eger várának bevételéről (1404) egy királyi oklevél (1414) a következőképpen tudósít: „Siquidem tunc, sedatis iam pro maiori parte discordiis antelatis, fratre Thoma de Ludan, dudum episcopo Agriensi, cum plerisque suis complicitibus, adhuc in suscepta perfidia stante et castrum Agriense sub multorum infidelium, etiam ad residendum robusta virium congesione suffultorum custodia conservante, pre manibus violentis prenarati nostri fideles cunctis infidelitatis radicibus, ex eorum cordibus amputatis cum 400 equitibus virorum pugnantium numero completis una cum aliis nostris fidelibus castrum ipsum Agriense obsidione dura concludentes, renovate fidelitatis primitiam impensione diligentis obsequii laudabiliter exsolverunt, in suis et suorum expensis, laesionumque dispendiis et laborum; denique castro ipso pro nostre maiestatis voto recuperato, ad huc nonnullis nostrum infidelium in cateruam rebellionis adunatis, ipso etiam fratre Thoma et Stephano de Debreo, capitalibus aemulis nostris cum eisdem existentibus, dum propter eorum vires repellendas oportune viribus eguerimus, iidem nostri beneplaciti nutum se iugiter offerentes, ipsis nostris aemulis pro suis viribus contrastando, ibidem prelibatus comes Simon, sanctissimi consilii maturitate perspicuus, in suorum monituum eleganti facundia prefatorum nostrorum aemulorum corda flectit indurata, sane sentiens opus non esse praeliis, ubi grata patientia triumphat gloriose, et exinde nostros aemulos nostre reduxit gratie” – CDH X/5, 471.

így a váci és a veszprémi püspök, illetőleg a kalocsai érsek javait.²⁷ Miután a trónkövetelő, Nápolyi László fő támogatóinak kíséretében elhagyta az országot, Zsigmond végre hozzákezdhetett saját helyzetének megerősítéséhez.

A lázadók többségét – köztük Kanizsai János érseket – behódolásukat követően az uralkodó kegyelemben részesítette, azonban néhány kivétel szintén ismert. A kalocsai érsekhez hasonlóan több főpap külföldre menekült saját biztonsága érdekében. Ludányi Tamás egri püspök Lengyelországban talált menedéket, később aztán ő is letette a hűségesküt a királynak (1412).²⁸ Zsigmond mindeközben megkísérelt egy a pápaságtól független személyzeti politikát kialakítani a magyar egyházon belül. 1404. április 6-án kiadta a királyi tetszvényjogról (*placetum regium*) hozott dekrétumot, amelyben az 1397-es országgyűlés vonatkozó rendelkezéseit erősítette meg. Az előírás értelmében azokat az egyházi javadalmakat, amelyeket korábban a pápák legátusainak, főpapoknak és más klerikusoknak adományoztak, birtokosaik a jövőben kizárólag a király hozzájárulásával tarthatták meg. Ezen felül az uralkodó szigorúan megtiltotta, hogy az országban beleyezése nélkül pápai kinevezőbullákat, idézőleveleket vagy *Curia Romana* bíróságai által hozott ítéleteket kihirdessenek.²⁹ Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés: vajon mit jelentett mindez a gyakorlatban? Zsigmond a királyáság legfőbb kegyuraként

²⁷ MÁLYUSZ 1984. 209.

²⁸ WINDECKE 1893. 19. – Ludányi Tamás és testvére, László kapták Biecz területét a lengyel uralkodótól, Jagelló Ulászlótól. Vö. SROKA 2000. 178; DVOŘÁKOVÁ 2002. 408.

²⁹ „Nos Sigismundus [...] presentium serie auctoritate eiusdem sacre corone et de plenitudine regie potestatis volumus, pronuntiamus, sanctimus, decernimus et declaramus [...] ut nullus bullatus auctoritate videlicet apostolica vel alia quavis preterquam nostra, sine nostro speciali consensu et assensu beneficia ecclesiastica curata vel non curata, cuiuscunque valoris existant, olim, uti percepimus, vigore litterarum apostolicarum vel legatorum eius seu aliorum quorumcunque prelatorum acceptari et assequi solita acceptare [...] contradictores denique et huic decreto repugnare attemptantes crimen lese maiestatis incurrere et irremissibiliter volumus condigna ultione puniri. [...] firmo regio sub edicto necnon sub pena capitum et privationis beneficiorum et rerum singulorum precipiendo mandamus, quatenus amodo deinceps nullas huiusmodi litteras apostolicas, legatorum, cardinalium, auditorum et aliorum quorumvis iudicum et officialium curie Romane, necnon cit[at]iones, inhibitiones, rescripta, executiones et processus, cuiuscunque tenoris existant, tam in causis beneficialibus, quam in foro contentioso, sive in dicta Romana curia, sive extra per quoscunque iudices principales et executores emanatas et obtenta recipere, publicare et executioni demandare quovismodo presumatis sine nostro consensu et licentia speciali, et aliud sub pena premissa facere non ausuri. [...]“ – DRH 180–182. Erről egy 1404. VI. 11-én kelt királyi oklevél tájékoztatta Eberhard zágrábi püspököt és a helyi székeskáptalant. NIEHEIM 1956. 95–96.

valamennyi magyar egyházi beneficiumot, így a főpapi székeket, az apátságokat, prépostságokat, káptalani stallumokat, plébániákat, stb. szabadon kívánta adományozni.³⁰ Ennek egyenes következményeként a jól dotált egyházi javadalmak bevételei üresedés (*sede vacante*) idején ugyancsak a királyi kincstárát gyarapították. Mindazonáltal a királyi főkegyúri jog iránti igény nyomai egy pápai proviziósbullához kapcsolódóan már 1394-ből ismertek. Akkor egy bizonyos bécsi klerikus, Nikolaus Herthmann pápai kinevező oklevél birtokában jelent meg a pozsonyi társaskáptalanban, ám a magyar uralkodó azonnal megtiltotta a kanonokoknak, hogy a pápa által kinevezett külföldi személyt a testületbe felvegyék és számára javadalmat biztosítsanak.³¹ Zsigmond tehát 1404-től kezdődően következetesen alkalmazta a főkegyúri jogot Magyarországon. A nagy nyugati egyházszakadás idején (1378–1417) a király kezdetől fogva a római *obedientia*hoz tartozott, s hatalmának megszilárdítását követően azon fáradozott, hogy megszűnjön a skizma.³² Amikor a pisai zsinaton (1409) megválasztott V. Sándor rövid pontifikátusát (1409–1410) követően XXIII. Jánost (1410–1415) emelték a pápai trónra, a római és az avignoni pápát egyaránt trónfosztottnak tekintő kardinálisok, a magyar uralkodó diplomáciai kapcsolatot keresett vele. E lépését elsősorban a német királyi cím megszerzése motiválta, ugyanis a német választófejedelmek többsége a pisai pápa támogatói közé tartozott. Mindazonáltal Zsigmond kiváló diplomataként az udvarát Rómában tartó XII. Gergellyel (1407–1415) továbbra is fenntartotta a kapcsolatot, így végül mindkét egyházfő támogatásával választották német királlyá (1411).³³ A hármas szakadás okozta bizonytalan helyzet ugyanakkor megfelelő lehetőséget kínált az uralkodó számára a magyar egyházi javadalmak betöltési elvének és gyakorlatának legitimálására. Az 1410 júniusában útra kelt magyar diplomáciai misszió vezetője, Zsigmond egyik kipróbált híve, az itáliai viszonyokat jól ismerő firenzei polihisztor, Filippo Scolari, Tolnai megyei birtokközpontja nyomán Ozorai Pipo lett. A követség legfontosabb küldetése az volt, hogy a Zsigmond által igényelt főkegyúri jog pápai megerősítését érje el. Ennek egyenes következménye lett volna, hogy a király által kijelölt, és írásban előterjesztett személyeket a pápa a kívánt egyházi javadalomban megerősítette volna.³⁴ A magyar király mindenekelőtt az-

³⁰ Erre lásd: FRAKNÓI 1895. 71–131; MÁLYUSZ 2005; ERDŐ 1996. 86–92; TUSOR 2014.

³¹ KNAUZ 1863. 414–415.

³² Erre lásd: KARÁCSONYI 1885.

³³ FRAKNÓI 1901–1903. I, 318, 326; GÖLLER 1902.

³⁴ „quod dominus papa ipsa conferat solummodo illis, de quibus dominus rex scribet nominatim et non alio vel aliiis”: FRAKNÓI 1892. 397.

zal indokolta kérését, hogy az ország főpapjai közül többen hűtlenné váltak hozzá, így a továbbiakban már nem bízhat bennük. Azt kívánta tehát XXIII. Jánostól, hogy a követe által előterjesztett személyeket mozdítsa el, az általuk viselt javadalmakba pedig a képviselője útján proponált klerikusokat helyezze.³⁵ Az udvarát Bolognában tartó egyházfő a királyi főkegyúri jogra vonatkozó előterjesztést elutasította ugyan, azonban a Pipo által előterjesztett főpapok többségének kinevezését, illetőleg áthelyezését megerősítette. Így került a Rajna-vidéki Eberhard főkancellár Váradról Zágrádba, unokaöccse, Albeni János Veszprémből Pécsre, Andrea Scolari pedig Zágrárból Váradra, míg ifj. Stiborici Stibor az egri egyházmegye élére.³⁶

Luxemburgi Zsigmond törekvéseit végül néhány évvel később teljes siker koronázta, ugyanis a magyar királyokat megillető *ius supremi patronatus* 1417. szeptember 19-én, a Konstanzi Zsinaton (1414–1418) jelen lévő kardinálisokkal el tudta fogadtatni.³⁷ Az erről kiállított oklevélben a bíborosok a következőkről biztosították az uralkodót: „az Úr majdani engedelmével megválasztandó pápa és utódai az Apostoli Székben a Magyar Királyság metropolitai és püspöki egyházai, valamint monostorai élére alkalmas és olyan személyekről fognak mindörökre gondoskodni, méghozzá annáták és bármi más kirovás megfizetése nélkül, akiket a nevezett király és időszertinti utódai Magyarország királyságában kérelmezni fognak. Méghozzá úgy, hogy azokat, akiket majd a metropolitai egyházak élére kér előmozdítani, Németország egyéb egyházainak példájára mérsékelt annátákat fizessenek. Továbbá, hogy az Apostoli Szék nem avatkozik bele Magyarország és a hozzá csatolt tartományok semmiféle javadalmának adományozásába. Továbbá az apostoli levelek erejével senkit se idézzenek perbe mondott országain kívülre, csak akkor, ha az említett országok ügyei fellebbezés révén törvényesen jutottak az Apostoli Szék elé.”³⁸

³⁵ „Tertio, quod cum aliqui ex prelatiis regni fuerint infideles dicto domini regi et aperte fuerint contra statum suum et de ipsis rex non possit confidere, dominus papa illos transferat ad alia extra regnum, et inde eos privet et removeat, et beneficia conferantur nominando per regem vel per dominum spanum eius commissarium; et predicti infideles nominabuntur domino pape.” – FRAKNÓI 1892. 398.

³⁶ Erre lásd a függelékben közölt adattárat!

³⁷ A bulla kiadása: MÁLYUSZ 2005 11–13; újabban: TUSOR 2012. 97–102; Érszegi: Az országa szabadságát, 184–188. Legújabb magyar fordítása: TUSOR: 2014. 222–223.

³⁸ MÁLYUSZ 2005. 12. Az oklevél eredeti szövege a következő: „nos facturos et efficaciter curaturos, quod sumpmus pontifex de proximo Domino concedente assumendus et eiusdem in sede apostolica successores imperpetuum providebunt ecclesiis metropolitaniis et cathedralibus et

Egy hónappal korábban, 1417. augusztus 15-én egy ugyancsak Konstanzbán kiállított diplomában a magyar uralkodó Rozgonyi Péter dömösi prépostot veszprémi püspökké nevezte ki. Zsigmond már e dokumentumban hangsúlyozta, hogy őt a királyi kegyúri jog alapján választja, nevezi ki és mutatja be (*eligimus nominamus et presentamus*).³⁹ November 26-án a veszprémi székeskáptalan – a királyi kinevezőoklevél említése nélkül – szintén Rozgonyi Pétert választotta püspökké.⁴⁰ Kétségtelen, hogy mindez az uralkodói szándék teljes elfogadása mellett történt, s a választásról kiállított okirattal egyúttal szavatolni kívánta a kanonoki testület a püspöki szék betöltésének kánonjogi érvényességét. V. Márton pápa (1417–1431) azonban csak mintegy hét évvel később nevezte ki végül Rozgonyit az egyházmegye élére, proviziós bullájában az említett választásra utalt (*electus episcopus*), viszont a magyar király szerepét említés nélkül hagyta.⁴¹ V. Márton és utódai a későbbiekben is elfogadták a magyar királyok jelöltjeit, azonban a hivatalos okiratokban a ká-

---

monasteriis praefati regni Hungariae de personis ydoneis, pro quibus supradictus rex et successores in regno Hungariae pro tempore supplicabunt, sine solutione annatarum vel alterius cuiuscunque exactionis. Ita tamen, quod hii, quos ad metropolitanas ecclesias promoveri postulaverit, moderatas solvant annatas ad instar caeterarum ecclesiarum nationis Germanicae. Item quod sedes apostolica non intromittat se de collatione beneficiorum quorumcunque in regno Hungariae et aliis sibi annexis. Item quod nullus extrahatur extra sua regne praedicta ad iudicia auctoritate litterarum apostolicarum, nisi cum causae praedictorum regorum per appellationem legitime fuerint ad sedem apostolicam devolute. – TUSOR 2012. 98.

³⁹ „Hac consideratione ipsium dominum Petrum prepositum tamquam idoneum et bene meritum infallibili certitudine tenentes in ipsius promotione longe amplius collatum et provisum ecclesie quam persone ad ecclesiam et episcopatum ecclesie Vesprimiensis nunc omni iure et facto vacantem pastoreque carentem *auctoritate nostri iuris patronatus eligendum, nominandum duximus et presentandum*, ymo eligimus nominamus et presentamus effective presentium per vigorem eisdem episcopatum et ecclesiam cum omnibus ipsorum iuribus et pertinentiis spiritualibus et temporalibus quomodolibet appellatis et censendis premissa nostri iuris patronatus auctoritate omnibus modisque iuribus roboramentis“: MNL OL DL 10 604; CDH X/5, 791–801; VVO 370–371 [Kiemelés tölem – F. T.].

⁴⁰ A diploma részletesen felsorolja a korábbi püspökök hanyagsága miatt az egyházmegyét ért sérelmeket: „[...] hiisdemque viduitatis et orbationis temporibus prefata ecclesia Vesprimiensis sub diversarum personarum manibus perperam et de facto taliter qualiter recta, tenta, habita, usa, possessa et gubernata possessionibus, iuribus, tenutis et quibusvis facultatibus detrimenta, defraudata, enervata, exhausta et minorata, non curantes ipsum in suo recto gubernaculo honoris conservare, sed velud hy, quorum non sunt oves proprie, lupo veniente fugiunt et oves sibi commissas dimittunt rapere et depredare, de ecclesie bonis et facultatibus incassati, impinguati, dilatati ipsa derelicta et dimissa abierunt. [...]“ – GUTHEIL 2007. 193.

⁴¹ 1424. V. 5-én kelt a pápai bulla. FRAKNÓI 1899. 14–16.

nonjogi normáknak és a *stylus cancellariae* szabályainak megfelelően kizárólag a Szentszék szándékára hivatkoztak. Mindazonáltal a konstanzi bullában a kardinálisok által a mindenkori magyar uralkodó számára biztosított privilégiumot a pápaság a későbbiekben is érvényesnek tartotta. Ezt támasztja alá az a körülmény is, hogy a Konstanzi Zsinaton, illetve az azt követő időszakban a Szentszék az egyházi javadalmak betöltését szabályozó konkordátumokat kötött az egyes országok uralkodóival,⁴² azonban a Magyar Királysággal ilyen jellegű szerződésre nem került sort. Mindez azzal indokolható, hogy az 1417-es bullát a későbbiekben is érvényes megállapodásnak tekintették.⁴³ Zsigmond tehát következetesen élt főkegyúri jogával, sőt a későbbiekben ezt alkalmanként híveire is átruházta, amint ez elsőként 1428-ból adatható. Ekkor Albeni János zágrábi püspök a zágrábi székeskáptalan préposti méltóságát adományozta e körülményre hivatkozva (*iuris patronatus per [...] Sigismundum Romanorum et Hungarie regem nobis concessa*).⁴⁴

Magától értetődő módon a pápai proviziósbullával érkező, ám uralkodói jóváhagyással nem rendelkező klerikusok nem juthattak ténylegesen az adott egyházi javadalmak birtokába, amint ezt az alábbiakban egy bizonyos György püspök esetében láthatjuk. Ő 1383-ban kapta meg a boszniai püspöki méltóságot, azonban a 14. század végén, Zsigmond regnálása idején ettől megfosztották. Minden bizonnyal erre a temesvári országgyűlést (1397) követően kerülhetett sor, ugyanis ő – bár származása nem ismert közelebről – feltételezésem szerint szintén idegen eredetű lehetett. Valamivel később IX. Bonifác pápa győri préposttá (1397), majd zalavári apáttá (1400), végül pedig veszprémi püspökké (1402) nevezte ki, ámde egyik említett stallumot sem tudta elfoglalni, következésképpen e javadalmak nyújtotta bevételekhez sem jutott hozzá. Annak ellenére sem, hogy például veszprémi kinevezését követően saját valamint elődei elmaradt szervíciukai fejében igen szép összeget, közel 3500 forintot fizetett be az Apostoli Kamarába.⁴⁵ V. Márton Rozgonyi számára kiállított bullájában a Györgyöt Magyarországon ért hányattatásokra is utalt, amelyek következtében nem tudta a veszprémi egyházat kormányozni. A Szentszék annak ellenére egészen haláláig (1424) őt tartotta az egyház-

⁴² Erre lásd: HÜBLER 1867; MEYER 1986; STUMP 1994.

⁴³ TUSOR 2014. 229–230.

⁴⁴ MNL OL DF 252 437; KOLLER 1782–1812. III, 337. E gyakorlat Mátyás regnálása idején különösen kedvelt volt. Erre lásd: FEDELES 203.

⁴⁵ MV I/4, 37–38, 51–52, 83, 186, 210, 509; MREV II, 315; ZsO I, 5054. sz.; MVC I, Nr. 450, Cameralia I, 126, 143, 553. sz.

megye törvényes ordináriusának, hogy évtizedek óta a pápai Kúriában élt, s Veszprémben soha nem jutott el.⁴⁶ Ezek nyomán immár érthetővé válik, hogy miért kellett Rozgonyinak évekig várnia a pápai kinevező bullára. Tovább árnyalja a képet, hogy 1406 és 1410 között Albeni János ténylegesen viselte a veszprémi püspöki méltóságot, s a hagyományoknak megfelelően egyúttal királynéi kancellárként is kimutatható. Esetében tehát nem kérdéses, hogy az uralkodó támogatását élvezve került az egyházmegye élére.⁴⁷

Az előzőhöz hasonló példát szolgáltat Szerémi István esete, aki pályafutását a trónkövetelő Nápolyi László káplánjaként és familírisaként kezdte. Ebben a zavaros periódusban László számos egyházi javadalmot, többek között egy kanonoki stallumot és egy *archidiaconusi* hivatalát a pécsi székeskáptalanban kívánt hű emberének juttatni. 1403-ban a nápolyi ellenkirály a pécsi püspököt és a székeskáptalant arra utasította, hogy adják Istvánnak az aszúági főesperességet. Amennyiben e követelését nem teljesítenék – hagyta meg parancslevelében – a stallumot bitorló személyt a macsói bán és az egri püspök távolítsa el. Két évvel később sem rendeződött a helyzet, ugyanis a Római Kúriában még tartott a pereskedés az említett *archidiaconatus* birtoklásáért. 1405-ben pedig Nápolyi László már egyenesen a váci püspöki méltóságot kérte István számára – akit folyamodványában aszúági főesperesként nevezett meg – VII. Ince pápától (1404–1406). Természetesen e szupplikáció szintén eredménytelen maradt. Végül Szeréminek sikerült egy pécsi kanonoki javadalom birtokába jutnia (1405), majd elnyerte a bácsi préposti méltóságot, végül pedig a pécsi székeskáptalan éneklőkanonoki stallumát is megszerezte (1411–1424).⁴⁸ Minden bizonnyal kénytelen volt belátni, hogy a magyarországi híveit fokozatosan elvesztő patrónusa tényleges támogatása nélkül tanácsosabb a legitim magyar uralkodónak behódolnia. Valószínűleg e felismerésnek és „pártváltásának” köszönhető az említett javadalmak elnyerését és békés bir-

⁴⁶ „Dudum siquidem, cum bone memorie Georgius episcopus Vespriminis, tunc in humanis agens, et non potens absque evidenti persone et rerum suarum periculo in partibus illis commorati, se ab ecclesia Vesprimiensi per plurimum tunc preteritorum annorum spatium absentasset, ipsaque ecclesia propter diuturnam absentiam ipsius episcopi, qui et tunc propter huiusmodi periculum in dictis partibus residere, et regimini eiusdem ecclesie, prout ei expediebat, nullatenus utiliter presidere poterat [...] Cum itaque postmodum episcopus, ad easdem partes non reversus [...] et propterea dicta ecclesia per obitum eiusdem Georgii episcopi apud sedem ipsam vacaverit et vacet ad presens, nullosque preter nos de eius provisione hac vice se intromittere potuerit sive possit [...]” – FRAKNÓI 1899. 14–15.

⁴⁷ Személyére részleresen lásd a függelékben lévő adattárat!

⁴⁸ FEDELES 2012. 422–423 (368. sz.).

toklását. Nem vált ugyan a főpapi kar tagjává, ám stallumai révén az egyházi középréteg szűk, felső rétegébe kerülhetett.

Az előzőek tömör összegzéseként tehát megállapíthatjuk, hogy Luxemburgi Zsigmond a királyi főkegyúri jogra hivatkozva saját jelöltjeinek juttathatta a Magyar Királyság egyházi javadalmait. Mindezt az alábbi táblázat is egyértelműen alátámasztja, amelyben négy különböző időmetszetben láthatjuk a főpapok listáját.

Érseki és püspöki székhely	1387. III. 31.	1397. IX. 29.	1408. XII. 12.	1417. VIII. 15.
Bosznia	György	Liszkói János	<i>üresedés</i>	Szántói Lack Bereck
Csanád	János	Rozsályi Gergely	Marcali Dózsa	Marcali Dózsa
Eger	Kanizsai János	Pomázi István	<i>üresedés</i>	ifj. Stiborici Stibor
Erdély	Cudar Imre	Maternus	Upori István	Upori István
Esztergom	<i>üresedés</i>	Kanizsai János	Kanizsai János	Kanizsai János
Győr	Hédervári János	Hédervári János	Hédervári János	<i>üresedés</i>
Kalocsa–Bács	Ludwig von Helfenstein	Bebek Miklós	Miklós	Andrea dei Benzi da Gualdo
Nyitra	<i>üresedés</i>	Kápolnai Mihály	Hinko	Hinko
Pécs	Alsáni Bálint	Alsáni Bálint	<i>üresedés</i>	Albeni János
Szerém	János	Ludányi Tamás	<i>üresedés</i>	<i>üresedés</i>
Vác	Péter	Péter	Fülöp	<i>üresedés</i>
Várad	Cudar János	Órévi Lukács	Eberhard	Andrea Scolari
Veszprém	Himházi Benedek	Jánoki Demeter	Albeni János	Rozgonyi Péter
Zágráb	<i>üresedés</i>	Eberhard	Andrea Scolari	Eberhard

1. táblázat

Magyar főpapok négy időmetszetben⁴⁹

⁴⁹ Az egyes oszlopok a következő dátumot tartalmazzák: II. Zsigmond koronázása, III. a temesvári országgyűlés, IV. a Sárkányos Társaság alapítása, V. Rozgonyi Péter veszprémi kinevező oklevelének kelte.

Zsigmond királyi hatalmának stabilitását a negyedik és az ötödik oszlop adatai egyértelműen igazolják. 1408 decemberében négy, míg 1417 augusztusában összesen három püspökség volt üresedésben. A külföldi főpapok száma azonban még ennél is figyelemreméltóbb: az első időpontban ugyanis négy (Scolari, Hinko, Eberhard, Albeni), a másodikban pedig hat (Scolari, Hinko, Eberhard, Albeni, Stiborci, Gualdo) idegen eredetű személyt találunk egy-egy egyházmegye élén. Ez nem meglepő, hiszen – a magyar rendek törekvései ellenére – elsősorban a megbízható, lojális külhoniak képezték Zsigmond hatalmának alapját Magyarországon.⁵⁰ Kétséget kizáróan az imént említett két jelenség, tudniillik az üresedésben hagyott egyházmegyék gyakorlata, valamint a jövevények főpapi méltóságokba emelése alkották Zsigmond magyar egyházpolitikájának lényeges elemeit, amint erre az alábbiakban még részletesen kitérek. Ezen exkurzust követően pedig most fordítsuk ismét figyelmünket az 1404-es esztendőre!

Noha Zsigmond a lázadás leverését követően amnesztiát hirdetett, az ellenkirály táborát erősítő főpapok javait konfiskáltatta, az egyházmegyék kormányzását pedig világi híveire bízta. Maróti János macsói bán a kalocsai érsekség gubernátora lett, míg idősebb Stibor az esztergomi érsekséget és az egri püspökséget, Szécsi Miklós a veszprémi, Korbáviai Károly a váci, Özdögei Bessenyő Pál pedig a győri egyházmegyét irányította.⁵¹ Jóllehet 1403-ban Kanizsai János és családja közkegyelemben részesültek, a prelátusnak mégis csak évekkel később, 1409. január elsején sikerült végül az érsekség teljes jövedelmét visszaszereznie.⁵² Ez pedig nem jelentett kevesebbet, minthogy az egyházmegye bevételei – a fenntartási költségeket leszámítva – öt éven keresztül a királyi kincstárat gyarapították. E megoldás azonban egyáltalán nem meglepő, tekintve az uralkodó állandó pénzhányát.

⁵⁰ A külföldi klerikusokra lásd: FEDELES 2007.

⁵¹ ENGEL 1996. I, 64–65, 69, 75, 78.

⁵² C. TÓTH 2014a. 16.

Egyházmegye	Időszak	Hónapok	Kormányzó
Szerém	1401–1410	122	?
Kalocsa–Bács	1403–1408	60	Maróti János macsói bán, <i>gubernator</i> (1406)
Eger	1403–1411	86	id. Stiborici Stibor erdélyi vajda, <i>gubernator</i> (1405–1409)
Veszprém	1403–1406	28	Szécsi Miklós <i>gubernator</i>
Vác	1405–1408	31	Korbáviai Károly <i>gubernator</i> (1407)
Bosznia	1408–1410	22	?
Pécs	1408–1410 ⁵³	15	Eberhard zágrábi püspök, <i>gubernator</i> (1409); Albeni Petermann <i>occupator</i> (1409); Giordano Orsini bíboros, <i>administrator</i> (1409)
Veszprém	1410–1417	88	Ziemowit mazóviai herceg, <i>gubernator</i> (1412); Castiglione di Branda bíboros, pápai legátus, <i>administrator</i> (1412–1413); Rozgonyi István <i>gubernator</i> (1416)
Kalocsa–Bács	1410–1415	65	?
Szerém	1410–1419	106	?
Győr	1415–1417 ⁵⁴	20	Kanizsai János esztergomi érsek és Garai Miklós nádor <i>vicarius generalis Regni Hungariae</i> (1414–1417)
Esztergom	1418–1423 ⁵⁵	60	Kanizsai István <i>conservator</i> (1418–1419) Csehi Péter és Csetneki László esztergomi prépostok, <i>gubernatorok</i> (1420); Georg von Hohenlohe passauai püspök, <i>administrator</i> (1420–1423)
Kalocsa–Bács	1419–1421	26	Filippo Scolari (1420); Carnianus Scolari <i>administrator</i> (1420)
Zágráb	1419–1421	19	?
Eger	1420–1422	21	Makrai Benedek <i>gubernator</i> (1420–1421)
Kalocsa–Bács	1423–1425	23	?

⁵³ FEDELES–KOSZTA 2011. 111–114.

⁵⁴ C. TÓTH 2016.

⁵⁵ C. TÓTH 2003. 895.

Egyházmegye	Időszak	Hónapok	Kormányzó
Vác	1430–1437	90	János bíboros, olmtüzi püspök <i>gubernator</i> (1430) ⁵⁶ Gatalóci Mátyás pécsi prépost, <i>gubernator</i> (1436) ⁵⁷
Csanád	1432–1435	35	Tallóci Máté <i>gubernator</i> (1434)
Kalocsa–Bács	1433–1437	54	Tallóci Frank, nándorfehérvári kapitány, szörényi bán (1435–1436)
Zágráb	1433–1438	52	Tallóci Máté <i>gubernator</i> (1433–1438) Tallóci Péter dalmát és horvát bán, <i>gubernator</i> (1436–1438)
Csanád	1434–1437	40	?

2. táblázat

A huzamosabban betöltetlen főpapi székek
Luxemburgi Zsigmond korában⁵⁸

Amennyiben az egy évet meghaladóan betöltetlen főpapi méltóságokat közelebről szemügyre vesszük, e téren egy tudatos uralkodói elgondolás körvonalai bontakoznak ki.⁵⁹ Zsigmond regnálása alatt ugyanis összesen 11 különböző érseki- és püspöki szék került hosszabb ideig vakanciába, amely a magyar egyházmegyék 80%-át teszi ki. A kalocsai érsekség és a szerémi püspökség közel két évtizedig maradt betöltetlenül, ezeket csökkenő sorrendben a váci, a veszprémi, az egri, a zágrábi, a csanádi, a boszniai, a győri és a pécsi püspökségek követték. Habár 1404 és 1409 között az esztergomi érsekség *de iure* nem állt üresedésben, tekintve az uralkodó általi lefoglalását *de facto* az előzőekhez sorolhatjuk.⁶⁰ Minthogy e gyakorlat, azaz a *sede vacante* állapot hosszabb ideig történő tudatos fenntartásának hátterét elsősorban a főpapi méltóságokból származó jövedelmek képezték, célszerűnek látszik e ponton az egyházmegyék jövedelmezőségét nagyító alá venni.

⁵⁶ Johann de Bucca/der Eiserne leitomischli püspök (1388–1418), az olmtüzi püspökség adminisztrátora (1416–1418), a leitomischli püspökség adminisztrátora (1418–1420), olmtüzi püspök (1418–1430), a prágai érsekség adminisztrátore (1421–1430), a San Ciriaco alle Terme (1426–1430) tituláris templom presbíter bíborosa. Vö. GATZ 2001. 596–598; ELBEL 2014.

⁵⁷ FEDELES 2003.

⁵⁸ A táblázat adatainak forrása: ENGEL 1996. I, 63–80.

⁵⁹ C. TÓTH 2012. 110–114.

⁶⁰ Uo. 118, 2. táblázat.

Közismert tény, hogy a 13. század derekától a pápa által adományozott és megerősített érsekségek, püspökségek és bizonyos apátságok előjárói kinevezésük, illetve szentszéki megerősítésük alkalmával arra vállaltak kötelezettséget, hogy a pápának és a bíborosi kollégiumnak meghatározott összegű járulékot fizetnek. Hermann Hoberg alapvető kézikönyve nyomán a medieviszták körében általánosan ismert, hogy ez a díj, az úgynevezett *servitium commune* az adott javadalom éves bevételeinek harmadrészét tette ki.⁶¹ A *Camera Apostolica* által vezetett obligációs regiszterekben (*Obligaciones et solutiones*) rögzítették a fizetési kötelezettség vállalását és annak összegét.⁶² Mivel a szervícium mértékét becslés (*communis extimatio*) révén állapították meg, e fizetendő díjak akár évtizedekig, sőt akár évszázadot meghaladóan is változatlanok maradhattak.⁶³ Ezek alapján felvetődik a kérdés: milyen magas lehetett a magyar egyházmegyék éves bevétele a Zsigmond-korban? Szerencsés módon korunkra maradt egy oklevél, amelyben az uralkodó a Kanizsai János halálát követő időszakban az esztergomi érsekség éves bevételeiről a főpap testvére, az egyházmegyét kormányzó Kanizsai István királyi ajtonállómester (*magister ianitorum*) által benyújtott elszámolást nyugtázta.⁶⁴ Az elismervény nyomán az érsekség bevétele 1418 és 1419 között 23 552 aranyforintot tett ki, miközben az Apostoli Kamara obligációs kötetei 2000 kamarai aranyforintos adórátát tartalmaznak.⁶⁵ Valószínűleg nem a véletlennek köszönhető tehát, hogy az 1420. január 10-én tartott titkos konzisztóriumon (*consistorium secretum*) az illeték összegét a korábbi kétszeresére, immár 4000 forintra emelték. Ugyanekkor a zágrábi püspökség *servitium commune*jét ötszörösére, 400-ról 2000 kamarai forintra növelték.⁶⁶ Mindez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy a *Camera Apostolica* a szentszéki diplomaták, valamint a 14. században szisztematikusan kiépített, s a nyugati kereszténység területét teljesen lefedő kollektori hálózata révén folyamatosan értesült a részegyházakban bekövetkezett változásokról, amelyekre

⁶¹ HOBERG 1949. XI–XII.

⁶² CLERGEAC 1911. 1–43.

⁶³ GÖLLER 1905.

⁶⁴ ZsO VII, 403. sz.; C. TÓTH 2003. 893–895; C. TÓTH 2012. 105.

⁶⁵ Pl. Cameralia I, 3, 12, 18, 41, 59, 70. sz.

⁶⁶ „Strigoniensis in Ungaria florenos III^M. De mense Januarii 1420 indictione 13 in consistorio secreto dominus noster taxavit ecclesiam Stragioniensem (sic!) de consensu reverendissimorum dominorum cardinalium. – Die decima mensis Ianuarii 1420 in consistorio secreto omnibus dominis cardinalibus approbantibus fuit dicta Zagabriensis ecclesia taxata ad florenos II^M.” – BAV Chigi H II 32, fol. 105v, 122r. Vö. Cameralia II, 1414. sz.

igyekezett idejekorán reagálni.⁶⁷ Ez természetesen magától értetődő, hiszen a Szentszéknek is komoly anyagi érdeke fűződött mindehhez. Az esztergomi és a zágrábi eset ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a 15. században már – legalábbis Magyarország esetében biztosan – nem alkalmazható a korábbi számítási mód, következésképpen ekkor a *servitium commune* sokkal inkább az éves bevételek ötöd, sőt hatod részét tehette ki.⁶⁸ Zsigmondnak az előzőekben röviden felvázolt javadalompolitikája következtében tehát sikerült folyamatosan jelentősebb bevételi forráshoz jutnia, amelyet részint személyes céljaira, részint pedig az oszmánok elleni határvédelemre, illetőleg a husziták elleni katonai vállalkozásokra használhatott fel.

Egyházmegye	Servitium	Éves bevétel (×3)	Éves bevétel (×5)	Évek ⁶⁹
Esztergom	2 000	6 000	10 000	1387,
	4 000	12 000	20 000	1424
Pécs	3 300	9 900	16 500	1409, 1410, 1421
Kalocsa-Bács	2 000	6 000	10 000	1391, 1401, 1411, 1413, 1421, 1424
Várad	2 000	6 000	10 000	1396, 1397, 1410, 1426, 1427, 1435,
Zágráb	400	6 000	2 000	1394, 1395, 1397, 1410,
	2 000		10 000	1421
Erdély	1 500	4 500	7 500	1389, 1391, 1395, 1400, 1401, 1402, 1403, 1419, 1424, 1427,
Veszprém	900	2 700	4 500	1387, 1392, 1395, 1399, 1403, 1412, 1424, 1426, 1428,
Csanád	900	2 700	4 500	1395, 1423, 1438
Eger	800	2 400	4 000	1388, 1396, 1400, 1410, 1425, 1439
Győr	800	2 400	4000	1418
Vác	500	1 500	2 500	1401, 1419, 1430
Nyitra	275	825	1 375	1388, 1393, 1399, 1407, 1429

⁶⁷ Erre lásd: SCHUCHARD 2000; FEDELES 2017.

⁶⁸ FEDELES 2014. 201.

⁶⁹ Vö. Cameralia I. és ASV Cam. Ap. Oblig. et Sol. vol. 52. passim.

Egyházmegye	<i>Servitium</i>	Éves bevétel (×3)	Éves bevétel (×5)	Évek ^{o'}
Bosznia	200	600	1 000	1388, 1394, 1410, 1427, 1428
Szerém	100	300	500	1394, 1399, 1407, 1433

3. táblázat

A magyar főpapok szervíciumai (*servitium commune*) és éves bevételei
(1387–1437) (kamarai aranyforintban)

A déli határvédelmi rendszer 1410-es években kezdődő kialakításában Zsigmond egyik támasza, a fentebb említett Ozorai Pipo temesi ispán, sókamarispán központi szerepet játszott.⁷⁰ A végvárak építéséhez szükséges anyagiak előteremtésében a sókamarából, a temesi ispánsághoz, valamint az ellenőrzése alá tartozó további vármegyékhez tartozó birtokokból származó bevételek mellett a déli egyházmegye anyagi erőforrásai is rendelkezésére álltak. Egyrészt az üresedésben lévő egyházmegyék jövedelmeit használhatta fel közvetlenül e célra, másrészt pedig a déli terület két legjövedelmezőbb *diocesis*e, a kalocsai és a váradi élére saját rokonait helyeztette, s ezáltal befolyása a temporáriák felhasználása kapcsán továbbra is érvényesülhetett.⁷¹ Hasonló gyakorlatot figyelhetünk meg az 1430-as években is, amikor a raguzai származású Tallóci fivérek voltak felelősek a déli határvédelem működtetéséért.⁷² Nyilvánvalóan több mint egy évtizeddel Zsigmond halálát követően éppen e miatt nyújtottak be IV. Jenő pápához (1431–1447) folyamodványt, amelyben felmentést kértek az uralkodó parancsára elfoglalt egyházi javak okozta vétkek alól.⁷³

Tanulmányom következő részében a főpapok személyére, kapcsolati hátlójára összpontosítok prozopográfiai nézőpontból.

⁷⁰ ENGEL 2003. 268–270.

⁷¹ FEDELES–PRAJDA 2014. 372–375.

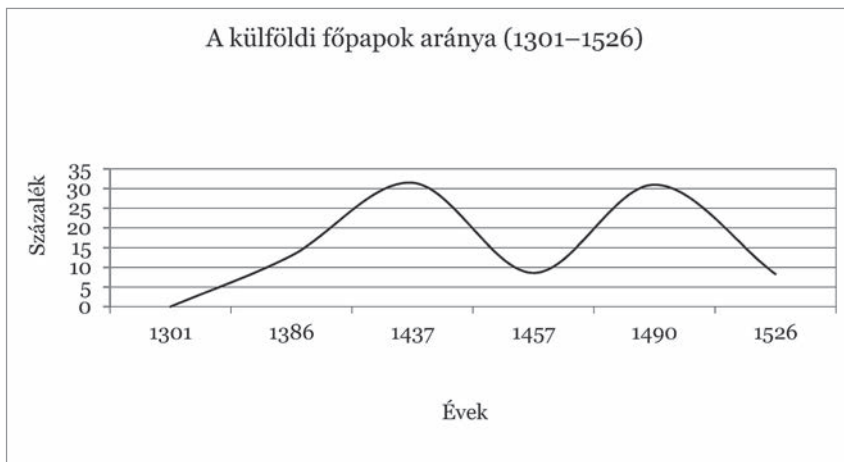
⁷² MÁLYUSZ 1980.

⁷³ „Supplicat Petrus de Talloz, ut ecclesias omnes, quas ipse cum Matkone de Talloz, bano Sclavoniae etc. ac Frankone et Petro ac Johanne fratribus suis tempore beatae memoriae Sigismundi imperatoris de mandato dicti imperatoris occupaverunt, quarumque fructus, redditus et proventus indebite percipiebant – de quibus omnibus autem eidem imperatori, dum viveret, rationem faciebant aut alias secundum mandata ipsius imperatoris disponebant, – nunc etiam per dictos fratres suos occupatas dimittere valeat.” – LUKCSICS 1931–1938. II. 1051. sz.

Magyarok és külföldiek

Luxemburgi Zsigmond regnálása alatt összesen 59 személy viselt egy-egy magyar főpapi méltóságot, közülük 11 fő már az Anjou-korban érseki, püspöki székre emelkedett, amely 18,6%-os arányt jelent. 14 főpap pedig egymást követően több egyházmegye élén állt.⁷⁴

A vizsgált személyi kör származását tekintve a következő főbb megállapításokat tehetjük. 11 főpap származása közelebből nem ismert, mivel a forrásokban mindössze keresztnévük szerepel. Ennek ellenére minden valószínűség szerint többségük magyar lehetett, ugyanis a mindössze utónévvél szereplő prelátusok esetében a nemzetiségükre utaló jelzőt következetesen feltüntették, amint a következő példák is szemléltetik: *reverendus pater dominus Petrus Polonus, episcopus Nitriensis; Hynco Bohemus, abbas monasterii s. Hyppoliti de Zobor; Johannem episcopum Smilo alias Bohemum, illetve Johannem Mrwum (Moravum)*.⁷⁵ A magyarok és az idegen eredetűek egymáshoz viszonyított aránya 73, illetve 27 százalékot tesz ki. A Zsigmond regnálása alatt kinevezett érsekek és püspökök esetében valamelyest módosul a megoszlás: 69, illetve 31 százalék. Az alábbi diagramon jól látható, hogy a magyar főpapi székeket elnyerő külföldi prelátusok aránya a

⁷⁴ A részletes adatokat a Függelékben közlöm.

⁷⁵ CDRH X/4, 253; MHEZ V, 260, 547.

kései középkor két peridódusában, jelesül Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás (1458–1490) országglása idején volt kimagasló.⁷⁶ Zsigmond tehát Mátyáshoz hasonlóan szívesen emelt egyházi és világi vezető pozíciókba idegeneket, amely a királyi hatalom megerősítést szolgálta. Ők, nem lévén az országban társadalmi bázisuk, *homo novus*nak számítottak, azaz csak az uralkodótól függtek.

Ami a magyar püspökök társadalmi helyzetét illeti, többségük (19 fő – 42%) nemesi eredetű volt, őket az előkelő családokból származó preláthusok követték (12 fő – 28%), majd az ismeretlen társadalmi háttérű egyháziak (11 – 25%), végül pedig az egyetlen egyházi nemes (*praedialis*) (2,3%) következett. Az 1387 és 1437 között kinevezett 33 magyar származású főpap eredetével kapcsolatban a következőket állapíthatjuk meg: 52% (17 fő) a nemességhez, 24% (8) a főúri réteghez, míg 3% (1 fő) az egyházi nemességhez tartozott, míg a fennmaradó 21% (7 fő) eredete ismeretlen.

A nemesek között találjuk többek között egy feltörekvő család tagját, Szántói Lack Benedeket. A família három ismertebb tagja Zsigmond királynak köszönhette felemelkedését: Jakab erdélyi vajda (1403–1409), majd Borbála királyné ajtónállója volt (1413–1417), s a Sárkányos Társaság tagjai közé tartozott, fivére Dávid pedig szlavón bánként tevékenykedett (1415–1419).⁷⁷ Unokatestvérük, Benedek egyházi pályára lépett és 1410–1426 között püspökként a boszniai egyházmegyét irányította. Az ő esetében feletébb valószínű, hogy előmenetelét unokafivérei egyengették, fő támogatója Jakab vajda lehetett.

A Zsigmond-kori főúri réteg az 1403-as lázadás nyomán jelentősen átalakult, ennek következtében több patinás család elvesztette korábbi vezető szerepét, s helyüket új, a királyhoz lojális familiák tagjai foglalták el. Az Anjou-korhoz képest egyebek mellett új jelenségnek számított, hogy egy-egy család két tagja azonos időben kormányzati tisztséget, azaz bárói méltóságot töltött be.⁷⁸ Természetesen az újonnan előtérbe került mágnásfamiliák, így a Pálóci, Rozgonyi és Kusalyi Jakcs család tagjai a főpapi karban is feltűntek.

Teljesen új jelenségként értékelhetjük, hogy a vizsgált korszakban egy tehetséges prediális, a pécsi püspökség Szászvár nevű mezővárosából származó Szászi János elnyerte a püspöksüveget. Ő közel másfél évtizeden át királyi alkancellárként működött (1411–1425), amely szolgálat jutalmaként – töb-

⁷⁶ KUBINYI 1999b. 76–77; SOLYMOSI 2009. 293–294.

⁷⁷ ENGEL 1996. I, 14, 20, 60; ENGEL 1977. 60.

⁷⁸ MÁLYUSZ 1984. 55–74.

bek között – a pécsi székeskáptalanban kanonoki stallumot kapott (1412). Ez egyáltalán nem véletlen, ugyanis ekkor hivatali főnöke, Eberhard főkan-cellár egyik unoköccse, Albeni János állt a pécsi egyházmegye élén. Megbízható hivatali munkáját további egyházi javadalmakkal díjazta az uralkodó, ugyanis hamarosan elnyerte a bácsi és az óbudai préposti méltóságokat is. Óbudai prépostként a Zsigmond által újjáalapított óbudai *studium generale* kancellári teendőit is ellátta. Az 1420-as években több diplomáciai küldetést is teljesített, így például tárgyalásokat folytatott a Velencei Köztársasággal, valamint a Szentszékkal. 1425-ben ért fel egyházi pályafutása csúcsára, amikor elnyerte a veszprémi püspöki méltóságot.⁷⁹

Összesen 15 külföldi köszönhette a főpapi széket Zsigmond királynak. Közülük két csoport, az itáliaiak és a pfalziak különösen figyelemreméltók. A firenzeiek magyarországi szerepe a vizsgált korszakban meglehetősen jól ismert.⁸⁰ A kulcsfigura tárgyalt témánk kapcsán (is) a már több alkalommal említett polihisztor, Filippo Scolari volt, ugyanis négy személy az ő támogatásának köszönhetően futhatott be jelentős magyarországi egyházi pályát. Két, a Kárpát-medencében letelepülő unokaöccse közül Andrea di Filippo Scolari először zágrábi püspökként (1407–1409) tevékenykedett, majd pedig haláláig (1426) a váradi egyházmegye élén állt.⁸¹ Váradi püspöki székhelyén pedig egyenesen egy itáliai udvartartást alakított ki, amelynek egy másik *nepos*, Carnino di Rinieri Scolari váradi kanonokként szintén tagja volt. Utóbbi később a kalocsai érseki méltóságba emelkedett (1421).⁸² A fiatal Benedek-rendi szerzetes, Giovanni di messer Andrea Buondelmonti szintén rokonságban állt a Scolari családdal. Ő a gazdag pécsváradi bencés monostor apáti méltóságát nyerte el (1410), Carnino halálát követően pedig kalocsai érsek lett (1425).⁸³ Giovanni di Piero Melanesi ugyancsak a firenzei (érdek)körhöz tartozott, családja ugyanis a Scolarikkal szoros üzleti kapcsolatban állt, Andrea halálát követően pedig a váradi püspökség élére került.⁸⁴

Zsigmond egyik fő támasza, a rheinland-pfalzi származású Eberhard 1393-ban nagyszebeni prépostként és pápai káplánként tűnt fel a források-

⁷⁹ FEDELES 2012. 418–419 (356 sz.).

⁸⁰ TEKE 1995; ARANY 2007; ARANY 2009.

⁸¹ PRAJDA 2013.

⁸² FEDELES—PRAJDA 2014. 375.

⁸³ Uo. 374–375.

⁸⁴ ARANY 2007. 519; PRAJDA 2013. 29.

ban. Ő ebben az időben a királyi kancellária kötelékébe tartozhatott, bár erre vonatkozó közvetlen adatokkal nem rendelkezünk. 1397-ben nyerte el a zágrábi püspökséget, amelyet – néhány éves megszakítással, amikor az uralkodó kívánságára a váradi egyházmegye élén állt – élete végéig (1419) kormányzott. Őt leánytestvérének gyermekei is követték Magyarországra, s közülük ketten szintén egyházi pályára léptek. János még korábban a szerzetesi életet választotta, s a hornbachi bencés apátság szerzetese lett. Első magyar egyházi javadalma a zágrábi egyházmegye területén lévő topuszkói ciszterci monostor apáti méltósága volt (1399). Ezt követően a pannonhalmi apátság élére (1405), majd pedig a veszprémi püspöki székre (1406) került. 1410-ben nevezték ki pécsi püspökké, majd nagybátyja halálát követően a zágrábi egyházmegye élére került. Egyházi pályáafutásával párhuzamosan a központi kormányzatban is szerepet kapott: 1409-től Borbála királyné kancellárjaként, 1420-tól királyi főkancellárként működött, 1423-ban pedig átvette a magyar titkos és a német kancellária irányítását is. János öccse, Henrik ugyancsak bencés szerzetes volt, ő Tholey monostorába lépett be, majd Magyarországra kerülve a garamszentbenedeki apátság élére került (1406). A következő években Zsigmond a kolozsmonostori Benedek-rendi apátság irányítását bízta rá, majd pedig bátyját követte a pécsi püspöki székre (1421).⁸⁵

Az említett idegen eredetű egyháziak mellett röviden érintenünk kell három lengyel származású főpapot, annál is inkább, mivel minden valószínűség szerint ők Stiborici Stibor erdélyi vajdának köszönhették püspöki székiüket.⁸⁶ Miklós, Albert fia először szebeni prépostként mutatható ki (1398–1400), majd az erdélyi egyházmegye élére került (1400–1401).⁸⁷ Egy bizonyos *Polonus*nak nevezett Péter elsőként besztercei plébánosként tevékenykedett, később pedig a nyitrai egyházmegyét irányította püspökként (1399–1405).⁸⁸ Ifjabb Stiborci Stibor, a vajda azonos nevű unokaöccse, pedig az egri püspökség élére került (1410–1420).⁸⁹

⁸⁵ SÜTTŐ–ENGL 1995; FEDELES 2009a; FEDELES 2009b. 116–123; FEDELES–KOSZTA 2011. 111–123.

⁸⁶ DVOŘÁKOVÁ 2002. 391.

⁸⁷ SROKA 2000. 176–177; TEMESVÁRY 1922. 270–278; C. TÓTH 2013. 60.

⁸⁸ SROKA 2000. 174–176.

⁸⁹ ENGL 1996. I, 69.

Uralkodói szolgálat, képzettség, egyházi pályafutás

Közismert tény, hogy a középkori Európában az uralkodók szolgálatában álló diplomaták, hivatalnokok és orvosok jelentős része a klerikusok közül került ki, illetve megfordítva: az említett szolgálatokat végzőket egyházi javadalmak adományozásával ellentételezték. Nem meglepő tehát, hogy a vizsgált főpapok közül többen különböző területeken álltak a király rendelkezésére, azaz állandó vagy *ad hoc* jellegű királyi szolgálatot teljesítettek. Összesen 19 személy tartozik e csoportba, amely 32%-os aránynak felel meg. Hét prelátus a királyi kancellárián tevékenykedett (Kanizsai, Szepesi, Knoll, Upori, Eberhard, Albeni János és Szászi), közülük hárman főkancellárok (Kanizsai, Eberhard, Albeni János) voltak. Kanizsai és Albeni János a birodalmi kancelláriát is irányították. Órévi Lukács pedig Anjou Mária királyné titkos kancellárjaként mutatható ki (1390–1392). Öt fő (Szepesi, Benzi da Gualdo, Marcali Dózsa, Lépes és Alcsebi) Zsigmond királyi kápolnájának tagja volt, Szepesi János és Alcsebi Miklós pedig kápolnaispánként (*comes capellae*) e testületet irányította. Összesen nyolc prelátus (Pálóci, Benzi da Gualdo, Órévi, Jánoki, Alsáni, Eberhard, Szászi, Melanesi, Rozgonyi Simon) különböző diplomáciai küldetéseket teljesítettek, köztük Alsáni Bálint bíboros, pécsi püspök, a magyar püspöki kar doyenje. Mivel Alsáni korábban Zsigmond ellenzékéhez tartozott, az uralkodó hosszú évekig nem tartott igényt szolgálataira. Jóllehet 1393-ban két társával együtt helytartóvá nevezte ki az uralkodó, a következő másfél évtizedben egyáltalán nem kapott kormányzati tisztséget, illetve királyi megbízást. 1407-ben reaktiválta Zsigmond, amikor diplomáciai tapasztalait – utolsó alkalommal – igénybe vette. Ebben az esztendőben Alsáni bíboros és Andrea dei Benzi da Gualdo spalatói érsek, egri álatlános helynök követséget vezettek Velencébe, majd Rómába. A misszió során egyrészt a Velencei Köztársasággal kívánták a magyar uralkodó nevében szövetséget kötni, másrészt a XII. Gergely pápánál kívánták elérni, hogy Zsigmond küszöbön álló boszniai expedícióját kereszties hadjáratnak nyilvánítsa.⁹⁰

A vizsgált főpapok közül összesen 27 személy egyetemi tanulmányaira vonatkozóan vannak adataink, amely közel 46%-os értéket mutat. Ez az arány a Zsigmond által kinevezett prelátusok esetében megközelítőleg 44%-ot tesz ki. Amennyiben a származás és egyetemi tanulmányok összefüggését vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a magyarok alkották az egyetemet végzet-

⁹⁰ FEDELES–KOSZTA 2011. 108–109; BELLWALD 1957. 40.; E. KOVÁCS 2017. 67–68.

tek többségét. A teljes személyi állományt vizsgálva összesen 19 magyar eredetű prelátus folytatott felsőfokú tanulmányokat, amely 32%-os aránynak felel meg; a külhoniak esetében a megoszlás 8 fő – 13,5%. Hogyha a Zsigmond által kinevezett főpapokra szűkítjük le vizsgálatunkat kismértékű változást konstatálhatunk: a tanult preláthusok közül a magyarok 29, míg a külhoniak 14,5%-ot tesznek ki. Tovább árnyalja a képet, ha a magyarokra és idegenekre vetítjük ki az eredményeket. A korszakban működő valamennyi főpapot tekintve a magyarok 46%-a (41 főből 19), míg a külhoniak 50%-a (16 főből 8), a Zsigmond által kinevezettek relációjában pedig a magyarok 56%-a (25 főből 14), a határokon túlról érkezők 47% (15 főből 7) tanult egyetemen. Mindez pedig arra utal, hogy Luxemburgi Zsigmond nagy gondot fordított arra, hogy képzett klerikusokat emeljen a főpapi székekbe, s e szempontból a származás nem volt meghatározó. A késő Anjou-korban főpapi székbe jutottak esetében is hasonló arányokat tapasztalhatunk, ugyanis a preláthusok 54,5%-a járt egyetemre. E tendencia egyébként a későbbiekben is tartott, így 1458 elején a püspöki kar tagjainak közel 82%-a folytatott egyetemi tanulmányokat, s Mátyás uraldodásának első időszakában – egészen az 1471-es lázadásig – a tanult preláthusok aránya meghaladta az 53%-ot.⁹¹ A Zsigmond-kori főpapok közül 13 fő (22%) jogi tanulmányokat végzett. A jogászok közül Alsáni Bálint és Szepesi János kánon- és római jogból egyaránt doktori fokozatot szerzett (*doctor utriusque iuris*), Andrea dei Benzi da Gualdo római jogi doktorátussal, Knoll Péter pedig kánonjogi licenciátussal rendelkezett. Ők voltak egyúttal a Zsigmond-kori főpapi garnitúra legképzettebb tagjai. A magasan képzett főpapok között azonban egyetlen teológust sem találunk, amely jelenség azonban nem a korszak specifikuma, ugyanis a középkori magyar egyházi társadalom tagjaira általánosan jellemző.⁹² Az egyetemek közül a legtöbben (9) a bécsit látogatták, majd, Krakkó, Prága és Padua (3-3), végül Bologna (2) következett. Továbbá megemlíthetjük még Perugiát, Rómát, végül pedig Heidelberget.

A vizsgált személyek főpapi méltóságra jutása előtti egyházi pályafutását tekintve azt látjuk, hogy az általuk birtokolt kisebb egyházi javadalmak repertoárja meglehetősen széles volt. Találunk közöttük – egyebek mellett – plébániákat, apátságokat, kánonoki stallumokat, archidaiconatusi hivatalokat. A legtöbb Zsigmond által kinevezett prelátus, összesen 22 fő (46%) korábban préposti méltóságot viselt. Úgy tűnik tehát, hogy a prépostok meg-

⁹¹ KUBINYI 1999b. 76.

⁹² Erre lásd pl. KÖRMENDY 2007.

lehetősen jó eséllyel pályáztak a püspöki, érseki székekre.⁹³ Példaként Rozgonyi Péter említhetjük, aki egy szépen felívelő egyházi pályát járt be. Először az esztergomi székeskáptalanban jutott egy kanonoki stallumhoz (1395), majd fehérvári javadalmas lett (1401), hamarosan a hántai prépostágot irányíthatta (1402–1411), mígnem a dömös kollegiális egyház élére került (1411–1417). 1417-ben – amint fentebb említettem – az uralkodó veszprémi püspökké nevezte ki, pályafutása csúcsát pedig a jól jövedelmező egri püspöki szék jelentette (1425).⁹⁴

A korszakban hét szerzetes is főpapi méltóságra emelkedett, köztük három Benedek-rendit, három ferencest, valamint egy cisztercit találunk. Talán kevésbé meglepő, hogy a három bencés mindegyike külföldi eredetű személy volt, tekintve, hogy a 15. században a Benedek-rend nem örvendett különösebb népszerűségnek a Kárpát-medencében. Az Albeni fivérek mindketten e monasztikus rend tagjai közé tartoztak. János szülőföldjén, a Rheinland-Pfalz területén alapított hornbachi monostorba lépett be. Magyarországra érkezését követően első egyházi javadalmai – amint fentebb említettem – szerzetesi intézményekben voltak. A topuszkói ciszterci apáti méltóságot (1399–1405) követően a szentmártonhegyi (pannonhalmi) monostort irányította (1405–1406), majd pedig a püspökségek következtek sorra: Veszprém (1406–1410), Pécs (1410–1421), végül Zágráb (1421–1433). 1423-tól kommandátorként a garábi (bélai) bencés monostor javadalmát is élvezte. Öccse, Henrik 1395-ben a trieri egyházmegyében lévő Tholey bencés monostor tagja lett, majd Magyarországra érkezve először a garamszentbenedeki (1406–1407), majd a kolozsmonostori (1407–1421) apátságok élén állt, végül pedig pécsi püspökké nevezték ki (1421–1444).⁹⁵

A magyar főpapok közül négy személy külföldön fejezte be pályafutását. Szepesi János, kalocsai érsek és György, boszniai, majd veszprémi püspök – amint fentebb említettem – Nápolyi László híve volt. Szepesi a trónkövetelővel együtt hagyta el az országot, később pedig Nápoly érseke lett (1407).⁹⁶ György szintén távozott, s egészen haláláig a római Kúriában élt.⁹⁷ Ifjabb Stibor egri püspököt az uralkodó közelebbről nem ismert körülmények kö-

⁹³ Ugyanakkor érdemes leszögezni, hogy az 1380 és 1440 között működő 14 székes-, valamint 30 társaskáptalan élén álló 209 fő közül korszakunkban összesen 26 személy emelkedett főpapi székbe, amely 12,4%-os aránynak felel meg. Erre lásd: C. TÓTH s.a.

⁹⁴ SUGÁR 1984. 148–153; FÜGEDI 1965. 490; C. TÓTH 2013. 32.

⁹⁵ FEDELES 2009b. 118–123.

⁹⁶ UDVARDY 1991. 248–254.

⁹⁷ MV I/4. 37–38, 51–52, 83, 186, 210, 509; MREV II, 315.

zött megfosztotta javadalmától (1420),⁹⁸ majd ezt követően visszatért hazájába, Lengyelországba, ahol haláláig a brzezi dominikánus kolostorban élt.⁹⁹ Az Umbriából származó Andrea dei Benzi da Gualdot VI. Orbán (1378–1389) spalatói érsekké nevezte ki (1388). Amikor a város polgárai Nápolyi Lászlóhoz csatlakoztak, a főpap Zsigmond királyhoz menekült Magyarországra (1402).¹⁰⁰ A magyar uralkodóhoz lojális, megbízható klerikus az egri püspökség általános helynökeként (1405–1412), Theba címzetes érsekeként (1410–1413) *suffraganeusként* tevékenykedett, majd a kalocsai érsekség élére került (1416–1419), pályafutását pedig Sion püspökeként (1418–1437) fejezte be.¹⁰¹

Összegzés

Luxemburgi Zsigmond halálát követően, 1438 elején Dominis János zenggi püspök, a Szentszék diplomatájaként egy részletes követutasítással ellátva kelt útra Bolognából a magyar királlyá választott Habsburg Alberthez (1438–1439). A IV. Jenő pápa és a bíborosi kollégium által összeállított irat Zsigmond magyar egyházpolitikáját a pápaság nézőpontjából ábrázolta, s egyszersmind komoly kritikát fogalmazott meg a néhai császár intézkedéseivel szemben. Mivel a magyar egyház a legnagyobb szolgaságban van – olvasható az említett feljegyzésben –, amelyet maga Zsigmond király rakott rá, aki hadjáratot indított a mondott egyház valamennyi joga és szabadsága ellen, így Magyarországon az egyháziak rosszabb helyzetben vannak, mint a zsidók voltak a fáraók alatt. Éppen ezért a pápa követe útján Albert királyt arra kívánta ösztönözni, hogy állítsa vissza a magyar egyház régi szabadságát.¹⁰²

⁹⁸ 1420. V. 1-jén szarvaskői várnagyának Boroszlóbból a következőket írta: „quia dominus noster Sigismundus rex absque iuris [...] in ecclesie episcopali nostri Agriensis spolia manu violentia spoliavit nulla culpam infendo, ubi sacrilegia [...]” – MNL OL DL 96 987.

⁹⁹ DVOŘÁKOVÁ 2009. 375–376.

¹⁰⁰ „Quod aliqui nobiles verberaverint dominum Andream archiepiscopum [...] cum baculis insequendo ipsum, ez verberando a platea usque ad archiepiscopatum” – BELLWALD 1957. 30.

¹⁰¹ ÚDVARDY 1991. 262–266; BELLWALD 1957; BEINHOFF 1995. 256–258.

¹⁰² „Deinde: quoniam dicte ecclesie Hungarie habent maximum servitutem et a socero impositam, circa contributionem gentium ad exercitus contra omnem dispositionem iuris et privilegia libertatum dictarum ecclesiarum, ita ut iam in Hungaria status ecclesiasticus in deteriori conditione consistat, quam sub Pharaone quodam fuerit: ideo insistet apud ipsum principem, ut dicte servitutes omnino tollantur, in quo maxime ampliabit famam virtutis sue etc. Recommittat sibi generaliter et ut expedierit particulariter facta ecclesiarum, informatum et adiutus ab his prelatibus, qui libertatem ecclesiasticam desiderant, et his operam

Egy kortárs krónikás Dietrich von Nieheim – többek között – IX. Bonifác pápa és Zsigmond király ellentétéről is beszámolt *Viridarium imperatorum et regum romanorum* (1411) című munkájában. A krónikás állítása szerint, Zsigmond a pápa ellene irányuló és folyamatosan növekvő gyűlölete miatt magához vonta a *spiritualiat*, s hosszú időn keresztül ő maga rendelkezett országa főpapi székeinek, s más egyházi javadalmainak betöltéséről.¹⁰³ A szerző a nagy nyugati egyházszakadást tárgyaló, *De schismate* (1409–1410) című művében pedig még plasztikusabban fogalmazott: Zsigmond az 1403-as lázadás leverését követően „Magyarországon a székesegyházakat, az egyházakat és a monastorokat, valamint minden egyházi javadalmat annak adja, akinek akarja”.¹⁰⁴

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy a IX. Bonifáccal történő összetűzést, majd szakítást követő időszakban Zsigmond a magyar főpapi székeket rendszeresen anélkül töltötte be, hogy a pápa a király jelöltjeit elismerte volna. Mindez megfordítva is érvényes, ugyanis a pápa szintén kinvezett olyan személyeket a magyar érsekségek, püspökségek élére, akiket az uralkodó soha nem fogadott el, amint ezt a többször említett György veszprémi püspök esete szemlélteti. Az uralkodónak tehát sikerült a Magyar Királyság területén a pápaságtól független egyházi személyzeti politikát megvalósítania. A *placetum regium* (1404) és a konstanzi bulla (1417) – amint láttuk – a Zsigmond által következetesen kimunkált királyi főkegyúri jog rendszerében, s annak gyakorlatában egyaránt központi szerepet játszott. Ez a szisztéma pedig a későbbiekben sem változott, a magyar uralkodók 1526-ig (sőt az azt követő évszázadokban is) a *ius supremi patronatus* alapján saját jelöltjeiket juttathatták egyházi javadalmakhoz.¹⁰⁵

---

dabit, ut ecclesie ille favore ipsius principis in meliorem statum reducantur, sed ita modeste et circumspecte, ut in hoc principio et deo satisfacere possit et principem, qui nobis utilis esse poterit, non offendat.” – CE II, 364.

¹⁰³ „Et paulatim adactis dictis rancoribus propter ea dicti pontificis dictus Sigismundus ad se traxit omnia spiritualia, quoad provisionem episcopatum et aliorum ecclesiasticorum titulum disponendo de illis extunc per multos annos, quibus voluit, et prout placebat eidem” – NIEHEIM 1956. 95.

¹⁰⁴ „Sed ipse Sigismundus postea cathedrales, ecclesias et monasteria, necnon omnia beneficia ecclesiastica in Hungaria dedit, quibus voluit.” – NIEHEIM 1535. 94.

¹⁰⁵ Erre lásd FRAKNÓI 1895; TUSOR 2014.

Függelék

A magyar főpapok adattára (1387–1437)

Rövidítések

a) = származás, b) = egyetemi tanulmányok, c) = további egyházi javadalmak, d) = uralkodói szolgálat, e) = egyéb; F. = források, I. = Irodalom

Esztergomi érsekek

■ KANIZSAI JÁNOS

1387. X. 9.– 1418. V. 3.

a) báró

b) Padova (1374–1379)

c) esztergomi nagyprépost (1384), egri püspök (1384–1387)

d) királynéi káplán (1367–1374); királynéi főkancellár (1387–1395), királyi főkancellár (1387–1403); birodalmi kancellár (1411–1418), királyi helytartó (1414–1418)

e) *legatus natus* és prímás (1395–1418); Nápolyi László támogatója, a trónkövetelőt ő koronázta meg; részt vett a Konstanzi Zsinaton

F.: Cameralia I, 96, 491, 525, 534a, 535, 544, 554, 558, 563. sz.; ZsO VI, 1968. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 78, 465; KOLLÁNYI 1900. 67; FÜGEDI 1965. 489; SUGÁR 1984. 125–129; ENGEL 1996. I, 64; BEKE 2003. 196–200; KÖRMENDY 2007. 180; KONDOR 2013; C. TÓTH 2013. 38; C. TÓTH 2014b. 313.; C. TÓTH 2018. 238.

Üresedés 1418. VI. 26.–1423. VII. 27.

■ PÁLÓCI GYÖRGY

1423. IX. 3–6.– 1439. VII. 5–11.

a) nemes → családja Zsigmond új arisztokráciájához tartozott

b) Krakko (1408), Bécs (1409–1412)

- c) szepesi prépost (1409–1419), erdélyi püspök (1419–1423)
- d) diplomáciai feladatok (1419); főkancellár (1438–1439)
- e) *legatus natus* és primás; Zsigmond király holttestét ő kísérte a váradi székesegyházba

F.: Cameralia I, 149, 157, 592, 598, 607, 608, 614, 615, 616, 617, 622, 623. sz., II, 846. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 465, 493, II, 242; TEMESVÁRY 1922. 310–321; FÜGEDI 1965. 489; ENGEL 1996. I, 64, 70; BEKE 2003. 201–203; TÜSKÉS 2008. 79 (806. sz.); JAKUBINYI 2010. 26 (29. sz.); C. TÖRÖK 2011. 166–167; C. TÓTH 2003. 896, C. TÓTH 2013. 68; C. TÓTH 2015. 112.; HARASZTI–KELÉNYI–SZÖGI 2017. 82–83 (297. sz.)

Kalocsa–bácsi érsekek

■ LUDWIG VON HELFENSTEIN

1383. I. 11.–1391. IV. 29.

- a) külföldi, bajor grófi család sarja
- b) ismeretlen egyetemen tanult
- c) pécsi (1381–1383) és váci (1381) kanonok
- d–e) –

F.: Cameralia I, 102, 118, 142. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 197; ENGEL 1996. I, 65; UD-VARDY 1991. 243–244; FEDELES 2012. 362 (138. sz.).

■ PELSŐCI BEBEK MIKLÓS

1392. III. 10.–1399. XI. 28.

- a) báró
- b) Bécs (1387)
- c) császári (1387–1388), erdélyi (1388) és egri (1390–1392) prépost
- d–e) –

F.: MNL OL DL 89 547; ZsO I, 633. sz.; Cameralia I, 102, 118, 142, 506, 506a, 513. sz.; I.: ENGEL 1996. I, 65; UD-VARDY 1991. 245–247; TÜSKÉS 2008. 54 (234. sz.); C. TÓTH 2013. 30, 33, 37.

Üresedés 1400. III. 29.–1401. IV. 27.

■ **SZEPESI JÁNOS**

1401. III. 29.–1403. VI. 29.

- a) nemes
- b) Padova (1379), *doctor utriusque iuris*
- c) erdélyi kanonok és dobokai főesperes (1387–1393), egri püspök (1394–1397), nápolyi érsek (1407–1409)
- d) királyi kápolnaispán (1387–1395) és titkos kancellár (1392–1396)
- e) Nápolyi László híve, 1403-ban a trónkövetelővel elhagyta az országot

F.: MVH IV, 313; Cameralia I, 110, 118, 142, 514a, 557. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 360; PÓR 1897. 786–795; ENGEL 1996. I, 65; UDVARDY 1991. 248–254; C. TÓTH 2009. 46.; C. TÓTH 2018. 239.

Üresedés 1403. IX. 06.–1408. XI. 14.

■ **MIKLÓS**

1408. XII. 19.–1410. V. 29.

a–e) ?

I.: EUBEL 1913–1978. I, 360; ENGEL 1996. I, 65; UDVARDY 1991. 258–259.

Üresedés 1410. VI. 24.–1415. XI. 26.

■ **ANDREA DEI BENZI DA GUALDO**

1416. III.–1419. IV. 24.

- a) külföldi, umbriai származású
- b) Róma (?), Perugia (?), *doctor legum*
- c) Piaggeben templomigazgató (1388 előtt), spalatói érsek (1388–1412), az egri püspökség általános helynöke (1405–1412), thébai címzetes érsek (1410–1413), sioni püspök (1418–1437)
- d) különböző diplomáciai küldetések Itália területére (1407–1418)
- e) a Magyar Királyság területére kinevezett nagypenitenciárius (1409) és pápai kollektor (1410)

F.: Cameralia I, 144, 164, II, 1188. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 197, 442; FÜGEDI 1965. 487; ENGEL 1996. I, 65; UDVARDY 1991. 262–266; BELLWALD 1957; BEINHOFF 1995. 256–258.

Üresedés 1419. IV. 28.–1421. 07. 13.

■ **CARNINO DI RINIERI SCOLARI**

1420. XI. 20.–1422. XI. 20.

- a) külföldi, firenzei polgár
- b) Itália (*per nonnulla tempore studuit in iure canonico*)
- c) váradi kanonok (1420); a kalocsa–bácsi érsekség adminisztrátora (1420–1421)
- d) –
- e) Filippo Scolari unokaöccse

F.: LUKCSICS 1931–1938. I, 241., 752. sz.; Cameralia I, 154, 595. sz.; ZsO VII, 2372. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 197; ÉRDUJHELYI 1899; ENGEL 1996. I, 65; UDVARDY 1991. 267–272; ARANY 2007. 531; FEDELES—PRAJDA 2014. 375.

Üresedés 1423. IV. 03.–1425. III. 27.

■ **GIOVANNI DI ANDREA BUONDELMONTI**

1425. VI. 8.–1435. III. 12. és 1438. VII. 13.–1447. IX. 13.

- a) külföldi, firenzei polgár
- b) Padova (1411)
- c) Benedek-rendi szerzetes az itáliai Pratagliaban (1410 előtt), a pécsváradi Benedek-rendi monostor apátja (1410–1424)
- d) –
- e) Filippo Scolari rokona; 1435–1437 között fogságban (*Iohannes archiepiscopus Colocensis, qui per comitem Ciliae captivus detentus est*)

F.: LUKCSICS 1931–1938. I, 473–478. sz.; Cameralia I, 141, 161, 627, 627a, 630. sz., II, 866, 871. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 197, II, 132; FRAKNÓI 1901–1903. II, 27–28; FÜGEDI 1965. 487; ENGEL 1996. I, 66; UDVARDY 1991. 273–282; TEKE 1995. 210; ARANY 2007. 495–496; ARANY 2009. 174–175; FEDELES—PRAJDA 2014. 374–375.; C. TÓTH 2017. 34.

Boszniai püspökök

■ GYÖRGY

1383. I. 11.–1387. IX. 26.

- a) valószínűleg külföldi származású
- b) –
- c) IX. Bonifác pápa által provideált: győri prépost (1397), a zalavári Benedek-rendi apátság kommandátora (1400) – ténylegesen nem foglalta el egyik javadalmat sem; XII. Gergely pápa által kinevezett veszprémi püspök (1407–1410) – a méltóságot nem tudta elfoglalni
- d) –
- e) Nápolyi László trónkövetelő híve, Zsigmond király javadalmától megfosztotta; évtizedekig a római Kúriában tarózkodott; 1424-ben hunyt el

F.: MV I/4. 37–38, 51–52, 83, 186, 210, 509; MREV II, 315; ZsO I, 5054. sz.; MVC I, Nr. 450, Cameralia I, 126, 143, 553. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 142, 524; FRAKNÓI 1899. 15; ENGEL 1996. I, 66; C. TÓTH 2011. 405.

■ LISZKÓI JÁNOS

1387. X. 17.–1408. I. 23.

- a) nemes
- b–e) –

F.: Cameralia I, 97, 530a, 532–533. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 142.; ENGEL 1996. I, 66; ENGEL 1998. 68–69.

Üresedés 1408. VII. 12.–1410. V. 29.

■ SZÁNTÓI LACK BENEDEK

1410. VI. 7.–1426. I. 24.

- a) nemes → családja Zsigmond új arisztokráciájához tartozott
- b–e) –

F.: Cameralia I, 139. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 142.; ENGEL 1996. I, 66; HODINKA 1898. 90.

Üresedés 1426. VIII. 2.–X. 25.

■ **KUSALYI JAKCS DÉNES**

1427. III. 4.–IV. 11.

a) báró

b) Bécs (1404, 1414): szabad művészetek, kánonjog

c) váradi kanonok (1405–1427); szebeni prépost (1404); szatmári főesperes (1416); váradi éneklőkanonok (1427); váradi püspök (1427–1432)

d–e) –

F.: Cameralia I, 170–171, 631, 636–637, II. 765, 826, 1162–1163. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 142, 515, II. 262; BUNYITAY 1883–1935. I, 249–256; FÜGEDI 1965. 488; ENGEL 1996. I, 66, 77; C. TÓTH 2013. 61.

■ **BEZZAI JÓZSEF**

1428. III. 15.–1442. VIII. 16.

a–b) ?

c) lévai plébános

d–e) –

F.: Cameralia I, 173, 634, 640–641, II. 763, 767, 864, 872, 874. sz.; I.: HODINKA 1898. 90–91; EUBEL 1913–1978. I, 142; ENGEL 1996. I, 67.

Csanádi püspökök

■ **JÁNOS**

1380. VII. 23.–1395. V. 4.

a–e) ?

F.: Cameralia I, 94. sz.; Lit.: EUBEL 1913–1978. I, 179–180; JUHÁSZ 1930–1947. IV, 10–21; ENGEL 1996. I, 68.

■ **ÓRÉVI LUKÁCS**

1395. X. 6.–1397. II. 25.

- a) nemes
- b) –
- c) óbudai prépost (1388–1406), váradi püspök (1397–1406)
- d) királynéi titkos kancellóár (1388–1395)
- e) az óbudai *studium generale* kancellárja (1395), diplomáciai küldetés a római Kúriában; Nápolyi László párthíve

F: MV I/3. 310; Cameralia I, 111, 114., 514a, 518, 521, 538, 548, 561–562, 567. sz.; I.: BUNYITAY 1883–1935. I, 217–224; EUBEL 1913–1978. I, 180, 515; JUHÁSZ 1930–1947. IV, 22–28; ENGEL 1996. I, 68, 76; C. TÓTH 2013. 25.; C. TÓTH 2018. 239.

■ **ROZSÁLYI GERGELY**

1397. IX. 12.–1402. VIII.27.

- a) nemes
- b) ?
- c) szerémi püspök (1394–1397)
- d) –
- e) ciszterci szerzetes (?)

F: Cameralia I, 108, 129, 509, 522, 534. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 180, 454; JUHÁSZ 1930–1947. IV, 29–38; ENGEL 1996. I, 68, 74; C. TÓTH 2013. 25.

■ **MARCALI DÓZSA**

1405. IV. 15.–1422. XI. 20.

- a) báró
- b) ?
- c) a pannonhalmi Benedek-rendi apátság kommandátora (1399–1404)
- d) királyi káplán (vor 1403)
- e) ferences szerzetes; Marcali László testvére

F: LUKCSICS 1931–1938. I, 39. sz.; MNL OL DL 111 118; I.: EUBEL 1913–1978. I, 180; JUHÁSZ 1930–1947. IV, 39–63; ENGEL 1996. I, 68.

■ **MARCALI LÁSZLÓ**

1423. IV. 3.–1434. IV. 23.

- a) báró
- b) Bécs (1417–1419): szabad művészetek, kánonjog
- c) csanádi prépost (1417–1423)
- d) –
- e) Marcali Dózsa testvére

F.: Cameralia I, 156, II. 829. sz.; MNL OL DL 111 118; I.: EUBEL 1913–1978. I, 180, II, 124; JUHÁSZ 1930–1947. IV, 65–86; ENGEL 1996. I, 68; TÜSKÉS 2008. 100. (1339. sz.); C. TÓTH 2013. 28; G. TÓTH 2014. 237–238.

Üresedés 1434. VII. 25.–1437. IX. 05.

Egri püspökök

■ **KANIZSAI JÁNOS**

1384. VIII. 27.–1387. XI. 13.

- a–e) Lásd fentebb!

■ **POMÁZI CIKÓ ISTVÁN**

1387. XI. 27.–1399. XII. 13.

- a) nemes
- b) –
- c) budafelhévízi (1374), majd váradi (1386–1388) prépost
- d–e) –

F.: Cameralia I, 98. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 142; SUGÁR 1984. 130–134; ENGEL 1996. I, 68; C. TÓTH 2013. 67.

■ **LUDÁNYI TAMÁS**

1400. III. 29.–1403. X. 15. és 1422. X. 12.–1424. VI. 8.

- a) nemes
- b) –
- c) a péterváradai ciszterci apátság kormányzója (1391–1400); szerémi püspök (1397–1400)
- d) macsói bán (1402–1403)
- e) Nápolyi László párthíve; az 1403-as lázadás leverését követően Lengyelországba menekült; később Zsigmondtól amnesztiát kapott

E.: ASV Cam. Ap. Oblig. et Sol. vol. 52, fol. CDH X/5. 471; Cameralia I, 117, 129, 555–556. sz.; WINDECKE 1893. 19.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 78, 454; SUGÁR 1984. 135–140, 145–147; FÜGEDI 1965. 489; ENGEL 1996. I, 68–69, 74.

Üresedés 1403. IX. 06.–1411. I. 25.

■ **IFJ. STIBORICI STIBOR**

1411. III. 19.–1420. VIII. 10.

- a) külföldi, lengyel
- b) Prága (1392); *baccalaureus in decretis*
- c) plocki kanonok (1430)
- d) –
- e) Stibor erdélyi vajda unokaöccse; részt vett a Konsatnzi Zsinaton; Zsigmond király ismeretlen okból megfosztotta püspöki méltóságától; életét Lengyelországban fejezte be

E.: Cameralia I, 140. sz.; MNL OL DL 96 987; I.: EUBEL 1913–1978. I, 78; SUGÁR 1984. 141–144; FÜGEDI 1965. 490; ENGEL 1996. I, 69; SROKA 2000. 177–180; DVOŘÁKOVÁ 2002. 392; DVOŘÁKOVÁ 2009. 374–376.

Üresedés 1420. X. 13.–1422. VII. 10.

■ **ROZGONYI PÉTER**

1425. VII. 29.–1438. IX. 8.

- a) báró
- b) Bécs (1395)
- c) esztergomi (1395) és fehérvári (1401) kanonok; hántai (1402–1411), majd dömösi (1411–1417) prépost; veszprémi püspök (1417–1425)
- d) –
- e) Rozgonyi Simon testvére

F.: Cameralia I, 160, 165, 610, 618, 620, II, 842–843, 845, 1177a. sz.; MNL OL DL 10 604; CDH X/5 791–801; GUTHEIL 2007. 193–197; VVO 370–371; FRAKNÓI 1899. 14–16; I.: EUBEL 1913–1978. I, 78; 524; SUGÁR 1984. 148–153; FÜGEDI 1965. 490; ENGEL 1996. I, 69, 78; KÖRMENDY 2007. 182 (60.); C. TÓTH 2013. 32; TÜSKÉS 2008. 64 (474. sz.).

Erdélyi püspökök

■ **ÓNODI CUDAR IMRE**

1386. V. 28.–1389. I. 18.

- a) báró
- b) Prága (1367), Padova (1386?), *magister in artibus, in iure canonico studet*
- c) kalocsai (1361–1371), majd fehérvári (1371–1375) prépost; erdélyi kanonok és szatmári főesperes (1366–1367); pécsi, csanádi és egri (1369–1371) kanonok; váradi (1376–1378), egri (1378–1384) és imolai (1384–1386) püspök
- d) dilomáciai küldetésben Franciaországban (1374), és Lengyelországban (1383)
- e) –

F.: Cameralia I, 82, 88, 90, 98, 488. sz.; MVH I/1. 479; MREV II, 205; I.: EUBEL 1913–1978. I, 78; 284, 492, 515; SUGÁR 1984. 121–124; TEMESVÁRY 1922. 211–232; ENGEL 1996. I, 68, 70, 76, 83; FEDELES 2012. 335–336; JAKUBINYI 2010. 25 (22. sz.); G. TÓTH 2014. 200–201.; HARASZTI–KELÉNYI–SZÖGI 2017. 43–44. (6. sz.).

■ **KNOLL PÉTER**

1389. VI. 14.–1391. VII. 21.

- a) nemes
- b) *licentiatius in decretis*
- c) scenth plébános (1380); az egri székesegyház Szent Mihály oltárának igazgatója (*ad latus ecclesie Agriensis, in castro Agriensis*) (1382); egri kanonok és patai főesperes (1383–1387); dömösi prapost (1387/1388?–1389);
- d) titkos kancellár (1388–1389)
- e) egri püspöki vikárius (1380–1384);

E.: BÓNIS 1997. 1447–1448, 1453–1458. sz.; Cameralia I, 77, 100, 464, 473, 480, 496, 500. sz.; CDRH X/2. 46–47; MVH I/1, 454–520; MREV IV, 357; MNL OL DL 70 189, 60 399, 6984; I.: EUBEL 1913–1978. I, 492; TEMESVÁRY 1922. 233–245; KOVÁCS 1987. 54; ENGEL 1996. I, 70, 90; C. TÓTH 2013. 32.; FEDELES 2017. 82.

■ **JÁNOKI DEMETER**

1391. XII. 22.–1395. V. 4.

- a) nemes
- b) –
- c) esztergomi kanonok és barsi főesperes (1351–1378); csázmai prépost és zágrábi kanonok (1385–1387); nyitrai (1387) és veszprémi (1387–1392, 1395–1398) püspök
- d) diplomácia küldetés Velencében (1387)
- e) esztergomi érseki helynök (1375–1377); a római Kúriában *procurator*ként mutahtaó ki (1367–1377)

E.: BOSSÁNYI 1916–1918. I, 228–229; Cameralia I, 70, 71, 77, 88, 95, 113, II, 1016, 1028. sz.; MNL DF 273 845; MNL OL DL 6397;; I.: EUBEL 1913–1978. I, 492, 524; KOLLÁNYI 1900. 55–56; TEMESVÁRY 1922. 246–255; ENGEL 1996. I, 70, 72, 78; C. TÓTH 2013. 30.

■ **MATERNUS**

1395. IV. 3.–1399. XI. 20.

- a) külföldi, stendali származású (Sachsen–Anhalt)
- b) –

- c) a stendali Szent Miklós-templom Szent Maternus oltárának vikáriusa (1399 előtt); váradi prépost (1388–1391)
d–e) ?

F.: Cameralia I, 104, 112–113, 121, 126, 505, 511, 527, 529, 542–543. sz.; MVH I/4, 107; MREV II, 300. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 492–493, 524; BUNYITAY 1883–1935. II, 47–48; TEMESVÁRY 1922. 256–269; ENGEL 1996. I, 70, 78; C. TÓTH 2013. 67.

■ **MIKLÓS, ALBERT FIA**

1400. IV. 7.–1401. IV.27.

- a) külföldi, lengyel
b) –
c) plocki kanonok (1398); szebeni prépost (1398–1400)
d –
e) a polgárháború során ölték meg

F.: ASV Cam. Ap. Oblig. et Sol. vol. 52, fol. 156rv; Cameralia I, 121, 124. sz.; MVH I/4, 65, 192–194; NIEHEIM 1956. 98–99; I.: EUBEL 1913–1978. I, 493; TEMESVÁRY 1922. 270–278; FÜGEDI 1965. 489; ENGEL 1996. I, 70; SROKA 2000. 176–177; JAKUBINYI 2010. 25. (26. sz.); C. TÓTH 2013. 60.

■ **ÚPORI ISTVÁN**

1401. VIII. 7.–1419. V. 23.

- a) nemes
b) *magister in artibus, in iure canonico studens*
c) váradi éneklőkanonok (1374–1392); titeli prépost (1390–1401); esztergomi kanonok (1392)
d) királyi titkoskancellár (1397–1401)
e) Nápolyi László híve; IX. Bonifác pápa a szerémi püspökségre helyezte át (1402), azonban a méltóságot nem tudta elfoglalni

F.: Cameralia I, 121–122, 124, 559, 565, 574. sz.; MVH I/3, 207–208, I/4. 407–408; I.: EUBEL 1913–1978. I, 493; TEMESVÁRY 1922. 279–285, 299–309; FÜGEDI 1965. 491; ENGEL 1996. I, 70; JAKUBINYI 2010. 25. (26. sz.); C. TÓTH 2013. 64.

■ PÁLÓCI GYÖRGY

1419. VII. 31.– 1423. X. 28.

a–e) Lásd fentebb!

■ CSANÁDI BALÁZS

1424. I. 8.–1427. V. 25.

a) nemes

b) Bécs (1419): szabad művészetek, kánonjog

c) erdélyi (1411, majd egri (1424) kanonok; csanádi prépost (1423)

d) –

e) Marcali László erdélyi prépost káplánja (1419)

F.: Cameralia I, 158–159, 609, 611–612. sz.; ZsO XI, 20. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 493; TEMESVÁRY 1922. 322; FÜGEDI 1965. 491; ENGEL 1996. I, 70; JAKUBINYI 2010. 26. (30. sz.); C. TÓTH 2013. 29; G. TÓTH 2014. 202–203; Tüskés 2008. 104. (1426. sz.)

■ VÁRASKESZI LÉPES GYÖRGY

1427. X. 6.–1442. III. 10.

a) nemes

b) Bécs (1395)

c) erdélyi prépost (1402–1427)

d) királyi káplán (1411)

e) az oszmánok ellen vívott marosszentimrei csatában hunyt el (1442)

F.: Cameralia I, 172, 632, 635, II, 764, 855. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 493, II, 254; TEMESVÁRY 1922. 329–353; FÜGEDI 1965. 489; ENGEL 1996. I, 71; JAKUBINYI 2010. 26. (31. sz.); C. TÓTH 2013. 37; Tüskés 2008. 63 (452. sz.).

Győri püspökök

■ HÉDERVÁRI JÁNOS

1386. XI. 26.–1415. XI. 26.

- a) báró
- b) –
- c) győri kanonok és locsmándi főesperes (1373–1377); esztergomi és budafelhévízi stefanita ispotályos mester (*magister hospitalis*) (1377); vránai johannita perjel
- d) –
- e) Nápolyi László ellenkirály párthíve

F.: Cameralia I, 92, 145, 492, 495, 499. sz.; MREV II, 294. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 282; BEDY 1938. 315; FÜGEDI 1965. 488; ENGEL 1996. I, 71, 81; CSÓKA 2000. 33; C. TÓTH 2016.

Üresedés 1415. XII. 19.–1417. VIII. 21.

■ MOLNÁRI KELEMEN

1417. XI. 25.–1438. IX. 19.

- a) nemes
- b) Krakkó (1406): szabad művészetek
- c) a győri Szent Adalbert társaskáptalan prépostja (1412); csanádi prépost (1414–1417)
- d) a királyi kancellári ítélmestere (1404–1419); a király képviselője a bázeli zsinaton (1433); királyi vikárius (1430–1434)
- e) 1429-ben egyházmegyei zsinatot tartott

F.: Cameralia I, 145, 578–580a, 584–585, II, 1189, 1200. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 282, II, 167; FÜGEDI 1965. 489; ENGEL 1996. I, 71; CSÓKA 2000. 33; C. TÓTH 2013. 72; G. TÓTH 2014. 249–250; HARASZTI–KELÉNYI–SZÖGI 2017. 79 (271. sz.).

Nyitrai püspökök

▪ JÁNOKI DEMETER

1387. VIII. 22.–IX. 26.

a–e) Lásd fentebb!

▪ GERGELY

1387. X. 17.–1392. III. 14.

a–e) ?

F.: Cameralia I, 99. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 368; ENGEL 1996. I, 72.

▪ KÁPOLNAI MIHÁLY

1393. III. 10.–1399. III. 27.

a) nemes

b) –

c) titeli prépost (1383–1389); veszprémi püspök (1399–1402)

d) királyi (1383–1393) és királynéi sáfár (1389–1393)

e) –

F.: Cameralia I, 107, 126, 512, 519, 523, 540–541, 545–547, 551, 553. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 368; ENGEL 1996. I, 72; C. TÓTH 2013. 64.; C. TÓTH 2018. 246.

▪ PÉTER

1399. XI. 20.–1405. IV. 15.

a) külföldi, lengyel (*polonus*)

b) *baccalaureus in decretis*

c) besztercei plébános (1399)

d–e) –

F.: ASV Cam. Ap. Oblig. et Sol. vol. 52, fol. 137r; CDH X/4, 253; Cameralia I, 130, 539. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 368; FÜGEDI 1965. 489; ENGEL 1996. I, 72; SROKA 2000. 174–176.

■ **HINKO**

1405. XI. 20.–1428. V. 27.

- a) külföldi, cseh (*bohemus*)
- b) –
- c) a zobori Benedek-rendi apátság kommendátora (1400–1428)
- e) –

F.: Cameralia I, 130, 573, 575–577, II, 1183. sz.; CDH X/4, 253; I.: EUBEL 1913–1978. I, 368; PRT XII/B, 414–415; ENGEL 1996. I, 72.

■ **BERZEVICI GYÖRGY**

1429. IV. 3.–1437. XI. 5.

- a) báró
- b) –
- c) pozsegai prépost (1429); a zobori Benedek-rendi monostor kommendátora (1430)
- d–e) –

F.: Cameralia I, 176, 645, II, 770, 828, 1183, 1185. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 368, II, 204; PRT XII/B, 415; ENGEL 1996. I, 72; C. TÓTH 2013. 57.

Pécsi püspökök

■ **ALSÁNI BÁLINT**

1374. XI. 11.–1408. XI. 19.

- a) báró
- b) Bologna (1348 előtt), *doctor decretorum*
- c) veszprémi kanonok (1352); esztergomi olvasókanonok (1353)
- d) I. Lajos király káplánja; királyi alkancellár (1373–1376); különböző diplomáciai feladatok Itáliában (1378–1381, 1407); helytartó (1393–1394)
- e) a pécsi *studium generale* kancellárja; a *Santa Sabina* római tituláris bazilika bíborosa (1384); sírköve Pécssett

F.: Cameralia I, 81, 475, 478, 482, II, 1029. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 25, 410; ENGEL 1996. I, 73; KÖRMENDY 2007. 177 (37. sz.); FEDELES 2009b. 112–116; FEDELES–KOSZTA 2011. 106–111.

Üresedés 1408-. XII. 19.–1410. III. 29.

■ **ALBENI JÁNOS**

1410. IV. 13.–1421. VII. 13.

a) külföldi, rheinland–pfalzi nemes

b) –

c) a hornbachi Benedek-rendi apátság szerzetese; a topuszkói ciszterci monostor kommandátora (1399–1405); pannonhalmi apát (1405–1406); korábban veszprémi (1406–1410), később pedig zágrábi (1421–1433) püspök; a garábi (bélai) Benedek-rendi monostor kommandátora (1422–1433)

d) királynéi kancellár (1409); királyi főkancellár (1420–1433); német királyi kancellár (1424–1433)

e) Benedek-rendi szerzetes; Eberhard zágrábi püspök unokaöccse, Albeni Henrik pécsi püspök testvére

F.: Cameralia I, 135, 153, 155, 597, 600, 604, 619, 625, II, 831, 851. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 410, 431; ENGEL 1996. I, 73, 79; FEDELES 2009a. 121–123; FEDELES 2009b. 118–120; FEDELES–KOSZTA 2011. 114–117.

■ **ALBENI HENRIK**

1421. VII. 14.–1444. II. 22.

a) külföldi, rheinland–pfalzi nemes

b) Heidelberg (1395): szabad művészetek

c) a tholey-i Benedek-rendi monostor szerzetese; a garamszentbenedeki (1406–1407), majd a kolozsmonostori (1407–1421) Benedek-rendi monostor apátja

d) a király képviselője a bázeli zsnaton (1433)

e) Benedek-rendi szerzetes; Eberhard zágrábi püspök unokaöccse, Albeni János pécsi püspök testvére; sírköve Pécssett

F.: Cameralia I, 52, 188, 580b–582, 596, 601, 603, 661, II, 857, 1169. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 431; ENGEL 1996. I, 73; FEDELES 2009a. 124–129; FEDELES 2009b. 120–123; FEDELES–KOSZTA 2011. 117–123.

Szerémi püspökök

■ JÁNOS, ANDRÁS FIA

1376. V. 29.–1392. III. 14.

a) ?

b) Padova (1359)

c) a pozsonyi Szent László-kápolna igazgatója; vespérmi olvasókanonok (1341–1373); váradi kanonok (1348); az esztergom-szentgyörgymezei társaskáptalan prépostja (1352–1375)

d)

e) a veszprémi püspök káplánja (1348); esztergomi általános helynök (1373); pápai káplán (1374)

F.: BOSSÁNYI 1916–1918. I, 371. sz.; Cameralia I, 70–71, 82a, 483, II, 998b, 1017a, 1028, 1030. sz.; MREV II, 131–132. sz.; VR 342. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 454; ENGEL 1996. I, 74; KOLLÁNYI 1900. 56; KÖRMENDY 2007. 178 (40. sz.).

■ ROZSÁLYI GERGELY

1393. IV. 26.–1397. IX. 12.

a–e) Lásd fentebb!

■ LUDÁNYI TAMÁS

1397. XII. 8.–1400. III. 29.

a–e) Lásd fentebb!

Üresedés 1401. II. 17.–1407. V. 23.

■ PÁL, FARKAS FIA

1407. V. 23.–1410. V. 29.

a–e) ?

F.: Cameralia I, 129. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 454; ENGEL 1996. I, 74.

Üresedés 1410. VI. 24.–1419. IV. 28.

■ **FERENC**

1419. VIII. 22. *episcopus electus*

a–e) ?

F: MNL OL DL 100 843; I: EUBEL 1913–1978. I, 454; ENGEL 1996. I, 74.

■ **SZALÁNKEMÉNI MIKOLA JAKAB**

1419. XII. 8.–1457. III.21.

a) nemes

b) Prága (1418): szabad művészetek

c–e) ?

F: Cameralia I, 590, 594. sz.; ZsO VI, 2362. sz.; I: EUBEL 1913–1978. I, 454; ENGEL 1996. I, 74.

Váci püspökök

■ **PÉTER, VILMOS FIA**

1377. III. 13.–1400. III. 29.

a) erdélyi szász polgár (?)

b) –

c) a besztercei Szent Miklós plébániatemplom igazgatója (1375–1376)

d) királyi káplán (*capellanus specialis regis*) (1375)

e) Nápolyi László trónkövetelő párthíve

F: Cameralia I, 119. sz.; THEINER 1863. I, 312; I: EUBEL 1913–1978. I, 512; CHOBOT 1917. II, 499–501; ENGEL 1996. I, 75.

■ **MIKLÓS**

1401. III. 29.–1405. IV. 15.

- a) ?
- b) –
- c) korbáviai püspök (1385–1401)
- d) –
- e) Nápolyi László trónkövetelő párthíve

F: Cameralia I, 119, 564, 568. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 208, 512; CHOBOT 1917. II, 501–503; ENGEL 1996. I, 75.

Üresedés 1405. IX. 29.–1408. I. 23.

■ **FÜLÖP**

1408. VII. 12.–1418. XII. 8.

- a–d) ?
- e) szerezetes?

F: ZsO II, 5742. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 512; CHOBOT 1917. II, 503; ENGEL 1996. I, 75.

■ **ALCSEBI MIKLÓS**

1419. VI. 4.–1430. III. 5.

- a) nemes
- b) Prága (1385): *baccalaureus artium*; Bécs (1385–1389): *magister artium*
- c) esztergomi kanonok és gömöri főesperes (1401–1406); egri és boszniai kanonok (1402–1419); fehérvári kanonok (1405–1409); a Stefanita-rend esztergomi és a budalfelhévízi házának kormányzója (1410–1424); a budai Szent Zsigmond társaskáptalan prépostja (1413–1430)
- d) királyi káplán, királyi kápolnaispán (1414–1430)
- e) –

F: Cameralia I, 148, 587, 593, 599, 602, 605–606, 613, II, 827. sz.; MREV II, 349; ZsO VII, 590. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 512, II, 216; CHOBOT 1917. II, 503–506; FÜGEDI 1965.

480; ENGEL 1996. I, 75; KÖRMENDY 2007. 183 (64.); TÜSKÉS 2008. 52. (186. sz.); C. TÓTH 2013. 26, 42, 61; C. TÓTH 2015. 95.; HARASZTI–KELÉNYI–SZÖGI 2017. 52. (74. sz.).

Üresedés 1430. IV. 10.–1437. IX. 5.

Várad püspökök

■ CUDAR JÁNOS

1383. I. 11.–1395. XI. 26.

a) nemes

b–e) –

F: Cameralia I, 490, 494. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 515; BUNYITAY 1883–1935. I, 207–212; ENGEL 1996. I, 76.

■ FARKASFALVI PÁL

1396. I. 24.–VIII. 19.

a) nemes

b–e) –

F: ASV Cam. Ap. Oblig. et Sol. vol. 52, fol. 92v–93r; Cameralia I, 516a. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 515; BUNYITAY 1883–1935. I, 215–216; ENGEL 1996. I, 76.

■ ÓRÉVI LUKÁCS

1397. III. 4.–1406. II. 26.

a–e) Lásd fentebb!

■ EBERHARD

1406. XI. 19.–1409. IX. 20.

a) külföldi, Rheinland–Pfalz területéről érkezett

b) ?

c) szebeni prépost (1393–1397); zágrábi püspök (1397–1406, 1410–1419); a pécsi püspökség kormányzója (1408–1410)

- d) szlavón és dalmát-horvát bán (1402); királyi főkancellár (1404–1419)
e) pápai káplán (1393); az Albeni testvérek nagybátyja

F: Cameralia I, 136, 524. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 431, 515, 538; ENGEL 1996. I, 73, 76, 79; FEDELES 2009a. 117–120; FEDELES 2009b. 118–120; FEDELES–KOSZTA 2011. 111–114; C. TÓTH 2013. 60.

■ **ANDREA DI FILIPPO SCOLARI**

1409. XII. 8.–1426. I. 14.

- a) külföldi, firenzei nemes
b) Bologna (?)
c) zágrábi püspök (1407–1409)
d) –
e) Filippo Scolari unokaöccse; végrendelete (1426) fennmaradt; sírköve Váradon

F: Cameralia I, 137. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. 515, 538; BUNYITAY 1883–1935. I, 232–243; FÜGEDI 1965. 490; ENGEL 1996. I, 76, 79; ARANY 2007. 531; PRAJDA 2013.

■ **GIOVANNI DI PIERO MELANESI DA PRATO**

1426. VII. 11.–1427. III. 4.

- a) külföldi, firenzei polgár
b) tanult jogász
c) –
d) Zsigmond király familiárisa (1425); diplomáciai küldetés Itáliába (1425)
e) –

F: Cameralia I, 167, 626. sz.; RI XI, 6429. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 515; BUNYITAY 1883–1935. I, 244–248; FÜGEDI 1965. 489; ENGEL 1996. I, 76; ARANY 2007. 519; PRAJDA 2013. 29.

■ **KUSALYI JAKCS DÉNES**

1427. V. 25.–1432. V. 3.

- a–e) Lásd fentebb!

Üresedés 1432. XI. 24.–1435. X. 15.

▪ **KORCSULAI JÁNOS**

1435. X. 21.–1440. IV. 10.

- a) külföldi, dalmata
- b) –
- c) csázmái prépost (1428–1435), knini püspök (1427–1435)
- d) –
- e) ferences szerzetes, a boszniai ferencesek vikáriusa (1435 előtt)

F.: LUKCSICS 1931–1938. II, 380–381. sz.; Cameralia I, 174, 183, II, 841, 852, 1173. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 486, II, 262; BUNYITAY 1883–1935. I, 257–261; FÜGEDI 1965. 489; ENGEL 1996. I, 77, 85; C. TÓTH 2013. 31.

Veszprémi püspökök

▪ **HIMHÁZI BENEDEK**

1379. VI. 4.–1387. VII. 6.

- a) nemes
- b) Padova (1359): *studenti Padue in iure canonico*
- c) veszprémi kanonok (1359–1379); szepesi prépost (1360–1379)
- d) királyi káplán (1359); ő koronázta Zsigmondot magyar királlyá; királynéi kancellár (1380–1381), főkancellár (1387)
- e) –

F.: BOSSÁNYI 1916–1918. II, 164, 212–213. sz.; Cameralia I, 95, 113, 126, II, 1071. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 524; ENGEL 1996. I, 78.; TÖRÖK 2011. 101, 162.; C. TÓTH 2018. 238.

▪ **JÁNOKI DEMETER**

1387. X. 17.–1392. III. 2. és 1395. IX. 20.–1398. XI. 26.

- a–e) Lásd fentebb!

■ **MATERNUS**

1392. III. 10.–1395. V. 4.

a–e) Lásd fentebb!

■ **KÁPOLNAI MIHÁLY**

1399. IV. 26.–1402. X. 12.

a–e) Lásd fentebb!

Üresedés 1403. IX. 5.–1406. IV. 17.

■ **ALBENI JÁNOS**

1406. XI. 19.–1410. III. 29.

a–e) Lásd fentebb!

Üresedés 1410. IV. 13.–1417. VIII. 21.

■ **ROZGONYI PÉTER**

1417. VIII. 15.–1425. VI. 22.

a–e) Lásd fentebb!

■ **SZÁSZI JÁNOS**

1426. V. 8.–1428. II. 14.

a) egyházi nemes (*praedialis*)

b) –

c) pécsi kanonok (1412–1421); a pécsi székesegyház Szűz Mária oltárának igazgatója (1412); bácsi (1413–1418), majd óbudai prépost (1419–1425)

d) királyi alkancellár (1411–1425); királyi diplomata

e) az óbudai *studium generale* kancellárja (1419–1425)

▪ **ROZGONYI SIMON**

1428. VIII. 5.–1439. XII. 2.

a) báró

b) Krakkó (1406–1407): *baccalaureus artium*; Bécs (1412–1413): jogi tanulmányok

c) a szepesi társaskáptalan olvasókanonokja (1397–1427); esztergomi kanonok (1412 előtt); szebeni (1412–1414), később dömösi prépost (1419–1428); egri püspök (1440–1444)

d) diplomáciai feladatok Lengyelországban (1436); királyi főkancellár (1440–1444)

e) a várnai csatában (1444) vesztette életét

F.: Cameralia I, 175, 193, 638, 643–644, II, 766, 769, 847–848, 858. sz.; I.: EUBEL 1913–1978. I, 524, II, 82; ENGEL 1996. I, 69, 78, 89; KÖRMENDY 2007. 183 (61.); TÜSKÉS 2008. 88 (1004. sz.); TÖRÖK 2011. 233; C. TÓTH 2013. 32, 61; C. TÓTH 2015. 95.; C. TÓTH 2017. 46.; HARASZTI–KELÉNYI–SZÖGI 2017. 81–82. (292. sz.).

Zágrábi püspökök

▪ **JAN SMILO**

1386. VI. 4.–1394. I. 28.

a) külföldi, morva

b) ?

c) csanádi püspök (1380–1386)

d–e) –

F.: Cameralia I, 91, 94, 498. sz.; MHEZ V, 260, 547; I.: EUBEL 1913–1978. I, 179, 538; ENGEL 1996. I, 68, 79. Vö. JUHÁSZ 1930–1947. III, 105–110.

▪ **SZEPESI JÁNOS**

1395. II. 26.–1397. VII. 31.

a–e) Lásd fentebb!

■ **EBERHARD**

1397. VIII. 16.–1406. XI. 8. és 1409. VIII. 19.–1419. IX. 1.

a–e) Lásd fentebb!

Üresedés 1407. I. 24.–1408. XI. 14.

■ **ANDREA DI FILIPPO SCOLARI**

1408. XII. 19.–1409. VII. 25.

a–e) Lásd fentebb!

Üresedés 1419. IX. 8.–1421. VII. 13.

■ **ALBENI JÁNOS**

1420. IX. 8.–1433. III. 14.

a–e) Lásd fentebb

Rövidítések

Források

ASV	Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano)
ASV Cam. Ap. Oblig. et Sol.	ASV Camera Apostolica Obligationes et Solutiones
BAV	Bibliotheca Apostolica Vaticana (Città del Vaticano)
BOSSÁNYI 1916– 1918	BOSSÁNYI Árpád: Regesta Supplicationum. (A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású adatai) 1342–1394, I–II. Bp., 1916–1918.
BÓNIS 1997	BÓNIS György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon Szerk. Balogh Elemér, Bp., 1997. (Jogtörténeti Tár I/1)

- Cameralia Cameraia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae I. (Obligationes, Solutiones), II. (Visitationes, Quindennia, Rationes, Annatae, Oblig. part., Legationes, Varia, Taxae). Szerk. † Lukcsics József, Tusor Péter, Fedeles Tamás. Bp.–Róma, 2014. (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I. Vol. 9–10)
- CDH Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI, szerk. Fejér György. Buda 1829–1844.
- CDP Codex diplomaticus patrius I–VIII, szerk. Nagy Imre et alii. Győr, Bp. 1865–1891.
- CE Codex epistolaris saeculi decimi quinti II, 1382–1445, collectus opera Anatolii Lewicki. Krakowie, 1891. (Monumenta medii aevi historica res gestas poloniae illustrantia XII)
- Chronik über Sigmund Chronik über Sigmund König von Ungarn. Mitgeteilt v. Hermann Cardauns. *Forschungen zur deutschen Geschichte*, 16. (1876) 339–350.
- DRH Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457, hg. v. Ferenc Döry et alii. Bp., 1976.
- FRAKNÓI 1899 FRAKNÓI Vilmos: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bp., 1899.
- GUTHEIL 2007 GUTHEIL Jenő: Veszprém város okmánytára 1002–1523 Közreadja Kredics László. Veszprém, 2007. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18)
- KOLLER 1782–1812 KOLLER, Josephus: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I–VII, Posonii, Pesthini, 1782–1812.
- LUKCSICS 1931–1938 LUKCSICS Pál: XV. századi pápák oklevelei I–II. Bp., 1931–1938. (Olaszországi Magyar Oklevéltár I–II)
- MDE Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból I–III, szerk. Wenzel Gusztáv. Bp., 1874–1876.
- MNL DF Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomati-
kai Fényképgyűjtemény
- MNL DL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomati-
kai Levéltár
- MHEZ Monumenta historica episcopatus Zagradiensis. Povjesni spomenici zagrebačke biskupije vol. V. Ed. Andrija Lukinović. Zagreb, 1992.
- MREV Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV, ed. Vilmos Fraknói–József Lukcsics. Bp., 1896–1907.

- MVH Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár, series I, tom. I–VI. Bp.ini, 1887–1891.
- MVC Camera Apostolica, I: Obligationes et solutiones, camerale primo (1299–1560) ed. Josip Barbaririć, Josip Kolanović, Andrija Lukinović, Jasna Marković. II: Annate, introitus et exitus, obligationes pro communibus servitiis, obligationes at solutiones - Addimenta (1302–1732) ed. Josip Barbarić, Jozo Ivanović, Josip Kolanović, Andrija Lukinović, Jasna Marković, Stjepan Razum. Zagreb–Rim, 1996–2001. (Monumenta Croatica Vaticana 122, Croatia Christiana 12-13)
- NIEHEIM 1535 Dietrich von NIEHEIM: De schismate, quod in ecclesia Rhomana inter Urbanum papam et Clementem Antipapam eorumque successores ... ab anno Christi MCCCLXXIX usque ad concilium Constantiense viguit. Norimbergae, 1532. (elérhető: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ158913405)
- NIEHEIM 1956 Dietrich von NIEHEIM: Viridarium imperatorum et regum romanorum. Hg. v. Alphons Lhotsky und Karl Pivec. Stuttgart, 1956 (MGH Staatschriften 5.1)
- ÖStA HHStA Österreichisches Staatsarchiv Haus- Hof- und Staatsarchiv
- RI Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437) 1–2, hg. v. Johann F. Böhmer, verzeichnet v. Wilhelm Altmann. Innsbruck, 1896–1900.
- THEINER 1859–1860 Augustinus THEINER: Vetera monumenta historica Hungariam illustrantia I–II. Romae, 1859–1860.
- THEINER 1863 Augustinus THEINER: Vetera monumenta Slavorum Meridionalium illustrantia. Romae, 1863.
- VR Veszprémi regeszták, szerk. Kumorovitz Lajos Bernát. Bp., 1953.
- VVO Veszprém város okmánytára, szerk. Érszegi Géza – Solymosi László. Veszprém, 2010. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20)
- WINDECKE 1893 Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds, hg. v. Wilhelm Altmann. Berlin, 1893.

- ZsO Zsigmond-kori oklevéltár I–XIII (1387–1426), szerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint, Mikó Gábor. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52., 55.) Bp., 1951–2017.

Irodalom

- ARANY 2007 ARANY Krisztina: Firenzei kereskedők, bankárok és hivatalviselők Magyarországon (1370–1450). *Fons* 14. (2007) 483–549.
- ARANY 2009 ARANY Krisztina: Apák, fiúk, fivérek, üzleti partnerek. A XV. század első felében Magyarországon dolgozó firenzei családok együttműködési formái *Fons* 16. (2009) 157–190.
- ASCHBACH 1838–1845 ASCHBACH, Joseph von: Geschichte Kaiser Sigmunds 1–4, Hamburg, 1838–1845.
- BAK 1973 BAK, János M.: Königtum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert. Wiesbaden, 1973. (Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa VI)
- BEDY 1938 BEDY Vince: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. (Győregyházmegye múltjából 3)
- BEINHOFF 1995 BEINHOFF, Gisela: Die Italiener am Hof Kaiser Sigismund (1410–1437). Frankfurt a. M., 1995.
- BEKE 2003 Esztergomi érsekek 1001–2003, szerk. Beke Margit. Bp., 2003.
- BELLWALD 1957 BELLWALD, Hans: Erzbischof Andreas dei Benzi von Gualdo. Ein Helfer Kaiser Kaiser Sigismunds im Grossen Schisma. Gossau, 1957.
- BUNYITAY 1883–1935 BUNYITAY Vince: A váradi püspökség története I–IV. Nagyvárad, Debrecen, 1883–1935.
- CHOBOT 1917 CHOBOT Ferenc: A váci egyházmegye történeti névtára, II. Vác, 1917.
- CLERGEAC 1911 CLERGEAC Adrien: La curie et les bénéficiers consistoriaux. Étude sur les communes et menus services, 1300–1600. Paris, 1911.

- CSÓKA 2000 CsÓKA Gáspár: Középkori püspökök. In: A Győri Egyházmegye ezer éve, szerk. Kiss Tamás. Győr, 2000. 28–36.
- DVOŘÁKOVÁ 2002 DVOŘÁKOVÁ Daniela: Lengyelek Luxemburgi Zsigmond udvarában. *Századok* 136. (2002) 391–415.
- DVOŘÁKOVÁ 2009 DVOŘÁKOVÁ Daniela: A lovag és királya. Stiborizi Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Képek és történetek egy középkori magyar nemes életéből. Pozsony, 2009.
- ELBEL 2014 ELBEL Petr: Olomoucký biskup Jan Železný a Zikmund Lucemburský. Příspěvek k poznání Zikmundovy spojenecké sítě v českých zemích a jeho dvorských struktur. *Studia Mediaevalia Bohemica* 6. (2014) 17–68.
- ENGEL 1977 ENGEL Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 83)
- ENGEL 1996 ENGEL Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1437, I-II. Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5)
- ENGEL 1998 ENGEL Pál: Egy előkelő család az Anjou- és Zsigmond-korból. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére, szerk. Csukovits Enikő. Bp., 1998. 63–76.
- ENGEL 2003 ENGEL Pál: Ozorai Pipo. Ozorai Pipo emlékezete. in: Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok, szerk. Csukovits Enikő. Bp., 2003. 247–301.
- ERDŐ 1996 ERDŐ Péter: A pápaság és Magyar Királyság Zsigmond király idején (1387–1437) In: Magyarország és a Szent-szék kapcsolatának 1000 éve, szerk. Zombori István. Bp., 1996. 83–95.
- ÉRDUJHELYI 1899 ÉRDUJHELYI Menyhért: Carnianus kalocsai érsek. *Századok* 33. (1899) 44–50.
- ÉRSZEGI 2014 ÉRSZEGI Géza: „...az ország szabadságát a konstanzi egyetemes zsinaton esküvel megerősítették, ahogy az a róla kiadott bullában világosan olvasható“. In: „Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris“ Tanulmányok a Konstanzi Zsinat 600. évfordulója alkalmából, szerk. Bárány Attila, Pósan László. Debrecen, 2014. 176–188.

- EUBEL 1913–1978 Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi, sive Summorum Pontificum, S.R.E. Cardinalium, ecclesiarum Antistitum series I–VIII, ed. Guilelmus van Gulik – Conradus Eubel – Patricius Gauchat – Ludovicus Schmitz-Kallenberg – Remigius Ritzle – Primumus Sefrin. Monasterii–Patavii, 1913–1978.
- GATZ 2001 Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1198 bis 1448. Ein biographisches Lexikon, hg. v. Erwin Gatz unter Mitwirkung v. Clemens Brodtkorb. Berlin, 2001.
- FEDELES 2003 FEDELES, Tamás: Matthias von Gatalócz Propst von Pécs/Fünfkirchen (1428–1437). In: Specimina Nova. Pars Prima Sectio Mediaevalis II, hg. v. Márta Font Pécs, 2003. 77–82.
- FEDELES 2005 FEDELES Tamás: Pécsi kanonokok uralkodói szolgálatban, a késő középkorban. In: Medievisztikai tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai, szerk. Marton Szabolcs – Teiszler Éva. Szeged, 2005. 7–24.
- FEDELES 2007 „Quod tales omnes et singuli (...) ad aquam projiciantur“. Külföldiek a késő középkori Magyar Egyházban. In: A pécsi egyházmegye vonzásában. Tanulmányok Timár György tiszteletére. Szerk. Fedeles Tamás – Horváth István – Kiss Gergely. Bp., 2007. (METEM Könyvek 63.) 23–68.
- FEDELES 2009a FEDELES Tamás: Az Albeniek a Pécsi Egyházmegye élén. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 21. (2009) 117–130.
- FEDELES 2009b FEDELES Tamás: A 14. század derekától Mohácsig. In: A középkor évszázadai (1009–1543), szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümei József. Pécs, 2009. (A Pécsi Egyházmegye története I) 109–154.
- FEDELES 2011 FEDELES, Tamás: Die ungarische Dom- und Kollegiatkapitel und ihre Mitglieder im Mittelalter. Forschungsstand, Aufgaben, Initiativen. In: Kapituly v zemích koruny české a v uhrách ve středověku, hg. v. Václav Ledvinka, Jiří Pešek. Praha, 2011. (Documenta Pragensia Supplementa II) 161–196.
- FEDELES 2012 FEDELES, Tamás: Die personelle Zusammensetzung des Domkapitels zu Fünfkirchen im Spätmittelalter (1354–1526). Regensburg, 2012. (Studia Hungarica, Bd. 51)

- FEDELES 2013 FEDELES Tamás: Ördögi sugallattól vezérelve. Egy 15. századi gyilkosság nyomában. *Századok* 147. (2013) 433–456.
- FEDELES 2014 FEDELES Tamás: A Camera Apostolica és a magyar egyházi javadalmak a konciliarizmus időszakában. In: „Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris” Tanulmányok a Konstanzi Zsinat 600. évfordulója alkalmából, szerk. Bárány Attila, Pósan László. Debrecen, 2014. 189–204.
- FEDELES 2017 FEDELES Tamás: „Petrus Stephani collector apostolicus”. In: Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században. Szerk. Tusor Péter, Szovák Kornél, Fedeles Tamás. (Collectanea Vaticana Hungariae I/15.) Bp.–Róma, 2017. 31–87.
- FEDELES–KOSZTA 2011 FEDELES Tamás – KOSZTA László: Pécs (Fünfkirchen). Das Bistum und die Bischofsstadt im Mittelalter. Wien, 2011. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. II)
- FEDELES—PRAJDA 2014 FEDELES Tamás — PRAJDA Katalin: „Olyan vallásosan, szokásaiban és életmódjában olyan mértéktartóan élt” Adalékok Filippo Scolari és családja vallásosságához. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 357–382.
- FONT–FEDELES–KISS 2007 FONT Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely: Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526). Pécs, 2007.
- FRAKNÓI 1895 FRAKNÓI Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp., 1895.
- FRAKNÓI 1901–1903 FRAKNÓI Vilmos: Magyarország egyházi és politikai öszszeköttetései a római Szentszékkal. I–III. Bp., 1901–1903.
- FÜGEDI 1965 FÜGEDI Erik: A XV. századi magyar püspökök. *Történelmi Szemle* 8. (1965) 477–498.
- GÖLLER 1902 GÖLLER, Emil: König Sigismunds Kirchenpolitik vom Tode Bonifaz’ IX, bis zur Berufung des Konstanzer Konzils (1404–1413). Freiburg in Br., 1902. (Studien aus dem Collegium Sapientiae zu Freiburg im Breisgau, Bd. 7)
- GÖLLER 1905 GÖLLER Emil: Der Liber Taxarum der päpstlichen Kammer. Rom, 1905.

- HARASZTI–
KELÉNYI–SZÖGI
2017 HARASZTI SZABÓ Péter–KELÉNYI Borbála–SZÖGI László:
Magyarországi diákok a prágai és krakkói egyetemeken
1348–1525, I–II. Budapest, 2016–2017. (Magyarországi
diákok a középkori egyetemeken 2–3.)
- HOBERG 1949 HOBERG, Hermannus: Taxae pro communibus servitiis.
Ex libris obligationum ab anno 1295 usque ad annum
1445 confectis. Città del Vaticano, 1949. (Studii e Testi
144)
- HODINKA 1898 HODINKA Antal: Tanulmányok a bosnyák-djakóvári püs-
pökség történetéből. Bp., 1898. (Értekezések a történeti
tudományok köréből XVII/3) 1–84.
- HOENSCH 1996 HOENSCH Jörg K.: Kaiser Sigismund. Herrscher an der
Schwelle zur Neuzeit 1368–1437. München, 1996.
- HORVÁTH 1937 HORVÁTH Henrik: Zsigmond király és kora. Bp., 1937.
- HÜBLER 1867 HÜBLER, Bernhard: Die Constanzer Reformation und
die Concordate von 1418. Leipzig, 1867.
- JAKUBINYI 2010 Romániai katolikus, erdélyi protestáns és izraelita vallási
archontológia, szerk. Jakubinyi György. Kolozsvár, 2010³.
- JUHÁSZ 1930–1947 JUHÁSZ Kálmán: A csanádi püspökség története 1000–
1699 I–VIII. Makó, 1930–1947. (Csanádvármegyei
Könyvtár 19-20, 24, 28-29, 40-43)
- KARÁCSONYI 1885 KARÁCSONYI János: Magyarország és a nyugati nagy egy-
házszakadás. Bp., 1885.
- KOLLÁNYI 1900 KOLLÁNYI Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100–1900.
Esztergom, 1900.
- KONDOR 2013 KONDOR Márta: Absente rege: Luxemburgi Zsigmond
magyarországi vikáriusai (1414–1419). In: Kor–Szak–
Határ. A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak
(900–1800), szerk. Fedeles Tamás, Font Márta, Kiss Ger-
gely. Pécs, 2013. 130–135.
- KOVÁCS 1987 KOVÁCS Béla: Az egri egyházmegye története 1596-ig.
Eger, 1987.
- E. KOVÁCS 2017 E. KOVÁCS Péter: Zsigmond király és Velence (1387–
1437). Az oroszán ugrani készül (1387–1411). Bp., 2017.
- KÖRMENDY 2007 KÖRMENDY Kinga: Studentes extra regnum 1183–1543.
Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasz-
nálata 1183–1543. Bp., 2007. (Bibliotheca Institutii
Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Caetholicae
de Petro Pázmány nominatae III. Studia 9)

- KUBINYI 1999a KUBINYI András: Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In: Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. (METEM Könyvek 22) 87–99.
- KUBINYI 1999b KUBINYI András: Mátyás király és a magyar püspökök. In: Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp., 1999. (METEM Könyvek 22) 69–86.
- KNAUZ 1863 KNAUZ Nándor: Bullások. *Magyar Sion* 1. (1863) 411–413.
- MÁLYUSZ 1980 MÁLYUSZ Elemér: A négy Tallóci fivér. *Történelmi Szemle* 23. (1980) 631–576.
- MÁLYUSZ 1984 MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984.
- MÁLYUSZ 2005 MÁLYUSZ Elemér: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. (reprint)
- MEYER 1986 MEYER, Andreas: Das Wiener Konkordat von 1448 – Eine Erfolgreiche Reform des Spätmittelalters. *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken* 66. (1986) 108–152.
- MILLET 1992 I canonici al servizio dello Stato in Europa secoli XIII–XVI. Les chanoines au service de l'Etat en Europe du XIIIe au XVIe siècle, ed. Hélène Millet. Modena, 1992.
- PÓR 1897 PÓR Antal: Adatok a bolognai és a pádovai jog-egyetemen a XIV. században tanult magyarokról. *Századok* 31. (1897) 781–795.
- PRAJDA 2013 PRAJDA Katalin: Andrea di Filippo Scolari váradi püspök. Andrea Scolari váradi püspök (1409–1426) és firenzeiek a Zsigmond-kori Erdélyben In: Táguló horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból, szerk. Kovács Zsolt – Orbán János. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2013. 21–32.
- PRT A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I–XII/B, szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrácz. Bp., 1902–1916.
- SOLYMOSSI 2009 SOLYMOSSI László: König Matthias Corvinus und der ungarische hohe Klerus. In: Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West, ed. by Attila Bárány– Attila Györkös. Debrecen, 2009. 283–299.

- SROKA 2000 SROKA, Stanisław A.: Polen auf Bischofsstühlen in Ungarn zur Zeit Sigismunds von Luxemburg. In: Das Zeitalter König Sigismund in Ungarn und im Deutschen Reich, hg. v. Tilmann Schmidt und Péter Gunst. Debrecen, 2000. 173–180.
- STUMP 1994 STUMP, Philip H.: The Reforms of the Council of Constance (1414–1418). (Studies in the History of Christian Thought) Leiden/New York/Köln, 1994.
- SCHUCHARD 2000 SCHUCHARD, Christiane: Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter. Tübingen, 2000. (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts Rom, Bd. 91)
- SUGÁR 1984 SUGÁR István: Az egri püspökök története. Bp., 1984.
- SÜTTŐ–ENGEL 1995 SÜTTŐ Szilárd–ENGEL Pál, Beiträge zur Herkunft und zur Tätigkeit der Familie von Alben in Ungarn. *Südost-Forschungen* 54. (1995) 23–48.
- TEKE 1995 TEKE Zsuzsa: Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után 1404–1437. *Századok* 129. (1995) 195–214.
- TEMESVÁRY 1922 TEMESVÁRY János: Erdély középkori püspökei. Kolozsvár, 1922.
- C. TÓTH 2003 C. TÓTH Norbert: Az esztergomi szék üresedése 1418–1423 között. *Századok* 137. (2003) 885–896.
- C. TÓTH 2009 C. TÓTH Norbert: Luxemburgi Zsigmond uralkodása 1387–1437. Bp., 2009. (Magyarország története 6)
- C. TÓTH 2011 C. TÓTH Norbert: A győri nagy- és kisprépostok a Zsigmond-korban. In: „In labore fructus”. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből, szerk. Nemes Gábor–Vajk Ádám. Győr, 2011. 405–410.
- C. TÓTH 2012 C. TÓTH Norbert: A főpapi székek betöltésének gyakorlata Zsigmond király uralkodása alatt. *Gazdaság és Társadalom* 4. (2012) Különszám, 102–118.
- C. TÓTH 2013 C. TÓTH Norbert: A székes- és társaskáptalanok prépostsjainak archontológiája 1387–1437. Bp., 2013. (Subsidia ad historiam meffi aevi Hungariae inquirendam 4)
- C. TÓTH 2014a C. TÓTH Norbert: Az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációja. *Egyháztörténeti Szemle* 15. (2014) 3–23.

- C. TÓTH 2014b C. TÓTH Norbert: A király helyettesítése a konstanzi zsinat idején. In: „Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris” Tanulmányok a Konstanzi Zsinat 600. évfordulója alkalmából, szerk. Bárány Attila, Pószán László. Debrecen, 2014. 289–313.
- C. TÓTH 2015 C. TÓTH Norbert: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész. A kanonoki testület és az egyetemjálás. Bp., 2015. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7)
- C. TÓTH 2016 C. TÓTH Norbert: A győri püspöki szék üresedése 1415–1417 között. In: Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára, szerk. Arató György, Nemes Gábor, Vajk Ádám. Győr, 2016. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások; 25) 52–63.
- C. TÓTH 2017 C. TÓTH Norbert: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökök, vikáriusok és jövedelemkezelők az 1440-es évektől 1526-ig. Győr, 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.)
- C. TÓTH 2018 C. TÓTH Norbert: Mária királyné udvara. In: Nagyvárad és Bihar az Anjou-korban, szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2018. (Tanulmányok Biharország történetéből 5.) 183–258.
- C. TÓTH s.a. C. TÓTH Norbert: Préposti méltóság: pázstorbot a „zsebben”? (Kikből lettek egyháznagyok a Zsigmond-korban?) (megjelenés alatt)
- G. TÓTH 2014 G. TÓTH Péter: A csanádi székeskáptalan személyi összetétele a késő-középkorban (1354–1526). (PhD-értekezés, kézirat) Szeged, 2014.
- TÖRÖK 2011 TÖRÖK Márta: Az egyházi középréteg mobilitása a szepe-si káptalanban. (PhD-értekezés, kézirat) Bp., 2011.
- TUSOR 2012 TUSOR, Péter: The Papal Consistories and Hungary in the 15th–16th Centuries. To the History of the Hungarian Royal Patronage and Supremacy. Bp.–Rome, 2012. (Collectanea Vaticana Hungariae II/4)

- TUSOR 2014 Tusor Péter: A konstanzi bulla "alkalmazása". A magyar királyi főkegyúri jog a 15–16. században. In: „Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris” Tanulmányok a Konstanzi Zsinat 600. évfordulója alkalmából, szerk. Bárány Attila, Pósnán László. Debrecen, 2014. 219–241.
- TÜSKÉS 2008 Tüskés Anna: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526. Bp., 2008. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1)
- UDVARDY 1991 Udvardy József: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln, 1991. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI)
- ZSOLDOS 1997 Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. Debrecen, 1997.

KOVÁCS ISTVÁN

Az aradi káptalan elöljárói: a prépostok (1135–1526)¹

Provosts of the Medieval Episcopal See of Arad

In this paper, I would like to add some new information and supplements to the ecclesiastical history of the medieval Kingdom of Hungary. Although it is of great importance to discover all members of the ecclesiastical society, and many remarkable research works have been conducted on the topic, a fully comprehensive investigation, research on the whole subject-matter has not been published yet, including the middle-layer of ecclesiastical society (e.g. canons) as well as the lower clergy. In case of this subject, basic research on members of the church elite is not enough, the analysis of every other group is crucial as well. In this frame, episcopal sees have a key position – beyond the research of their history and background, their sociographical analysis, based on the database of canons, is essential. I expect from my results to add some relevant information to the medieval Hungarian society. At the same time, my paper presents a piece of research that employs the prosopographical methodology established by József Köblös and perfected by Tamás Fedeles.

Keywords: Arad, chapter, prosopography, sociography, medieval church, Medieval Hungary

*

A középkori Magyar Királyság egyházi társadalmának alapos vizsgálata még a prelátusok esetében sem tekinthető befejezettnek, a középréteghez tartozó személyek feltárása pedig még ki sem bontakozott igazán. Habár az idetartozó egyháziak – elsősorban prépostok és apátok – sok esetben említésre méltó szerepet játszottak a középkori Magyar Királyság bel- és külpolitikai eseményeiben is. Ennél fogva e dolgozat céljaként azt tűztem ki, hogy az

---

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2-I-PTE-113. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

archontológia módszertanát alkalmazva – az áttekinthetőség kedvéért táblázatos formában – összegyűjtsem és közreadjam az aradi prépostság középkori vezetőinek névsorát, s egyúttal betekintést nyújtsak a préposti méltóság olyan sajátos vonásaiba, amelyek Aradon jellemezték azt. A tanulmány tehát egy intézménytörténeti áttekintéssel indul, amelyben a királyi alapítású társaskáptalan legmagasabb méltóságának fejlődéstörténetét mutatom be, kitérve annak a káptalannal való kapcsolatára is. A vizsgálat alapjául szolgáló archontológiai összesítés pedig más kutatók számára is hasznos lehet, amennyiben a középkori egyházi társadalom középrétegét veszik górcső alá. Az aradi káptalan vezetői adattárának összeállítására az a méltóságot betöltő néhány javadalmas karrierútja ösztönzött, akik az országos köztörténetben is fontos szerepet játszottak.

A munkamódszer kapcsán azon alapelveket követtem, amelyeket C. Tóth Norbert, a Zsigmond-kori prépostok archontológiájának összeállítása során lefektetett.² A tanulmány módszertani alapvetését követve, elsőként az Országos Levéltár Adattbázisában található – elsősorban aradi – káptalani kiadványokat, majd a publikált vatikáni forrásanyagot néztem át. A harmadik állomás a különböző magyar középkori oklevéltárak feldolgozását jelentette – ennek köszönhetően tudtam a feltárt klerikusok közül néhányat a politikatörténeti eseményekhez kötni. Végül pedig a káptalanról készült feldolgozásokat vettem össze saját eredményeimet, mintegy ellenőrizve az általam összegyűjtött préposti lista teljességét.³ Természetesen munkám során a teljességre törekedtem, azonban – elsősorban a kurrens vatikáni kutatások révén – további adatok előkerülése is remélhető. A jövőben esetlegesen ismertté váló újabb források lehetővé tennék a későbbiekben az olyan rövidebb-hosszabb periódusok (1279–1309, 1427–1446, 1452–1476, 1497–1516) jobb megismerését, amelyek prépostjait ma még nem ismerjük.

A dolgozat időintervallumának kijelölésekor a káptalan történetének belső határait vettem figyelembe, így a kezdőpont az alapításhoz, illetve az első forrásokban szereplő aradi préposthoz igazodott. A végpont kijelölése nehezebb feladat volt, a tanulmányból nem nélkülözhettem az Árpád-kori jelentőséget árnyaló Anjou-kori „megtorpanást”, illetve a káptalani és préposti birtokállomány szétválasztásának folyamatát sem. A 15. századi történet bemutatása nélkül a préposti tevékenység egy profiljának bemutatása maradt volna el, illetve a térség gazdasági recessziójával párhuzamos káptalani elszegényedés

² C. TÓTH 2013. 8.

³ MÁRKI 1892; JUHÁSZ 1989.

szemléltetésétől sem tekinthettem el. A vizsgálat periódusának kijelölésében nagy szerepet játszottak a már kiadott forrásgyűjtemények, oklevéltárak, s a Magyar Nemzeti Levéltár online adatbázisa. Emiatt a vizsgálatom végpontját a hagyományosan a magyar középkor 1526-os záródátumában jelöltem meg, amellett, hogy természetesen szem előtt tartottam az utolsó javadalmas, Zákolyi Ferenc méltóságviselésének időszakát is.

Az aradi prépost, a más nem püspöki székhelyen található társaskáptalanok előljáróihoz hasonlóan, megkülönböztetett helyzetben volt a székeskáptalanok kollegiális egyházainak vezetőivel szemben. Alapesetben, egy ilyen egyházat vezető klerikus, nem foglalt helyet az adott székeskáptalanban kisprépostként. Ez magyarázza azt is, hogy az aradi prépost soha nem volt azonos személy az aradi főesperessel, aki a csanádi székeskáptalan kanonokja volt.⁴ Amint a pozsonyi prépostság és főesperesség vagy a pozsegi főesperesség és prépostság esetében is kimutatható, a két stallum közös viselése több alkalommal előfordult.⁵ Ennek ellenére sem tételezhetjük fel, hogy az aradi prépost a napi teendők ellátásában, a testület ügyeinek intézésében részt vett volna. A préposti méltóság sok esetben az uralkodó alkalmazásában állók (kancelláriai hivatalnokok, diplomaták, stb.) javadalmazására szolgált. A vizsgált időszak alatt feltételezhető, hogy a prépost eltávolodott a káptalan munkájától. Juhász Kálmán szerint a káptalani és préposti hatáskörök és birtokok elválasztása 1380 körül történhetett meg, azaz a 15. századtól kezdve minden bizonnyal keveset tartózkodott a prépost aradi székhelyén.⁶ Emellett 1392-re a prépost és a káptalan közti joghatósági vitát is lezártnak tekinthetjük, ugyanis a két fél megegyezett arról, hogy a prépost csak a kanonokok többségének egyetértésével szankcionálhatta a testület tagjait.⁷ Az elméletet alátámasztó oklevél szövegét – magyar nyelven – Blazovich László publikálta 1998-ban.⁸ A diploma többek között említés szintjén megemlékezett a korábbi ellenségeskedésről, s kiállításának okát is abban jelölte meg. Az okirat tételesen felsorolta, hogy a prépostot és a káptalant mely birtokok (települések, szántók, malmok erdők stb.) illetik meg. Az oklevéllel kapcsolatban két fontos dologot kell rögzíteni: az első – amint

⁴ G. TÓTH 2014. 11

⁵ KOSZTA 1991. 41.; KOSZTA 1995. 236–237.; KRISTÓ 1988. 283–304.

⁶ JUHÁSZ 1989. 500. Ezt támasztja alá az, hogy 1388-ban az „aradi Középutcát” Jakab szentgyörgymezei prépost, és esztergomi vikárius helyettese, Balázs kanonok kettéosztotta a prépost és a káptalan között. MNL OL DL 29 728; BÓNIS 1971. 242, 254.

⁷ KOVÁCS 2017. 150–151.

⁸ BLAZOVICH 1998. 285–287.

arra a szöveg is több helyen utal –, hogy a diploma nem új felosztást eredményezett, hanem a korábbi birtokelkülönítést mintegy újólag gyűjtötte egybe, s erősítette meg. Ennél fogva a prépost és a testület viszonyát a teljes korszakban egy előbb informális, majd formális keretek között megfogalmazott egyezség szabályozhatta, amely szükség esetén a kölcsönös segítségnyújtásra kötelezte a feleket, ugyanakkor nem igényelte a prépost személyes jelenlétét a káptalanban.⁹

A préposti méltóság általános jellemzőinek felvázolásával a következőkben röviden áttekintenem, hogy a káptalan vezetője milyen feladatkörökkel rendelkezett a kanonoki testületen belül. Emellett pedig azt is bemutatom, hogy milyen egyéb kötelezettségei adódtak annak köszönhetően, hogy – a fehérvári, óbudai, titeli káptalanokhoz hasonlóan – egy királyi alapítású társaskáptalan vezetője volt, s hogyan érhető tetten ezeknek a feladatköröknek a változása az évszázadok előrehaladtával. Hiszen nyilvánvalóan nem ugyanazt a kötelezettséget vont maga után a méltóság az Árpád-korban, a Zsigmond-korban, vagy az ezt követő időszakban. Sőt, a méltóságot betöltő személyek köre sem ugyanazt a csoportot reprezentálta, amint erre a későbbiekben részletesen kitérek. Emellett véleményem szerint kulcskérdés a préposti méltóság és a kanonoki testület viszonyának vizsgálata is, ennek eredményeként pedig annak bemutatása, hogy a Zsigmond-korra véglegesnek tekinthető birtokszétválasztás milyen lépcsőfokokon keresztül valósult meg, s mely ponton tekinthető befejezettnek. A hatásvizsgálat is elengedhetetlen, azaz a prépostok és a káptalan közti feszültség hatásának szemléltetése a szereplők kapcsolatára, valamint annak bemutatása, hogyan változott a prépost szerepe a kanonoki testületben. Mindezek mellett kiemeltem azokat a javadalmasokat is, akik akár az aradi testület kapcsán, akár pedig más tisztességük révén jelentős szerephez jutottak a forrásokban. Ehhez – részben – a következő metodológiát alkalmaztam: először a legmagasabb hivatali karriert befutó kanonokok „életútját” mutattam be időrendben, s mellettük azokat a prépostokat vettem górcső alá, akik a káptalan életében jelentős szerepet töltek be. Érdekes módon kronologikusan előre haladva egyre kevesebb olyan javadalmas került elő a diplomákból, akinek a karrierje meghatározó volt.

A káptalan Árpád-kori történetéből mindössze néhány prépost nevét őrizték meg a korabeli dokumentumok. Ennek ellenére – az összképet megvizsgálva – egyértelműen látszik, hogy a préposti méltóság tekintélyének „csúcsidőszakáról” beszélhetünk. A korai előljárók szinte kivétel nélkül egy-

⁹ Uo. 286.

úttal a királyi udvar szolgálatában álló klerikusok voltak, jellemzően a királyi kancellárián valamely tisztséget betöltve segítették a hivatali írásbeliség kialakulását, elterjedését. A személyek többségéről ráadásul – az aradi préposti címükön túl – mindössze néhány adatot ismerünk. A sorrendben első klerikus Primogenitus, Martyrius esztergomi érsek egy 1156. évi privilégiumának tanúnévsorában szerepel, a budai és a dömösi prépost után, de megelőzve a titeli káptalan előljáróját.¹⁰ A káptalan második ismert előljárója, Richárd annak kapcsán került említésre, hogy Imre király (1196–1204) átírta a II. Béla (1131–1141) által kiadott alapítólevelet, amelyet a prépost a saját káptalana számára kérvényezett.¹¹ Gottfried pedig – aki feltételezhetően II. András király (1205–1235) feleségének kíséretével került Magyarországra – egyúttal a királyi kancellária élén állt abban az időszakban, amikor az aradi préposti címet viselte. Albert prépost – a kor mércéjével mérve – hosszú méltóságviselése idején vitába került az esztergomi érsekkel, amelynek célja az volt, hogy az aradi prépostság kikerülve az esztergomi érsekség *iurisdictio*ja alól közvetlenül a római Szentszék joghatósága alá kerüljön.¹² Végül törekvése nem teljesült, az aradi prépostság viszont egyházi jogi helyzetét tekintve elérte az *exemptiot*. A negyedik ugyancsak kevésbé ismert prépost, János 1262-ig tölthette be a méltóságot. Az Árpád-kori prépostok közül ketten egészen kivételes karriert futottak be az átlagos – de kiváltképpen a későbbi – aradi előljárók lehetőségeit figyelembe véve. István, a csupán két évre datálható aradi méltóságából, főpapi székbe, a zágrábi *diocesis* élére került, s haláláig kormányozta az egyházmegyét.¹³ Noha a horvát-szlavón térség a 13. század elején nem töltött be olyan jelentős szerepet, amelyet majd a század második felében, különösen annak utolsó dekádjában, majd pedig az Anjou-korban, ennek ellenére István főpapi kinevezése mégis komoly előrelépésnek tekinthető. Benedek prépost, akinek személye elsősorban V. István (1270–1272), majd pedig IV. László (1272–1290) királyokhoz kötődik, szintén jelentős karriert futott be. Ő – Küküllői János lektor mellett –, az egyik legismertebb középkori aradi javadalmazott volt, ugyanis IV. László királyhoz hasonlóan ő is merénylet áldozata lett, ám saját egyháza nem volt hajlandó eltemetni. A két magyar király közeli munkatársaként is azonosítható klerikus az országos pályafutását a későbbi V. István hercegi udvarában kezdte, majd 1259-től István alkan-

¹⁰ MNL OL DF 238 264.

¹¹ ÁKLT I. 43.

¹² Az ellenségeskedés körülményeire, menetére l. Kiss 2013. 74.

¹³ ZSOLDOS 2011. 102.

cellárjaként a trónörökös okleveleinek kiállásáért felelt.¹⁴ Továbbá friesachi prépostként,¹⁵ valamint pécsi kanonokként és valkói főesperesi minőségében is említik a diplomák.¹⁶ Benedek karrierjének sajátossága, hogy 1272-ig István herceg közeli munkatársaként olyan javadalmakban részesült, amelyek a leendő király aktuális rezidenciáján helyezkedtek el. Így nyerte el István a stájerországi szerepvállalásának idején a friesachi prépostságot, amelyet – miután pártfogóját kiszorították az osztrák területről, s újra az erdélyi dukátust igazgatta – előbb a szebeni,¹⁷ majd pedig az aradi préposti méltóságra cserélt.¹⁸ Benedek karrierjében tehát kevés állandó helyszín szerepel, de Arad kétségtelenül ide sorolható. 1262 és 1272 között ugyanis pontosan tíz évig ő volt a káptalan elöljárója, s emellett 1264-ig az ifjabb király alkancellárja is, amely tisztséget V. István uralkodása alatt mindvégig viselte (1270–1272).¹⁹ Patrónusa halálával akár derékba is törhetett volna Benedek felfelé ívelő karrierje, ehelyett néhány év elteltével az egyházi hierarchia legmagasabb magyarországi méltóságának várományosa lett. A dél-alföldi káptalani méltóságát 1273-ban az óbudai préposti címre cserélte,²⁰ majd egy évvel később a bizonytalan politikai helyzetnek köszönhetően az esztergomi káptalan tagjai érsekké választották, amely méltóságot egészen 1276-ban bekövetkezett haláláig viselte.²¹ A pápa ugyanakkor sohasem erősítette meg Benedeket az érseki méltóságban, ugyanis 1274-től kezdődően IV. László és a Szentszék kapcsolatában számos ponton jelentős változás következett be.²² Benedek pályája tehát első támogatójának halála után nemhogy nem tört meg, hanem még magasabbra ívelt az új király, IV. László trónra lépésével, azaz nem csupán V. István kegyeltjeként, hanem egyúttal a bárói csoportok között is jól egyensúlyozva építhette saját pályafutását. Ez utóbbi állításon a legjobban az támasztja alá, hogy bár V. István halálával rövid időre elveszítette az alkancellári hivatalt, azonban 1273 és 1276 között újra az ő neve szerepel a diplomák *datum per manus* formulájában.²³ Benedek karrierjét áttekintve nyilvánvalónak tűnik,

¹⁴ Uo. 120.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. 112, 120.

¹⁹ Uo. 112.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² A magyar király és a pápa viharos kapcsolatának részleteire l. Szűcs 2002. 387–445.

²³ ZSOLDOS 2011. 112.

hogy az aradi préposti cím egyrészt hivatali pályafutásának egy közbülső állomása volt, másrészt pedig a préposti javadalmat az uralkodói szolgálat fejében, kvázi fizetesként kapta. A felvázolt pályakép emellett egy másik szempontból is értékes adatokkal szolgál, ugyanis lehetővé teszi – természetesen szűk időhatárokon belül – az aradi préposti javadalom értékének és helyének meghatározását a káptalanok hierarchiájában.

A fenti adatok alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az aradi javadalom a 13. században elég jelentős értékkel bírhatott ahhoz, hogy egy királyi kancellár, vagy alkancellár fizetési igényeinek megfeleljen, illetve jobban jövedelmezett a szomszédos szebeni káptalan préposti méltóságánál. Ugyanakkor valamivel elmaradt – a székeskáptalanokhoz hasonlóan – a központi királyi alapítású prépostságok anyagi lehetőségeihez képest. A hivatali karriereket megvizsgálva tehát világos, hogy a préposti méltóság a legnagyobb tekintélyt és a vele járó legjobb lehetőségeket az Árpád-korban nyújtotta javadalmasainak, akik több esetben ezzel egyidejűleg viselték valamely udvari (kancellári vagy alkancellári) tisztséget is. Ebből az is következik, hogy a káptalan előjárója már a korai időszakban eltávolodott a kanonoki testülettől, legalábbis azokban a periódusokban biztosan, amikor a kanonokok egyúttal udvari tisztségviselők is voltak. Ellenpéldaként Albert prépost esete említhető, aki – amellett, hogy valamennyi klerikus közül a leghosszabb ideig viselte a méltóságot – ideje legnagyobb részét éppen a káptalan egyházjogi helyzetének javítására fordította, amikor az esztergomi érsekkel folytatott egyházjogi vitát²⁴.

Az Anjou-korban, de legkésőbb az 1320–1330-as évekre a préposti méltóság helyzete megváltozott, hiszen a forrásokban egyetlen olyan klerikussal sem találkozunk, aki egyidejűleg udvari tisztségviselő lett volna, s mindössze néhány forrás említi olyan aradi prépostokat, akik valamilyen országos megbízatást kaptak. Miklós (I.) 1292 és 1309 között tűnt fel a káptalan élén, s egyúttal az országos politikai élet szereplőjeként, amikor Gentilis *legatus a latere* és az esztergomi érsek követeként az erdélyi vajdához, Kán Lászlóhoz küldték másodmagával (az aradi lektorral) együtt, hogy meggyőződjön arról, hogy a vajda szabad utat enged-e a legátushoz igyekvő utazóknak.²⁵ Ez tehát az első olyan eset, amikor az aradi előjáró megbízásában a „területiség elve” érvényesült, hiszen az aradi káptalan volt a legközelebbi olyan intézmény, amely nem a vajda által ellenőrzött területen helyezkedett el. A korszak második prépostja, aki országos szolgálatot teljesített, Ma-

²⁴ Kiss 2013. 74.

²⁵ AKLT II. 552. sz.

gyar Miklós volt, aki egyúttal a pornói ciszterci apátság, illetve a somogyi *comitatus* albírói tisztségét is betöltötte. Emellett ő az egyetlen olyan klerikus a vizsgált személyek közül, aki bizonyíthatóan kapcsolatba került a királyi udvarral.²⁶ A harmadik prépost, aki országos jelentőségű feladatot kapott, Berend fia János. Őt kérte fel az esztergomi érsek, hogy a Rudolf váci püspök halálával megüresedett főpapi székbe utódot válasszon. János, három társát maga mellé véve Mihály pozsonyi prépostot választotta, akit a káptalan, illetve maga a Szentszék is megerősített.²⁷ A korszak hat másik klerikusa ugyan nem töltött be országos hivatalt, ugyanakkor, amint erre röviden utaltam, jelentős szerepet játszott a prépost és a káptalan kapcsolatának történetében.

A Zsigmond-kor prépostjai között – a korábbi időszakhoz hasonlóan – azok voltak többségben, akik nem töltöttek be országos tisztséget vagy futottak be figyelemreméltó karriert. Kivételt Ottobonus de Bellonis de Valencia képez, akinek karrierje – Benedeké mellett – az egyik legmagasabbra ívelt az aradi prépostok közül. Ottobonus pápai jegyzőként érkezhettek a Magyar Királyság területére, ahol a császári méltóságért harcba szálló Zsigmond király udvarában találta meg a számításait. Az uralkodó ugyanis a Konstanzi Zsinat (1414–1418) politikai előkészületeiben számított a hispániai származású klerikus szolgálataira, aki mintegy fizetségként az aradi préposti méltóságot nyerte el az uralkodó kegyéből. Ezen a ponton egy rövid kitekintés szükséges, hiszen joggal merül fel a kérdés, hogy ekkor újra olyan jelentőséggel és jövedelemmel bírt-e a préposti méltóság, amint a már bemutatott Árpád-érában. A kérdés megválaszolásához C. Tóth Norbert már idézett préposti archontológiáját hívtam segítségül, megvizsgálva egyfelől azt, hogy Ottobonus mikor kerülhetett a magyar király udvarába, másfelől azt, hogy mikorra datálható az aradi préposti cím elnyerése, s végezetül tanulmányoztam azt is, hogy a magyarországi préposti stallumok üresedései mely időszakokra tehetők. Elsősorban azon testületeket és prépostjaikat sorolom fel, amelyek – vélhetőleg nagyobb, vagy legalábbis az aradihoz hasonló mértékű – jövedelmet ígértek. Bács (Szent Pál): Szászi János (Mátyás fia) – királyi alkancellár (1411–1425),²⁸ Buda (Szent Péter): Gelderni Sluter Lampert (a teológia tanára az óbudai *studium generalen*),²⁹ Csanád (Szent György): nincs adat 1413-ban,³⁰ Csázma (Szent Lélek): Zelnai

²⁶ AKLT VI. 683. sz.

²⁷ AKLT XXVI. 366-367. sz.

²⁸ C. TÓTH 2013. 22.

²⁹ Uo. 25.

³⁰ Uo. 27.

Bicskele János (Fábián fia) – királyi káplán,³¹ Eger (Szent János): Montaji Bereck (Egyed fia) – királyi káplán,³² Erdély (Szent Mihály): Váraskeszi Lépes György,³³ Esztergom (Szent Adalbert): Mikefalvi/Csehi Péter (Gergely fia),³⁴ Fehérvár (Szűz Mária): Benedek (Mihály fia),³⁵ Győr (Nagyboldogasszony): Gál (Pál fia),³⁶ Kalocsa (Szent Pál): Siklósi Péter (Kelemen fia),³⁷ Pécs (Szent Péter): Uski János – királyi titkoskancellár,³⁸ Pozsony (Szent Márton): Jubar János,³⁹ Szeben (Szent László): Rozgonyi Simon (Simon fia),⁴⁰ Szepes (Szent Márton) Palóci György (Péter fia),⁴¹ Titel (Szent Bölcsesség): Essegvári János (Ferenc fia),⁴² Vác (Szűz Mária): Bogdán (Domokos fia) [áprilisig – KI.] – királyi káplán és állandó asztaltárs, és Zákányi Péter (András fia),⁴³ Várad (Szűz Mária): Vetési Tamás (László fia),⁴⁴ Veszprém (Szent Mihály): Péter (Pál fia),⁴⁵ Zágráb (Szent István): Gatalóci Mátyás (Gergely fia) – királyi ítélőmester, királyi titkos alkancellár.⁴⁶

A dolgozatban terjedelmi okokból nem vizsgálhatom külön-külön sem a felsorolt személyek javadalomviselését, sem a Zsigmond-kori javadalmaszás egészét. Azonban, amint az C. Tóth Norbert adattárából nyilvánvaló, a Magyar Királyságban elsősorban olyan klerikusok nyerték el az egyházi középhétreget legjövödelmezőbb méltóságait, akik valamilyen fontosabb – általában uralkodói – szolgálatban álltak, s jellemzően királyi káplánok, titkos alkancellárok vagy ítélőmesterek voltak.⁴⁷ A Zsigmond-kori – főként az 1410-es évekbeli – prépostok másik kategóriájába azon klerikusok tartoz-

³¹ Uo. 30.

³² Uo. 33.

³³ Uo. 37.

³⁴ Uo. 38.

³⁵ Uo. 42.

³⁶ Uo. 44.

³⁷ Uo. 50.

³⁸ Uo. 55. Vö. FEDELES 2002. 29–32.; FEDELES 2005. 460.

³⁹ C. TÓTH 2013. 58.

⁴⁰ Uo. 61.

⁴¹ Uo. 62.

⁴² Uo. 64.

⁴³ Mindkettőjükre: Uo. 65.

⁴⁴ Uo. 68.

⁴⁵ Uo. 72.

⁴⁶ Uo. 74.

⁴⁷ Erre szolgált példát Gelderni Sluter Lambert, akinek az óbudai egyetemen végzett szolgálatait a király az óbudai préposti javadalommal honorálta. – FONT 2017. 87.

tak, akik valamely más káptalanból származó jövedelemük kiegészítéseként kapták aradi méltóságukat.⁴⁸ Emellett a vizsgált időmetszet prépostjainak harmadik csoportjáról ilyen adat nem maradt fenn, tehát valószínűleg csupán azt az egy, általuk viselt javadalmat nyerték el. Az azonban nem ismert, hogy milyen körülmények között. Ottobonus de Bellonis de Valencia véleményem szerint azon prépostok csoportjába tartozott, akik a javadalmat a királytól folyamatos szolgálatukért cserébe, annak ellentételezéseként kapták. A Zsigmondkori Oklevéltár kötetei alapján összegyűjtöttem Ottobonus karrierjének főbb állomásait. A magyar kútfőkben először 1413 júliusában említik. Az oklevél ekkor már aradi prépostként és mindkét jog doktoraként nevezi meg, mégpedig annak kapcsán, hogy XXIII. János pápa (1410–1415) jegyzővé nevezte ki.⁴⁹ Egy másik 1413-ból származó dokumentum – a pápai pronotárius cím mellett – Zsigmond király tanácsosaként említi.⁵⁰ Az uralkodó az ezt követő években, 1414 és 1418 között foglalkoztatta intenzívebben Ottobonust, 1415 márciusának utolsó napjaiban Ferdinánd aragón király nevezte ki tanácsosává (*promotor negotiorum curie regie*),⁵¹ de nem (csupán) az aradi prépost iránti bizalmából, hanem abból a politikai megfontolásból, hogy erre válaszul Zsigmond is ki fogja nevezni (Ferdinánd bizalmasát) Pere Falchst. Az aragón uralkodó számításai azonban nem igazolódtak be.⁵² Az 1415-ből származó oklevelekből körvonalazódik, hogy Zsigmond elsősorban a pápához (XIII. Benedek) és az aragóniai királyhoz küldte Ottobonust, általában Jakcs Mihály társaságában.⁵³ 1416-ban egy oklevél Ottobonust újfent Jakcs Mihály és ekkor Garai nádor jelenlétében tüntette fel a Sárkányos Társaság zászlajának hordozóiként.⁵⁴ Ugyanebben az évben Zsigmond király még nagyobb feladattal bízta meg az aradi prépostot: egyfelől kinevezte teljhatalmú prokurátorává, ügyintézőjévé és speciális követévé, másfelől ekkor már nem csak az uralkodó személyes, hanem a Szent Római Birodalom tanácsosa is lett.⁵⁵ Ottobonus mellett ekkor munkatársat Jakcs Mihály is hasonló

⁴⁸ Az egyidejű javadalomviselésre példaként szolgál Szászi János, Mátyás fia, aki bácsi prépos-ti cím mellett egy pécsi kanonoki stallum jövedelmeit is élvezte. – FEDELES 2005. 446–447.; C. TÓTH 2013. 22.

⁴⁹ ZsO IV. 912. sz.

⁵⁰ ZsO IV. 1222. sz.

⁵¹ ZsO V. 429. sz.

⁵² Uo. 521. sz.

⁵³ Uo. 904. sz. és 935. sz.

⁵⁴ Uo. 1390–1391. sz.

⁵⁵ Uo. 1546–1547. sz.

kinevezést kapott, ennek háttérében pedig az „egyház egységének helyreállítása” állt, amely egyúttal az uralkodó politikai programjának jelszavaként is értékelhető.⁵⁶ A februári kinevezés, úgy tűnik, májusra vont magával konkrét politikai feladatot, amikor Ottobonus és Jakcs, az Alfonz aragón királynak írt levelében kérte, hogy a zaragozai érseket fossza meg egyházmegyéjétől és tartóztassa le XIII. Benedek ellenpápát (1394–1423), polgári nevén Petrus de Luna-t.⁵⁷ A feladat ezzel – első pillantásra – elvégzettnek tekinthető, legalábbis abból kiindulva, hogy kevesebb mint egy hónappal később a követpáros jelentést tett a zsinatnak megbízásuk teljesítéséről.⁵⁸ Június végén ugyanakkor a diplomaták újabb levelet intéztek Alfonz királyhoz, amelyben már a zaragozai érsek letartóztatását is kérték Petrus de Luna elfogatása mellett.⁵⁹ Majd az erről készült jelentés elküldését követően,⁶⁰ Lambertus de Stipite perjellel és Trilhiái Péter főesperessel együtt hazaindultak, s együtt utaztak egészen Toulouse-ig.⁶¹ 1417-ből nincs adat Ottobonus tevékenységéről, amelyből arra következtethetünk, hogy Zsigmond király valószínűleg már nem küldte újabb küldetésre a prépostot, hanem a Konstanzi Zsinaton számított a szolgálataira. 1418-ban ennek megfelelően újra előkerül Ottobonus neve, még hozzá bíróként, amikor Frigyes, brandenburgi örgróf a nürnbergi várgróf, Frigyes herceg felett ítélkezett András kalocsai érsek, Simon traui püspök és Ottobonus de Valencia segítségével.⁶² Végül utolsó forrásunkból, a maga nemében unikális 1420/1421. februárján kiállított kanonoki kinevező oklevél szövegéből megbizonyosodhatunk arról is, hogy a prépost nem tartózkodott Aradon, hanem attól távol maradva, feltételezhetően a királyi udvarban élvezte javadalmát.⁶³ Összességében tehát a Zsigmond-korban sem jellemezték a préposti címet viselő klerikusok karrierjét olyan lehetőségek, amelyek a 13. századi javadalmak előtt álltak, ennek fényében pedig Ottobonus de Bellonis de Valencia karrierje egyedülállónak tekinthető. Elsősorban nem az aradi préposti cím miatt jutott a királyi udvarba: azért ezt a méltóságot kapta az uralkodótól, mert a jövedelmezőbb javadalmakat egytől-egyig betöltötték más (szintén Zsigmond király udvarához tartozó) klerikusok.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo. 1903. sz.

⁵⁸ Uo. 1960. sz.

⁵⁹ Uo. 2048 sz. Vö. 1903. sz.

⁶⁰ Uo. 2059. sz.

⁶¹ Uo. 2231. sz.

⁶² ZsO VI. 1476. sz.

⁶³ ZsO VIII. 99. sz.

A késő középkori prépostok vizsgálatának legnagyobb akadályá, hogy az általam tanulmányozott kútfőkben mindössze néhány klerikusról maradt fenn adat, így a karrierutak feltárására csak korlátozott módon van lehetőség. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a prépostok ebben az időszakban nem kerültek a királyi udvar közelébe. Ezzel szemben a vizsgált kanonokok a káptalan néhány oklevelében is szerepelnek, és a testület konfliktusai során ők látták el annak képviselőjét is. A késő középkori prépostok közül egyedül Emődi Pál esetében bizonyítható, hogy az aradi préposti javadalomból továbblépett, ugyanis 1446 októberében kötelezvényt állított ki, amelyben vállalta, hogy a veszprémi [nagy]préposti javadalomért a szükséges *annat*at lefizeti.⁶⁴ A Hunyadi-kor előjárói közül két személy esetében valószínűsíthető a külföldi származás, mind Selniczai Marinus,⁶⁵ mind pedig Vémeri Salatiel neve a vatikáni kutatások során került a felszínre.⁶⁶ A káptalan életében kétségtelenül Sárvári István prépost vállalta a legmeghatározóbb szerepet, akire egy 1451-es birtokper kapcsán a káptalan ellenlábasai törrel rárontottak, s a tanúk szerint a jelenlévők közbeavatkozása nélkül meg is ölték volna.⁶⁷ A korszak utolsó prépostja Zákolyi Ferenc, akit Márki Sándor – Karácsonyi János nyomán – a Gutkeled nemzetségből származtatott.⁶⁸ Zákolyi prépostságát több peres ügy színesítette, amelyek szinte teljesen le is foglalhatták a méltóságviselésének időszakában.

A középkori aradi prépostok pályafutásának vázlatos áttekintését követően tehát megállapíthatjuk, hogy a késő Árpád-kor időszakától kezdődően a javadalom jelentőségének devalválódása figyelhető meg. Hiszen amíg a 13. században három királyi kancellár és egy alkancellár is elnyerte fizettségképp az aradi préposti méltóságot, addig a későbbi évszázadokban a préposti székben nem fordulnak meg udvari tisztviselők. Az Anjou-kor első évtizedeiben még felkérték az aradi prépostokat különböző jelentősebb feladatok elvégzésére, ám a 14. század második felétől úgy tűnik, hogy az aradi prépostok nem játszottak jelentős szerepet a magyar történelemben. Ettől kezdve ritkának számítottak az Ottobonuséhoz hasonló kivételes karrierrek, aki királyi követként beutazta Nyugat-Európát, s a világ legmagasabb főméltóságaival tárgyalhatott. Emődi Pál pedig az egyedüli olyan késő közép-

⁶⁴ Cameralia II. 1248. sz.

⁶⁵ Uo. II. 1247. sz.

⁶⁶ Uo. I. 296 sz.

⁶⁷ MNL OL DL 29 805.

⁶⁸ MÁRKI 1892. 371.

kori prépost, aki egy magasabb – a veszprémi préposti – cím elnyerésével komolyabb pályát futott be.

A fentiek fényében úgy gondolom, hogy az aradi prépostság tagjainak száma jól szemlélteti azt, hogy a prépostság milyen értékkel és vonzerővel bírt a magyar, illetve a magyar királyi udvarhoz tartozó külföldi klerikusok számára. Emellett véleményem szerint a préposti hivatal egyes esetekben bizonyos szolgálat fejében kapott jutalomként tartható számon, következőképpen a méltóság nem vagy kevéssé biztosított előrelépési lehetőséget viselőjének. Összegzésképpen megállapítható, hogy az aradi préposti javadalom a hasonló magyar stallumokkal összevetve közepes értékkel bírt: noha az Árpád-kor utolsó évszázadában vonzónak számított, a késő középkor időszakára jövedelme, s ebből következően presztízse is jelentősen csökkent.

*Az aradi káptalan prépostjai*⁶⁹

Szám	Név	Egyéb javadalom	Első és utolsó adat
1.	Primogenitus	–	1156
2.	Richárd	–	1197
3.	Gottfrid	királyi kancellár 1205–1206	1205, 1223
4.	István	királyi kancellár 1224–1225	1224, 1225
5.	Albert	királyi kancellár 1229	1225, 1246
6.	János (I.)	–	1262-ig
7.	Benedek (Rajki – Márki 1892. 371.)	ifjabb királyi alkancellár 1259–1264 királyi alkancellár 1270–1272 és 1273–1276	1262, 1273
8.	Miklós (I.)	–	1292, 1309
9.	László, Dees comes fia	–	1314
10.	Magyar Miklós apát	pornói apát; somogyi albíró	1322 (AKLT VI. 683. sz.) 1332.
11.	János, Berend fia, Márton fia	–	1337. IX. 14., 1342. VII. 8.
12.	Petheu János	–	1343. V. 2.

⁶⁹ A táblázat adatait elsősorba Márki Sándor művére (MÁRKI 1892. 370–372) támaszkodva közlöm. Ahol eltérő adatot találtam, feltüntettem a forrást.

Szám	Név	Egyéb javadalom	Első és utolsó adat
13.	Péter, Rykolphus fia	–	1344 1354 (AKLT XL. 389. sz.) ¹
14.	Miklós (II.)	esztergomi kanonok	1373 (MNL OL DL 52 216), 1379
15.	Mihály	–	1379 (MNL OL DL 91 858), 1384 (MNL OL DL 7064)
16.	János	–	1387, 1392
17.	László	–	1395, 1400 (C. TÓTH 2013. 21.)
18.	Péter	–	1409, 1412 (C. TÓTH 2013. 21.)
19.	Ottobonus de Bellonis de Valencia	pápai jegyző királyi és birodalmi tanácsos	1413, 1421 (C. TÓTH 2013. 21.)
20.	Jakab	–	1427 (C. TÓTH 2013.21.)
21.	György	–	1431
22.	Emódi Pál	veszprémi nagyprépost 1446–1455	1446 (C. TÓTH 2013. 21.)
23.	Marinus de Selnicza	–	1446 (Cameralia II. 1246. sz.)
24.	Sági István	–	1446 (MNL OL DL 13998), 1447 (MNL OL DL 14081)
25.	Sárvári István	–	1447, 1452 (MNL OL DL 30 823)
26.	Kösi Ferenc	–	1476
27.	Vémeri Salatiel	–	1497.06.14. (Cameralia I. 296. sz.)
28.	Gutkeled nb. Zákolyi Ferenc	–	1516 (MNL OL DL 82464), 1524 (MNL OL DL 62452)

⁷⁰ Márki Sándor 1377-ig adatolta, de ez Miklós (II.) javadalomviselése miatt kizárható. Vö. MÁRKI 1892. 371.

Rövidítések

Források

ÁÚO	Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Ed. Wenzel Gusztáv. Bp., 1860–1873.
AKLT	Anjou-kori Oklevéltár I–XL. Szerk. Kristó Gyula et alii. Szeged, 1990–2013.
Cameralia	Cameralia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae I. (Obligaciones, Solutiones), II. (Visitationes, Quindennia, Rationes, Annatae, Oblig. part., Legationes, Varia, Taxae). Szerk. † Lukcsics József, Tusor Péter, Fedeles Tamás. Bp.–Róma, 2014. (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I. Vol. 9–10)
LUKCSICS 1931–1938	LUKCSICS Pál: XV. századi pápák oklevelei I–II. Bp., 1931–1938. (Olaszországi Magyar Oklevéltár I–II)
MNL OL DF	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomati- kai Levéltár
MNL OL DL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomati- kai Levéltár
ZsO	Zsigmond-kori oklevéltár I–XIII (1387–1426), szerk. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert, Neumann Tibor, Lakatos Bálint, Mikó Gábor. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok I., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52., 55.) Bp., 1951–2017.

Irodalom

BLAZOVICH 1998	BLAZOVICH László: A Szent Római Birodalom kormány- rúdjánál. In: <i>Levéltárak–kincstárak. Források Magyarországi levéltáraiból (1000–1686)</i> . Közreadja: BLAZOVICH László– ÉRSZEGI Géza–TURBULY Éva. Bp.–Szeged, 1998. 285–288.
BÓNIS 1971.	BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Ma- gyarországon. Bp., 1971.
JUHÁSZ 1989	JUHÁSZ Kálmán: Az aradi káptalan (1135–1552). <i>Századok</i> 123. (1989). 494–505.

- FEDELES 2002 FEDELES Tamás: Két 15. századi pécsi prépost. In: Uő: Püspökök, prépostok, kanonokok. Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből. Szeged, 2010. (Capitulum V) 29–38.
- FEDELES 2005 FEDELES Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs Történetéből 17.)
- KARÁCSONYI 1890 KARÁCSONYI János: Az aradi prépostság és káptalan birtoakai. *Történelmi és Régészeti Értesítő*. VI. (1890):1-4. 1–12; 77–86; 151–165; 203–213.
- KISS 2013 KISS Gergely: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. Pécs, 2013. (Thesaurus Historie Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3)
- KOSZTA 1991 KOSZTA László: A pozsegai társaskáptalan tagjai a XIV. század közepéig. *Aetas* 6. (1991): 3–4. 40–58.
- KOSZTA 1995 KOSZTA László: Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói es vonzaskörzete a 14. század közepéig. In: Uő: (szerk.): Kelet es Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995. 233–272.
- KOVÁCS 2017 KOVÁCS István: Az aradi prépostság kanonokjai a Zsigmond-korban. In: Böhm Gábor–Czeferner Dóra–Fedeleles Tamás: Szemelvények 4. Válogatás a PTE BTK XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián (2017) I–III. helyezést elért hallgatóinak pályaműveiből. Pécs. 2017. (Specimina Operum Iuvenum 5) 144–166.
- KRISTÓ 1988 KRISTÓ Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és Emlékezet) Bp., 1988
- KUBINYI 2000 KUBINYI András: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. (Dél-alföldi évszázadok 14)
- MÁLYUSZ 2007 MÁLYUSZ Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 2007.
- MÁRKI 1892 MÁRKI Sándor: Arad vármegye és Arad város története. I. A legrégebb időktől a török hódításig. Arad, 1892.
- SZŰCS 2002 SZŰCS Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp., 2002.
- C. TÓTH 2013 C. TÓTH Norbert: A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437. Bp., 2013.

-
- G. TÓTH 2014   G. TÓTH Péter: A csanádi székeskáptalan személyi összetétele a késő-középkorban (1354–1526). (PhD-értekezés, kézirat) Szeged, 2014.
- ZSOLDOS 2011   ZSOLDOS Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp. 2011.

KISANTAL TAMÁS

A zsidóüldözés ábrázolása az 1950-es évek magyar irodalmában

Representations of the Persecution of Jews in the 1950s Hungarian Literature

It is a broadly accepted assumption about the representation of the Holocaust in Hungary that there was a public silence for a long time after the war on the subject of the genocide of the Jews. But this silence was never complete since the novels, short stories about the war published in the 1950s mostly reflected on the persecution of the Jews also. One can see by studying the criticism and the concrete works of the “literature of the liberation” that the Holocaust had a special function in these narratives, but it was subordinated to the special metanarrative of the period presenting the great struggle between the socialist and the capitalist world orders. With close readings of some significant works of the period (e. g. novels of Ferenc Karinthy and Géza Hegedűs or the memoir of Oszkár Betlen) I will analyze in this study the main strategies with which the Jewish question and the atrocities of the war is represented by the authors.

Keywords: literary history, Hungarian literature in the 1950s, literature of the liberation, Holocaust

*

Szinte közhelynek számít az az állítás, hogy az 1940-es évek végétől Magyarországon a később holokausztnak nevezett eseményegyüttes a tabu kategóriájába került, és hosszú ideig sem erről, sem pedig a zsidóság kérdéseiről nem lehetett beszélni. Tanulmányom ezt az állítást némileg árnyalva, azokat szemléletmódokat és sémákat vizsgálja meg közelebbről, amelyeken belül meg lehetett szólalni, a második világháború alatti eseményeket a történelmi vagy művészeti diskurzus tárgyává lehetett tenni. A legfőbb kérdésemet talán így lehetne megfogalmazni: miről beszélt az, aki ebben az időszakban a második világháborúról és a zsidóüldözésről beszélt, illetve miről nem szólhatott?

Ha egy olyan korabeli fogalmat keresünk, amelybe az 1940-es évek végének és az 1950-es éveknek a témával kapcsolatos irodalmi szövegeit beilleszthetjük, talán a felszabadulás-irodalom lehetne e téma- és műfajjelölő terminus. A felszabadulás-irodalom, ahogy az elnevezés is jelzi, alapvetően olyan értelmezési keretben mutatja be a háborús eseményeket, amelyben a végpont, vagyis a németek és a nyilasok veresége, kiűzése, a szovjet csapatok bejövetele adja a narratíva értelmét. E helyütt semmiképp sem szeretnék belemenni a „felszabadulás vs. megszállás” fogalmainak rendszerváltás utáni interpretációs kérdéseibe (mivel munkám tárgykörét jócskán meghaladná), a továbbiakban a „felszabadulás” terminus használata alapvetően a korabeli értelmezési keretre utal, amikor használom, nem a konkrét történelmi eseményekre, hanem azok későbbi interpretációjára referálok vele.

A felszabadulás-irodalom műfajként való áttekintését kísérelte meg Pándi Pál egy 1954-ben megjelent cikkében.¹ A szerző maga is holokauszt túlélő volt, és ekkor még fiatal kritikus-irodalomtörténészként, alapvetően a szocialista realizmus kategóriái és némiképp (bár meglehetősen áttételesen) a lukácsi történelmi regény koncepciója alapján vizsgálta a téma szövegeit. A felszabadulás-irodalom nála a történelmi regény egyik, tematikus alapú alműfaja, amelynek legfőbb kritériuma az események széles, nemzeti történelmi perspektívából való láttatása. A nemzeti történelem, amely fogalmat gyakran használja szövegében, itt specifikusan azt jelenti, hogy a felszabadulást Magyarország történelme, annak iránya és menete felől kell értelmezni, annak teljes, a közösség egészének jövője szempontjából vett jelentőségével együtt. Tehát, bár Pándi ezt szövegében konkrétan nem mondja ki, a felszabadulás-művek egyik legfőbb eleme a Lukács által Hegeltől átvett szükség-szerű anakronizmus eljárása: a történelmi regény írója a múltat a jelen előtörténeteként szemléli, így a történelem irányára helyezi a hangsúlyt, olyan folyamatokat is ábrázol, amelyek megvoltak ugyan a múltban, de a kortársak még nem vehették azokat észre.²

Pándi éppen ezen az alapon kritizálja a háború utáni időszak irodalmát. Kevésbé ismert ugyanis, de 1945 és 1948 között igen sok szöveg megjelent a közelmúltból: újságírói tudósítások, hajdani munkaszolgálatos vagy lágerlakók memoárjai.³ „A felszabadulás írói képei már 1945/1946-ban meg-

¹ PÁNDI 1954b (a szöveg eredetileg a *Csillag*ban jelent meg 1954 júniusában).

² LUKÁCS 1977. 78–81 (a mű eredetileg 1936/1937-ben, Moszkvában született, oroszul).

³ A háború után közvetlenül megjelent művekkel kapcsolatban bővebben l. ZOMBORY 2014. A témáról és az „élményirodalom” fogalmáról l. KISANTAL 2016.

jelentek” – írja szövegében. „Az egyénnek és a közösségnek ez a hatalmas élménye erős és kitartó ihletforrása a művészetnek. Korántsem mondhatjuk azonban el, hogy a felszabadulásnak ezek a korábbi írói ábrázolásai már kifejezték a nagy történelmi fordulat igazi jelentőségét. Az a ríktó és művészileg ugyancsak selejtes élmény- és dokumentumirodalom, amely a háború után előzőnlötte a könyvesboltok kirakatait, távol állt attól, hogy a felszabadulást mint a nemzeti történelem nagy fordulóját rajzolja meg. Ez az ún. »élményirodalom« legjobb esetben is csak apokaliptikus borzalmak sorozatát láttatta a lezajlott eseményekben, s a felszabadulásból csak annyit értett meg, amennyi ebből egyéni élmény volt, a sorok írójának egyéni szabadulása. Szóltak legyen ezek a művek akár az ostromról, akár munkaszolgálatos szenvedésekről – egyben közösek voltak: keveset, nagyon keveset láttak meg a felszabadulás igazi jelentőségéből.”⁴ A szerző szerint nemcsak esztétikailag voltak rosszak e művek, elhibázott történelempéjük egyáltalán nem volt ártatlan, így a következmények sokkal súlyosabbak lettek. „A különféle háborús szenvedések sebeket szaggató, borzalmakban vájkáló ábrázolásai nem a nyomás alól szabaduló lelkek békéjét szolgálták, hanem rossz irányba korbácsolták a szenvedélyeket. A háborús szenvedésekkel, a fasiszta barbarizmussal nem az antifasiszta harc széles nemzeti lehetőségét, nem a nép alkotó erejébe vetett hitet, nem a nemzeti felemelkedés reális ígértét állították, hanem a pánikos világvége-hangulatot, a nemzeti katasztrófa pesszimizmusát. S a mértéktelen felelősségre vonás, a vak bosszú indulatainak felkorbácsolásával a faji gyűlöletet szították fel, tartották ébren a faszizmus üldözötteiben.”⁵

Pándi érvelésének lényege tehát, hogy a korábbi korszak visszaemlékezései alapvetően rossz (nota bene: reakciós) narratív keretbe helyezték az egyéni életutakat (ha belehelyezték egyáltalán valamilyen keretbe). Elsősorban a lokalitást, a hatásvadászatot kritizálta, de továbbment ennél: amennyiben a szerzők történelmi távlatból szemlélték az eseményeket (általában nem), akkor valaminek a zárataként (apokalipszisként), nem pedig a kezdeteként, azaz felszabadulásként, egy új világrend létrehozásának első fázisaként láttatták ezt. Ha nagyon akarnánk, akár egyfajta üdvtörténeti narratívába is beilleszthetnénk Pándi álláspontját: az ország szenvedéstörténete (Golgotája) után a szovjet katonák sokszor saját életük árán váltották meg a nemzetet, hogy eljöhessen a feltámadás/felszabadulás.

⁴ PÁNDI 1954b. 160. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵ Uo. 161.

A szerző a továbbiakban nagyjából a később is fennmaradt, többé-kevésbé kanonizálódott műveket tekinti a felszabadulás-irodalom első darabjainak: Szép Ernő *Emberszagját* jellegzetes naiv, gyermeki hangvétellő tiltakozásáért, Nagy Lajos *Pincenaplóját* realizztikusságáért méltatja, és bár nem lelkesedik fenntartás nélkül Déry Tibor *Alvilági játékokáért* (nem sokkal a *Felelet*-vita után Déry pozíciója amúgy is kétségesnek számított), de a részletek realizmusát itt is kiemeli. A felszabadulás-irodalom első valódi műve Darvas József *Város az ingoványon* című munkája, mivel szerinte a szerző a megfelelő történelmi magyarázatát adja az eseményeknek, a szenvedések apokaliptikus bemutatásán túllépve a (Pándi-féle narratív által tétélezett) valóságot jeleníti meg. Hogy e valóság mit jelent, azt jól érzékelteti a Darvas-művet méltató rész utolsó mondata: „[K]ommunisták, ellenállók, a nemzet múltját felmérő, jelenéért aggódó, jövőjében bízó hazafiak magatartásában érzékelteti az író, hogy a történelem e mélypontján sem hunytak ki a nemzeti felelősség fényei, hogy a párt vezette ellenállás az ostromlott fővárosban – a holnapi nemzeti felemelkedés biztosítéka volt.”⁶

Pándi további vizsgálódásainak tárgyai, Aczél Tamás, Szabó Pál, Illés Béla és Karinthy Ferenc művei, a felszabadulás-irodalom különböző aspektusait ragadták meg. Szempontunkból inkább azért fontos az érvelése, mert az alakuló kánon túlmutat egyfajta szimpla tematikus elkülönítésen, a szerző sokkal inkább műfajként tekintett e korpuszra, és némi hiányérzettel várta, hogy mikor jön el a felszabadulás „Csendes don-ja, Magyarország 1514-ben-je”⁷.

Ha megnézzük a korszak néhány felszabadulás-szövegét, bár vannak köztük különbségek, összességében elmondható, hogy valamiféle műfaji hibridet alkotnak a klasszikus történelmi regény és a szocialista realista szövegek között – az utóbbihoz közelebb állva. Az alábbiakban néhány, a korszakból származó ilyen jellegű művet vizsgálok meg, csakis olyanokat, amelyekben valamilyen módon a náci népiirtások és a zsidóüldözés is megjelenik. Ugyanis, ha közelebbről megnézzük az ekkor – tehát 1948 után és az 1950-es években – keletkezett, erőteljesen ideologikus munkákat, szembevetendő, hogy a nem egy esetben valamilyen módon reflektorfénybe kerül a zsidóüldözés témája, nem egy esetben az adott történeten belüli szerepe meghatározóvá is válik.

A felszabadulás eseménye kezdettől fogva kiemelt szerepet játszott a magyar hivatalos kultúrában, hiszen korszakképző eseményként aposztro-

⁶ Uo. 163.

⁷ Uo.

fálták. Április 4-e viszonylag gyorsan szimbolikus dátummá vált, amelyet már 1946-tól minden évben vezércikkkel köszöntöttek a napilapok, 1950. április 2-án pedig a Magyar Népköztársaság az évi 10. törvényerejű rendeletében 4-ét Magyarország felszabadulása napjának nemzeti ünnepévé nyilvánította. E korszakhatár egyfelől cezúrát hozott létre, az esemény előttré és utánra osztva fel az időt: a felszabadulást megelőző periódus a Horthy-korszak, a náciizmus és tágabban értelmezve a magyarság évezredes elnyomását jelentette. Ezt talán mindennél látványosabban mutatja a későbbi, Rossa Ernő zenepedagógus által szerzett *Felszabadulás dala* című mozgalmi dalocskának eleje és legvége: „Indulj az útra és vissza ne nézz! / Múltad a fájó bús ezer év. [...] Győzött a szovjetek hős serege. / Századok könnyét így mosta le.” Vagyis a felszabadulás dátuma és eseménye egyfajta „múltat végképp eltörölni”-jelleggel rendelkezett (hogy egy másik dalt idézzek), azért is számított fontosnak, mert az új rendszer e radikális átalakulás révén legitímálta önmagát. Emellett azonban annak is volt tétje, hogy a korszakváltás ne teljesen paradigmaváltásként működjön, hanem, bár igaz, hogy külső segítséggel, a Szovjet Hadsereg révén következett be, paradox módon mégis organikus fejlődésként kellett megmutatkoznia. Magyarul a felszabadulás-narratíva csak akkor működhetett jól, ha egyszerre teljesült benne két, egymást látszólag kizáró elem: a korábbi korszak radikális leváltásaként és annak (vagy legalábbis bizonyos tendenciáinak) a folytatásaként, egy nagyobb történet egyik szekvenciahatáraként funkcionált. Mindehhez pedig részint a magyar baloldali mozgalomnak, részben a háború alatti hazai ellenállás történetének és mártírpanteonjának hangsúlyozására volt szükség. Ahogy az idézett cikkében például Pándi megállapítja, egy idő után túlzásokba is esett e szemléletmód: több szerző túlhangsúlyozta a magyar ellenállás szerepét, azt a benyomást keltve, hogy Magyarország nagy része már 1945 előtt is ellenálló és kommunista volt. Ezzel pedig – bár Pándi ezt nem mondja ki nyíltan – a történelemhamisításon kívül az lehetett a legfőbb baj, hogy a magyar kommunista párt és a felszabadító szovjet sereg történelemfordító szerepét háttérbe szorították. Azaz a jó felszabadulás-mű valamiféle egyensúlyt kell, hogy képviseljen folytonosság és paradigmaváltás között.⁸

A felszabadulás ötödik évfordulójára látott napvilágot a *Felszabadult ország* című novellaantológia, amely látványosan illusztrálja az alig fél évtizedes esemény hivatalos emlékezetét, valamint az előbb röviden vázolt történelmi narratívát. A kötet lényegében nemcsak magára a felszabadulás-

⁸ Uo. 166–167.

ra akart emlékezni és emlékeztetni, sőt nem is elsősorban arra, hanem az eseményt olyan kiindulópontnak tekintette, amely egy bizonyos folyamat kezdetét, a magyar szocialista rendszer „hivatalos” kezdőpontját jelentette. Így a könyvnek csupán mintegy harmadát teszik ki a szoros értelemben vett felszabadulás-szövegek, azaz a konkrét háborús és ostromnovellák, illetve regényrészletek, a többi munka az ország újjáépítését, a földosztást, valamint a megszilárduló (és erősen idealizálva ábrázolt) új rendszert mutatja be. Mindössze két olyan elbeszélés van, amely nemcsak a felszabadító harcokra koncentrálna, hanem a zsidóüldözés is megjelenik benne: Karinthy Ferenc *Szabadság* című, eredetileg 1949-es novellája, valamint Sándor Kálmán írása, *A 128.913-as fogoly meséli*. Utóbbi egészen rövid szöveg, és a könyv tematikáját tekintve némiképp meglepő módon nem Magyarországon, hanem a dachau koncentrációs táborban játszódik. Története mindössze egy revelációszerű szent pillanatot jelenít meg, amelynek során a foglyok egyike felolvassa a versét a többieknek. Az elbeszélő röviden leírja a tábor struktúráját, és értekezik a különböző rabtípusokról a politikai foglyoktól a zsidókon át a szektásokig, homoszexuálisokig, köztörvényesekig. Mint megjegyzi, a legrosszabb bánásmód a zsidókat és a politikai, főként a szovjet bolsevik politikai foglyokat illette (azt nem mondja el, ő melyik típusba tartozik, az kiderül, hogy nem politikai, így zsidósága valószínűsíthető – a szerző életrajzából is erre következtethetünk, hiszen Sándor Kálmán zsidó származása miatt került Dachaubá). Az egyik orosz (vagy, ahogy a novella nevezi: „szovjetember”, illetve „szovjetpolgár”) szavalja el a versét, amelyet a legtöbb táborlakó nem ért ugyan, ám mégis megfogja őket benne valami, főleg a költemény dallama és a belőle áradó szabadság. Figyelemre méltó, ahogy az elbeszélő a szöveg végén a vers utolsó szavát leírja, annak mintegy metafizikai élményt tulajdonít. Mint kijelenti, azt a szót „ott a mocsokban, az embertelenségben, a fasiszta éjszakában és ködben mindannyian jól megértettük. A belga, a román, a morva, a görög, az arab, a francia fiú, a magyar, a mongol: ezt értettük belőle: szabadság!”⁹ A szakasz némiképp emlékeztethet egy nagyjából ugyanebben az időszakban keletkezett olasz lágermemoár egyik jelenetére – bár sokkal patetikusabb annál. Primo Levi *Ember ez?* című könyvének *Odüsszeusz énekefejezetéről* van szó: mint ismeretes, ott is egy vers, Dante *Poklának* részlete az, amely egy pillanatra képes felülírni az auschwitzi tábor bábeli nyelvzavarának kommunikációképtelenségét, és valamiféle közös revelációval hirdeti a kultúra örök szabadságát. A Levivel való összehasonlítás azért látványos, mivel, ed-

⁹ SÁNDOR 1950. 53.

dig kissé hatásvadász módon elhallgattam, hogy Sándor Kálmán novellájában mi az a bizonyos szó, amely megtöri a foglyok magányát és megalázottságát: „Sztálin”. Ami tehát Levinél egy kulturális hagyományban való hit (ez alapján vitatkozott az olasz szerző később Jean Améry sokkal pesszimistább láger- és kultúrakoncepciójával),¹⁰ az itt a sztálini, szovjet ideológia mindenek feletti, már-már metafizikus ereje. Mi több, a novella zárata kettős csodáról, illetve megváltásról tudósít: kiderül, hogy pontosan a vers és a „szent név” elhangzása napján szabadította fel a Vörös Hadsereg Budapestet.

Karinty műve mintha valamiféle átmenetet képezne a szerző két regénye, az 1947-es *Kentaur* és az 1953-as felszabadulásmű, a *Budapesti tavasz* között. A novella főhőse mindkét könyv főszereplőjének tulajdonságait magán viseli: Ősi Iván fiatal nyelvész, a Tihanyi Apátság alapítólevelének kutatója, pontosabban évek óta annak egyetlen szavát, a „kangrez” etimológiáját vizsgálja, még akkor is, amikor Budapest ostroma miatt többedmagával kénytelen az egyetem pincéjében meghúzódni. Ősi, ahogy némiképp koncepciózus beszélő neve is utal rá, nem éppen a kor embere: életidegen, tehetetlen tudós, akiből nemcsak minden gyakorlati érzék hiányzik, hanem tudományos munkássága is teljesen haszontalan (figurája, neve és kutatási területe a *Kentaur*ból származik). Az egyetem pincéjének mikrovilága pedig gyakorlatilag kicsiben leképezi a fővárosi magyar társadalmat: Rukerc Géza történészprofesszor (némiképp Hóman Bálintra emlékeztető) figurája a jellegzetes németbarát szellemi arisztokrácia képviselője, Bencsik, a tömbparancsnok a hataloméhes megalkuvó kisember, Szentgáli (eredetileg Kepes) zsidó származású hajdani nagytőkés. Mindegyik figura a maga módján ellenszenves (és erősen sarkított), az egykori zsidó gyártulajdonos nem annyira mint üldözött, sokkal inkább mint a régi rendszer kedvezményezettje, továbbra is annak szabályai szerint játszani vágyó személy jelenik meg: kifejezetten tenyérbe mászó alak, aki lényegében csak a megvesztegetés nyelvét ismeri – ahogy valószínűleg korábban is ezt beszélte anyanyelvi szinten. A novella lényegében Ősi fejlődését ábrázolja: amint már nem tud tovább dolgozni, kénytelen észrevenni a körülötte lévő világot, és megpróbálja megérteni az események mozgatórugóit. Segítségére van ebben az óvóhely két másik lakója: egykori diáktársa, Burján Béla, valamint annak barátja, Pintér. Mindketten kommunisták és persze nem csak azok: ellenállók is, akik éjszánkánként felmennek az óvóhelyről a városba, hogy ott különböző partizán-

¹⁰ A jelenet funkciójáról Levinél és az Améryvel való vitájáról bővebben l. KISANTAL 2009. 94–101.

akciókat hajtsanak végre. Ősi lassan (bár a szöveg terjedelméhez és a figura eddigi életviteléhez képest igencsak gyorsan) ráébred, hogy nem lehet a tudomány elefántcsonttoronyába vonulva várni a háború végét, hanem konkrét tettekre van szükség: ennek jegyében a novella végén lelövi az ellenállókat feljelenteni készülő tömbparancsnokot.¹¹

Karinthy szövege meglehetősen ideologikus, figurái sematikusak, főszereplőjének fejlődéstörténete pedig némiképp alulmotivált. Két dolgot azonban fontos kiemelni a felszabadulás-irodalom szempontjából. Egyfelől a mű igyekszik széles társadalmi tablót megjeleníteni, az óvóhelyre zsúfolt szereplők abszolút nem élő figurák, hanem társadalmi- és osztályviszonyaik szócsövei. Persze ezzel nem lóg ki a korszak átlagirodalmából, sőt nagyjából azokat a stílusjegyeket mutatja, amelyek ekkoriban elvárhatóak voltak. A régi világ statikus eleme a zsidó szereplő is, akinek üldözöttsége így hangsúlytalanná válik, mintegy a korábbi rendszer „természetes” eleme lesz. A másik fontos jegy a főszereplő fejlődéstörténete. A felszabadulás-irodalom művei gyakorta alkalmazzák ezt a narratív megoldást, a főhőst mintegy az ország népének (vagy valamelyik társadalmi osztályának, illetve rétegének) képviselőjévé téve: sokszor előforduló cselekménytípus, hogy a kezdetben passzív, az eseményekből nem sokat értő főszereplő a körülötte zajló történet hatására (és gyakran közvetlen környezete, valamilyen mentorfigura befolyása révén) megváltozik és csatlakozik az ellenálláshoz.

Lényegében ugyanezt az utat járja be Karinthy 1953-as regényének, a *Budapesti tavasz*nak a főszereplője, Pintér Zoltán is. A főhős itt is passzív figuraként indul (és nem mellesleg: szintén fiatal nyelvész – akárcsak a művek szerzője), aki a főváros ostroma során átéltek hatására szintén csatlakozik az ellenállókhöz és fokozatosan kommunistává válik. A regényben a zsidó-üldözésnek erőteljesebb funkciója van, mint a hajdani novellában, ám szerepe tulajdonképpen itt is inkább csak dramaturgiai. A műben ugyanis Pintér összeismerkedik egy bujkáló zsidó lánnyal, Jutkával, egymásba szeretnek, és a lány kérését teljesítve a férfi elvisz egy csomagot egy Tatra utcai védett házba, ahol közvetlenül szembesül az itt lévő zsidók életkörülményeivel. A másik fontos jelenet Jutka halála: a nyilasok sokadmagával együtt a Dunába lövik a lányt. Előtte a fogházban még találkozik egymással a két szerelmes. A jelenet esetlegességére, véletlenszerűségére már a korabeli kritika is felfigyelt,¹² lényegében azért van rá szükség, hogy Pintér testközelből tapaszt-

¹¹ KARINTHY 1950.

¹² Vö. PÁNDI 1954a. 149.

talhassa meg Jutka sorsát, és a lány szinte az utolsó pillanatban öntudatra ébredve elmondhassa, miért lehetett zsákutca az eddigi magatartása. Mint a fiúnak a börtönben kifejti: „[...] én buta, elhittem, hogy talán mégis élve maradok, hogy elszalad minden a fejem fölött. Úgy szégyellem magam, szeretnék innen még mélyebbre bújni, elbújni előled is... Az a kis nyúl, meséltem egyszer, [...] csak pislogott a nagy kék szemével, bizakodva, csak várta, hogy mikor vágják fejbe! [...] De most már tudom, hogy bután éltem, jaj de bután... [...] El akartam bújni előlük, érted? Pedig nem bújni kellett volna [...], a torkuknak ugrani, beléharapni.”¹³ Vagyis Jutka a halála előtt pontosan megérti, és a főhősnek el is mondja, hogy a passzív áldozati sors kudarcra ítéltetett a korban.

Maga a kivégzés a következő fázis Pintér fejlődéstörténetében, a tevékeny, ellenállói magatartás vállalásának folyamatában. A főhős ennek nem szemtanúja, a gyilkosságot nem láthatjuk: a történet szerint elengedik a nyilasok a fiút, ő pedig céltalanul bókászva és a téli éjszakában eltévedve csupán a lövéseket hallja meg. Amikor a tett színhelyére ér, már nem láthat semmit, szinte nyomtalanul tűnt el szerelme a többi áldozattal együtt. Figyelemre méltó, hogy maga kivégzés láthatatlan marad, de így sokkal hatásosabb, a szöveg már-már apokaliptikus képből mutatja be a gyilkosságot és az esemény rettetetét. „A Dunán most indult a zajlás, a jégtáblák még nem torlottak meg a kőpartokon: a folyó teljes szélétében össze-összeütközve, harsongva-zengve rohantak alá. Az égen egy sárgás-zöld rakéta gyulladt ki, hideg, lassan hunyó fényével az egész várost megvilágította. Hatalmas, iszonyú-haragos volt a folyó, mint egy pikkelyes, mindent elemésztő szörny. A jég röpiült és énekelt hátán: el akarta sodorni a Lánchidat, a csipkéstornyú, sötét Országházat, a partot, az egész várost.”¹⁴ A regény két évvel későbbi, Máriaassy Félix rendezte filmadaptációjában félig mutatják meg a kivégzést: láthatjuk a menet vonulását, sorba állításukat, majd, amikor a Gábor Miklós játszotta főhős odaér, a levetett ruhák közt válogató nyilasokat, valamint a Dunában úszó ruha- és cipődarabokat (e jelenet ihlette Can Togay és Pauer Gyula 2005-ös, *Cipők a Duna-parton* címet viselő emlékművét).¹⁵ A filmben inkább a szörnyűség ábrázolhatatlansága, míg a könyvben a főhős tehetetlensége, valamint metaforikusan az egész régi világrend apokaliptikus pusztulása a domináns. Pintér történetében Jutka halála a döntő fordulat, az eddig alap-

¹³ KARINTHY 1953. 118–119.

¹⁴ Uo. 125–126.

¹⁵ Erről bővebben l. GELENCSÉR 2014.

vetően „megúszó”, Ősi Istvánhoz hasonlóan (bár nem annyira végletesen) elefántcsonttoronyba menekülő stratégiát képviselő fiatalember ezután dönt az ellenállásban való részvétel mellett.

Csakhogy a *Budapesti tavasz* első változata, az 1953-as kiadás nem ér véget a felszabadulással – ahogy a film, és ahogy a regény később megjelent verziói igen. Az első kiadás ugyanis nagyjából egyharmadnyival hosszabb a későbbiekénél, nem Budapest felszabadításáig, hanem árpilis 4-ig tart, bemutatja az új világrend kiépítésének első lépéseit és Pintér kommunistává válásának további fejleményeit. Ezzel azonban éppen Jutka halálának dramaturgiai jelentősége csökken, sőt, a továbbiakban szinte el is felejtődik, alig pár hónappal később új szerelem bontakozik ki Pintér életében. A regény harmadik (a későbbi kiadásokból tehát hiányzó) szakaszában a zsidóüldözés témája már nem is kerül elő, pontosabban csak egyszer, a rész elején, a felszabadult Budapestet bemutató egyik jelenetben. E pár sor önmagáért beszél, jól érzékelteti, a regény hogy tolja félre, teszi át a múltba a zsidókérdést, és hogyan csinál az üldözött áldozatokból kvázi-ellenállókat.

„A Vörösmarty-szobor közelében egy lesoványodott, esőkabátos férfi bajlódott kézikocsijával, amely elakadt a törmelékben. Nyilván a gettóból jött, mellén még ott volt a sárga csillag. [...] Zoltán odalépett, hátulról tolta meg a kocsit.

– Miért nem veszi már le azt a csillagot...

– Nem, uram, csak maradjon az fent – válaszolta a férfi hangosan. – Hadd lássa mindenki!

A járókelők közül többen köréjük álltak.

– Ez aztán az elvhú ember!

– Mondja apus, maga is azt hiszi, hogy az oroszok jobban szeretik, ha ott az a csillag?

– Nem, uram, nem! – mondta a kézikocsis ember. – Én ezt örökké hordani fogom. Mert én frontharcos voltam, uram, megvan a kisézüstöm, és énnálam jobb, sovénabb magyar nem volt ebben az országban. De most hordani fogom, hogy megkülönböztessen magam azoktól, akik ezt velem elkövették! Nézzen csak körül, uram, hogy mi lett Budapestből... Így pusztul el mindenki, aki a zsidót pusztítja...”¹⁶

¹⁶ KARINTHY 1953. 222–223.

A felszabadulás-művek struktúrája, ha nem is mindenben egyezik meg, de kétségkívül erőteljes hasonlóságot mutat a szocialista realizmus korabeli nagyregényeinek szerkezetével. Ez persze önmagában nem túl meglepő, hiszen a korszak ideológiája szerint ez nem az *egyik*, hanem *a* regénytípus volt, amely a kor ideológiája szerint megfelelően mutatja be a valóságot, és haladó szemléletmódot képvisel. Mégis azért fontos kiemelni, mert a felszabadulás-szövegek egy bizonyos, sajátosan magyar történelmi tapasztalatot igyekeztek hozzáigazítani a szocialista realista sémához, és bizonyos történelmi elemek miatt az alapstruktúra valamelyest átalakult. Sajátos magyar történelmi tapasztalat alatt a háború azon tényezőit értem, amelyek különböztek a szovjet mintától – például a magyar háborús szerepvállalást, a kommunista mozgalom illegalitását, tehát azt, hogy nem lehetett olyan szintű fekete-fehér (szovjet vs. német, kommunista vs. reakciós) ábrázolás, mint a Szovjetunióban, vagy mint nálunk a háború után játszódo művek esetében.

Amint a szocialista realizmusról szóló alapvető könyvében Katerine Clark kifejti, a „szocialista realista regényben a szovjet típusú »megváltás isteni terve«, illetve a történelem marxista-leninista megközelítése erőteljesen szabályozott konvenciókba sűrűsödött és egyfajta meseként jelenítődött meg. E mese főszereplője a kereső hős, aki a »tudatosságot« kutatva indul el az útjára. Útközben különböző akadályokkal szembesül, amelyek próbára teszik erejét és elszántságát, de végül sikeresen eléri célját.” Vagyis az ilyen típusú szövegek alapvetően a keresésnarratíva hagyományos irodalmi archetípusának variánsai, egy alapvető különbséggel. „Egyfelől a hős előtt valamilyen, a közösségi szférához tartozó cél lebeg. Például neki kell irányítania egy duzzasztógát építését vagy növelnie kell a termelési rátát. A másik, sokkal fontosabb célja az, hogy legbelül, saját magában megoldja a »spontaneitás« és a »tudatosság« közötti feszültség problémáját. Mivel a közösségi és a magáncélok összekapcsolódnak, a hős egyéni megoldása történelmi allegóriává válik.”¹⁷ A kereső hős legfőbb célja tehát az, hogy felülemelkedjen saját individualizmusán, és integrálódni tudjon a közösségbe. Ennek legfőbb akadályai azok a külső körülmények és belső tényezők, amelyek az egyéni boldogulás önző céljait állítják előtérbe, és ezzel megpróbálják letéríteni a helyes útról, a közösségért való tevékeny élet elsajátításától. Szerencsére nincs egyedül, a legtöbb ilyen műben segíti egy idősebb és/vagy „tudatosabb” szereplő, aki hajdan már végigjárta ezt az utat, s most magatartásával, tanácsaival támogatja a hőst, és ha kell, példát mutat neki. Mint Clark megjegyzi, a szocialista

¹⁷ CLARK 1981. 162.

realista regény legfőbb párhuzamát nem is a keresésstruktúráját átvevő számos irodalmi műfaj között kell keresni, hanem visszább léphetünk, egészen a rítusig, és tulajdonképpen a beavatási szertartások szekularizált, szocialista irodalmi megfelelői e szövegek.¹⁸

Kérdés az, hogy a felszabadulás-irodalom mennyiben feleltethető meg e struktúrájának. Nagyvonalakban mindenképp, hiszen, mint láthattuk, Karinthy mindkét szövegében ugyanez a folyamat érvényesül: a történelemtől és a közösségtől izolálódott főhős az események és tapasztaltabb mentorfigurák hatására rátalál a megfelelő életvitelre, és a néphez csatlakozva felvállalja az ellenálló magatartást. A beavatás rítus analógiája is működhet, hiszen Pintér útjának stációi a katonaságtól való megszökésen, a lógósként való bujkálásán, a Tátra utcai védett házban elvégzett küldetésen, Judit halálán, az ellenállókhoz való csatlakozáson keresztül vezet a felszabadulásig és tovább, az új rendszer létrehozásának első lépéseiig. A főhős keresése és beavatási rítusa lényegében az ország beavatása is, ahogy már korábban említettem, tulajdonképpen az egész felszabadítás-történet ritualizálható, felfogható úgy, mint az ország megváltástörténete. Ugyanennek a struktúrájának rendelődnek alá a regény mellékszereplői, akik társadalmi típusok és magatartásminták megtestesítőiként illusztrálják a háború alatti különböző lehetséges mozgástereket. Pintéren kívül a többiek alapvetően kész, statikus alakok, funkciójuk a főszereplő keresési útjának előremozdításában vagy hátráltatásában merül ki. Ebből a szempontból problémát jelenthet a zsidóüldözés történetbe integrálása, hiszen, ha belegondolunk, nehéz helyet találni a zsidóság (és a többi, nem politikai alapon megsemmisítendő embercsoport) pusztulásának ebben a szélesebb megváltástörténetben: áldozatiságuk elborzasztó ugyan, de e politikai narratívába legfeljebb annyiban illeszthető bele, amennyiben a nácizmus embertelenségét szemlélteti. Emellett szerepük túlhangsúlyozása azzal a veszéllyel is járhat (ott volna), hogy vértanúkká válnak, mártíriumuk pedig elvonja a figyelmet a politikailag aktív ellenállók, szocialista hősök tevékenységéről és hősi haláláról. Ezért fontos Jutka halála előtti vallomása, emiatt kell hangsúlyoznia az áldozati szerep kudarcát, és talán ez az oka (ti. a mártírium elkerülése) annak, hogy halála konkrétan nem jelenítődik meg a szövegben, a Duna és a part apokaliptikus képe Zoltán egyszerre gyászoló és felháborodott lelkiállapotának metaforikus kivételése marad (vagy, ha a felszabadulástörténetet a megváltásmítosz szekularizált változataként olvassuk, akkor az ország pusztulását jelképezi, amelyet hamarosan a feltámadás követ).

¹⁸ Uo. 167.

Ebből a szempontból érdemes röviden megnézni egy alig két évvel később megjelent felszabadulás-regényt, amelyben sokkal erőteljesebb szerepet kap a zsidóság problémája. Hegedűs Géza *A sötétség utolsó órái* című műve (1955) különös műfaji egyveleg: egyszerre a háború végéről és a felszabadulásról szóló történelmi regény (a metaforikus cím is erre utal), deportáltregény, pikareszk, valamint szocialista realista mű. A szöveg a már ekkor is igen termékeny Hegedűs (aki a háború alatt munkaszolgálatos volt) nagy regényfolyamának, az *Európa közepén* című gyűjteménynek az egyik darabja, és története akkor kezdődik, amikor számos felszabadulás-regény véget ér: 1945. február 12-én. A szüzsé két, Komáromban véletlenül egymáshoz sodródott férfi, a munkáscsaládból származó, ám ügyvéddé lett Erdész András, valamint az asszimilált zsidó polgári familiából jövő hajdani munkaszolgálatos Boltos Béla kalandjaira összpontosít: először halálraítéltként a siralomházban találkoznak (egyikük katonaszökevényként került oda, a másik pedig munkaszolgálatosként segített a többieknek megszökni), majd beosztják őket egy Ausztria felé tartó zsidó transzportba. Erdésznek később sikerül megszöknie, Boltos pedig koncentrációs táborba kerül, ám szerencsésen túléli az eseményeket, és nem kevés kaland során épségben hazajut.

A regényen erőteljesen érződik valamiféle szintetizáló szándék: a két eltérő társadalmi szférából érkezett főszereplő egymás mellé rendelésével és az általuk bejárt kalandsorral lehetőség mutatkozik a korabeli magyar történelem és társadalom széleskörű bemutatására. Mindezt a szöveg még azzal is erősíti, hogy nagyjából a mű felénél egy-egy fejezetben mindkét figura elmeséli korábbi élettörténetét. Mindkettejük életútja tipikus (vagy legalábbis akként ábrázolódik). Erdész munkáscsaládból származik ugyan, de apja inkább a két társadalmi osztály, munkások és tőkészek között van (vagy szeretne lenni): a gyárigazgató jobb keze, illetve, mint később kiderül, a baloldali munkások szorgos feljelentője, gyermekeit pedig kitaníttatja, hogy ők már feljebb léphessenek a társadalmi ranglétrán. Fiának története olyan keresésnarratívát alkot, amely a regény idején valahol a felénél tart: már megszakította a kapcsolatot „reakciós” családjával, belépett a Szociáldemokrata Pártba, de még nem tud parancsolni ösztöneinek és indulatainak, nem érzi át a közösségi szellemet. Ahogy önmagának megfogalmazza: „protestáns módon” marxista, azaz a tanok alapjait elsajátítva igyekszik saját útját járni. Neki is van egy mentorfigurája, Kardos Zoltán, de a cselekmény elején még inkább csak az spontán lázadásnál tart, nem jutott el a „tudatos” kommunista magatartásig.

Boltos története a zsidó asszimiláció sajátos históriája. A fiatalember nem is apjánál, hanem nagyapjánál, a hajdani negyvennyolcas honvéd Braun Áb-

rahámnál kezdi elbeszélését. A regény asszimilációképe némiképp idealizált, a nagyapának valamiféle kevert *zsidó–magyar* identitása van, amelyből az utóbbi a domináns. „Ágya fölött egy berámázott Kossuth-bankó függött” – olvashatjuk. „Péntek estéenként végigimádkozta az ősök valamennyi ilyenkor szokásos imáját, de utána mindig Petőfi verseiből olvasott fel a családjának. [...] Petőfi mellett a legkedvesebb olvasmánya a *Magyar nemzet története* volt Jókaitól, ez a regényes ábrázolás a nemzeti múltról.”¹⁹ Az unoka már teljesen magyar identitású, akit igazából meg sem érintenek a zsidóság problémái, mivel ő is valamiféle bölcsészi elefántcsonttoronyban él. Boltos „a harmincas évek elején került be a »numerus clausus« sorompójával lezárt egyetemre, mégis zsidó fiú léte csak Shakespeare *Velencei kalmárjából* vette tudomásul az antiszemitizmust”. Az egyetemen nemcsak az antiszemitizmus nem jut el hozzá, hanem a cionizmus sem igazán érinti meg, mi több, a regény főszereplőjének nézőpontja jól tükrözi a párt korabeli (azaz 1950-es évekbeli) viszonyát a cionizmushoz:²⁰ „[O]tthoni neveltetése olyan volt, hogy egész képtelenségnek tűnt a számára minden olyan igyekezet, amely kétségbe vonta az ő magyar voltát [...]. De éppen ezért tudta csakhamar felismerni, hogy milyen sok az azonosság antiszemitizmus és cionizmus között, ezért tudta később szilárdan őrizni magát mindenfajta fasiszta kísértés elől. [...] Hosszú töprengések eredményeképpen végül oda jutott, hogy a haza azonos a nemzeti kultúrával, határait a nagy lángelmék, elsősorban az érzelmeket leginkább formáló legnagyobbak – Vörösmarty, Petőfi, Arany és Ady – jelölik ki.”

A regényben tulajdonképpen nem problematizálódik a zsidó identitás kérdése, mint ahogy az sem, hogy az önmagát magyarnak valló Boltos menyinyiben tartja visszas helyzetnek a munkaszolgálatot. Az ottani szenvedések is inkább kicsinyes emberi bosszúállások vagy a tábori csendőrök műveletlen butasága miatt következnek be (egy motozás során ugyanis találnak nála egy görög nyelvű Homérosz-kötetet, amelyet a hatóságok orosz bolsevik propagandaanyagának hisznek, és rettenetesen megkínózzák miatta a fiatalembert). Mindez a történet során sem változik, mi több a regényben egy másik zsidó–magyar értelmiségi magatartástípus is feltűnik: az Ausztriába erőltetett menetben terelt rabok közt van Lábán Zsigmond költő-műfordító, aki mintha

¹⁹ HEGEDŰS 1955. 112. A regényből vett idézeteknél az oldalszámokat a továbbiakban a főszövegben zárójelben adom meg.

²⁰ A cionizmus 1948 utáni fokozatos és egyre radikálisabb felszámolásáról bővebben l. GYÓRI SZABÓ 2009. 178–204.

a totálisan életidegen, magába zárkózott intellektuális attitűd groteszk paródiája lenne. Lábán ugyanis, nemhogy zsidó, de még magyar identitással sem rendelkezik, bár magyar az anyanyelve és éppen a Niebelung-éneket fordítja, de olyannyira a német kultúra rajongója, hogy még Hitlernek is hajlandó megbocsátani, mi több, inkább a németek, mint az oroszok győzelmét várja. Halála is groteszk színezetet kap, és erősen emlékeztet Örkény későbbi, talán leghíresebb egypercesére, az *In memoriam Dr. K.H.G.*-ra (pontosabban Örkény szövege emlékeztet Hegedűsére). A történet szerint a téglagyárnál, ahol éjszakára a foglyokat elszállásolják, egy német tiszt megkérdezi, ki tud németül, mire Lábán jelentkezik. A jelenet így folytatódik:

„[A tiszt M]erev arccal nézett Lábánra. [...]

- Maga persze zsidó, azért tud németül.
- Alázatosan jelentem, germanista nyelvész vagyok.

A tiszt dermedt arcán lenéző mosoly jelent meg:

– No, akkor aligha lesz jó sáncásó. Hogy jutott eszébe erre a pályára menni?

Lábán arca felragyogott:

– A Niebelung-mondakörrel foglalkozom. Most éppen a Niebelungen-Liedet fordítom magyarra.

– Igen, igen – morgott a tiszt. Arca megint merev volt. – És a többinek mi a foglalkozása?

– Még nem igen ismerem őket, de van közöttük néhány igazi kultúrember.

Erre a német vonásai megrándultak, indulatos hangon intette le:

– Hagyjon békén a kultúrával! Van-e valaki szakember közöttük, akinek hasznát lehet venni?

És ekkor váratlanul Lábán Zsigmond magyarázó hangba csapott át. Gondosan fogalmazott szavakkal arról kezdett beszélni, hogy minden németnek büszkének kell lennie a kultúrára, ez tette naggyá a németeket. Mondott valamit Goethéről meg Kantról, de a tiszt oda se figyelt már. [...] Mikor Lábán Kant nevét mondotta, kivette a pisztolyát, aztán merev arccal azt mondta:

– Magát nem használhatjuk.

És halántékon lötte Lábánt.” (62.)

A jelentnek azonban itt egészen más konnotációja van, mint Örkénynél, hiszen nemcsak a lenézett, zsidóként aposztrofált áldozat kulturális fölényéről tanúskodik, és nem is valamiféle kihívás vagy kioktatás van benne (mint

ahogy az K. H. G. esetében értelmezhető), sokkal inkább a totálisan félreértett kontextus és az identitástévesztés groteszk tragédiája. A szöveg nem a kultúra haszontalanságát hirdeti, hiszen a két főszereplő teljes mértékben az európai görög–keresztény tradícióban mozog (főleg Boltos), ám emellett a magyarban is, és a történet során egyre jobban ráébrednek, hogy csak magasabb szintre emelve, a kommunista eszméket magukévá téve őrizhetik meg és vihetik tovább a magyarságukat.

A két főszereplő közül Boltosra helyeződik több hangsúly, Erdész nagyjából a regény felénél megszökik, és csak az utolsó jelenetben találkozhatunk vele ismét. Valószínűleg az író is érdekesebbnek tartotta a zsidó származású, de magyar identitású, művelt, a kommunista eszmékkel kacérkodó figurát, mint a „protestáns módon kommunista” munkásszármazású ügyvédfiút. Boltos megjárja a guns kircheni koncentrációs táborát, de a szenvedések tulajdonképpen semmilyen nyomot nem hagynak rajta – sem lelkiileg, sem pedig testileg. Mindössze pár bekezdés tudósít a lágerbeli életről, a történet sokkal erősebben koncentrálna a hazatérés kalandosára. Itt, rögtön a felszabadulás után az immár amerikai kézen lévő Mauthausenben ismét egy olyan jelenet következik, amelyben a főhős identitása problematizálódik. A történet szerint az éhező Boltos észrevesz két katonát a városban, akik konzervdobozokat cipelnek. Odamegy hozzájuk és angolul megszólítja őket, mire az egyik így válaszol:

„– Németnek nem adok semmit, egyetlen falat kenyéret sem, egyetlen korty vizet sem.

Boltos elnevette magát. Csak nem nézi őt az amerikánus németnek!? Udvarias hangon magyarázta:

– Nem vagyok német. Magyar vagyok.

Mire az [...] ennyit mondott:

– Magyaraknak sem adok. Aki zsidót ölt, annak én nem adok.

Boltosnak felrémlt, hogy az amerikai atyafi bizonylyan zsidó. No hát akkor hivatkozzunk hitsorszi érzelmeire. És most már mosolyogva mondotta:

– Én zsidó vagyok.

Az gyanakodva nézett rá, gondolkozott, majd így szólt:

– Imádkozzék!

Boltosék sosem voltak imádkozó emberek. Az iskolai hittanórákon tanult héber imaszövegeket soha sem tudta jól, s amit tudott, azt is nagyrészt elfelejtette. Alig emlékezett egyébire, mint a klasszikus imakezdetre, a *Sómá Jiszroél*-ra. Hát elkezdte azt mondani:

– Sömá Jiszróél Adonáj Elauhénu...

Mikor ideért, a katona megvonaglott, szája szélére kiült a megvetés.

– Neológ – mondta megbélyegző hangon. Köpött egyet, és otthagya.

Hát persze, a hitbuzgó ortodox zsidók nem úgy mondják, hogy *Adonáj Elahénu*, hanem úgy, hogy *Adanaj Elauhénü*. S úgy látszik, ez az ortodox férfiú zsidóölknek csak enivalót nem ad, de az életben maradt neológ zsidók előtt kiköp, és nyugodtan hagyná éhen veszni.” (196.)

Ismét hasonló analógiát láthatunk, mint korábban az antiszemitizmus és a cionizmus párhuzamba állításánál. Fontos, hogy az *amerikai* katona képviseli azt az elvakult szemléletmódot, amely a náci-antiszemita világképével ekvivalens struktúrájú. A szöveg ezzel lényegében két legyet üt egy csapásra. Egyfelől a kirekesztő gondolkodásmód folytonosságát tételezi a nyugati szférában – mint tudjuk, a szocialista éra nácizmusképének egyik alaptézise volt, hogy a hitleri eszmerendszer és a nyugati kapitalista világ összekapcsolható. A kor propagandaalkotásai is ezt hirdették: például a személyi kultusz idejének legnagyobb szabású háborús filmjében, a *Berlin eleste* (*Padeniye Berlina*, 1949) című alkotás nyíltan sugallta, hogy a nyugat (elsősorban az angol gyárosok) még a háború alatt is nyersanyagokkal támogatták Hitlert.²¹ A *Berlin elesté*ben egyébként egy koncentrációs tábor-jelenet is van, bár nagyon távol áll a valóságtól (a sztálini propaganda egyik leghíresebb filmjeként fennmaradt mű amúgy is igen lazán kezeli a történelmi tényeket): a Berlintől nem messze lévő lágerben a történet szerint elsősorban a Szovjetunióból elrabolt foglyok és más országok kommunistái raboskodtak. Vagyis Hegedűs regénye e kontinuitáskonceptiót erősíti. Másfelől pedig a nem asszimilálódott, ortodox zsidóság elvakultságát a náci és az antiszemita attitűddel párhuzamba állítani különös jelentőséggel bírhatott egy olyan korszakban, amely nemcsak a cionizmust, hanem a zsidó ortodoxiát is erőteljesen visszaszorította (e politika látványos lépése volt az 1950 februárjában megrendezett Izraelita Országos Gyűlés, ahol az ortodox és a neológ irányzat egybeolvadt – pontosabban az utóbbi, egyéni arculatát elvesztve egyesült az előbbivel).²²

Boltos öntudatra ébredését nem annyira a munkaszolgálat során és a koncentrációs táborban átélt szenvedések generálják, sokkal inkább az, ami előtte történt vele, illetve, amit a hazaút során átél. Következő állomásként még Mauthausenben találkozik egy afro-amerikai orvossal, aki saját kire-

²¹ A *Berlin elestét* 1950 októberében mutatták be Magyarországon.

²² A téma és a kongresszus jegyzőkönyvének alapos elemzését l. György 2016. 65–214.

kesztettségét hasonlítja össze a zsidóüldözéssel, újabb érveléssel támasztva alá a nyugati náciizmus regényben ki nem mondott, de erősen sugallt koncepcióját. A doktorról kiderül, hogy erősen vallásos, és saját sorsát még a zsidókénál is rosszabbnak tartja. Mint Boltosnak kifejti: „[K]önnyű magának, miszter Baltasz. Megmosakszik, és ezzel megint ember lesz. Én hiába mosakszom meg, ezt a fekete színt le nem mossa semmi. Én itt most százados vagyok, katonaoorvos vagyok, tisztelt ember vagyok. Azután majd hazamegyek... és ha naponta hússzor is megmosakszom, a helyem valahol az ember és az állat között van. Néger vagyok...” (201–202.) Látható, hogy az orvos (és a regény) viszonylag problémátlannak tartja a történeken, a koncentrációs táboron való túllépést: vége van, könnyen lemosható a múlt. Emellett az elmondottakból Boltos rögtön megérti a vallásosság „hamis tudatának” jelentőségét, és rájön, hogy „aki itt az életben önhibáján kívül megvetett, és közben olyan körülmények közt él, hogy nem találhatott el a kommunistákhoz, tehát nem látja a társadalmi igazságtalanságok megoldásának lehetőségét, az nem tehet egyebet, mint hogy e világon kívül reméli az elégtételt.” (202.)

A főszereplő hazatérése során újabb és újabb emberekkel találkozik, friss tapasztalatokkal szembesül, amelyek egyre közelebb viszik a teljes tudatossághoz és a kommunista embereszmény elsajátításához. E találkozások, párbeszéddek és Boltos hozzájuk kapcsolódó elmékedései egyre didaktikusabbak. A figurák eddig is jórészt csak bizonyos eszmék, életpályák típusait testesítették meg, ám itt, a regény utolsó harmadánál már a korábbiaknál is egyértelműbb, hogy a főszereplő útja szimbolikus út, amelynek során konkrétan és átvitt értelemben is *hazatalál*. Így utazása közben találkozik egy bujkáló magyar tiszttel, aki évtizedekig mindent megtett azért, hogy titkolja: nagyszülői ágon maga is zsidó származású. Míg e figura a léha dzsentrik tipikus példája, egy következő útitárs a népi szárny (kissé leegyszerűsített) képviselője: egy hajdani néprajz szakos egyetemista, aki a parasztságban látja a nemzet jövőjét, és a földosztást tartja a legfontosabb teendőnek. Legfontosabb talán Boltosnak az orosz tiszttel való találkozása és beszélgetése, aki civilben szintén bölcsész, a francia irodalom kutatója, de mégis nagyon messze áll a Boltos (és részben Erdész) képviselte passzivitástól: a szovjet férfi felvállalta a harcot, feladta egyéni vágyait és terveit, hogy a párt irányítása alatt legyen részt a küzdelemben.

A szöveg tehát annyiban hasonlít a klasszikus szocialista realista regény struktúrájához, hogy itt is a spontaneitás, a világtól való elzárkózás legyőzése és egy tudatos szféra elsajátítása a cél. A regény azonban nem annyira keresésnarratíva vagy beavatási szertartás szerkezetű, inkább *Bildungsroman*ra

emlékeztet: a két főszereplő életpályája a magyar értelmiség két lehetséges útját testesíti meg, amelyek a regény szüzséjében hasonló pozícióból indulnak (egyikük munkás-értelmiségi, a másikuk pedig asszimilálódott zsidó), ugyanazon a köztes állomáson (a munkaszolgálaton, az erőltetett meneten, valamint egyiküknek a koncentrációs táboron) kell végigmenniük, és ugyanoda is tart: a regény végére mindketten hazaérnek. A történet utolsó mondatai jól érzékeltetik a korszak felszabadulás-koncepcióját: egyszerre jelenítik meg egy korszak zárlatát és egy új periódus nyitányát. Erdész szerint ugyanis:

„–Annyi bizonyos, hogy ami volt, az befejeződött. Mintha bevégeztünk volna egy regényt.

Erre Boltos Béla ajkán megjelent a mosoly:

– Nem, Bandi, ez nem regényvég. Amit eddig éltünk, amit eddig tudtunk csak olyan, mint az előzetes tudnivalók egy regényhez. Ez nem a vége, hanem kezdete a regénynek.” (278.)

Mint látható, a vizsgált szövegeknél kisebb-nagyobb mértékben megjelennek azok az elemek, amelyeket később a holokausztirodalom jellegzetes tematikus jegyeiként szokás aposztrofálni. Még Karinthy Ferenc szövegeiben is szerepet kap a zsidóüldözés, Hegedűs regényének egyik szála pedig egy, igaz, némiképp sarkított és idealizált zsidó életpályát mutat be. A tömeggyilkosságok, a munkaszolgálatos és lágerbeli szenvedések megjelennek ugyan e művekben, de funkciójuk egyértelműen a szövegek felszabadulás-koncepciója alá rendelődik. A zsidóüldözés csak annyiban válik itt problémává, amennyiben az beilleszthető a szélesebb felszabadulás-narratívába. A zsidóság itt a szó mindkét értelmében vett áldozatként jelenik meg. Egyfelől tehetetlen áldozatok, akik – mint ahogy Jutka kritikája hirdeti a *Budapest tavaszban* – nem jutottak el a hamis ideológiával való tudatos szembenézés és az ellenállás szintjére, és emiatt életükkel fizetnek. Másrészt sorsuk annyiban nem hiábavaló áldozat, hogy példát mutat, még ha negatív példát is. Szemlélteti a náciizmus embertelenségét, valamint azt, hogy a vele szembeni passzivitás szó szerint halálra ítéltetett.

Az idő előrehaladtával a korszakban furcsa módon egyre több lágerszöveggel és a témáról szóló művel találkozunk. Nemcsak magyar kötetekkel, hanem külföldi művek fordításaival is. Például már 1955-ben megjelent magyarul Robert Merle *Mesterségem a halál* című könyve, Rudolf Höss (a regényben Rudolf Lang) az auschwitzi koncentrációs tábor parancsnokának fiktív önéletrajza. 1958-as a cseh Ota Kraus és Erich Kulka közös kötete, a

Halálgyár, amelyet három év múlva a mű „folytatása” az *Éjszaka és köd* követt (mi több, 1958 áprilisában a két cseh – illetve csehszlovák – szerző Magyarországra is látogatott, és részt vett a Partizánszövetség, valamint az Országos Béketanács rendezvényein).²³ 1959-ben látott napvilágot Betlen Oszkár könyve, az *Élet a halál földjén*, a szerző Auschwitz-émlékirata, pontosabban az auschwitzi kommunista ellenállás története. Betlen könyve paradigmaticus mű, egy bizonyos fajta (mondjuk így: hivatalos) lágerszemlélet és -narratíva tipikus darabja – nem véletlen, hogy a következő évtizedekben még kétszer kiadták (előbb 1969-ben, majd 1980-ban). Annyiban is valószínűsíthető, hogy az emlékirat a „hivatalos” Auschwitz-narratívát tükrözi, mivel szerzője ebben az időszakban politikailag igen erőteljesen képviselte az MSZMP álláspontját – egyik szerkesztője és szerzője volt például az 1956-os eseményekről szóló *Fehér könyvnek*, azaz az *Ellenforradalom Magyarországon 1956* című munkának.

Betlen könyve radikálisan közvetít egy átpolitizált légertapasztalatot. Az *Élet a halál földjén* metaforikus címe önmagában is árulkodó: a szöveg arról szól, hogyan hoztak létre Auschwitzban illegális kommunista mozgalmat, miként próbáltak meg (nem mindig, de sokszor sikerrel) embereket menteni a koncentrációs táborban, valamint szabotálni az ott folyó munkát. Vagyis röviden arról, hogy igenis volt élet a halál földjén, ezt az életet pedig a kommunista mozgalom biztosította és jelentette. Ebből a szempontból tulajdonképpen a koncentrációs tábor világa nem annyira *minőségi*, mint inkább *fokozati* különbséget mutat a kinti, Horthy-féle fasiszta-feudális vagy a nyugati kapitalista világhoz képest. Jól érzett rá a mű korabeli kritikusa, Gergely Sándor, hogy az *Élet a halál földjén* alapvetően „nem a koncentrációs táborok könyve”. Érdemes talán idézni a kritikát, mert érvelése, retorikája szemléletesen megmutatja, mi jellemző a korszak „hivatalos” légerábrázolására.

„A negyvenes évek elején napról napra tehervonat-szerelvények tucatja hordta a világ minden tájáról az újkori kannibalizmus – a náci-fasizmus – rabjait a koncentrációs táborokba. A foglyok egy része a náci értékelmélete szerint elpusztítani való másodrendű népekből került ki. A másik része a náciizmus harcos ellensége volt, aki ellen világméretben vezetett irtó hadjáratot a magát felsőbbrendű emberfajtának hirdető nemzetközi alvilág.” Talán már szükségtelen kiemelni, hogy a párhuzamba állítás (másodrendű népek és ellenállók) itt is alig burkolt relativizmus, ahol még e nációk nevei sincsenek kimondva, szerepük az antifasiszták mellett legfeljebb kontraszt-

²³ A *Népszava* tudósítása: 1958. április 12, 2.

anyagként, áldozati létükben van. A szöveg a lágerélet ismertetésénél tovább erősíti a két csoport különbségét és a kommunisták szerepét: „a fogoly, aki már leeresztette fejét a piszkos földre, és készült a halálra, mert meg akart halni, váratlanul egészen valószerűtlennek tűnő jelenségeket észlelt. Hallotta, hogy *valaki* lefogta a bűnöző tisztos halálos ütésre lendülő karját. Aztán: *valaki* kötszert hozott neki, a fogolynak, és bekötözte vele üszkösödő lábát. [...] Aztán: *valaki* eltüntette a gázkamrába utaló törzslapját, és leszedte a halálba indított élő csontvázzakományt szállító szekérről. [...] *Valaki*: a kommunista párt. S a halálba készülő rab eleinte tétován, utóbb egyre erőteljesebben ennek a megfoghatatlannak, ennek a Valakinek [...] a védelme alá helyezte magát.” Vagyis Auschwitzban ugyanaz történt, mint egyébként, csak szörnyűbben, látványosabban. „Mindenki tette a dolgát”, játszotta a rá kirótt történelmi szerepet: a nácik a tőkéséhez méltóan kizsákmányoltak és pusztítottak, az elnyomott, öntudatra nem ébredt munkásság funkcióját betöltő áldozatok, a „másodrendű népek” beletörődtek sorsukba, mígnem valakik, a kommunisták megvédték, felrázták és harcra buzdították őket. Ez a magyarázata annak, hogy az *Élet a halál földjén* miért nem a koncentrációs táborok könyve: mivel Gergely szerint „ez a megrendítő s felemelő mű a pártnak állít emléket”.²⁴

Ebből a szempontból tehát a koncentrációs tábor nemcsak a nácizmus-kapitalizmus szükségszerű végpontja, hanem a társadalom működésének végletes tükre is. A láger „természetes”, legalábbis a korábbi társadalmi rendszer működésének egyenes következménye. Nincs a történelmen kívül, nem megmagyarázhatatlan, nem felfoghatatlan és nem ábrázolhatatlan. A történelem szükségszerű része, ahogy pusztulása és a felszabadulás is az. Első pillantásra úgy tűnik, mintha nem járnánk annyira messze a holokauszt radikális értelmezőinek, Borowskinak, Kertésznek az álláspontjától. Ez az értelmezés azonban egészen más, hiszen nem az európai kultúrát, hanem a kapitalizmust teszi a lágervilág felelőssévé, és e narratíva szerint a nácizmus nyugaton tovább él, új koncentrációs táborok épülnek, s csak a világforradalom, a kommunizmus teljes megdöntése jelenthet végső megoldást. Nemcsak azért hiányoztak a zsidók, romák, homoszexuálisok, jehovisták

²⁴ GERGELY 1959. 4 (kiemelések az eredetiben). Maga Betlen is így zárja könyvét: „[E]bben a könyvben nem a koncentrációs táborok életét, nem a szenvedéseket, a gyötrelmeket akartam feleleveníteni. Ezekről csak annyit írok, amennyivel érzékeltethetem, milyen körülmények között, milyen viszonyok között éltek a tábor kommunistái és tudtak mégis emberek, kommunisták maradni.” BETLEN 1980. 329.

ebből az elbeszélésből, mert a korszak uralkodó politikája különböző módokon ugyan, de (finoman fogalmazva) ambivalensen viszonyult ezekhez a népcsoportokhoz, identitásokhoz, vallásokhoz. Nem értek bele, legalábbis önmagukban, „felsőbb” történelmi szerepüktől megfosztva, pusztá zsidóságukban, roma létükben, másságukban nem. Az áldozati szerepet kapták, a passzív, öntudatra nem ébredt kizsákmányolt, elpusztítandó áldozatokét. Nem arról volt szó tehát, hogy a korszakban egyáltalán nem beszéltek a témáról, hanem a témáról való (kétségkívül szórványos) beszéden keresztül a rendszer lényegében saját történetét, világmagyarázó narratíváját mondta újra és újra el.

Rövidítések

- BETLEN 1980   BETLEN Oszkár: *Élet a halál földjén*. Harmadik Kiadás. Bp., 1980.
- CLARK 1981   CLARK, Katerine: *The Soviet Novel. History as Ritual*. Chocago–London, 1981.
- GELENCSÉR 2014   GELENCSÉR Gábor: Láthatatlan történet. Magyar film és a holokauszt. *Filmvilág*, (2014): 10. (http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=11921 (utolsó megnyitás: 2018. február 12.))
- GERGELY 1959   GERGELY Sándor: *Élet a halál földjén*. *Népszava*, 1959. szeptember 6. 4.
- GYÖRGY 2016   GYÖRGY Péter: *Az ismeretlen nyelv. A hatalom színrevitele*. Bp., 2016.
- GYŐRI SZABÓ2009   GYŐRI SZABÓ Róbert: *A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Bp., 2009.
- HEGEDŰS 1955   HEGEDŰS Géza: *A sötétség utolsó órái*. Bp., 1955.
- KARINTHY 1950   KARINTHY Ferenc: *Szabadság*. In: *Felszabadult ország. Magyar írók válogatott elbeszélései*. Bp., 1950, 19–45.
- KARINTHY1953   KARINTHY Ferenc: *Budapesti tavasz*. Bp., 1953.
- KISANTAL 2009   KISANTAL Tamás: *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokauszt művészetében*. Bp., 2009.
- KISANTAL 2016   KISANTAL Tamás: *Holokausztirodalom Magyarországon. Módszertani megjegyzések egy magyar holokausztirodalom-történethez*. *Aetas* 31. (2016): 4, 116–134.
- LUKÁCS 1977   LUKÁCS György: *A történelmi regény*. Bp., 1977.

- PÁNDI 1954a PÁNDI Pál: Karinthy Ferenc: Budapesti tavasz. In: Uő: Viták és kritikák. Bp., 1954. 143–155.
- PÁNDI 1954b PÁNDI Pál: A felszabadulás ábrázolása regényeinkben. In: Uő: Viták és kritikák. Bp., 1954. 156–170.
- SÁNDOR 1950 SÁNDOR Kálmán: A 129.913-as fogoly meséli. In: Felszabadult ország. Magyar írók válogatott elbeszélései. Bp., 1950, 50–53.
- ZOMBORY 2014 ZOMBORY Máté: Magyar Golgota. Politikai közösség és múltreprezentáció 1945 után. *Szociológiai Szemle* (2014): 1. 66–88

VENYERCSÁN DÁVID

„Tudom, erről nem illik beszélni...”

*A magyarországi holokauszt megjelenése
az 1960-as évek magyar filmjeiben*

„I know it's not nice to hear it...” – The Appearance of the Holocaust in
Hungarian Films of the 1960s

In my paper, I present the main portraying methods of the events of the Holocaust in our country through some Hungarian movies, which came out in the 1960s. My main question is how this subject appeared in the Hungarian movie industry, and how did these works relate to the „tabooification” which originated from the CCPR, therefore what kind of representational strategies were available to the creators. I will analyze the movies *Párbeszéd* (1964) made by János Herskó, *Apa* (1966) by István Szabó and *Utószezon* (1966) created by Zoltán Fábri more closely, as in my opinion, they present the aforementioned, constantly changing representational chain in a distinct manner, though I will shortly touch upon movies which came out after the war, and which present the events of the disaster era.

Keywords: 20th century Hungarian film, film history, '60s, holocaust, Kádár era

*

Bevezetés

Schein Gábor Jeles András *Senkiföldje* (1993) című filmjével kapcsolatban írja, hogy a holokauszt emlékezetét „[...] évtizedeken keresztül paradox módon sokkal inkább hordozta a felejtés, az elhallgatás, a némaság, mint azok a szelektív elbeszélések, amelyeket a hatvanas és a hetvenes évek megalkot-

tak”.¹ Ha eltekintünk a korabeli és jelenkori emlékezetpolitikától, felmerülhet a kérdés, hogy vajon Schein milyen „szelektív” elbeszélésekről ír a hatvanas, hetvenes évekkel kapcsolatban. Ha még közelebről kívánjuk megvilágítani a kérdéskört, akkor arra kell rákérdeznünk, hogy milyen (kultur)politikai közeg hozta létre ezeket a „darabos” elbeszéléseket a hatvanas évekbeli Magyarországon. Dolgozatomban azt kívánom vizsgálni, hogy a magyarországi vészorszakot bemutató, és a holokauszt eseményeit (részben) érintő filmek milyen reprezentációs stratégiák mentén jöttek létre és alakultak át az évtized végére, azaz, hogy a hazai filmgyártás hogyan dolgozta fel a vészorszak zsidók ellen elkövetett népirtásának fejezetét. A hatvanas éveket nem csupán politikai, de filmtörténeti szempontból is egyfajta „átmeneti” korszaknak tekinthetjük: a sematizmus évei után, a forradalom előtt megindult az átszerveződés, amelyet 1956 és az azt követő megtorlások ugyan lelassítottak, a kádári konszolidáció során a reformok éreztették hatásukat, amelyet mind a Központi Dramaturgia felszámolása, mind pedig a cenzori hivatal és az újfajta stúdiórendszer felállítása is igazolt. Ezzel párhuzamosan megindult a közelmúlt feltárása: „Hazugságok nélkül, őszintén beszélni – amennyire a cenzurális kereket lehetővé teszik – a félműről és a történelmi időkről, véghezvinni azt a nemzeti és nemzedéki önvizsgálatot, amelyet korábban mindig elmulasztottak [...]”.² Ebben az időben egyre többször előkerül – 1956 és a rákosi korszak kritikáján kívül –, a vészorszak eddig feltáratlan vagy kevésbé bemutatott szegmenseinek az ábrázolása. Azonban a magyarországi holokauszt témája szigorú korlátok közé került még ebben, a korábbi időszakok felől nézve, szabadabb rendszerben is, amelynek legfőbb oka a Szovjetunióból eredő és részben átvett „tabusítás”. Dolgozatomban a hatvanas évekbeli filmgyártás és holokausztábrázolásbeli módozatok feltárása előtt szeretnék néhány aspektust röviden értekezni a Szovjetunióból eredő hazai szovjetizálás rendszeréről, amely már közvetlenül a háború lezárása után megágyazott a későbbi szocialista rezsimek korlátozott holokausztábrázolásának. Ebből adódóan tanulmányom két fő részre bontható: először röviden szeretném bemutatni azokat a szovjet holokauszttal kapcsolatos reprezentációsstratégiákat, amelyek 1948 után részben átkerültek hazánkba, majd ennek a hozományaként meghatározták az elkövetkezendő évtizedek filmtermését. A második részben Herskó János *Párbeszéd* (1963), Szabó István *Apa* (1966) és Fábri Zoltán *Utószézon* (1967) című filmjeinek segítségével teszek

¹ SCHEIN 2004.

² KELECSÉNYI 2010.

kísérletet egy, a magyarországi „vészkorszakfilmek” ábrázolásmódozatait bemutató reprezentációslánc felállítására, amelynek kezdőpontja a holokauszt és 1956 összekapcsolása (*Párbeszéd*), összekötője a holokauszt feldolgozatlanságának jelenkori bemutatása (*Apa*), és végpontja a holokauszt (stilizált) reprezentációja (*Utószezon*). A tanulmány végén pedig röviden kitekintek a későbbi ábrázolástechnikákra – ez egy jövőbeli kutatást alapozhat meg, amelynek tárgya az imént felvázolt láncolat folytatása a hetvenes-, illetve a rendszerváltozást megelőző és követő években.

A náci népirtás kérdésköre és hazai szovjetizálása

Krausz Tamás *Antiszemizmus – holokauszt – államszocializmus* című munkájában több fejezetben is foglalkozik a Szovjetunió területén lezajlott zsidó népirtásokkal. A Barbarossa hadművelt során a németek által elfoglalt szovjet területeken szinte azonnal megkezdődött a helyi zsidóság összeírása, deportálása vagy helyi likvidálása. A pártvezetés kezdetben helyi és nemzetközi szinten is felháborodva fogadta a népirtást, kiemelve a zsidóságot, mint a német rémuralom áldozatait. Habár a szovjet pártvezetés nemzetközi viszonylatban továbbra is felhívta a figyelmet a zsidóságot ért atrocitásokra, Molotov már 1942 áprilisától kezdve látványosan kihagyta beszédeiből a zsidóságot, és az őket ért támadásokra úgy hivatkozott, mint „a békés szovjet polgárok” elleni akciókra, amelyek felelőse a náci Németország. Ennek az átalakulásnak számos oka volt, ám a legfontosabbak a helyi antiszemita hangulat megléte, illetve a szovjet társadalmi egység fenntartásának igénye. A háború során a német propaganda igen hatásosan működött az elfoglalt és az azokat környező szovjet területeken, így az országban jelenlévő antiszemita felhangok egyre erősödtek. Ennek az említett propagandagépezet mellett fontos szerepe volt az összefüggő területek közötti kommunikációs csatornák részleges vagy teljes hiányának. Éppen ezért a pártvezetés célja az volt, hogy a népirtások eltussolásával visszaso- rítsák a zsidó áldozatiságot és a szovjet népet mint egységesen szenvedő homogén réteget tüntessék fel.³

³ Krausz szerint ekkoriban az elzárt területeken gyakran hivatkoztak arra, hogy míg mindenki háborúzik a németekkel, addig a zsidóság igyekszik kibújni a katonaság alól, illetve az őket ért atrocitások elvonják a figyelmet az ország lakosságának nagyobb részéről. Krausz ezeket (a mai napig is elterjedt) tévhiteket statisztikai adatokkal igyekszik cáfolni. KRAUSZ 2004.

A háború után a pártvezetés tovább folytatta a zsidóságot ért atrocitások eltussolását és megindult a holokauszt eseményeinek „tabusítása”. Megjelent az ún. „apparátus-antiszemitizmus”, amely során félreállították a zsidó kádereket, mondván a pártvezetésben „felülreprezentáltak”. Ezzel párhuzamosan a háború alatt létrehozott Zsidó Antifasiszta Bizottság túl nagy autonómiát szerzett, amelyet Sztálin érthető okok miatt minél gyorsabban el akart fojtani. Ennek hozományaként a bizottságot 1948-ban felszámolták, vezetőit pedig félreállították a politikai színtérről. Ezt a folyamatot nagyban felgyorsította és determinálta a külpolitikai helyzet is: a szovjet–izraeli konfliktus és az abból (részben) fakadó hidegháború rányomta a bélyegét a helyi zsidóságot érintő népiértékelések feldolgozhatóságára. A Szovjetunió ezek után folytatta a már a háború során megkezdett kollektív áldozat szerepkörének terjesztését, amelynek lényege, hogy a vézskorszakot minden társadalmi réteg megszenvedte, nem lehet egy csoportot sem kitüntetett szerepbe helyezni. Ezzel a lépéssel a pártvezetés két problémát is orvosolni akart: egyrészt visszaszorította az antiszemita hangulatot, hiszen a zsidóság áldozatszerepét „megszüntette”; másrészt pedig látszólag képes volt felállítani egy homogén társadalmi egységet, amelynek legnagyobb ellensége a náci Németország, illetve az USA.

Ebből élesen kivehető, hogy a Szovjetunió milyen (kultúr)politikát folytatott a holokauszttal kapcsolatban, amelyet részben igyekezett a későbbi szocialista országokra is áthagyományozni. Scheibner Tamás *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása – A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953* című kötetének bevezetőjében a magyarországi szovjetizálás folyamatát járja körül és rávilágít arra, hogy bár valószínűleg Sztálin célja valójában az volt, hogy a háború lezárása után a szovjet mintát kiterjeszse a szocialista országokra, ez nem ment zökkenőmentesen, és nem beszélhetünk egy egységes szovjetizálási folyamatról. Scheibner szerint „[...]a szovjetizálás kivitelezésének módja, üteme egyáltalán nem volt magától értetődő azok számára sem, akik úgy vélték, közreműködnek a folyamatban”.⁴ Habár az tény, hogy a pártvezetés a szovjet minta minél gyorsabb áttemelését tűzte ki célul, már magában a Szovjetunióban sem volt egységes ideológiai háttere a rendszernek, arról nem is beszélve, hogy a „célországok” egymástól gyökeresen eltérő politikai, kulturális berendezkedésekkel rendelkeztek, így a minta átvétele sehol sem ment hasonló ütemben, s szellemben. Scheiber véleménye szerint habár a magyarországi szovjetizálás egy előre eltervezett, szovjet káderek által meghatározott, de magyarországi kommunisták irányí-

4 SCHEIBNER 2014. 18.

tása alá kerülő folyamat volt, az ország belső hatalmi viszályait, érdekütközéseit képtelen volt megkerülni, így nem beszélhetünk egy lineáris, minden jellegzetességet átvevő mintaátvételtől.

Ha a hazai holokauszt tematizálását közelebbről megnézzük, láthatjuk, hogy Magyarországon ebben a tekintetben (sem) beszélhetünk a szovjet minta teljes átvételéről. Míg a Szovjetunióban a zsidók elleni népirtást feldolgozó *A fekete könyv* című dokumentumot több évtizedre betiltották (oroszl nyelven végül csak 1993-ban jelenthetett meg), addig Kisantal Tamás *Holokausztirodalom Magyarországon – Módszertani megjegyzések egy magyar holokausztirodalom-történethez* című munkájában Geyer Arthúr bibliográfiájára hivatkozva rámutat, hogy Magyarországon 1945 és 1948 között több mint kétszáz kötet jelent meg a zsidóüldözésekkel kapcsolatban.⁵ Habár ez a szám 1948 után drasztikusan csökkent, látható, hogy a szovjetizálás a holokauszt témáját a háborút követő néhány évben érintetlenül hagyta, míg például a politikai rendőrség kommunista felügyelet alá került 1945 után. Ennek ellenére az 1948-as „fordulat” után a zsidó népirtások témája a szovjet minta alapján a korábbi évekhez képest visszaszorult, korlátozódott és megkezdődött a kollektív szenvedéstörténet felállítása, amelybe a hazai zsidóság sorsa is betagozódott. Ezt bizonyítja a vészorszak után készült első nagyszabású filmünk, a Radványi Géza által rendezett *Valahol Európában* (1947), amit a Kommunista Párt birtokában lévő Mafirt gyártott. Igazi presztizsfilmről beszélhetünk, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a Művészeti Tanács „I. osztályú művészi produkciónak minősítette s külföldrevitelét is javasolta”⁶, a Kossuth Népe szerzője pedig megjegyzi, hogy a film bemutatásával „az új magyar filmgyártás megindult”.⁷ A film részletesebb elemzése nélkül arra kívánok rávilágítani, hogy már Radványi alkotása is alkalmazta a kollektív áldozat szerepkörét, hiszen filmje elején a különböző társadalmi rétegből⁸ érkező gyerekek bemutatásakor a marhavagonról leugró kisfiú is beolvad a csoportba, ami így egységbe verődve veszi fel a harcot a falu rettegett nyilasvezérével. A *Valahol Európában* tehát értelmezhető úgy, mint a második világháború után összeomló magyar filmgyártás egyik első, erőteljes próbálkozása az újraindulásra, ami már a

⁵ KISANTAL 2016a.

⁶ A Művészeti Tanács hírei. *Magyar Művészet*, 15. (1948): 2. 92.

⁷ SZEBENYI Sándor: Érdekes kísérlet – a Mafirt első játékfilmje. *Kossuth Népe*, 3. (1947): 161.

⁸ A deportálásból megszökö kisfiú mellett többek között találhatunk árva házból kibombázott kamaszokat, a családját elvesztő parasztyereket és jómódú zsidó lányt is.

filmgyártás 1948-as államosítása előtt átvette a Szovjetunióból érkező holokausztábrázolással kapcsolatos stratégiákat.⁹

Itt nem teszek kísérletet arra, hogy felvázoljam a holokauszt hazai ábrázolásváltozatait, csupán néhány példán keresztül kívánom szemléltetni, hogy milyen reprezentációs módok jelentek meg a háború után a hatvanas évek elejéig a hazai filmgyártásban, felvázolva azokat a fogásokat, amelyek fokozatosan átalakultak és alkalmazkodtak a Szovjetunióhoz hasonló (kultúr)politikai stratégiákhoz. Ez a módszer véleményem szerint egyszerre mutatja meg, hogy milyen módon kapcsolódik és tér el a hazai filmgyártás a szovjet holokausztrepresentációtól.

Mindezek előtt azonban fontos megjegyezni, hogy a kort, amelyet igyekszem röviden lefedni, még nem ismerhette sem a holokausztdiskurzus. Ugyanez igaz a mai napig dinamikusan változó diskurzushoz kapcsolódó egyéb fogalmakra, de még magára a holokauszt szóra is.¹⁰ Így tehát hiába birtoklom az utólagosan kialakult terminológia és az ahhoz kapcsolódó jelenségek egy részét, a korszak filmterméséhez és (kultúr)politikai berendezkedéséhez nem kapcsolhatók ezek a fogalmak. Az pedig, hogy a később tárgyalt filmekben megjelenik a zsidóüldöztetés néhány mára már közismert eseménye, nem jelenti azt, hogy ezeknek az alkotásoknak központi témája lenne a holokauszt, még akkor sem, ha egyébként a vézskorszak eseményei ténylegesen azok. Éppen ezért, habár tanulmányomban a második világháború alatt lezajlott zsidó népiirtás eseményeinek ábrázolásmódjait tárom fel az 1950-es és 1960-as évek hazai filmtermésének egy részében, ezen alkotások többsége nem tekinthető – az amúgy is nagyon nehezen definiálható és kérdéses „műfaji besorolású” – holokausztfilmnek.

Az úgynevezett „átmeneti korszakban”, vagy az „újhullám előzményének”¹¹ nevezett időszakban (1957–1962) két filmet érdemes említeni, amik pontosan bemutatják a pártvezetés ábrázoláspolitikáját a holokauszttal kapcsolatban. Ezek közül az első Keleti Márton *Fel a fejjel* (1954) című filmje,

⁹ Fontos megjegyezni, hogy Magyarországhoz részben hasonló Lengyelországban már 1947-ben megjelent a táborok belső világát bemutató, egykori rabok által rendezett és eljátszott *Az utolsó állomás*, ami Hanno Loewy szerint létrehozott egy „képi hagyományt” Auschwitz-cal kapcsolatban. Ezt jóval később készülő filmek sorra átvették, köztük pl. Spielberg *Schindler listája* is. (Loewy tanulmánya az alábbi linken megtalálható: <http://hae.hu/loewy.doc>; utolsó megnyitás: 2018. január 28.)

¹⁰ A holokauszt kifejezés az 1978 és 1979 között sugárzott *Holocaust* című tévésorozat után terjedt el a közbeszédben.

¹¹ GELENCSÉR 2017. 73.

amelynek első fele a vészkorszak utolsó időszakában játszódik, míg második szakasza a háború utáni „fordulat”-ot követően. A film főszereplője Peti, aki különböző ügyeskedésekkel igyekszik kibújni a katonai szolgálat alól és cirkuszi bohócként próbál átszökni Németországba. A helyi nyilasokat kijátszva találkozik össze Annuáskával és egy kislíúval. A nő és gyámoltja szintén a nyilasok elől igyekszik megszökni, mint utólag kiderül, a fiút zsidósága miatt akarja deportálni a határmenti falu korlátozott és szándékosan túlzóan ábrázolt nyilas parancsnoka. Részletesebb elemzés helyett csupán egyetlen jelenet bemutatásával kívánok rávilágítani a fent említett kollektív áldozatiság megjelenésére a filmben. Első találkozásuk során, miután sikeresen lerázták az esetlen nyilas csoportot, Peti érdeklődni kezd Annuskától, hogy mégis miért menekülnek, hiszen a fiú nem hadba állítható. Ekkor a nő némán, drámai zene kíséretében elhúzza a kislíú kabátját, ami alól előbukkan az ismert sárga csillag. Peti először döbbenten veszi észre, majd szó nélkül, dühös mozdulattal letépi a fiú kabátjáról. Láthatjuk, hogy a letépés aktusa második szinten is szimbolizálja a csillagot (eredetileg a csillag viselője zsidóságának szimbóluma), amivel így a kislíú egy kollektív társadalmi közegbe kerül, amelynek egyik oldalán az ártatlan üldözöttek állnak, másikon a karikatúraszerűen viselkedő nyilasok. Sem a jelenet előtt, sem utána nem jelenik meg a kislíú származása explicit módon, csupán sejtelmes utalások formájában („Hol van apukád és anyukád? – Elutaztak”). Ebből látszik, hogy habár Keleti filmjében áttételesen megjelenik a holokauszt eseménye (pl. a film nyitójelenete, a sárga csillag letépése stb.), de a film első narratív szála (menekülés a nyilasok elől) egy kollektív áldozati csoport és az őket üldöző nemzetszocialista ellenség macska-egér harcában jelenik meg, amely során az alapvetően heterogén csoport a menekülés miatt homogénné, válik és végül győzedelmeskedik a korlátozott, csetlőbotló ellenség felett.

A másik 1950-es évekbeli film, amely említést érdemel, Máriássy Félix *Budapesti tavasza* (1955), amely az azonos című Karinthy Ferenc regényen alapul. A „felszabadítás” tizedik évfordulójára rendelt film egyik kulcsjelenetében megjelenik a budapesti zsidók kivégzése, amely azóta a holokauszt-ábrázolás „representatív darabjává” vált.¹² A jelenetben a főhős, Zoltán szerelmét, Juditot keresi, miután a nyilasok elhurcolják közös zárkájukból. A párhuzamos montázs során a reménytelenül siető férfit és a kivégzéshez elhurcolt nőt láthatjuk, ám magát a kivégzést nem, csupán a végeredményt: a parton maradt cipőket, illetve a vízben úszkáló ruhákat. Ezután Zoltán re-

¹² GELENCSEK 2014.

ménytelenül belesétál a ködbe. Gelencsér Gábor értelmezése szerint a jelenet egyfajta dramaturgiai csúcspontként szolgál, amely során Zoltán végre paszszív bujkálóból aktív harcosná válik és szerelme elvesztése miatt szembeszáll a helyi nyilasokkal, aminek következtében már hősként várhatja a várost felszabadító Vörös Hadsereget. Láthatjuk tehát, hogy Judit kivégzése a „drámai csúcspontot és a fordulatot jelenti”¹³, ám ezen kívül látványosan összecseng a vészkorszak alatt lezajlott zsidó népiértások korabeli ábrázoláspolitikájával. „[...] [A] zsidók egymás utáni lemészárlását, nem láthatjuk. Nem azért, mert golyó általi halálról van szó, hanem azért, mert ez a *magyar holokauszt* része, s mint ilyen, közvetlenül ábrázolhatatlan [kiemelés: Gelencsér].”¹⁴ Gelencsér később még jobban kihangsúlyozza a film politikai fennhangját: „Érdeemes mindennek a társadalmi jelentésére ismét emlékeztetni: magyar holokauszt-ról van szó, amikor is magyar nyilasok lőnek a Dunába magyar zsidókat.”¹⁵ Ebből, és a film alapjául szolgáló Karinthy-szöveg újradakadásának történetéből¹⁶ is látszik, hogy ebben az esetben a zsidók kivégzésének reprezentációs hiánya egyrészt dramaturgiai fogásként jelenik meg (hiszen Zoltán szerelmét is kivégzik, e miatt lesz aktív résztvevője a cselekménynek), másrészt viszont igyekszik a kor korlátozott ábrázolástratégiájához igazodva emléket állítani a pesti zsidóság kivégzésének.

A fenti két példából láthatjuk a kor ábrázolásmódozatait. A *Fel a fejjel* bemutatja a holokauszt eseményeit (falvak deportálása, nyilasok, zsidó menekültek stb.), a zsidóságot mint „kitüntetett” áldozatiréteg azonban nem mutatja be explicit módon. A kisfiú származására egyedül a sárga csillagból következtethetünk,¹⁷ ám a csillag letépése és a későbbi események azt sugallják, hogy a magyar társadalom minden rétege megszenvedte a vészkorszakot kirobbantó és uraló nyilasterrort, és szovjet csapatok segítségével vállalva döntötték meg azt. A *Budapesti tavasz* pedig kísérletet tesz arra, hogy emléket állítson a budapesti zsidóság tragédiájának, ám inkább vált

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Karinthy regényét a film bemutatása után már csak „csonka” változatban adták ki, azaz Budapest felszabadítása után ér véget a történet. Az eredeti változatban Zoltán a háború után újra szerelembe esik, ám ezzel a film dramaturgiai váza megtörne, hiszen Judit áldozat-szerepe és a nyilasok elleni harc jelentősége csökkenne.

¹⁷ A film nyitójelenetében látható bűgöcsiga árnyalja ezt a képet, ugyanis értelmezésem szerint a deportálásokat bemutató jelenetben végig jelenlévő, folyamatosan pörgő játékszer utalás lehet a zsidó hagyományból jól ismert dreidelre.

a korlátozott holokausztábrázolás szimbólumává, mint valódi emlékké, hiszen egyrészt Judit származása itt sem jelenik meg egyértelműen, másrészt pedig halála alárendelődik a dramaturgiának és katalizátorként szolgál a főhős jellemfejlődéséhez. A fent taglaltak úgy érzem, megalapozzák a következő fejezetben tárgyalt korszakot, azaz bemutatták, hogy milyen irányból merít az 1960-as évek filmtermése a magyarországi holokauszt ábrázolása szempontjából, tehát mik azok az ábrázolásmódozatok amik a következő évtizedben (kisebb módosításokkal) támogatják ezt a nézetet, vagy túllépve rajta, valamilyen módon szervesen beépítik a zsidó holokauszt eseményeit a történetbe, esetleg ábrázolják azt.

*Párbeszéd*től az *Utószezonig*

A holokauszt megjelenése az 1960-as évekbeli hazai filmekben

Gelencsér Gábor korszakhatárolása szerint 1963 már a magyar új hullám kezdetének tekinthető, amikor is a hazai filmgyártás az 1950-es évek monoton semitizmusa után elkezdi felzárkózni a nyugati áramlatokhoz. Ennek számos oka van, ám a legfontosabbak között említhető a magyarországi filmgyártás átszervezése, a filmképzések beindítása, illetve a mérsékelt nyugati nyitás, amely során az alkotók megismerkedhettek a nyugati filmterméssel és ezzel együtt a modern film irányzataival. A korábban idézett Kelecsényi-szöveg is tanúskodik róla, hogy a végtelenül leegyszerűsített sematizmus után a pártvezetés a korábbihoz képest jóval nagyobb szabadságot adott a filmeseknek, és ezzel együtt utat engedett a közelmúlt eseményeinek (ideológiailag korlátozott) feldolgozásának. Míg korábban a szigorúan ellenőrzött forgatókönyvírás volt a gyártás legfontosabb fázisa – tehát már a konkrét gyártás előtt ellenőrizték és megszüntették a film témáját –, az 1960-as évektől kezdve a pártvezetés utólagos vágással és pótforgatásokkal igyekezett formálni a már elkészült filmeket, a bedobozolások száma pedig szintén lecsökkent.

A nélkül, hogy felvázolnám az 1960-as évekbeli filmgyártás változásait, csupán arra akartam felhívni a figyelmet, hogy a korábbihoz képest nagyarányú szabadság (pl. a 3T rendszerének bevezetése) és az aktuális társadalmi rendszerek, problémák (részben) kritikus bemutatásán túl, a közelmúlt felé való fordulás következtében egy sor olyan téma kerülhetett megfilmesítésre, amelyek néhány évvel korábban elképzelhetetlenek voltak. A modern filmnyelv elterjedése, a szerzői filmes koncepciójának átvétele jó táptalajul szolgált a közelmúlt (traumatikus) eseményeinek feldolgozásához.

Ebben a fejezetben három olyan filmről szeretnék beszélni, amelyek eltérő módon foglalkoznak a vészkorszakkal vagy az azt követő évekkel. Míg a *Párbeszéd* egy szerelmi kapcsolaton keresztül igyekszik tablót állítani a vészkorszakot követő Rákosi-rendszer és a film jelenkori ideje között eltelt évekről, addig az *Apa* cselekménye kizárólag jelenidőben játszódik, de az „így jöttem” műfaj ellenére a múltbéli események jelenkori hatásait tematizálja egy hiányos apa-fia kapcsolaton keresztül. Fábri *Utószezonja* azonban eltér, nem csupán ettől a két filmtől, de a korábban megemlítettektől is, ugyanis fő témája a vészkorszak alatt lezajlott népiirtások során megjelenő társadalmi büntudat kérdése. Ami dolgozatom szempontjából összeköti ezt a három alkotást, az a vészkorszak zsidóüldözéseinek tematikája, amely habár eltérő módon jelenik meg bennük, de mindenképpen egy olyan reprezentációs láncolatot alkot, amely véleményem szerint reprezentatív módon mutatja meg a korszak holokausztábrázolással kapcsolatos stratégiáit. Éppen ezért sorrendjüket nem csupán a kronológia határozza meg, hanem a zsidóüldözések ábrázolásának változásai is. Míg a *Párbeszéd* csupán töredékesen jeleníti meg a holokauszt eseményeit, addig Szabó filmje egy mai napig is sokszor felbukkanó reprezentációs problémát jelenít meg, amelyet az ábrázolás kényszere és a (művészi) ábrázolás lehetetlenségének kettőssége határoz meg. Ezeknek a végpontja az *Utószezon*, ami nem csupán azért figyelemreméltó, mert témájává teszi a holokauszt felelősségének hazai viszonyait, hanem habár stilizált formában, de ábrázolja a holokauszt eseményeit.

Először Herskó János, *Párbeszéd* című filmjére szeretnék részletesebben kitérni, azon belül is két rövid, de összefüggő jelenetére. Herskó filmje már az előkészületek és a forgatás alatt is nagy figyelmet kapott, bemutatója után is számtalan cikk, kritika, interjú foglalkozott vele.¹⁸ Ennek oka nem csupán az volt, hogy a rendező hosszú évek után kezdett neki új filmjének, hanem maga a film témája is nagy érdeklődésre adott okot: egy szerelmi történeten keresztül kívánta bemutatni Magyarország elmúlt 15 évét, beleértve a 1948-as „fordulatot”, az azt követő Rákosi-korszakot és még 1956-ot is. Utóbbi téma természetesen csak érintőlegesen jelenthetett meg a filmben, amely még a holokauszt témájához viszonyítva is szinte teljes elhallgatásban részesült a korban. Ezt bizonyítják a filmről írt különböző publicisztikák, amik habár megengedik maguknak a Rákosi-rendszer (óvatos) kritikáját, 1956-

¹⁸ Riportok a forgatásról: GESZTI Pál: Így forgatták a „Párbeszéd” egyik jelenetét. *Film Színház Muzsika*, 7. (1962): 37. 21–22.; Négy szó egy „Párbeszéd”-ből. *Film Színház Muzsika*, 6. (1962): 47. 4.

ot vagy szimplán „ellenforradalomnak” nevezik, vagy tágabban nézve „ösz-szegubancolódt” ellentmondásnak titulálják¹⁹, tehát látványosan megpróbálják kikerülni a film azon aspektusait, amelyek a forradalom eseményeit, illetve annak konkrét leverését mutatják be. A forradalom 1960-as évekbeli megítélése azért fontos, mert a *Párbeszéd* vészorszakkal foglalkozó rövid jelenetei kapcsolatba lépnek 1956 eseményeivel, még hozzá az egyik szereplő visszaemlékezései során. A film női főhőse, Judit zsidó származású és a film nyitójelenetében éppen a koncentrációs tábor felszabadulásakor láthatjuk. A jelenetben egy szögesdróttal körbevett tábort láthatunk. A barakkokból lesaványodott, megkopaszított nők botorkálnak ki, közülük lép elő Judit, és a tekintetét követő vágás során láthatjuk, ahogy a szovjet hadsereg tankja átszakítja a tábor kerítését és felszabadítja a bebörtönzött lakókat.

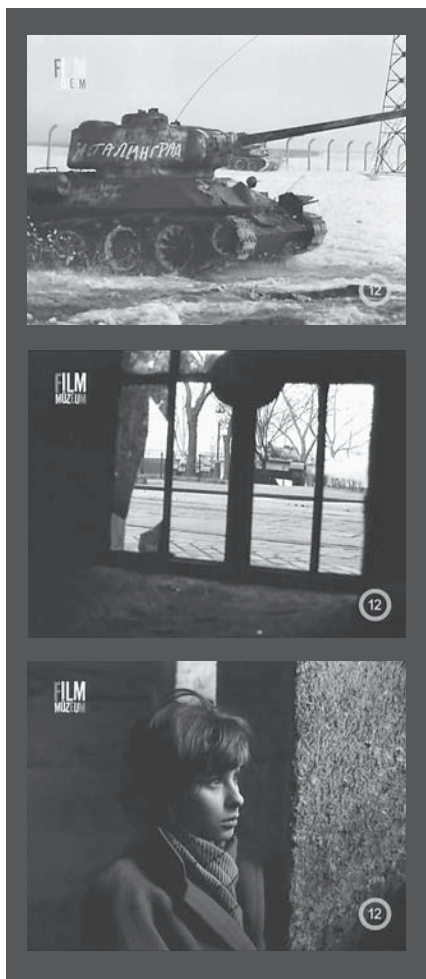
1. kép Judit a felszabadító tankot figyeli

A film későbbi részeiben csupán utalások formájában kerül elő Judit származása, ám az 1956-ot feldolgozó epizódban a tábort felszabadító tankok és a városba betörő szovjet hadsereg kapcsolatba lép: Judit egy ablakon keresztül figyeli a fővárosba betörő tankokat, amik közül az egyik ledönt egy fát, a filmben pedig Judit emléketörése következtében újra megjelenik a nyitányban látható felszabadítási jelenet. Marcisovszky Anna *Metszéspontok, szinkroneltolódások és traumatikus emlékek egymásra rétegződése* (2017) című tanulmányában, többek között Herskó filmjével is foglalkozik. Véleménye szerint az auschwitzi felszabadulást és 1956 leverését bemutató jelenetek összekapcsolása a „poszttraumás emléketörések szindrómájának” színrevite-

¹⁹ SZOMBATHELYI Ervin: *Párbeszéd* – Új magyar film. *Népszava*, 1963. október 3. 3.

le.²⁰ Ezzel a megoldással Herskó különböző modern filmnyelvi megoldásokkal képes egyrészt filmre vinni a holokauszt okozta elfojtás allegóriáját, másrészt pedig 1956 eseményeit összeköti a főszereplő tábori emlékeivel, amik így egymásra rétegződve, egymást erősítve jelenítik meg a két traumatikus

2. kép A budapesti és az auschwitzi tankok

esemény kibeszélhetetlenségét. Annak ellenére, hogy a jelenet értelmezését teljesen legitimnek tartom, a két jelenet összekapcsolását a kor politikai 1956 fel fogása felől nézve, nem így olvasom, pontosabban mondva utat engedek egy, a korabeli politikai berendezkedést támogató értelmezésnek is. Véleményem szerint a két tank azonos értelemmel is megjelenhet a jelenetben: ahogy az egyik elhozza az auschwitzi foglyok számára a szabadságot, úgy a másik felszabadítja a fővárost az „ellenforradalomtól”. A tábor kerítését ledöntő tank és a város fáját kitörő gép azonos értelmezést is megenged, tehát mind a szovjet tankok budapesti betörését, mind pedig a szintén a szovjet hadsereg által véghez vitt koncentrációs tábor felszámolását tekinthetjük a kor szellemét támogató „felszabadításnak”.

Láthatjuk, hogy a *Párbeszéd*-ben a holokauszt eseményeit bemutatató két jelenet kettős funkcióval rendelkezik: egyrészt exoziciós feladatot lát el az egyik szereplő háttérével kapcsolatban, másrészt pedig egy, 1956-ban

²⁰ MARCZISOVSKY 2017. 983.

játszódo jelenettel összekapcsolva egymással ellentétes értelmezést hoz létre. Előbbi, tehát a Judit származását bemutató jelenet azonban jóval árnyaltabb képet nyújt a szereplővel kapcsolatban, mint ahogy azt korábban láthattunk például a *Fel a fejjel* esetében. Míg Keleti filmjében az egyetlen zsidó szereplő, Sanyika is bekerül egy kollektív csoportba, aminek közös ellensége a parodisztikusan megjelenő nyilasok, addig, habár az ő származása sem jelenik meg többet explicit módon, Judit személyes „bosszúvágából” csatlakozik a Kommunisták Pártjához, és további sorsa ékesen és nyíltan bemutatja az egykori Rákosi-rendszer embertelenségeit. Így tehát az 1960-as évek elején bemutatott *Párbeszéd* levedlette magáról a *Fel a fejjel* sokszor sematikus ábrázolásmódját, és egyrészt a történetbe illesztette a holokauszt eseményeit, másrészt pedig sokkal árnyaltabban mutatta meg a vészkorszakot túlélő és otthon boldogulni próbáló kommunista értelmiség helyzetét. A tábor felszabadító jelenet másik funkciója pedig az 1956-os eseményekkel való összekapcsolásával jelenik meg, itt pedig véleményem szerint legalább kétfajta, nem feltétlenül versengő értelmezést enged meg: a Marczišovszky által leírt egymásra rétegződést, és az általam kifejtett, az 1960-as évek politikai berendezkedése felől érkezőt.

Szabó István *Apa* című filmjének szintén nem szerves része a vészkorszak, ám egy jelenetében megjelenik a zsidó üldözés egyik, mára már közismertté vált jelenete, a pesti zsidóság deportálása. A nélkül, hogy részletesen kitérnék a film cselekményére, kísérletet teszek a zsidók menetét feldolgozó filmforgatás-jelenet elzárt elemzésére, amelyet meglepő módon sok kiritka kiemel, sőt, a *Film Színház Muzsika* szerzője szerint Frantisek Goldsheider „tanítani való filmpillanatnak” nevezett.²¹ A film főszereplője barátnőjével és néhány barátjával statisztának jelentkezik egy készülő filmhez, ami (valószínűleg) a vészkorszak egyes eseményeit dolgozza fel. Takóékat a zsidók menetébe irányítják, ahol sárga csillagos ruhában kell futniuk a Lánchídon, a nyilasok kíséretében. A filmforgatás során a menetet sorra visszarendeli a rendező, és újra és újra el kell indulniuk a hídon, miközben a rendező instruálja őket: „Önöket most haláltáborokba hurcolják. Fáradtak, meggyötörték, fájnak!” stb. A rendezői instrukciók és a jelenet felvételét megelőző momentumok ironikusan viszonyulnak a holokauszt (filmes, tágabban nézve művészi) reprezentációjával kapcsolatban: a statiszták sokszor vidáman, baráti hangulatban varrják fel a csillagokat, a menet folyton szétesik, a nyilasok nem elég határozottak, néhány statiszta a felvétel közben elneveti

²¹ Moszkvai fesztivál, 1967 – Nyilatkozatok az *Apa* sikeréről. *Film Színház Muzsika*, 12. (1967): 29. 6.

magát stb. Egyik ponton a rendező fel is harsan: „Ne ne vessünk, nincs ezen semmi nevetnivaló!”. A jelenet több szempontból is fontos: egyrészt a fent említett reprezentációs problematika, másrészt a menet folyamatos visszahívása, harmadrészt pedig a zsidók deportálásának performatív *újrajátszása* (*reenecmant*) miatt.²²

A holokausztot övező ábrázolhatatlanság és ábrázolás kényszerének kapcsolata már hosszú évtizedek óta jelen van a holokausztdiskurzusban.²³ Itt csupán arra akarok rávilágítani, hogy Szabó filmje a holokauszt (művészi) ábrázolásának lehetőségét tematizálja filmjében, vagy legalábbis erősen ironizálja azzal, hogy megmutatja az elfojtott esemény reprezentációs folyamatát, álságosságát. Hiába a korhű díszlet, a számtalan statiszta, a filmre vitt szenvedés semmilyen formában nem azonosítható az esetleges mozgóképes dokumentumok referencialításával. Ez pedig összecseng több, jóval később megjelenő alkotó véleményével. Gondolok itt többek között Claude Lanzmann *Shoájára* vagy éppen Elie Wiesel kritikájára, aki szerint a holokauszt embertelen momentumainak filmes ábrázolása obszcén és kegyeletsértő.²⁴

Ezen felül a jelenet másik érdekes momentumja a menet folyamatos visszarendelése: az elégedetlen (képen kívüli) rendező sokszor visszarendeli a menetet a híd elejére, és újra elindítja azt. A fent említett ironikus hangvétel mellett, ez egyfajta állásfoglalásként is felfogható: a traumatikus esemény elfojtása során, a hídon menetelő zsidók képei újra és újra megjelennek, az eseményhez kapcsolódó szorongás, a társadalomból jövő esetleges büntudat nem tűnt el. Ahogy Marczisovszky Anna írja: „A zsidók elhurcolásának látványa újra és újra visszatér, és az emlékezetből fel-feltörve arra emlékeztet, hogy minden – legalábbis az elhurcolástól a gettósításig – a város, a falu szeme előtt zajlott, és mindez mélyen benne él a magyar társadalom kollektív (elfojtott) emlékezetében.”²⁵ Amíg Marczisovszky ezt a zsidók menetének folytonos filmes felbukkanásáról írja, véleményem szerint Szabó filmje egyetlen jelenet segítségével mutatja be ezt úgy, hogy szó szerint (és ezáltal átvitt értelemben is) visszarendeli a sokak által ismerős menetet az elejére, hogy aztán újra és újra elindítsa azt.

A jelenet harmadik fontos aspektusa a zsidók deportálásának újrajátszása, amely során a film szereplői színészekként élik át a vészidőszak eseményeit és

²² MARCZISOVSZKY 2017. 984.

²³ L. pl. ROSENFELD 2010; VENYERCSÁN 2017.

²⁴ INSDORF 2003. xiii.

²⁵ MARCZISOVSZKY 2017. 985.

a performativitás következtében megindul bennünk az esetleges gyászmun-
ka. Rory Turner az Amerikai polgárháborús emlékcstatákkal kapcsolatban
megjegyi, hogy a résztvevők „belehelyezik magukat egy figuratív személyi-
ségbe és egy figuratív világba”, a színészek pedig „azonosulnak ezzel a figura-
tív személyiséggel és a Polgárháború világával [kiemelés: Turner]”, azonban a
résztvevők szét tudják választani a személyes megközelítésüket és a „valódi”
eseményeket.²⁶ Turner szerint ezzel a módszerrel az emlékcstata résztvevői a
környezet és a szituáció által létrehozott azonosulás segítségével megtapasztal-
hatják az eseményhez köthető véleményüket és érzelmeiket.²⁷ Ebből is látszik,
hogy bizonyos történelmi események újrajátszása során a színészek egyfajta
performatív aktust hajtanak végre, amely közben (részben) azonosulnak az
általuk eljátszott szereppel és saját, előzetes tapasztalatuk által vezérelt identi-
tásukkal átélhetőbbé válik számukra az újrajátszott esemény. Az *Apa* esetében
pontosan ezt láthatjuk: Takó és barátai a filmforgatás során a deportált zsi-
dók szerepét játsszák el és a kollektív elfojtás okozta szorongás a forgatás után
felszínre kerül. Munka után beülnek egy kávéházba, ahol Takó egyik barátja
kifakad, hogy habár csak halvány emlékei vannak a háborúról, édesapja biz-
tos nem vett részt az 1945-ös eseményekben. A filmforgatásnak azonban nem
ez az egyetlen következménye: Takó barátnője, Anni hazafelé a Duna-partnál
beszél először zsidó gyökereiről, a deportálásokról és arról, hogy sokáig tit-
kolta származását, és a mai napig nem tud mit kezdeni ezzel a (számára) kétes
örökséggel. Mindebből látszik, hogy az *Apában* látható forgatás a – fentiek
kívül –, Turner által kifejtett folyamatokat indítja be a szereplőkben, tehát a
folyamatosan újrainduló menet mellett – ami a társadalmi elfojtás jelenvalóság-
gát mutatja – performatív módon hatnak a résztvevőkre és beindítják bennük
a vészkorszak alatti emlékek újraélését és az azokhoz köthető gyázmunkát.

A performatív át- és újraélés mellett még egy fontos momentuma van a
forgatásnak, méghozzá Takó „szerepcseréje”. Ahogy már említettem, min-
den szereplő eredetileg sárga csillagot viselő zsidóként stasztizál a filmben,
ám egy ponton Takót kiveszik a tömegből, letépi a csillagját és sapkát, nyilas
karszalagot adnak rá. Ez a csere előrevetítheti az *Utószézon* központi témáját,
azt a bonyolult kérdéskört, ami a szemtanúk és a bűnsegédek közötti átmen-
etet vizsgálja. Geszti Pál, a Film Színház Muzsika kritikusja külön is kitér
erre a jelenetre: „A fiú ruháján először sárga csillag virít. Aztán az asszisztens
egyetlen szavára – nyilassá vedlik. Nem kell más, csak egy rántás [...], egy

²⁶ TURNER 1989. 59.

²⁷ Uo. 60.

mozdulat [...]”²⁸ Geszti szerint ez az apró jelenet számtalan képzettársítást képes beindítani „az egyén helyéről a világban, a véletlenek szerepéről, a vak erők játékszerévé lefokozott ember tehetetlenségéről [...]”²⁹ A nélkül, hogy messzemenő következtetéseket vonnék le, azt szeretném ezzel kiemelni, hogy Szabó István filmje a fent említett jelenségeken túl, ezzel az aktussal előrevetíti az *Utószezon* témáját, azaz további kapcsolódási pontokat építi ki a dolgozatban tárgyalt filmek között. Láthattuk, hogy a *Párbeszéd* milyen formában jeleníti meg a vészorkorszak zsidóságot érintő eseményeit, mely során, habár csak említés szintjén, megjeleníti azokat, azért, hogy – az egyik főszereplő háttérének megalapozásán túl – összekapcsolja 1956 eseményeivel, amely utat enged egy, a korszak politikai álláspontját támogató és egy utólagos értelmezésnek. Ezt folytatva az *Apa* már jóval hangsúlyosabban építi be a holokauszt eseményeit a kerettörténetbe, hiszen egyrészt problematizálja – vagy legalábbis ironizálja – a holokauszt (filmes) reprezentálhatóságát, másrészt pedig a fikciós téren belül egy performatív aktus révén jeleníti meg a feledik-, másodgeneráció vészorkorszakhoz kapcsolódó kollektív élményét, miközben a bűnösség kérdéskörét is finoman feleleveníti. Utóbbi aspektust tematizálja Fábri Zoltán *Utószezonja*.

Fábri filmje az egyetlen olyan alkotás, amelyre talán ráilleszthető a „holokausztfilm” műfaja: nem csupán azért, mert (stilizáltan) ábrázolja magát a holokauszt eseményeit, hanem, mert a vészorkorszak alatti deportálások, kivégzések utórezgéseit, részvevőinek utóéletét tematizálja, pontosabban a már sokak által fejtegetett áldozat-elkövető-szemtanú hármas igen problémás és kényes felosztását.³⁰ A film történetének főszereplője Kerekes, egy nyugdíjas patikus, aki egy vidéki kisvárosban él. Szabadidejét a szintén nyugdíjas barátaival tölti, ám amikor egyik nap nem megy el a törzshelyükre, a többiek megviccelik: telefonon felhívják, majd rendőrnek kiadva magukat berendelik a városi rendőrkapitányságra, egy „régí ügy” miatt. Ami a cimboráknak tréfa, az Kerekesnek egy 1944-es eset, amelyben egy elszólásával kiadta egykori munkaadóit a város főparancsnokának. A patikust és feleségét deportálták Auschwitz-ba, Kerekes pedig megkapta a házaspár patikáját. A férfi büntudata az éppen zajló és hatalmas publicitást kapó Eichmann-per alatt újra felébred és elhatározza, hogy feladja magát a hatóságoknál egykori tette miatt. Az *Utószezon* tehát abból indul ki, hogy a vészorkorszak hatása és

²⁸ GESZTI Pál: *Apa – Egy hit története filmen. Film Színház Muzsika*, 10. (1966): 49. 4–5.

²⁹ Uo.

³⁰ Erről l. pl. LEVI 1990.

az ott lezajlott események, bűnök beszivárognak a jelenbe is. Ezt erősíti meg az Eichmann-per hangsúlyozása is, amely a mellett, hogy Kerekes lázálmokkal teli bolyongásának katalizátora, valódi példája a vészorszak 1960-as évekbeli aktualitásának is.

Az *Utószezon* e mellett több szempontból is érdekes a fent vázolt holokauszttal kapcsolatos ábrázolási stratégiák szempontjából. Fábri filmje az első magyar játékfilm, amely konkrétan a holokauszttal foglalkozik, és nem alárendeli, vagy beépíti a vészorszak tág témájába. Véleményem szerint pont ezért tekinthetjük az *Utószezont* a fent részletesebben is elemzett reprezentációs-láncolat „végpontjának”, tehát egy olyan alkotásnak, amely „áttörte” a zsidók elleni népirtás konkrét ábrázolásának korlátozását. Természetesen ez a folyamat nem ilyen egyszerű, erről is tanúskodik Zombory Máté, Lénárt András és Szász Anna Lujza *Elfeledett szembenézés – Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán Utószezon c. filmjében* (2013) című tanulmánya, amelynek egy része részletesebben foglalkozik a film korabeli recenziójának elemzésével, amely élesen rávilágít arra, hogy a film megjelenésekor nem a témával, hanem sokkal inkább ábrázolásának mikéntjével volt gondja a hazai kritikának.

A tanulmány alapvető állítása az, hogy míg a hazai kritika nagyrésze elítélte például a gázmakra jelenetet, addig a külföldi recenzióknak főleg Páger Antal szerepeltetésével volt gondja. A film két jelenetben ábrázolja a „holokauszt eszenciáját”³¹: egy pszeudotudósítás során, illetve a hazai kritikák által elítélt gázmakra-vízióban. Előbbi akkor kerül elő, amikor Kerekes egy moziban megnéz egy tudósítást az Eichmann-perről, amely egy fiktív filmes híradó. Fábriék valódi híradóanyagokból és Alain Resnais *Nuit et Brouillard* (1955) című dokumentumfilmjéből vágják össze. Zomboryék szerint ez a holokauszt-reprezentáció egyik fajtája Fábri filmjében: „A pszeudotudósítás olyan film a filmben, amely szerzői holokauszt-feldolgozásként fogható fel. E reprezentációs stratégia szerint a valós idejű mozgóképes felvételek hitelesen közvetítik a valóságot”.³² Utóbbi pedig a már említett erősen groteszk és stilizált gázkamrajelenet, amely Kerekes egyik lázálmát jeleníti meg, amiben az egykori zsidó üldözött barátjával megpróbálják megkeresni a patikus egykori munkáltatóit a lámpabúrákkal és a gázkamrákat idéző telefonfülkékkel telepakolt „pincében”.

Adott tehát kétfajta reprezentációs stratégia: az egyik valódi archív felvételekkel dolgozik, amelyek történelmi referencialitással rendelkeznek, hi-

³¹ KISANTAL 2016b. 108.

³² ZOMBORY–LÉNÁRT–SZÁSZ 2013. 250.

3. kép
Kerekes
rémálma

szen a bevagonírozások, a hegyekben álló csonttá soványodott holttestek az egykori náci rezsim propagandaanyagaiból, illetve a felszabadító csapatok filmes osztagainak felvételeiből áll. Éppen a valódi archív felvételekből eredő referencialitás az, ami miatt a hazai kritika nem ítélte el – a stilizált ábrázolással ellentétben –, a filmbeli megjelenésüket: „Az eredeti dokumentumfilmek egyetlen kockája megrázóbban érzékelteti az események fizikai borzalmát, mint a legszélsőségesebb eszközökkel megelevenített illusztrálás [kiemelés tőlem].”³³ Habár Zomboryék rávilágítottak, hogy a korabeli kritika szinte nem is foglalkozott a filmben látható áltudósítással, a fenti részlet is megmutatja, hogy a korabeli kritika számára az „eredeti dokumentumfilmek” műfajukból eredendően legitim reprezentációmódozatnak számítanak, a „legszélsőségesebb” filmnyelvi fogásokkal eltorzított ábrázolással szemben. Itt tehát nem az az a probléma, hogy egy film a vészkorszak eme aspektusát teszi meg fő témájának, hanem sokkal inkább azzal, hogy a gázkamrajelenet szerepeltetése elrugaszkodik a film alapkérdésétől, túlzóvá és ezáltal pedig sértővé válik: „A groteszk hangját rontják el ezek a túlméretezett képsorok: feleslegesen és túlzott filmszerűséggel hangsúlyoznak egy olyan mondatot, amit a film *valóságsíkján*, a söröző cimborák és Kerekes vitájában már hitelesebben hallottunk [kiemelés Almási].”³⁴ Ez a valóságsík pedig a tények oldala: az

³³ LÉTAY Vera: Utószezon. *Népszabadság*, 25. (1967): 49. 9.

³⁴ ALMÁSI Miklós: Milyen film az Utószezon? *Kritika*, 5. (1967): május–június, 3–7.

Eichmann-per bizonyítékai, Laufer úr „vádbeszéde”, a moziban látható tudósítás képsorai stb.

Ezen a ponton röviden érdemes kitérni a Zomboryék által összegyűjtött nemzetközi kritikák ismertetésére, ugyanis a hazai recenzióval való összehasonlításukból láthatjuk, hogy milyen formában tért el a holokauszt eseményeinek ábrázolásstratégiai oldala idehaza és külföldön. „A korabeli külföldi sajtó egyöntetűen dicséri a filmet, viszont eltekintve egy-egy félmondattól, alig foglalkozik [...] a holokauszt reprezentációjának problémájával.”³⁵ Ettől eltekintve a külföldi szakma a film legnagyobb problémáját Páger Antal szerepeltetésében látták, a holokauszt stilizált, szürreális, groteszk ábrázolását nem emelték ki semmilyen színben sem. „Míg Nyugaton a filmet a holokauszt megjelenítésének legitim változataként értékelték, Magyarországon a múlttal való szembenézést provokáló alkotásként tartották számon.”³⁶ Mindebből látszik, hogy a hazai ábrázoláspolitikára számára már nem maga a téma központi mivolta volt kérdéses, hanem ábrázolásának mikéntje: míg nyugaton a holokauszt „ábrázoláslehetőségei” egyre szélesedtek³⁷, addig Magyarországon kizárólag a referencialitással rendelkező műfajok voltak elfogadhatóak, azon belül is a dokumentumértékű mozgóképes „alkotások”.³⁸ Összefoglalva tehát, 1967-re a vészkorszak zsidósággal kapcsolatos fejezete már központi témává is válhatott. Sőt, Fábri filmjének éppen a magyarországi szemtanúk, lehetséges cinkosok utóélete, a múltbéli háborús bűnök jelenkori hatásai voltak a témája, tehát, hogy Gelencsér fenti szövegére utaljak, az a kor, amikor *magyar* zsidókat deportáltak a *magyar* csendőrök, és ezt a *magyar* lakosság nézte végig vagy éppen segítette. Ez a korábban elfojtott, erősen sematizált formába öntött téma tehát az új hullámos korszak utolsó éveiben már megjelenhetett a hazai játékfilmekben.³⁹

³⁵ ZOMBORY–LÉNÁRT–SZÁSZ 2013. 252.

³⁶ Uo.

³⁷ Erről l. pl. DES PRES 1988; GONZALO; VÉNYERCSÁN 2017.

³⁸ Ezekhez tartozik például Resnais az *Utószézon* pszeudotudósításában is látható dokumentumfilmje, a *Nuit et brouillard*, amelyet itthon 1958-ban mutattak be, főleg más filmek „kísérőjeként”. Feltételezhető, hogy Fábri mellett például Herskó is ismerhette a filmet, hiszen a *Párbeszéd* környékén készült interjúiban gyakran hivatkozik Resnais-re, mint az újhullám kiemelkedő alakjára.

³⁹ Habár a filmet bemutatták, Aczél György nyomására kevés moziban és rövid ideig játszották, a filmben feszegetett bűnösség, ártatlanság kérdése pedig az ábrázolásmódozathoz hasonlóan igen nagy port kavart a kritikusok körében. Erről bővebben l. ZOMBORY–LÉNÁRT–SZÁSZ 2013.

A fenti vitahelyzet és ellentétes ábrázolásstratégiák mellett a film múltbéli és jelenbéli átjárását szeretném röviden elemezni, pontosabban azokat a fogásait, amikkel a vészkorszak eseményeit és azok hozományait – kilépve a film fikciós teréből –, átülteti a korabeli politikai diskurzusba. Itt is döntő az áldozat-elkövető-szemtanú hármasság, illetve az e kategóriák közötti átjárás, hiszen Kerekes figuráján keresztül Fábri filmje pont ezt a képlékeny felosztást tematizálja. Mindenek felett a film befejező jelenetével szeretnék foglalkozni, ugyanis véleményem szerint a film lezáró képsorai azok, amelyek explicit módon képesek felhasználni a holokauszt eseményeinek toposzait, majd kontinuitást képezni a jelennel, azt sugallva, hogy az egykori traumatikus események feldolgozására a mai napig nem került sor, ez a (részleges) elfojtás pedig a társadalom egészében megmaradt.

A film alapjául szolgáló Rónay-regénnyel ellentétben Kerekes nem tud öngyilkos lenni, helyette a megszokott társaságban próbálja folytatni életét. A film egyfajta keretes szerkezettel záródik, a nyitóképekhez hasonlóan az összeszokott társaságot láthatjuk, ahogy italoznak, újságot olvasnak, megvitatják a legfontosabb híreket és a vasútállomásra néző ablakból kibámulva reflektálnak a környezetükre. A film nyitányához hasonlóan a befejezésnél is egy koporsót tesznek éppen az egyik vagonra. „Viszik a népboltos feleségét”, jegyzi meg az egyikük, majd kiderül, hogy a háborúból származó gyűrtjében elrejtett ciánkapszulával lett öngyilkos. „Benne volt Ő is a buliban”, állapítják meg, majd hosszasan nézik az állomásról lassan elinduló vonatot, a kép pedig pár másodpercre kimerevedik.

4. kép
A halottal
elinduló vonatot
nézik Kerekes
barátai

Az állomásról elinduló vonat és az ablakból kibámuló alakok képe azonnal előhívja a holokauszt eseményeit, és a múlt a kimerevítése hatására a jelenbe hagyományozódik át, azt sugallva, hogy a vézskorszakból itt maradt (esetleges) funkcionáriusok szerepének tisztázása a mai napig nem történt meg, továbbá allegorikus formában az egykori események rekonstrukciója során mutatja be a tétlen szemtanúk alaphelyzetét. Ezt több apróbb momentum is megerősíti: a hamvasztás árára panaszkodó Sodits úr, Kerekes letargikus hangulata, illetve a film legutolsó képe, a félrerakott Eichmann-pert tagláló újság. Annak ellenére, hogy a legfrissebb számban már Arthur Miller új házassága a legfontosabb hír, a Kerekes merengő arcáról az újságra svenkelő kamera a vonatós képet felerősítve mutatja meg, hogy a filmben bemutatott bűnösség-bűntudat kérdése, és annak tisztázatlansága a jelenkorban sem tűnik el.

Az *Utószezon* tehát részben kapcsolódik Szabó István *Apájához*, azáltal, hogy mind a kettő allegorikus módon állítja, hogy a zsidók menetének, deportálásának képe az egész társadalom kollektív élménye, amely az elfojtás következtében újra és újra előtör. Ezen kívül, míg Szabó ironizálja a holokauszt filmes reprezentációjának lehetőségét, Fábri meg sem próbálkozik a realista ábrázolásmóddal: hangsúlyosan stilizált, szürrealista módon jeleníti meg a jól ismert eseményeket. Ezzel új paradigmát indít el a holokauszt hazai filmes ábrázolástörténetében, hiszen, bár nem realista módon mutatja be az eseményeket, filmjének központi témájává teszi a vézskorszak e fejezetét, és a jelenkorba átszivárgó bűnösség kérdésének tematizálásán túl, igaz stilizáltan, de ábrázolja is a zsidóság szervezett likvidálását.

5. kép
A félredobott
újság

Összefoglalás, kitekintés

A fentiekben kísérletet tettem egy rövid reprezentációs láncolat felvázolására, ami magában foglal néhány hazai filmet, amik a vészkorszak, azon belül pedig a zsidóságot ért atrocitásokat ábrázolják eltérő formában és mértékben. Amíg az 1940-es és az 1950-es években erősen érződött a Szovjetunióból eredő kollektív szenvedéstörténet sémája, addig az 1960-as évekre a Kádári konszolidáció és az ahhoz kapcsolható filmgyártási rendszer számos olyan témát újra ábrázolhatóvá tett, amelyek korábban erősen korlátozva voltak. A Rákosi-rendszer kritikáján kívül ilyen téma lett a magyarországi holokauszt eseménye, ám a reprezentációs módok folyamatosan változtak az évtized során. Ezt a folyamatot igyekeztem fent részletesebben kifejteni a *Párbeszéd*, az *Apa* és az *Utószezon* elzárt és részben összekapcsolódó elemzéseivel. Véleményem szerint Fábri *Utószezonja* a legradikálisabb módon törtéte át a korábbi évtizedekben uralkodóvá vált kollektívizmust hirdető diskurzust és a zsidóságot ért atrocitásokat nem csupán ábrázolta, de a vészkorszak traumatikus eseményeinek hazai utóéletét, a bűnösök és tétlen szemtanúk felelősségét is tematizálta.

Fábri életműve azonban a későbbi évtizedekben sem tért el teljesen a faszizmus témakörétől: az 1975-ös *Az ötödik pecsét* című filmjében újra 1944 budapesti eseményeit dolgozta fel, és az egyik jelenetben még ironikusan reflektált is a korábbi évtizedekre jellemző, éppen általa megtört elfojtott ábrázoláspolitikára. A Sánta Ferenc azonos című regénye alapján készült film egy baráti társaságról szól, akik a budapesti nyilasterror alatt próbálják átvészelni a háború utolsó heteit. A társaság minden este a helyi kocsmában gyűlik össze, ahol megvitatják a nap eseményeit és gyakran éles vitába szállnak különböző kérdésekben. A film egy pontján a társaság egyik tagja, Király úr megkérdőjelezi a jézusi tanításokat és egyértelműen Hitler zsidók elleni népirtásával példázik a mellett, hogy Jézus után is számos olyan történelmi személy élt és él a mai napig, akik meggyőződésükkel képesek hatalmas tömegeket manipulálni mások kárára. A vita egyik pontján hangozatosan felháborodik: „Mondja meg igaz lelkére Kovács úr! Főztek valamikor is szappant emberek húsából meg csontjából meg zsírjából?” A kocsmáros ezután hirtelen felpattan és miközben lehúzza a kocsmá redőnyét, rárivall a könyvárusra: „Meg van maga örülve, Király úr?!” Az *Utószezon* stilizált holokausztábrázolása után nem nehéz észrevenni a jelenetet átszövő erős iróniát, hiszen már közel tíz év telt el az *Utószezon* óta, a túlzó reakciót éppen

ezért értelmezhetjük a korábbi emlékezetpolitikára tett kikacsintásként. Ezt erősíti meg a regény idevágó jelenete, amelyben a párbeszéd szinte szóról szóra megegyezik: „Az ajtóra pillantott, és *lecsendesítette* a hangját: Mondja meg igaz lelkére... [kiemelés tőlem]”. Sánta regényében is megtalálható a szereplők témát érintő tapintatossága, ám a filmváltozat harsány reakciója hiányzik az eredeti műből. Ami még árulkodóbb, az Király úr mondandójának következő mondata, ami szintén eltérő módon jelenik meg a filmben: „Tudom, erről nem illik beszélni, de mindannyian tudjuk, hogy miről van szó.”⁴⁰ Véleményem szerint, habár tartalmi szempontból kevés eltérés van a regény és a film idevágó jelenetei között, az apróbb módosítások mégis ráhúznak a jelenetre egy rejtett, ironizált jelentést, amely egyértelmű üzenet a tanulmányban közelebről elemzett korábbi évtizedek elfojtott diskurzusának, amely diskurzus elemzése egy jövőbeli kutatás tárgya.

Rövidítések

- DES PRES 1988   DES PRES, Terrence: Holocaust Laughter? In: Berel Lang (ed.): *Writing and the Holocaust*. London–New York, 1988. 216–233.
- FRASCA   FRASCA, Gonzalo: Ephemeral Games: Is it Barbaric to Design Video Games After Auschwitz? *ludology.org*. URL: <http://www.ludology.org/articles/ephemeralFRASCA.pdf> (Letöltés ideje: 2018.01.28.)
- GELENCSÉR 2014   GELENCSÉR Gábor: Láthatatlan történet. *Filmvilág*, 2014/10, 4–9.
- GELENCSÉR 2017   GELENCSÉR Gábor: Magyar film 1.0. Bp., 2017.
- INSDORF 2003   INSDORF, Annette: *Indelible Shadows – Film and the Holocaust*. New York, 2003.
- KARINTHY 2007   KARINTHY Ferenc: Budapesti tavasz. Bp., 2007.
- KELECSÉNYI 2010   KELECSÉNYI László: Álmodozók és megszállottak – Bevezetés a magyar filmtörténetbe. Bp., 2010.

⁴⁰ A regényben ez a mondat kevésbé általános, jóval direktbben utal cselekményének jelen idejére: „Nem illik beszélni róla, ugyebár, de mindannyian tudjuk, hogy mi történik körülöttünk [kiemelés tőlem]”. SÁNTA 1982. 56–57.

- KISANTAL 2016a KISANTAL Tamás: Holokausztirodalom Magyarországon – Módszertani megjegyzések egy magyar holokausztirodalom-történethez. *Aetas*, 2016/4. 115–132.
- KISANTAL 2016b KISANTAL Tamás: Az auschwitz-i fák. *Jelenkor* 2016/1. 108–116.
- KRAUSZ 2004 KRAUSZ Tamás: Antiszemitizmus–Holokauszt–Államszocializmus. Bp., 2004.
- LEVI 1990 LEVI, Primo: Szürke övezet. In: Akik odavesztek és akik megmenekültek. Bp., 1990. 39–84.
- MARCZISOVSZKY 2017 MARCZISOVSZKY Anna: Metszéspontok, szinkroneltolódások és traumatikus események egymásra rétegződése – A zsidók menete mint a társadalom traumatikus emléketörése az ötvenes, hatvanas évek filmjeiben. *Jelenkor* 2017/9. 979–985.
- RÓNAY 1980 RÓNAY György: Esti gyors. Bp., 1980.
- ROSENFELD 2010 ROSENFELD, H. Alvin: Kettős halál – Elmélkedések a holokausztirodalomról. Bp., 2010.
- SÁNTA 1982 SÁNTA Ferenc: Az ötödik pecsét. Bp., 1982.
- SCHEIBNER 2014 SCHEIBNER Tamás: A magyar irodalomtudomány szovjetizálása – A szocialista realista kritika és intézményei, 1945–1953. Bp., 2014.
- SCHEIN 2004 SCHEIN Gábor: Holokauszt: képírás. *Metropolis*, 2004/4. URL: <http://metropolis.org.hu/?pid=16&aid=413> (Letöltés ideje: 2018.01.28.)
- TURNER 1989 TURNER, Rory: The Play of History: Civil War Reenactments and Their Use of the Past. *Folklore Forum* 1989/22. 54–61.
- VENYERCSÁN 2017 VENYERCSÁN Dávid: Immerzív hatásmechanizmus és populáris műfajok megidézése a Saul fiában. *Apertúra*, 2017/ősz. URL: <http://uj.apertura.hu/2017/tavasz/venyercsan-immerviv-hatasmechanizmus-es-popularis-mufajok-megidezese-a-saul-fiaban/> (Letöltés ideje: 2018.01.28.)
- ZOMBORY–LÉNÁRT–SZÁSZ 2013 ZOMBORY Máté–LÉNÁRT András–SZÁSZ Anna Lujza: Elfledett szembenézés – Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán Utószézon c. filmjében. *BUKSZ* 2013/3. 245–256.

ZSUPOS NORBERT

A spinozizmus problémája Althusser és Deleuze filozófiájában

„Comme toute chose, l'idéologie doit être saisie
en tant que devenir d'une scission.”

Alain Badiou¹

The Problem of Spinozism in the Philosophy of Althusser and Deleuze

In this paper, I examine the problem of „spinozism” through the philosophy of Louis Althusser and Gilles Deleuze. Althusser and Deleuze’s interpretation of Spinoza does not differ radically from each other, yet they both approached Spinoza differently or raised his philosophy in divergent ways. My claim is that „spinozism” appears in two ways in the French philosophy of the sixties: on the one hand, there is an ideology that is an alternative to structuralism, on the other hand, a conceptual foundation that sharply opposes the other philosophical directions of the sixties. Of course, the two modes of appearance are, in a certain sense, inseparable from each other, and we may speak of a shift in emphasis at one or another author. This shift of emphasis, regardless of the foundation of ideological contradictions or the need to create a new philosophy, is manifested in a different interpretation of concepts derived from Spinoza. During the analysis, I pay particular attention to the concept of „indication”, which is altered both in Althusser’s various writings and in Deleuze’s Spinoza book. By examining the notion, not only can „spinozism” play an important role in Althusser’s thinking, but also the problem that emerged in structuralism as a problem of theory and practice, especially in political sense.

Keywords: Louis Althusser, Gilles Deleuze, spinozism, political philosophy

*

.....
¹ BADIOU–BALMÈS 1976.

Bevezetés

Minden filozófiai rendszer kijelöli fogalmi kapcsolatát olyan más filozófiai rendszerekkel, amelyek befolyásolják és hatással vannak a rendszer befogadására, illetve értelmezésére. Louis Althusser filozófiáját több különböző filozófiai rendszer alapján megközelíthetjük. Az alábbi dolgozatban azt vizsgáljuk, hogy Althusser milyen fogalmi viszonyban áll Spinoza filozófiájával, illetve a spinozizmus milyen mértékben nyújt hozzáférést Althusser hatvanas években írt főbb műveihez. Annak érdekében, hogy a spinozizmus problémáját többféleképpen, árnyaltabb szempontok szerint világsuk meg, Althusser gondolkodását Gilles Deleuze Spinoza-értelmezésével vetjük össze. Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy Althusser vagy Deleuze spinozizmusa radikálisan eltérne egymástól, ennek ellenére mindketten másféle szempontok szerint közeledtek Spinozához, vagy éppen más módon merítettek a filozófiájából. Az előzetes megállapításunk az, hogy a spinozizmus kétféle módon jelenik meg a hatvanas évek francia filozófiájában: egyrészt egy olyan ideológiáról van szó, amely alternatívaként tekint a spinozizmusra a strukturalizmussal szemben; másrészt pedig egy olyan fogalmi megalapozásról, amely élesen szembe helyezkedik a hatvanas évek egyéb filozófiai (és akár politikai) irányjaival. Természetesen a kétféle megjelenési mód bizonyos értelemben elválaszthatatlan egymástól, és inkább az egyik vagy másik szerzőnél bekövetkező hangsúlyeltolódásról beszélhetünk. Ez a hangsúlyeltolódás, függetlenül attól, hogy ideológiai ellentétek megalapozásából vagy egy új filozófia megteremtésének az igényéből ered, a Spinozától származó fogalmak eltérő használatában mutatkozik meg. Az elemzés során különös figyelmet szentelünk az „indikáció” [*indicatio*] fogalmának, amely egyaránt megjelenik Althusser különböző írásaiban, illetve Deleuze Spinoza-könyvében. A fogalom vizsgálatával nemcsak az althusseri gondolkodásban jelentős szerepet játszó spinozizmus ragadható meg, de ezzel együtt az a probléma is körvonalazódik, amely a strukturalizmusban az elmélet és gyakorlat, különösen a politikai értelemben vett gyakorlat problémájaként jelent meg. Deleuze Spinoza-értelmezése a hatvanas évek politikai mozgalmáival szembe fordulva alapozza meg a spinozizmusban rejlő elméleti és gyakorlati invenciót.

Althusser hatvanas években írt munkáiban, különösen a *Marxért (Pour Marx)* és az *Olvasni A Tőkét (Lire Le Capital)* című művekben,² az „elmélet gyakorlatának” az újragondolása és Marx filozófiájának a revideálása mel-

² ALTHUSSER 2005 [1965]; ALTHUSSER–BALIBAR 1973 [1968].

lett a tudomány és ideológia közötti különbséget vizsgálja. Mielőtt rátérnének a spinozizmus részletes elemzésére, röviden azokat a hatásokat szükséges megtekintenünk, amelyek Althusser gondolkodását döntően befolyásolták a hatvanas években, és amelyek e megkülönböztetést megmagyarázzák. Az egyik legfontosabb probléma a „struktúra” kifejezésében jelenik meg, mégpedig pontosan abban az értelemben, ahogy Claude Lévi-Strauss vagy Jacques Lacan írásaiban megjelenik: a struktúra mint „jelölő” vagy mint „szimbolikus autonómia”.³ Althusser célja, hogy a marxi filozófiát olyan tudományként mutassa be, amely szakít a hegeli idealizmussal, és ezt a szakítást vagy „törést” (*coupure*) a tudomány és ideológia különbségére vezesse vissza. A különbséget a struktúra változása, egy speciális átalakítás formája jeleníti meg. Ez a megkülönböztetés, a tudomány és az ideológia elválasztása már az 1962-ben megjelent *Ellentmondás és túldeterminációban* (*Contradiction et surdétermination*) szerepel.⁴ Ebben a szövegben azt a materialista kritikát elemzi, amelyet Marx a hegeli spekulatív idealizmussal szemben megfogalmaz. Althusser szerint a probléma megértése érdekében, amit a „dialektika megfordításának” a problémája foglal magába, külön kell választanunk a „dialektika külsődleges” értelmezését attól az értelmezéstől, amely mindenekelőtt a dialektika strukturális elemzésével foglalkozik.⁵ A helyes és „immanens” probléma megválasztásával ez az elemzés együtt kijelöli azt a strukturális különbséget Hegel és Marx között, amelyre támaszkodva Althusser az ideológus strukturát (és a velejáró fogalmakat) elválasztja a marxi filozófiától. Ez a filozófia, ellentétben a „misztrifikáló” hegeli dialektikával, olyan tudományt alapoz meg, amely lényegét tekintve másfajta módon strukturálódik.⁶

Althusser a *Marxért* című kötet különböző tanulmányaiban több alkalommal visszatér a strukturális megkülönböztetés problémájához. Marx filozófiájával kapcsolatban ezt a strukturális elemzést a „problematika” és

³ DESCOMBES 2017 [1979]. 129–130.

⁴ ALTHUSSER 1968 [1965]. 17–45.

⁵ „A probléma tehát nem a dialektika »irányának« megfordítása, hanem a dialektika *strukturájának átalakítása*. Aligha szükséges megjegyezni, hogy az első esetben, ha a dialektikát úgy tekintjük, mint valami külsődlegeset lehetséges tárgyaihoz képest, ha tehát az egész kérdést egy módszer alkalmazásának problémájaként kezeljük – egy *predialektikus* (*dialektika előtti*) kérdést vetünk fel, olyan kérdést, aminek, szigorúan véve, Marx számára nem lehetett értelme. Ezzel szemben, a második probléma egy reális kérdést vet fel, s valószínűtlen lenne, hogy Marx és tanítványai elméletileg és gyakorlatilag, az elméletben vagy a gyakorlatban nem adtak volna rá konkrét választ.” ALTHUSSER 1968. 21.

⁶ ALTHUSSER 1968. 310–313.

az „episztemológiai törés” (*coupure épistémologique*) fogalmihoz köti,⁷ amelyek nagy mértékben meghatározzák az 1968-ban megjelent *Olvasni A Tőkét* című könyv Marx-elemzéseit. Ezek a fogalmak megkerülhetetlenek Althusser Marx-értelmezésében, és ahhoz a problémához vezetnek el, amelyet a „strukturált egész” vagy „strukturált totalitás” alkot a tudomány és ideológia elválasztásában.⁸ Ha a marxi filozófiában ténylegesen bekövetkezett egy strukturális törés, akkor elkerülhetetlenül ellentmondásossá válik a Hegeltől átvett totalitás, amelyet Marx az „organikus egész” kifejezéssel fejt ki fiatalkori műveiben. A marxi gondolkodás strukturális felosztása azonban nemcsak azt teszi világossá, hogy a totalításban ideologikus törések jönnek létre, hanem azt is megmutatja, hogy minden tudományos tevékenység célja, hogy „lehántsa magáról” ezt az ideologikus burkot. A strukturált totalitás ennek a folyamatnak a folytonosságát fejezi ki; egyszerre magába foglalja az ideologikus értelmezést, és egyszerre bevezeti a tudományos szemléletet. Althusser értelmezésében tehát a totalitás mindig strukturált totalitásként jelenik meg, legyen szó akár a marxi értelemben vett „organicitásról” (a természet szerves totalitásáról), vagy pedig a Mao Ce-tung-i értelemben vett „ellentmondás egyetemességéről”.⁹ Mi köti össze a totalításban kibontakozó struktúrákat? Létezik-e egyáltalán „folytonosság” azok között a törések között, amelyek létrejönnek ebben a strukturált totalításban? A folytonosságnak ezt a kérdését Althusser a Spinozától eredő „strukturális kauzalitással” oldja fel. A spinozizmus megjelenése Althusser gondolkodásában mégsem egyszerűen a strukturalizmustól vagy Hegel gondolkodásától való eltávolodással, esetleg távolságtartással magyarázható. Althusser egyik markáns értelmezője, Warren Montag szerint a hatvanas évek filozófiája elválaszthatat-

⁷ „Az elméleti képződmények történetének elmélete nélkül ugyanis nem lehet megragadni és meghatározni a két különböző elméleti képződmény különbségét alkotó differentia specifikát. Úgy gondoltam, hogy ebből a célból átvehetem Jacques Martintól a problematika fogalmát, valamely elméleti képződmény specifikus egységének, és ezzel a specifikus különbség konkrét helyének a megjelölésére, G. Bachelard-tól pedig az »episztemológiai törés« fogalmát, hogy kifejezzem azt a mutációt, amely valamely tudományos diszciplína megalapításával egyidejűleg az elméleti problematikában előáll. Az a tény, hogy egy fogalmat konstruálni, egyet pedig kölcsönvenni kellett, egyáltalán nem jelentette, hogy e két fogalom önkényes vagy, hogy idegen Marxtól; ellenkezőleg, kimutatható, hogy jelen vannak és hatnak Marx tudományos gondolkodásában, jóllehet jelenlétük a legtöbbször csupán gyakorlati.” ALTHUSSER 1968. 80. (Az eredeti fordításban szereplő „episztemológiai cezúra” kifejezést az „episztemológiai törés” kifejezésre módosítottam. – Zs. N.)

⁸ ALTHUSSER 1968. 30.

⁹ ALTHUSSER 2005 [1965].

lan Spinoza filozófiájától, és ezt a hatást Althusser Spinozához való kapcsolata világítja meg a legplasztikusabban.¹⁰ Annak érdekében, hogy ezt a kapcsolatot közvetlenebb módon ragadjuk meg, elengedhetetlen a spinozizmus fogalmát szélesebb (történeti) perspektívából megtekinteni. Így nemcsak az ideologikus értelmét ismerjük meg a fogalomnak, de ezzel együtt egy olyan értelme is megjelenik, amely kifejez egy új filozófiai és politikai tartalmat.

Mi a spinozizmus?

A spinozizmus az 1960-as évek francia filozófiájának egyik megkerülhetetlen kifejezése. Spinoza filozófiájának széles körű megjelenése korántsem azzal magyarázható, hogy korábban ne került volna a filozófiai kutatások homlokterébe. A spinozizmus történeti vonatkozásait vizsgáló filozófiatörténészek már a 19–20. század fordulóján revideálták a Spinozáról alkotott képet.¹¹ A hatvanas években a spinozizmus mégis olyan tartalommal bír, amely többféle értelme ellenére a korábbi interpretációkkal szinte teljesen szembe helyezkedik. Tengelyi László, Deleuze magyar nyelvű Bergson-könyvének az előszavában kifejti, hogy a negyvenes-ötvenes évek különböző fenomenológiai irányait a Hegel–Husserl–Heidegger nevével jellemezhető triumvirátus jelölte ki.¹² A „strukturista fordulat” gondolkodói azonban Nietzschehez, Freudhoz és Marxhoz, szűkebb szempontból pedig Spinozához és Bergsonhoz köthetők. Ez a szembetűnő ellentét magába foglalja mindazt az elméleti forradalmat és „anti-humanista” törekvést, amellyel a hatvanas években kibontakozó strukturizmus jellemezhető.¹³ A spinozizmus óhatatlanul a korszak egyik meghatározó „ideológiájává” vált. Spinoza filozófiája, ahogy korábban utaltunk rá, megkerülhetetlen funkciót töltött be a struktúrák, és azok (szimbolikus vagy képzel) jelentései vizsgálata során. Jean-Luc Marion egy 2008-as interjújában az ezzel összefüggő sokoldalúságnak az ellentmondásaira világít rá.¹⁴ Marion szerint éppen úgy meggyőződéses spinozistává válunk az *Etika* materialista és ateista értelmezésével, mint annak misztikus-vallásos értelmezésével. Az egymással homlokegyenest eltérő interpretációk

¹⁰ MONTAG 1992. 51.

¹¹ L. pl. DELBOS 1893; BRUNSCHVICG 1971 [1923].

¹² TENGELYI 2010. 7.

¹³ DESCOMBES 2017 [1979]. 105–111.

¹⁴ BIRNBAUM–MARION 2008.

azt mutatják meg, hogy a spinozizmus tulajdonképpen valamennyi filozófus filozófiáját nyomon követi, mintha „önmagában nem is egy filozófiáról lenne szó, hanem mindegyiknek az ideologikus kiegészítőjéről, a hitetlenek számára fenntartott hit menedékhelyéről”.¹⁵ Ha Marion megállapítására támaszkodunk, a spinozizmust valóban egyfajta ideológiaként értékelhetjük, amely rejtve marad a különböző filozófiai rendszerek háttérében. Ez a következtetés ugyanakkor azt a problémát implikálja, hogy a filozófiai rendszereket mindig egy arkhimédészi pontként felfogott rendszerhez viszonyítjuk, elvágva ezzel egy valóban új filozófia lehetőségét. A filozófiai rendszerek és értelmezések érintkeznek egymással, de pontosan ez az érintkezés az elengedhetetlen feltétele annak, hogy valamilyen új értelem bontakozzon ki egy meglévő értelmezésből.

Egy „valós” dolog olvasása, értelmezése minden esetben összefüggésben áll azzal, ahogyan a valóságra tekintünk. Nemcsak arról van szó, hogy a megismerés során „újraalkotjuk” a valóságot, azok szerint a feltételek szerint, amelyek befolyásolják ezt a folyamatot, hanem arról is, hogy a valóságnak, és ezzel együtt a valóság tárgyainak ez a megalkotása egy addig nem létező tudatot termel ki magából.¹⁶ Az értelmezés úgy tűnik, mintha kétféle jelentéssel rendelkezne: egyrészt magában foglalja azt a módot, ahogyan a megismert valóság tárgyait leírja, és egy absztrakción keresztül megkülönböztetéseket hoz létre a valóságban; másrészt egy értelmezés annak a lehetőségét is létrehozza, hogy a valóságot lebontva olyan új viszonyokat tárjon fel, vagy akár teremtsen meg, amelyek a valóság teljesen új értelmét világítják meg. Ez utóbbi szerint minden értelmezés a valóság viszonyaiba való „beavatkozást” jelenti. Althusser ennek a felismerésnek az egyik mozzanatát fedezi fel Spinoza filozófiájában: „Aki már *elsőként* felvetette az *olvasás*, és így az *írás* problémáját, az Spinoza volt, és szintén ő volt az első a világon, aki egyúttal felállította a történelem egy elméletét és a *közvetlen* áttetszőségének egy filozófiáját; rajta keresztül elsőként a világon egy ember összekapcsolta az olvasás és a történelem lényegét a képzelt és a való különbségének egy elméletében [...]”.¹⁷ A ötvenes-hatvanas évek francia filozófiájában a feno-

¹⁵ „On en vient alors à soupçonner que le spinoziste double la philosophie de chaque philosophe précisément parce que ce n'en est pas une, mais un complément idéologique à toutes, l'asile de la foi pour ceux qui ne croient pas.” Vö. BIRNBAUM-MARION 2008.

¹⁶ Vö. ALTHUSSER-BALIBAR 1973 [1968]. 14–15.

¹⁷ „Que le *premier* qui *ait* jamais posé le problème du *lire*. et par voie de conséquence de *l'écrire*, Spinoza, *ait* été aussi le premier au monde à proposer à la fois une théorie de l'histoire et une philosophie de l'opacité de *l'immédiat*; qu'en lui pour la première fois au monde

menológiai redukció vagy leírás elégtelennek bizonyult annak a törekvésnek a szempontjából, amely a struktúrák megismerését a „termelés” kérdéssel kapcsolta össze. Itt nem egy olvasásmódról vagy értelmezési stratégiáról beszélünk, hanem sokkal inkább a megismerésnek egy olyan módjáról, amely az értelmezést nemcsak „reprodukciónak”, hanem ezzel együtt „produkciónak” tekinti. Spinoza filozófiájában ennek a produktivitásnak az örökségét ismerték fel a hatvanas években.

Ez alapján (az althusseri megállapítás alapján) a spinozizmus fogalmát kétféle, egymással átfedésben álló értelemben használjuk. Egyrésztől a Spinoza filozófiáját újraértelmező, a filozofálást megújító gondolkodók¹⁸ fogalomhasználata szerint: ebben az értelemben Spinoza filozófiája nemcsak a descartes-i alapokon nyugvó racionalista filozófiával, hanem a fenomenológiával éppen úgy szembehelyezkedik. A spinozizmus egy olyan racionalizmust implicál, amelynek középpontjában nem a karteziánus szubjektum, vagyis a descartes-i *cogito* áll.¹⁹ Ez a racionalizmus, amelynek irányelvét a korábbi értelmezések moralista színezete egyaránt meghatározza, a szubjektivitás vagy az intencionalitás bármely formáját megelőző alapot konstituál. Ez a „nem-szubjektív” vagy szubjektum nélküli, racionalista rendszerszemlélet kiváló lehetőséget nyújt a hatvanas évektől mindinkább kibontakozó gondolkodóknak. Ebből a szempontból, a spinozizmus talán legkifejezőbb jellemzését Paul Ricœur adja, amikor Claude Lévi-Strauss strukturalista módszerét „egy transzcendentális szubjektum nélküli kantianizmusként” jellemzi.²⁰ Ez az érteleme a spinozizmus fogalmának egy olyan ideologikus értelmet sűrít magába, amely a meglévő hagyomány keretei között gondolja újra Spinoza filozófiáját. Másrésztől bár megmarad rajta ez az ideologikus máz, a spinozizmus egy olyan invenciót képvisel az időszakban, amely ténylegesen „megalapozta”, vagy legalábbis előkészítette az 1960-as évek végén létrejövő elméleti forradalom színterét. A spinozizmus nemcsak feloldotta a meglévő gondolkodási sémákat, illetve ezzel együtt megalapozott egy új filozófiai *ethoszt*, hanem magába foglalta a gyakorlat problémáját, az elmélet gyakorlatának új lehetőségeit, valamint kihívásait. Pierre Macherey, aki Althusser tanítványaként szintén részt vett az *Olvasni A Tőkét* Marx-értel-

---

un homme *ait* ainsi relié l'essence du lire et l'essence de l'histoire dans une théorie de la différence de l'imaginaire et du vrai [...]” ALTHUSSER–BALIBAR 1973 [1968]. 14.

¹⁸ Vö. ZAC 1963; MISRAHI 1964; MATHERON 1988 [1969].

¹⁹ PEDEN 2014. 6.

²⁰ Uo.

mezésében, több írásában foglalkozott Hegel és Spinoza filozófiájának összevetésével.²¹ Macherey Spinoza filozófiájával kapcsolatban kifejti, hogy a *sub specia aeternitatis* spinozista „logikája” több aspektusból nézve megteremtette az elmélet kibontakozásának az újabb feltételeit:

„Természetesen mindebben több van valami pusztán egybeesésnél: mégpedig a szükségszerűség egy olyan eleme, amelyet szinte már egy logikának nevezhetünk, hogy a *sub specie aeternitatis* az egész időszaknak egy olyan lényegi koherenciát nyújt, amely még a látszólagos vereségben is fenntartja az erejét, amiként az anti-humanizmus reaktív, lényegi, törvényszerű értékeinek (egy nagyon is eltérő logikán megalapozott) diadalmáról tanúskodunk. Talán úgy foghatjuk fel mindezt, akár egy esettanulmány a filozófiai rendszerek végzetén belül – abban az evolúcióban, amely a betűszerinti konstrukciójuk látszólagos, rögzített formáin túl határozza meg a reprodukciójuk történelmi keretét, azáltal, hogy olyan más kontextusokba ülteti át őket, mint amelyek a produkciójuknak a kontextusa, amelyhez képest kezdetben egyenesen egy szerző kézjegye révén tűntek annak.”²²

A „strukturális forradalommal” szinte párhuzamosan jöttek létre azok a politikai mozgalmak, amelyeknek egyik megalapozója Althusser előadásai voltak az École Normale Supérieure-on. A politikai aktivitás megjelenését a marxizmus revideálása, illetve a későkapitalizmus kritikája mellett a maoizmus, valamint a kulturális forradalom szintén elősegítette. A 1968-as párizsi diáklázadások egyik legfontosabb kérdését így pontosan az elmélet problémája alkotta, amelyet sokszor a hatalom reprezentációjának, továbbá a tömeg produktivitásának a gátlószerének vélték, különösen az egyetemi intézményeken belül. Kétségtávolú ellentmondásos képet alkot Spinoza filozófiájának meglehetősen elméleti vonása ezekben a körökben, mivel az École

²¹ Vö. MACHÉREY 1990.

²² „There is in all this something more, of course, than mere coincidence: an element of necessity, one might almost call it a logic, that *sub specie aeternitatis* gives the whole period an essential coherence that maintains its force even in apparent defeat, as we witness the triumph (based on a very different logic) of the reactive, essentially, legalistic values of anti-humanism. It might all be taken as a case-study, in the fate of philosophical systems – in that evolution which, beyond the apparently fixed forms of their literal construction, determines the historical frame of their reproduction by transplanting them into other contexts than that of their production, to which they might initially have seemed straightforwardly consigned by an author’s signature.” MACHÉREY 1996. 139–140. (Saját fordítás – Zs. N.)

Normale-on kialakult „althusseri csoport” politikai aktivitása szintén közrejátszott abban, hogy a hatvanas évek végén a lázadások tömegmozgalommá nőjék ki magukat.²³ Az egyik legkifejezőbb formája a Macherey által leírt „spinozista logikának” kétségkívül Althusser gondolkodásában nyilvánult meg, különösen az *Olvasni A Tőkét* bevezető részében. Bár az 1974-ben megjelent „önkritikájában” saját maga fejt ki spinozista álláspontját, Althusser ezt az álláspontot negatívumként értékelte, amely megítélése szerint a gyakorlat, vagyis a politika rovására ment. Nagyobb részben ebből az önkritikából kiindulva (illetve az utóbbi időben megjelent, Althusser spinozizmusát tárgyaló írásokra támaszkodva), a fogalomnak egy olyan performatív értelmét használjuk, amely alapvetően meghatározta, kijelölte Marx újraértelmezésének az irányait.

A továbbiakban a spinozizmusnak ezt a két, egymást kölcsönösen feltételező értelme között teszünk különbséget. A fogalom magába foglalja az althusseri elmélet alapját, vagy legalábbis annak kiindulópontját, és az elmélet gyakorlatának, az „intervenciónak” a lehetőségét. Deleuze esetében más, további értelemmel bővül a jelentése. Nem egyszerűen egy anti-karteziánus vagy anti-hegeliánus rendszer gyakorlati feltételeit látja a spinozizmusban, hanem egy teljesen új rendszert, amelynek az elméleti alapját, illetve gyakorlati vetületét figyelembe véve tekinthető egyaránt újnak. A vizsgálatunk

²³ Alain Badiou az egyik interjújában megjegyzi, hogy ennek az elméleti hullámnak az elítélése megegyező lenne a későbbi tüntetések, a tömegmozgalom elítélésével. „Az ítélet így a korszak, 1969 egy ítélete volt, egy ítélet, amit egy olyan időszakban mondtak ki, ahol az „elmélet” vádja gyakori, meglehetően jelenlévő volt, és minden aktivitást érintett, amelyet túl elméletinek, túl formalistának vagy túl absztraktnak tekintett – éppúgy, mint a közvetlenül megelőző, 1966-os és 1967-es évekből az ehhez hasonló dolgokat. Az elmélet kérdése nyilvánvalóan nem ugyanolyan módon fontos manapság, de azt tudnám mondani, hogy ma a filozófia és a politika közti viszony, vagy az elmélet (szerepének a) kérdése ismét nagyon fontos lesz, mert a konkrét szituáció nagyon bonyolulttá és zavarossá vált. Azokban az években, a szituáción belül nagy, igazán óriási remény volt a birtokunkban.” Azaz: „The judgment was thus a judgment of the times, a judgment of 1969, a judgment that was made in a period where the accusation of „theoreticism” was frequent, very present, and concerned every activity deemed too theoretical, too formalist or too abstract – such as the very things from the immediately preceding years of ’66 and ’67. Evidently the question of theoreticism does not have the same importance today, but I would say that the relation between philosophy and politics today, or the question (of the role) of theory has once again become very important because the concrete situation has become very difficult and mixed. In those years we had great hope, truly massive, in the situation.” Vö. BADIOU 2007 [1969]. 80. (Saját fordítás – Zs. N.)

középpontjában tehát annak a problémának a megválaszolása áll, hogy Deleuze Spinoza-értelmezése milyen értelemben tér el Spinoza filozófiájának „ideologikus” értelmétől, és milyen szempontok alapján világítja meg a spinozizmus újabb értelmét. Deleuze és Althusser Spinoza-értelmezése mennyiben különbözik egymástól, és hogyha a két értelmezés között felismertük ezeket a különbségeket, akkor melyek azok az elemek, amelyek mégis összekapcsolják egymással azokat? Túlzás lenne azt feltételezni, hogy Deleuze Spinoza-értelmezése teljes mértékben Althusserétől eredne, ennek ellenére találhatunk olyan „nyomokat”, amelyek arra utalnak, hogy a két filozófus közvetlenebb (elméleti) viszonyban állt egymással, mint ahogy azt gondolkodásuk első pillantásra mutatja.²⁴

A strukturalizmus mint „elméleti deviáció”

Louis Althusser az 1960-as évek elejétől kezdve írásaiban arra törekszik, hogy a marxizmus újfajta irányait mutassa be. Az ebben az időszakban megjelent szövegek végül a *Marxért*, valamint az *Olvasni A Tőkét* című kötetekben jelentek meg. Mindkettő könyv pontosan prezentálja Althusser elméleti orientációját az időszakban, ami a marxizmus megújításában, és e megújítás mögött az általa definiált spinozizmusban bontakozott ki.²⁵ Miért beszélhetünk spinozizmusról, és pontosan milyen értelemben beszélhetünk erről? Mindezekelőtt azt kell figyelembe vennünk, hogy az *Önkritika elemeiben* (*Éléments d'Autocritique*) Althusser megkülönbözteti egymástól a strukturalista hatást Spinoza filozófiájának „strukturalista” hatásától.²⁶ E megkülönböztetésnek több indítéka van. Mielőtt ezeket a megkülönböztetéseket közelebbről elemeznénk, azt érdemes jobban megértenünk, hogy Althusser milyen okból kifolyólag határolódik el a korábbi strukturalista meggyőződésétől. Azt is elengedhetetlen megvizsgálni, hogy a strukturalizmust milyen szempontok szerint határozhatjuk meg, és hogy ezek a szempontok egyáltalán összevethetőek-e a Spinoza rendszeréből eredeztethető „strukturális kauzalitással”.²⁷

Deleuze 1973-ban publikált *Miről ismerjük fel a strukturalizmust? (A quoi reconnait-on le structuralisme?)* című rövid írásában a strukturalista gondol-

²⁴ STOLZE 1998. 51–52.; MANCUSO 2016.

²⁵ ALTHUSSER 1976 [1974].

²⁶ Uo. 132.

²⁷ PLUTH 2014. 336–352.

kodók „nómenklatúráját” vázolja fel.²⁸ Deleuze egy korábbi, 1967 decembe-
 rében folytatott beszélgetésre alapozta a szöveg megírását, amelyben a ké-
 sőbbi szövegváltozat körvonalait, főbb irányait már megtaláljuk. Ezt az átírt
 változatot Deleuze továbbította Althusser számára, elsősorban azzal a céllal,
 hogy Althusser publikálhatónak találja-e majd a szöveget.²⁹ A strukturaliz-
 mus kritikája vagy hiányosságainak a kiemelése helyett, Deleuze elsősorban
 a strukturalista gondolkodók sajátos jegyeit mutatja be. Ezek a jegyek, az
 értelmezése szerint, egy olyan kritériumrendszert vetítenek előre, amelyek
 alapján meghatározható a „strukturalista módszernek” a természete. A vég-
 ső, 1973-as szövegváltozatban Deleuze hét, egymással szorosan összefüggő
 (és tulajdonképpen egybemosódó) kritériumot állít fel.³⁰ Ezek a kritériumok,
 amelyek Deleuze ez idő tájt keletkezett műveiben különböző formában szin-
 tén megjelennek,³¹ a struktúra fogalmának a jellemzését nyújtják. Deleuze
 már a szöveg elején leszögezi, hogy a struktúra szimbolikus eleme mindig a
 valóson és az imagináriuson túl nyilvánul meg. Ezek a szimbolikus elemek
 nem rendelkeznek külső, sem pedig belső jelentéssel, hanem kizárólag egy
 pozíciónál, „helyhez kötött” értelemmel, amely az elemek kombinációjának
 az eredményéből származik: „[N]em kizárólag egy olyan hatásról van szó,
 mint mondjuk egy termékről, hanem inkább egy optikai hatásról, egy nyelvi
 hatásról, egy pozíció hatásáról. Ez leginkább egy értelem értelmetlensége (*un
 non-sens du sens*), amelyből az értelem önmagát eredményezi.”³² Deleuze az
 értelem fogalmát Althusser „túldetermináció” (*surdétermination*) kifejezésé-
 vel állítja párhuzamba. A strukturalizmus szerint a szituáción belül mindig
 túlságosan sok értelem keletkezik, és ebből fakadóan beszélhetünk egy érte-

²⁸ DELEUZE 2002 [1973]. 238–269.

²⁹ STOLZE 1998. 52.

³⁰ Ezek a kritériumok a következők: az első a szimbolikus (*symbolique*) kritériuma (amely a valóssal és az imagináriussal áll szemben). A második a hely (*local*) (vagy a „spatium”) kritériuma, amelyben a szimbolikus elem van pozíciónálva. A harmadik a differenciális (*différentiel*) vagy szinguláris (*singulier*) elemek kritériuma. A negyedik a differenciáló (*différenciant*) elem, továbbá a differenciáció (*différenciation*) kritériuma. Az ötödik a sorozat (*sérial*) kritériuma, amelyet a szimbolikus elemek, illetve a differenciális vagy szinguláris viszonyok együttvéve alkotnak. A hatodik az „üres eset”, vagyis az „x tárgy” (*objet x*) kritériuma, amely azt az elmozdulást jelzi, amely a két sorozat közötti kommunikáció során nyilvánul meg (ez a tárgy egyaránt ellentétben áll a „valós” és a „szimbolikus” tárggyal, és eredendően paradox). És végül, az utolsó a gyakorlatnak alávetett szubjektumnak (*sujet*) a kritériuma.

³¹ Vö. pl. DELEUZE 1968. 247–248.

³² DELEUZE 2002 [1973]. 244–245.

lem túldeterminációjáról, egy olyan túltermelésről, amely mindig a „strukturában lévő helyek kombinációja révén termel többletet”.³³

Annak ellenére, hogy Deleuze 1973-ban szinte változatlanul publikálta a szöveget, és hogy a szövegben felvázolt kritériumokat a saját műveiben szintén megtaláljuk, érdemes figyelembe venni Althusser kritikai megjegyzéseit, amelyeket Deleuze számára küldött.³⁴ Ebben a tömör kritikában többek között azoknak a kijelentéseknek is megtaláljuk az alapját, amelyek a néhány évvel később megjelent „önkritikai” írások gerincét alkotják. Althusser elsősorban azt emeli ki, hogy a strukturalizmus azáltal jelölhető ki, amit önmagában „elutasít”. A „valós” tárgynak az elutasítása, vagy másként kifejezve, az érzékelhető, a történelmi vagy az empirikus tárgy megtörése egy különálló, „elméleti” tárgyat konstituál a strukturalizmus különféle megnyilvánulásaiban. Althusser, akárcsak Marx esetében, az episztemológiai törés fogalma alapján határozza meg ezt az elutasítást, és példaként Freudot és Lacant, illetve a nyelvészetet említi. Althusser összességében arra hívja fel Deleuze figyelmét, hogy a strukturalista gondolkodók egy kulcsfontosságú megkülönböztetést tesznek a valós tárgy, illetve a tudás tárgya között. A levélnek ezen a pontján Althusser szabadkozik a valós és a tudás tárgyára vonatkozó fogalomhasználat miatt, bár úgy véli, hogy „a spinozisták között” végső soron megértik egymást Deleuze-zel.³⁵ Ez a fogalomhasználat ugyanakkor több szempontból problematikus. Egyfelől az *Önkritika* elemeiben (*Éléments d'Autocritique*), ahogy fentebb utaltunk rá, Althusser valóban megkülönbözteti egymástól a strukturalizmust, illetve a spinozizmust. Ezt annak érdekében teszi, hogy önmagát elhatárolva a strukturalizmustól, a hatvanas években írt műveit a spinozizmus hatásának tekintse. „Tisztázzuk néhány szóban ezt a vállalkozást. Végére, a strukturalizmus és az elmélet összeillesztése együtt nehezen kielégítő vagy felvilágosító, mert ebben a kombinációban valami mindig a háttérben van: ez a *formalizmus*, amely elengedhetetlen a strukturalizmus számára! Másrészt, a strukturalizmus és a spinozizmus összehozása együtt talán tisztázhat bizonyos pontokat és bizonyos határokat, addig, amíg az elméleti deviációra vonatkoztatjuk őket.”³⁶ Másfelől, ebből a megkülönböztetésből, továbbá a valós tárgyra, illetve a tudás tárgyára vonatkozó fogalomhasználatból arra következtethetünk, hogy Althusser valóban sokat merít Spinoza filozófiájából. A

³³ Uo. 245.; Vö. ALTHUSSER–BALIBAR 1973 [1968].

³⁴ Vö. STOLZE 1998. 56–57.

³⁵ Uo. 57.

³⁶ ALTHUSSER 1976 [1974]. 132.

legszemléltetőbb példa erre a kapcsolatra az indikáció fogalma.³⁷ A kifejezés a *Marxért* című könyvben több helyen is felbukkan, és mindenekelőtt a tudomány és az ideológia közötti különbség jellemzését szolgálja. Hogyan köthető ez a kifejezés az althusseri értelemben prezentált episztemológiai töréshez? És pontosan milyen értelemben jelenik meg Deleuze Spinoza-értelmezésében?

Az indikáció fogalma és szerepe Althussernél és Deleuze-nél

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy Althusser és Deleuze Spinoza-értelmezése, még hogyha hasonló alapokból vagy problémából is indulnak ki, különböznek egymástól. Althusser Spinoza gondolkodásának szisztematikusága, illetve „dogmatikusága” nyugtázta le. Ez a szisztematikus rendszer-szemlélet tükröződik vissza azokban a törekvésekben, amelyek a marxizmus elméleti revideálását nyújtják. Deleuze egy egészen másfajta perspektívából tekint Spinoza filozófiájára: a szisztematikus és dogmatikus rendszer mögött, az „etikai” rendszerben megpillantja az emancipációs lehetőséget.³⁸ Az indikáció mindkét értelmezésben központi szerepet játszik. Althusser, ahogy az előző rész végén utaltunk rá, a valós tárgy, illetve a tudás tárgya közötti különbség, a tudomány és az ideológia együttes felismerését, episztemológiai „elválasztását” látja meg benne. Deleuze viszont az inadekvát ideán nyugvó imagináció, illetve az adekvát ideákon alapuló tudás két szintjének kapcsolatát ismeri fel benne. Az előbbi esetben az indikáció egy elválasztást, egy törést, egy olyan értékvesztést jelent, amely elhatárol. Az utóbbi esetben mindezek mellett az indikáció megmutatja az inadekvát ideában a pozitívumot. A továbbiakban a két értelmezés fontosabb elemeit veszem szemügyre, elsősorban az indikáció problémáját, vagyis a két tudásszint közötti különbségnek, valamint e különbség felismerésének a problémáját.

Az indikáció az *Etika* második könyvének 16. tételét kiegészítő következtetett tételben jelenik meg: „[A] külső testekről bennünk lévő ideák inkább a mi testünk alkatát *jelzik* (*indicant*), mintsem a külső testek természetét.”³⁹

³⁷ MANCUSO 2016.

³⁸ Uo.

³⁹ SPINOZA 1997. 114. Az eredeti szövegben: „Sequitur secundo, quod ideae, quas corporum externorum habemus, magis nostri corporis constitutionem, quam corporum externorum naturam *indicant*; quod in appendice partis primae multis exemplis explicui.” Vö. SPINOZA 2011. 138. (Saját kiemelés – Zs. N.)

Ez a kifejezés, ahogyan Deleuze a *Spinoza és a kifejezés problémájában* (*Spinoza et la problème de l'expression*) rávilágít, Spinozánál az *inadekvát idea* kifejtése során kulcsfontosságú.⁴⁰ Mi az inadekvát idea? Míg az adekvát idea egy testet a hatóképességének megfelelő formájában (az intenzív különbségek viszonya szerint) fejez ki, addig az inadekvát idea egy test jelenbeli és változó felépítését jelzi.⁴¹ A testről alkotott ideáink mindig a saját affekcióink szerint konstituálódnak, amelyek egyúttal indirekt módon afficiálják a jelzett test természetét vagy lényegét. Spinoza ezt a második könyv 17. tételében bontja ki: „Ha az emberi testet affekció éri oly módon, hogy az magában foglalja valamely külső test természetét, akkor az emberi elme ezt a külső testet valósággal létezőként, vagyis számára jelenvalóként fogja szemlélni mindaddig, amíg a testet nem éri oly affekció, amely kizárja ugyanannak a külső testnek a létezését, vagyis jelenvalóságát.”⁴² Ez összefoglalva azt jelenti, hogy az inadekvát idea pusztán képzeletbeli tartalmat fejt ki, képet alkot a testről, vagy csupán jelzi e test jelenlétét. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ez az inadekvát idea nem feltétlenül a tudás „privációját” jelenti. Az inadekvát ideával megszerzett tudás olyan jeleket, jelzésre irányuló és bevésődő képeket implikál, amelyek „strukturálisan” különböznek az adekvát ideán nyugvó tudástól. Ez a különbség azonban nem azt eredményezi, hogy a két tudásforma végérvényesen „áthidalhatatlan” lenne, míg az egyik oldalon hamis képzetek által ismernénk meg, addig a másik oldalon az igaz ismeretek révén szereznénk meg a biztos tudást. Ha valóban erről lenne szó, akkor nem beszélhetnénk olyan emancipációs törekvésről Spinoza gondolkodásában, amelyre Althusser, valamint Deleuze egyaránt különös figyelmet fordított volna. Az indikáció fogalma e között a két tudásforma között lévő strukturális különbségnek a „kapcsolatát” mutatja meg. Így az inadekvát idea szempontjából nem a tudás *hiányáról*, hanem inkább egy olyan perspektíváról van szó, amely egyszersmind „jelzi” az adekvát ideán

⁴⁰ DELEUZE 2000 [1968]. 170–182.

⁴¹ „Amit »tárgynak« hívunk, az csupán az a hatás, amelyet egy tárgy a testünkre gyakorol; amit »énnek« hívunk, az csupán az az idea, amellyel a testünkről és a lelkünkről rendelkezünk – amennyiben hatás éri őket. Az adottság itt úgy jelenik meg, mint a legmélyebb és legelőbb, de egyben a legzavarosabb kapcsolat is a testek ismerete, saját testünk és önmagunk ismerete között.” DELEUZE 2000 [1968]. 172.

⁴² SPINOZA 1997. 115. Az eredeti szövegben: „Si humanum corpus affectum est modo, qui naturam corporis alicuius externi involvit, mens humana idem corpus externum ut actu existens, vel ut sibi praesens contemplabitur, donec corpus afficiatur affectu, qui eiusdem corporis existentiam vel praesentiam secludant.” Vö. SPINOZA 2011. 138.

alapuló tudás formáját, de csakis azzal a feltétellel, amelyet a strukturálisan különböző perspektívákat „összekapcsolja” egymással.

A „strukturális kauzalitás” problémája ezen a ponton jelenik meg: hogyan kapcsolódik egymáshoz a két különböző ideával nyert tudásforma? Az indikációk, a racionális megismerés során, megteremtik ezt a kapcsolatot az afficiált test és az afficiáló test, esetleg a kettő közötti viszony valamely aspektusában. Akkor beszélhetünk indikációról, amikor az affektusok jelei a „közös fogalmakon” keresztül az adekvát ideán alapuló tudásformában lesznek fölfogva.⁴³ Ez az apprehenzió konstituálja a hatást, amelyet a külső világ a testünkre gyakorol, illetve azt az ideát, amellyel a testünkről és a lelkünk „történeiről” rendelkezünk, amennyiben ez az idea kapcsolatban áll ezzel a hatással. Althusser ezt a megkülönböztetést hajtja végre az ideologikus és a tudományos megismerés két formája között. Az *Olvasni A Tőkét* bevezető tanulmányában, ahogy korábban említettük, Althusser több alkalommal párhuzamba állítja Spinoza filozófiáját Marx gondolkodásával. Althusser szerint, Spinoza rámutatott arra a megkerülhetetlen problémára, ami a megismerés tárgya vagy lényege, illetve a megismerés valóságos tárgya között jön létre.⁴⁴ Ezt a megkülönböztetést olyan „indikatív” fogalmakon keresztül ragadhatjuk meg, amelyek egyúttal a kettő között fellépő hatásmechanizmust is megmutatják. Althusser hatvanas években írt szövegeiben ilyen indikatív fogalom a „valós” [*réel*] fogalma. A valós kifejezés itt elsősorban a materialista megismerést jelenti az idealista megismeréssel szemben: pontosabban azt a módot, amely képes összekapcsolni a kettőt, a két megismerési struktúrát egymással. A „Kiegészítő megjegyzések a »valós humanizmus-

⁴³ Mancuso értelmezése szerint, „lehetővé teszik, hogy racionálisan megismerjük az affektált test és az affektáló test közös tulajdonságát, vagy a kettő közötti viszony egy aspektusát. Az affekciók ideái ezért ténylegesen csak abban a pillanatban válnak *indikációkká*, amikor a közös fogalmakon keresztül, a tudás második típusán lesznek fölfogva. Ez a racionális megértés egy másik tudásfolyamatba van bevésődve, amely egy tárgyat nem a külső világnak tulajdonít, mint amelyet számunkra prezentál, hanem annyiban a külső világnak, amennyiben a részei vagyunk és a saját affekcióink és affektusaink okaként konstituálódnak.” Azaz: „[I]ndications allowing one to rationally know a property common to both the affected body and the affecting body, or an aspect of the relation between them. The ideas of affections, therefore, only effectively become *indications* the moment when they are apprehended through common notions, the second type of knowledge. This rational apprehension is inscribed in another process of knowledge, which takes for an object not the exterior world as it presents itself to us, but the external world insofar as we are a part of it and it constitutes the cause of our affections and affects.” MANCUSO 2016. (Saját fordítás – Zs. N.)

⁴⁴ ALTHUSSER 1973 [1968]. 46.

ról» (*Note complémentaire sur l'„humanisme réel”*) című írásban⁴⁵ Althusser különbséget tesz a humanizmus és a „valós humanizmus” kifejezései között. Ez alapján a humanizmus pusztán egy elméleti absztrakció tárgyát képezi, amelynek elutasításán keresztül, a konkrét tárgy *jelzésével* áll vele ellentétben a valós humanizmus.

„[A »valós humanizmus« kifejezésében] a valós jelző *indikatív* [*indicatif*]: rámutat, hogy ennek az új humanizmusnak a tartalmát a *valóságban* – a társadalomban, az Államban stb. – szükséges keresni. Tehát a valós-humanizmus fogalma úgy kapcsolódik a humanizmus fogalmához, mint annak elméleti referenciájához, azonban az utóbbi absztrakt tárgyának az elutasításán keresztül állnak ellentétben egymással – egy konkrét, valós tárgy megadása révén. A *valós* szó kettős szerepet játszik. Megmutatja az idealizmust és az absztrakciót a régi humanizmusban (a valóság fogalmának a negatív funkcióját); és ezzel együtt azt a *külső valóságot* (a külsőt a régi humanizmus számára), amelyben az új humanizmus meg fogja találni a saját tartalmát (a valóság fogalmának a pozitív funkcióját). Ugyanakkor, a »valós« szónak ez a pozitív funkciója nem a *tudásnak* egy pozitív funkcióját jelenti: ez a *gyakorlati indikáció*nak egy pozitív funkciója [*une fonction positive d'indication pratique*].⁴⁶

A valós kifejezés, ahogy a fenti idézetben is olvasható, olyan kettős funkciót tölt be, amelynek az a célja, hogy egy elválasztást indikáljon a fogalom negatív és pozitív jelentése között. Ezzel azonban nem egy „pozitív tudást” jelöl ki Althusser, ehelyett inkább azt hangsúlyozza, hogy a valós kifejezés egy gyakorlati funkcióval rendelkezik. Mint látjuk, ez a gyakorlati funkció egyenértékű azzal a problémával, amely Spinoza filozófiájában a két tudásforma közötti strukturális különbség összekapcsolásaként jelenik meg.

⁴⁵ ALTHUSSER 2005 [1965]. 253–258.

⁴⁶ „L'adjectif réel est *indicatif*: il indique que si l'on veut trouver le contenu de ce nouvel humanisme, il faut le chercher *dans la réalité* dans la société, l'Etat, etc. Le concept d'humanisme-réel se rattache donc au concept d'humanisme comme à la référence théorique, mais il s'oppose à lui en refusant son objet abstrait, – et en se donnant un objet concret, réel. Le mot *réel* joue un double rôle. Il fait apparaître dans l'ancien humanisme son idéalisme et son abstraction (fonction négative du concept de réalité); et en même temps il désigne la *réalité extérieure* (extérieure à l'ancien humanisme) où le nouvel humanisme trouvera son contenu (fonction positive du concept de réalité). Cependant cette fonction positive du mot »réel« n'est pas une fonction positive de *connaissance*, elle est une fonction positive *d'indication pratique*.” ALTHUSSER 2005 [1965]. 253–254. (Saját fordítás – Zs. N.)

Az inadekvát ideán nyugvó imaginárius tudás, illetve az adekvát ideán nyugvó valós tudás egyaránt abban a totalításban strukturálódik, amely befolyásolja a megismerés feltételeit, továbbá felosztja ezeket a feltételeket a gondolkodáson belül. Althusser, legalábbis ebben a rövid tanulmányban, mindenekelőtt a tudás marxista „folyamatát” vizsgálja, és ennek a folyamatnak az egyik kiemelt fogalma az indikáció.⁴⁷ Azonban, ahogy az idézett részben is olvasható, a valós fogalom pozitív jelentése nem a tudás pozitív formáját tételezi, hanem egy gyakorlati funkciót képvisel – azt a funkciót, amelynek köszönhetően az a pozitív tudás hozzáférhető lesz. Az indikáció így hozhatja létre a két strukturálisan különböző totalításban a „kölcsonhatást”, vagyis egy kauzális viszonyt.⁴⁸

Deleuze egészen más irány felől közelít az indikáció problémájához. A *Spinoza és a kifejezés problémájában* az indikáció fogalma az inadekvát idea tárgyalásánál kerül elő. Deleuze azt a problémát emeli ki, amely a tudás első és második szintjéhez kapcsolódik: miközben az adekvát idea az önmaga okaként konstituált lényeket fejezi ki, ezért tekinthetjük azt *expresszívnek*, addig az inadekvát idea természetéből fakadóan pusztán egy ismeret képét, okozatát jelzi, és ennél fogva *inexpresszív*.⁴⁹ Ebből származik, hogy az inadekvát ideák mindig azokhoz az affekciókhoz, vagyis a lelkünket ért hatásokhoz kötődnek, amelyek bizonyos ismerethiányt takarnak: „Az ismeret, amelytől meg vagyunk fosztva, kettős: önmagunknak, valamint annak a tárgynak az ismerete, amely a bennünk lévő ideának megfelelő affekciót okozza. Az inadekvát idea tehát olyan idea, amely az ismeretnek a saját okától való megfosztását takarja, formálisan csakúgy, mint materiálisan.”⁵⁰ Deleuze számára az adekvát idea szempontjából kulcsfontosságú az inadekvát idea, mivel ez utóbbin keresztül ragadhatók meg olyan „pozitívumok” az ismereten belül, amelyek végül adekvát ideákat mutathatnak meg számunkra. Ez a pozitívum az „indikáció”, a képzeletbeli kép jelzése, tehát az önmaga okát eltakaró ismeretben fellépő igazságnak a jele. Ez a jelzés teszi lehetővé, hogy a saját testünkre gyakorolt hatásokat átfordítsuk olyan ismeretekbe, amelyek exp-

⁴⁷ MANCUSO 2016.

⁴⁸ Althusser a hetvenes évek fordulóján (egészen az *Önkritikai elemei* megjelenéséig) több alkalommal visszatért a strukturálisan különböző, társadalmilag meghatározott tudatformák elemzéséhez. A termelési viszonyok szempontjából a termelés és az újratermelés közötti strukturális különbség kölcsönhatását, a társadalmi viszonyok szempontjából pedig az *alap (infrastructure)* és a *felépítmény (superstructure)* közötti kauzalitást vizsgálta. Vö. ALTHUSSER 1995.

⁴⁹ DELEUZE 2000 [1968]. 172–173.

⁵⁰ Uo. 174.

resszívek, más szóval ténylegesen kibontják az ismeretben lévő igazságot. Deleuze ezt az igaz tartalmat a „közös fogalomban” találja meg:

„Persze ahhoz, hogy adekvát ideával rendelkezünk, nem elég megérteni, hogy az affekcióideában van valami pozitív. Hisz e pozitivitásból kiindulva fogjuk tudni megalkotni annak ideáját, ami közös az afficiáló és az afficiált testben, a külső testekben és a saját testünkben. Látni fogjuk majd, hogy ez a »közös fogalom« – mert erről van szó – szükségszerűen adekvát: benne van testünk ideájában, amint benne van a külső test ideájában; tehát úgy van meg bennünk, ahogyan megvan Istenben; kifejezi Istent és a gondolkodóképességünkben kibontakozik.”⁵¹

Befejezés

Kétségkívül nem könnyű felismerni a különbséget a két értelmezés között, mivel mindkét filozófiai rendszerben a megismerés és a tudás elemzése során körvonalazódik az indikáció problémája.⁵² Ezzel szemben, ha komolyan vesszük azt a fogalomhasználatot, amely Althusser műveiben, továbbá Deleuze Spinoza-könyvében megjelenik, ez a spinozizmus árnyaltabb a két szerző gondolkodásában. Althusser spinozizmusa a strukturalizmus alternatívájaként jelenik meg, az ideologikus, valamint a tudományos megismerés elválasztása során meghatározott episztemológiai törés fogalmi támaszaként. A spinozai gondolkodásban jelentős szerepet játszó indikáció fogalma Althusser értelmezésében a strukturális különbségek felismerését szolgálja. Deleuze Spinoza-értelmezésében, amely nemcsak a *Spinoza és a kifejezés problémájában*, hanem gondolkodásának későbbi stádiumaiban is jelen van,⁵³ az indikáció a „közös fogalmak”, vagyis az inadekvát és adekvát ideát összekapcsoló fogalom megalapozásának tekinthető. A két értelmezés különbségét az indikáció fogalmának eltérő elemzése és használata mutatja meg: az althusseri értelmezés középpontjában az indikáció mindig egy gyakorlati jelzés, és nem a tudás pozitívításaként nyilvánul meg, ezzel szemben a deleuze-i értelmezés a tudás pozitív tartalmát érinti. Tágabb perspektívából szemlélve, az értelmezések közötti különbség azt is megmutatja, hogy

⁵¹ Uo. 178.

⁵² MANCUSO 2016.

⁵³ Vö. DELEUZE–GUATTARI 1972.

a hatvanas évek francia filozófiai hagyományában, különösen a baloldali gondolkodók körében, milyen mértékben, és milyen formában jelenik meg Spinoza filozófiája. Althusser spinozista álláspontja ugyan nem vált szerves részévé filozófiai rendszerének, mindenesetre elengedhetetlen azokat a fogalmi kapcsolódásokat figyelembe venni, amelyek hatással voltak a Marx-értelmezése során. Deleuze spinozizmusa ezen a ponton bonyolultabb, hiszen nem egyszerűen egy fogalmi vizsgálatról van szó (amely a kifejezés fogalmát tárgyalja), hanem egy új filozófia megteremtéséről, illetve egy alternatív filozófiatörténeti megközelítésről. Deleuze Spinoza-értelmezése a filozófiai problémákhoz való visszatérést és az ezekre a problémákra adott válaszok vagy „megoldások” megfordítását foglalja magába.⁵⁴ A spinozizmus ez alapján nemcsak a filozófiai rendszerek mögött lévő menedékhelyet képviseli, nem pusztán egy filozófiatörténeti alternatívát jelent, hanem ezzel együtt vagy emellett egy olyan fogalmi megalapozást nyújt, amely egybefoglalja az elméleti és gyakorlati folyamatokat a megismerésben.

Rövidítések

ALTHUSSER 2005 [1965]	ALTHUSSER, Louis: Pour Marx. Paris, 2005 [1965].
ALTHUSSER 1995	ALTHUSSER, Louis: Sur la reproduction. Paris, 1995.
ALTHUSSER 1976 [1974]	ALTHUSSER, Louis: Essays in Self-criticism. Trans. London, 1976 [1974].
ALTHUSSER– BALIBAR 1973 [1968]	ALTHUSSER, Louis–Étienne Balibar: Lire Le Capital, I–II. Paris, 1973 [1968].
ALTHUSSER 1968	ALTHUSSER, Louis: Marx – Az elmélet forradalma. Ford. Gerő Ernő. Bp., 1968.
BADIOU 2007 [1969]	BADIOU, Alain: The Concept of Model. An Introduction to the Materialist Epistemology of Mathematics. Trans. Zachary Luke Fraser. Melbourne, 2007 [1969].
BADIOU–BALMÈS 1976	BADIOU, Alain–BASMÈS, François: De l’Ideologie. Paris, 1976.

⁵⁴ DELEUZE 2000 [1968]. 200–203.

- BIRNBAUM–
MARION 1996 BIRNBAUM, Jean–MARION, Jean-Luc: Spinoza: un complément à toutes les philosophies. *Le Monde*, 2008. 04. 18. (http://www.lemonde.fr/livres/article/2008/04/18/spinoza-un-complement-a-toutes-les-philosophies_1035541_3260.html; utolsó megnyitás: 2018. január 26.)
- BRUNSCHVICG
1971 [1923] BRUNSCHVICG, Léon: Spinoza et ses contemporains. Paris, 1971 [1923].
- DELBOS 1893 DELBOS, Victor: Le problème moral dans la philosophie de Spinoza et dans l'histoire du spinozisme. Paris, 1893.
- DELEUZE 2002 DELEUZE, Gilles: A quoi reconnaît-on le structuralisme? In: Uő. L'île déserte. Textes et entretiens 1953–1974. Éd. David Lapoujade. Paris, 2002. 238–269.
- DELEUZE 2000 [1968] DELEUZE, Gilles: Spinoza és a kifejezés problémája. Ford. Moldvay Tamás. Bp., 2000 [1968].
- DELEUZE 1968 DELEUZE, Gilles: Différence et répétition. Paris, 1968.
- DELEUZE–
GUATTARI 1972 DELEUZE, Gilles–GUATTARI, Félix: Capitalisme et Schizophrénie I. L'Anti-Œdipe. Paris, 1972.
- DESCOMBES 2017 DESCOMBES, Vincent: Az ugyanaz és a más. Ford. Dékány András. Bp., 2017.
- MACHEREY 1996 MACHEREY, Pierre: The Encounter with Spinoza. In Deleuze – A Critical Reader. Ed. Paul Patton. Malden, 1996. 139–161.
- MACHEREY 1990 MACHEREY, Pierre: Hegel ou Spinoza. Paris, 1990.
- MANCUSO 2016 MANCUSO, Eva: Indication as Concept: Althusser, Spinoza, and the Logic of the „Groupes Althusseriens” (1965–1968). *Viewpoint Magazine*, 2016. 07. 18. (<https://www.viewpointmag.com/2016/07/18/indication-as-concept-althusser-spinoza-and-the-logic-of-the-groupes-althusseriens-1965-1968/>; utolsó megnyitás: 2018. január 26.)
- MATHERON 1988 [1969] MATHERON, Alexandre: Individu et communauté chez Spinoza. Paris, 1988 [1969].
- MISRAHI 2016 MISRAHI, Robert: Spinoza: présentation, choix et traduction des textes tableau synoptique. Paris, 1964.
- MONTAG 1992 MONTAG, Warren: Spinoza and Althusser against Hermeneutics: interpretation or intervention? In: Ed. Kaplan, E. Ann–Sprinker, Michael: The Althusserian Legacy. London–New York, 1992. 51–58.
- PEDEN 2014 PEDEN, Knox: Spinoza contra Phenomenology. French Rationalism from Cavailles to Deleuze. Stanford, 2014.

- PLUTH 2014 PLUTH, Ed: Freeing Althusser from Spinoza: A Reconsideration of Structural Causality. *Crisis & Critique*, 2014/1. 337–352.
- SPINOZA 2011 SPINOZA: Ethica. The Vatican Manuscript of Spinoza's Ethica. Leiden–Boston, 2011.
- SPINOZA 1997 SPINOZA: Etika. Ford. BOROS Gábor. Bp., 1997.
- STOLZE 1998 STOLZE, Ted: Deleuze and Althusser: Flirting with Structuralism. *Rethinking Marxism*, 1998/3. 51–63.
- TENGELYI 2010 TENGELYI László: Előszó. In Gilles Deleuze: A bergsoni filozófia. Ford. John Éva. Bp., 2010.
- ZAC 1963 ZAC, Sylvain: L'idée de vie dans la philosophie de Spinoza. Paris, 1963.

NEMES–WÉBER ZSÓFIA

Az óvóképzés jogi háttere 1891-től a második világháborúig

Legal Background of Nursery School Teacher Training from 1891 until the
Second World War

Considering the evolution of institutes dedicated to kindergarten teacher training, it can be seen that changes in the legislation indicate a continuous professional development, which can be detected numerically in the study of the training period. In this paper, I use contemporary sources to investigate the emphasis on practical training and the extent of subjects representing lexical knowledge. As this profession gained recognition, the amount of practical activities and skills increased, along with the growth of the theoretical, methodological and psychological knowledge. The significance of practice was unaltered during the examined period; it rather showed a growing trend. Thus, the composition of subjects was greatly influenced by the changes in contemporary social expectations and political goals which were often enforced by modifications in legislation. In the paper, I focus on nursery nurse training and its legal background which also gives us an insight into the matters of education and employment of women considering the process through which this profession became a pink-collared job. The changes in legislation show what kind of goals and expectations were formulated in the time period examined concerning kindergarten teacher training and the employment of women as well.

Keywords: nursery nurse, nursery school teacher, legislation, education, pink-collared

*

Az óvodai nevelés hasznosságára egy jogszabályi módosulás is felhívja a figyelmet, a 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről 8. §-ának változásai,¹ amelyek előrébb hozzák a gyermekek óvodai nevelésben részesülésének kezdetét. Ez az intézkedés további kérdéseket vet fel az intézményekkel, a pedagógusokkal és azok képzésével kapcsolatban. Kutatásom célja az óvónő-képzés és jogi hátterének vizsgálata. A korabeli források alapján vizsgálom, hogy a képzés mekkora hangsúlyt helyezett a gyakorlati oktatásra és milyen mértékben találjuk meg a lexikális tudást képviselő tantárgyakat. A jogszabályi változások mutatják, hogy milyen célok és elvárások fogalmazódtak meg a vizsgált időszakban az óvónőképzés kapcsán. A kutatóm primer forrásként Rostás Matild Éva 1949 és 1952 közötti időszakra vonatkozó iskolai értesítői, valamint a vele készített interjúk szolgálnak.² Tanulmányommal arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a pedagógus pálya csak azokhoz a személyekhez illik igazán, akik hivatásuknak érzik, képesek megújulni, hiszen a tanulás nem ér véget a képzéssel. Olyan képzést kell biztosítani a pedagógus pályára készülőknek, ami felruházza őket az alapvető módszertani ismeretekkel és gyakorlattal, valamint előkészíti a pályán töltött idő alatti folyamatos fejlődési, változási képességgel, motivációval.

A magyar óvónőképzés fejlődésének rövid áttekintése

Az óvodák magyarországi megjelenésének legjelentősebb alakja Brunszvik Teréz, aki 1828-ban a saját házában nyitotta meg Közép-Európa első óvodáját.³ Az új intézménytípust néhányan koraszülöttnek vélték, mások a női munkavállalás folyományaként értékelték. „Brunszvik Teréz és a tevékenysége nyomán kialakult óvodai mozgalom jelentősége a polgárosodásnak, mint társadalmi szükségletnek a felismerésében rejlik.”⁴ A kisdedovó intézetek ügyének támogatói a kormányzati befolyástól viszonylag független felekezeten kívüli közös nevelés lehetőségét látták a kezdeményezésben, amit még ennél is fontosabbnak tartottak a nemzeti egység megteremtését, amit a magyar nyelv korai oktatásával kívántak megvalósítani. Mindezt az európai mértékben jelentős rendi, nyelvi, felekezeti, kulturális heterogenitás mellett

¹ TV 2011.

² INT.

³ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005. 297.

⁴ PODRÁČZKY 2013. 15.

szükségesnek ítélték. Mivel az óvodák működését nem szabályozta az 1806-os II. *Ratio Educationis*, ezért az óvodák teret adhattak a kívánt nemzeti nevelésnek. Ezért a gyors fejlődést nem a Nyugat-Európában jellemző erős polgárosodás támogatta, hanem a magyar reformpolitika.⁵ A meghonosítási folyamatban jelentős szerepet töltött be az 1836-ban alakult Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület, ami céljának tekintette óvodák szervezését és fenntartását, valamint az óvóképzés támogatását.⁶ Az óvóképzés kezdete elméletben az első óvoda megnyitására datálható, mivel Brunsvik Teréz tizenegy lányt instruált a szakma elsajátításának céljából,⁷ viszont intézményesült formában 1837-ben nyitotta meg kapuit az első óvóképző a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület elnöke gróf Festetics Leó jóvoltából, aki tolnai birtokán felállította az országos hatókörű kisdedóvókat képző intézetet – ahol férfiakat képeztek –, amelyet Wargha István (1808–1876) igazgató irányítása alatt egy példányóvoda (mintaóvoda, ami a gyakorlati terepet biztosította a képző hallgató számára) is kiegészített. Az óvóképezde és példányóvodája nem állami intézményként jött létre, és az Egyesület tartotta fenn 1916-ig.⁸ A képzés időtartamát tizenkét hónapban állapították meg, bár eredetileg két évesre tervezték és a képzési idő rövidegsége ellenére jelentős lemorzsolódással kellett számolniuk.⁹

Az 1848–49-es szabadságharc után az óvodáztatásra különös tekintettel voltak és az első egyetemes tanítógyűlésen jelentős fejlesztéseket terveztek. A témakör jelentőségét az is bizonyítja, hogy a gyűlésen Ney Ferenc (1814–1889), az óvóképző akkori igazgatója elnökölt. A problémakörrel külön albizottság foglalkozott, amely először a „Javaslati irányeszméket” dolgozta ki, majd fejlesztette tovább, amelynek előterjesztésére a gyűlés elfogadta javaslatot. A reformprogram „A kisdedóvási nevelés fő vonalai” címet kapta. A „Javaslati irányeszmék”-ben már megjelent a kezdeményezés, hogy minden elemi iskola mellett létesítsenek óvodát is és a tanítóképzőkben óvóképzést is folytassanak. Emellett a reformjavaslat kitért az óvóképzés időtartamára is, amelyet egyről két évesre kívántak emelni és elgondolásuk szerint az óvókat egyben elemi iskolai tanítókká is ki kellene volna képezni. Külön osztályokat indítottak volna az óvodai dajkák képzésére, azonban a

⁵ KELEMEN 2007.

⁶ PODRÁ CZKY 2013. 15.

⁷ KELEMEN 2007.

⁸ BÁTHORY–FALUS 1997. 94.

⁹ KELEMEN 2007.

szabadságharc bukása derékba törte a fejlődést. Az abszolutizmus éveiben az óvodai nevelés központi irányítója továbbra is a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület volt, ám a szabadságharc bukásával pusztán csak névleg működött. A vezetést a konzervatívok uralták, az óvóképző igazgatója, Ney Ferenc is nagy nehézségek árán tudta biztosítani működését. Az Egyesület likviditási nehézségeiből kifolyólag az intézmények és az alkalmazottak finanszírozása gyakran csak késve érkezett meg, emellett Ney Ferencnek állandó rendőri üldözéssel is szembe kellett néznie. Minden nehézség ellenére igyekezett fenntartani az óvóképzés színvonalát és 1858-ban felvett két nőhallgatót a képzésre. Ney Ferenc 1861-ig volt az óvóképző igazgatója.¹⁰ 1862-ben kezdték meg a nők oktatását a Pesten működő kisdedóvóképzőben.¹¹ A pesti képző 1873-tól már óvónőképző, mivel ekkortól már csak nőket vettek fel az intézménybe.¹²

Az 1867-es kiegyezés az óvodaiügy számára már kedvező feltételeket biztosított, amely mind az óvóképzésben, mind az óvodások és óvodák számának növekedésében is tetten érhető volt.¹³ Eötvös József 1868-as népoktatási törvény javaslatában, amit 1870-ben az országgyűlés elé terjesztett, a kisdedóvó intézeteket a népoktatási tanintézetek közé emelte, ám a törvény keresztülvitelének a halála gátat szabott, így elképzelése csak 1985. évi közoktatási törvényben valósult meg.¹⁴

1873-ban létrejött az Országos Magyar Kisdedvédő Egyesület, amely párhuzamosan működött az egyre nehezkesebb Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesülettel. Az óvodai neveléssel kapcsolatban több más kisebb szervezet is működött, például a Fröbel nőegyletek és a gyermekkert egyesületek. Az szétforgácsoltság azonban nem bizonyult hosszú távúnak, gyors megoldást jelentett 1874-ben a két nagy szervezet (az Országos Magyar Kisdedvédő Egyesület és a Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület) összeolvadása. Az új szervezet Országos Kisdedóvó Egyesület néven egységesítette az óvodai nevelés és intézmények irányítását.¹⁵ „Ezzel egyidejűleg működött a Kisdednevelők Országos Egyesülete is, amely az óvodai nevelőket /ekkor már egyre nagyobb számban óvónőket/

¹⁰ VÁG 1964.

¹¹ GOLYÁN 2013. 109.

¹² MÉSZÁROS 1996.

¹³ KELEMEN 2007.

¹⁴ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005. 310.

¹⁵ VÁG 1964.

egyesítette soraiban. Ez az egyesület szorosan együttműködött a Kisdedóvó Egyesülettel. A KOE nagy erőfeszítéseket tett az óvodapedagógia fejlesztése érdekében. Ezt a célt szolgálta a „Kisdednevelés” című folyóirat, amely ezen a címen először 1879-ben jelent meg.¹⁶

A kiegyezést követő gazdasági és politikai változások növelték a kisdedóvók iránti igényt. A kereslet kielégítésére a képzések és a végzett óvodapedagógusok száma növekedni kezdett, ám a képzések összetétele is minőség szempontjából jelentős különbségek mutatkoztak, az egységesítés iránti igény egyre fokozódott.

A következő jelentős változást az 1891. évi XV. törvénycikk jelentette, amelynek az óvodákra vonatkozó legfontosabb rendelkezései:

- „a kisdedóvás intézményeket beillesztette a magyar közművelődés és tanügyi közigazgatás egységes rendszerébe,
- óvodát az állam, a községek és a hitfelekezetek tarthattak fenn,
- háromtól hatéves korig a gyermekeket ide kell járatni, (Ténylegesen csak az óvodáskorúak 15 százaléka látogatta ezt az intézményt.)
- az óvoda célja az, hogy szülei távollétében nevelje a gyermekeket, segítse elő testi, értelmi és erkölcsi fejlődésüket.¹⁷

A törvény következményeként állami képzőintézetek jöttek létre 1892-ben Szatmáron, Hódmezővásárhelyen, Eperjesen, Szepsiszentgyörgyön, Nagyváradon, Temesváron, 1896-ban Esztergomban, Pozsonyban. Ugyanekkor, 1896-ban a tanító- és a kisdedóvóképzés egyesítését szorgalmazta az Egyetemes Tanügyi Kongresszus.¹⁸ A képzés további hiányosságaira Klebelsberg Kunó jóvoltából az 1926-os rendelet igyekezett válaszolni, amelynek hatására az óvóképzésben a három év elméleti évre egy negyedik év gyakorlat épült. A két világháború között egyre erősödött a revíziós és keresztény-nemzeti ideológia, amelyet tükröz a következő törvénycikk is. 1936. évi XXIII. törvénycikk a kisdedóvás ügyét a Belügyminisztérium hatáskörébe helyezte át,¹⁹ a nevelési felügyeletet továbbra is a Vallás- és Közoktatási Minisztériumnál hagyta.²⁰ A budapesti óvónőképző tanárai az óvodapedagógus-képzés

¹⁶ Uo. 91.

¹⁷ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 200. 310.

¹⁸ BÁTHORY–FALUS 1997. 94.

¹⁹ Tv 1936.

²⁰ GOLYÁN 2013. 114.

főiskolai átalakítását szorgalmazták a Vallás- és Közoktatási Minisztériumnál. A főiskolai képzés iránti igényt megismétlődött 1948-ban.²¹

1948-ban az óvodákat államosították. 1949-ben az intézmények viszszerkerültek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz. A meghatározó ideológia a kommunista állampárt nézeteit tükrözte. Az 1940-es évek óvónőihiányának enyhítése érdekében 1946-ban a dolgozók esti óvóképzői, majd 1949-ben óvónők tanfolyamai és a pedagógiai gimnáziumok alakultak.²² „Az általános gimnázium mellett létrejöttek a szakgimnáziumok: pedagógiai gimnázium a tanító és óvónőképző helyett, valamint közgazdasági, ipari és mezőgazdasági gimnázium. A szakgimnáziumok ilyen elnevezését csak az 1949/50-es tanévben alkalmazták. A következő év őszén a pedagógiai gimnáziumok megszűntek, helyettük hároméves óvónőképzőket és négyéves tanítóképzőket létesítettek.”²³ 1949-ben megindulta líceumi és gimnáziumi érettségire épülő egyéves képzés is.²⁴ A korszakban zajló gyakori változásokat jól példázza, hogy Rostás Matild Éva az óvónőképzés 3 évét – 1949-től 1952-ig – egy középfokú oktatási intézményben végezte el, amely intézmény a tanulmányi értesítő bélyegzői alapján minden tanévben nevet változott, így lett 1949/1950-ben Pécsi állami II. sz. Pedagógiai Gimnázium, 1950/1951-ben Állami Tanítónőképző és Óvónőképző, majd 1951/1952-ben Állami Óvónőképző.²⁵ Az 1958. évi 26. számú törvényerejű rendelete értelmében 1959 szeptemberétől létrejöttek az érettségire épülő, kétéves képzési idejű felsőfokú óvónőképző intézetek Kecskeméten, Sopronban, Szarvason, 1971-től Hajdúböszörményben.²⁶

A 1970-es években az óvodáztatás általánossá válása további óvónők képzését sürgette, amelynek eredményeként nagyszámú levelezőképzés jött létre, valamint a szakközépiskolai képzés újraindítása is megtörtént. Az utóbbi intézményben érettségizettek többsége folytatta tanulmányait a felsőfokú végzettség megszerzéséig.²⁷ „Az 1985. évi I. törvény az oktatásról, a hozzá kapcsolódó Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1986. évi 13. sz. tv-e 2.§(2) bekezdése a képzést hároméves időtartammal főiskolai szintre emelte.”²⁸

²¹ BÁTHORY–FALUS 1997. 94.

²² GOLYÁN 2013. 115.

²³ PUKÁNSZKY–NÉMETH 1996. 662.

²⁴ BÁTHORY–FALUS 1997. 94.

²⁵ TÉ.

²⁶ BÁTHORY–FALUS 1997. 95.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

A képzés változásai a jogszabályok tükrében

A pedagógiai lexikon meghatározása szerint az óvodapedagógus-képzés „olyan pedagógusok képzése, akik műveltségük, pedagógiai képességük birtokában gyermekközpontú, érzelemgazdag beállítódással az óvodás gyermekeket nevelik.”²⁹

Jogszabályi változások

Az 1828-ban megnyitott óvoda és az 1937-ben létrehozott képzőintézet után a folyamatos fejlődés a tisztázott jogszabályi hátteret is egyre inkább igényelte. Az 1848. évi forradalom idején szervezett első egyetemes tanítógyűlésen nagy hangsúlyt kapott az óvodaügy törvényes rendezése. Elsőként a „Javaslati irányeszmék” indítvánnyal, majd a „A kiseddóvási nevelés fő vonalai” című reformjavaslattal álltak elő. A reform során törekedtek a képzés továbbfejlesztésére. Az óvodákat és a benne munkálkodó nevelőket állami intézménynek és alkalmazottnak tekintik. A képzési időt egy évesről két évesre kívánták emelni. Szándékukban állt az óvóképzésben egyszersmind elemi iskolai tanítókat is képezni. A dajkák képzési rendszerét is szorgalmazták. A szabadságharc bukása azonban meggátolta a javaslatok valóra váltását, sőt a Kiseddóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület is csak névleg működött tovább. Eötvös József 1868. évi népoktatási törvény tárgyalásakor napirendre tűzte az óvodák népoktatási rendszerbe történő beillesztését, ám az országgyűlés nem támogatta a kezdeményezést. 1870-ben ismét megkísérelte a törvényi rendezést, de a javaslata lekerült a napirendről.³⁰

A várt jogszabály, az 1891. évi XV. törvénycikk P. Szathmáry Károly az Országos Kiseddóvó Egyesület titkára és a Kiseddóvó Országos Egyesület elnöke hathatós közbenjárásából született. Az uralkodó osztály politikáját követve talált támogatókra és rendezte sikerrel az óvodaügy törvényi hátterét. A jogszabály fő eredményei:

- egységesítették a képzés rendjét és tartalmát,
- képzési idő két év lett,
- további felvételi követelmények,
- 1892-től állami képzőintézetek jelentek meg.

²⁹ Uo. 94.

³⁰ VÁG 1964.

Visszalépést jelentett azonban, hogy a pedagógiai és lélektani tárgyak tantervi száma csökkent és a gyakorlati idő is rövidült.³¹ Ezek javítására Klebelsberg Kunó nevéhez fűződően jelent meg az 1926. évi 78006/VI. számú rendelet, amely a képzési időt három év elméleti képzésben, és egy év gyakorlati tevékenységben fogalmazta meg. A szakmai gyakorlat helyszínéül szolgáló intézményekbe beosztották az óvónői oklevelet már kézhez kapott frissen végzett diákokat. A gyakorlat megszervezése azonban gyakran nehézségekbe ütközött.³²

A két világháború között egyre erősödött a keresztény-nemzeti ideológia, amely jelentősen befolyásolta az óvodai nevelést és az óvóképzést is. „Vitéz” Rozsnoky Antal a belügyminisztérium óvodaügyi felelőse és a Kisdednevelés folyóirat szerkesztője révén jelentős politikai befolyást gyakorolt a nézetek alakulására, célként a tudatosítás helyett az ösztönösítés jelenik meg, engedelmes felnőtteket kívánnak nevelni.³³ Az 1936- évi XXIII. törvénycikk jogi alátámasztást biztosít a politikai céloknak, miszerint a nemzeti nevelés a fő cél. A Vallás és Közoktatási Minisztériumtól a Belügyminisztériumhoz kerül át a vezetés.³⁴ A reformpedagógiák ebben a helyzetben csak igen csekély mértékben tudnak érvényesülni. Összegezve a politikai célok nagyban meghatározták az óvodaügy fejlődését. A jogszabályi változások hatottak a képzési időre és tartalmára is.³⁵

A képzési idő változásai

Az óvóképző növendékei változó képzési időben fejlesztették tudásukat a választott hivatásukhoz szükséges képességek elérése érdekében. A kezdetben egyéves időtartamú képzés, 1848-ban válik kétévéssé az első Egyetemes Tanügyi Kongresszus hatására, amelyet Eötvös József 1870-es törvény javaslata is alátámasztott.³⁶ A Magyarországi Központi Főbel nőegylet 1869-ben még három-négyhónapos úgynevezett „gyermekkertészno” tanfolyamot hozott létre, amelynek időtartamát 1873-ban egy évre emelte.³⁷ Az 1891. évi XV. tör-

³¹ Tv 1891.

³² VÁG 1964.

³³ Uo.

³⁴ Tv 1936.

³⁵ VÁG 1964.

³⁶ BÁTHORY-FALUS 1997. 94.

³⁷ Uo.

vénycikk a 6. fejezetében a két évfolyamos óvóképzést erősítette meg. „34. § Ezen intézetekben a tanfolyam két évig tart.” – amely alól kivételt képezhetnek – „Oly növendékek, kik az általános ismereteket nyújtó első évfolyamra előírt tananyagot megfelelő iskola elvégzése által elsajátították, vagy abból felvételi vizsgálatot tesznek, azonnal a második évfolyamra vehetők fel.”³⁸ Ezeket a törvényi rendelkezéseket a vizsgált időszakig az 1926. évi 78006/VI. számú rendelet módosította. A módosítás értelmében az óvónőképzést három éves, a képzésből kikerült óvónőjelöltek 17 évesen tanulmányaik végén egy gyakorlati évet is teljesítettek.³⁹ Az 1926. évi 780066 sz. miniszteri rendelet négy évre emelte a képzést. Az iskolatípusban érettségi vizsgát nem lehetett tenni.⁴⁰

Az 1958. évi 26. számú törvényerejű rendelete értelmében 1959 szeptemberétől létrejöttek az érettségire épülő, kétéves képzési idejű felsőfokú óvónőképző intézetek.⁴¹ Az 1985. évi I. törvény az oktatásról, a hozzá kapcsolódó Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1986. évi 13. sz. tv-e 2.§(2) bekezdése a képzést 3 éves időtartammal főiskolai szintre emelte.⁴²

A fentiek alapján jól látható, hogy a képzési idő a szakma jelentőségének felismerésével együtt folyamatosan növekvő tendenciát mutat, eljutva egy új magasságba a főiskolai szintre.

Tantárgyszerkezet

Az óvóképzőkben a diákok az elméleti és gyakorlati ismeretek elsajátításával készültek fel a végbizonyítvány megszerzésére. A kisdédóvóképzőben 1875-től „képeségi vizsgával” „képeségi oklevelet” szereztek a növendékek.⁴³ A tantervben az elméleti tárgyak heti 12 órát kaptak, amelyek között neveléstudománnyal és pszichológiával foglalkozó tantárgyak is helyet kaptak. A készségtárgyak tantárgyanként heti 6 órát kaptak. Mindennapos gyakorlat keretei között kapott helyet a felmerülő problémaszituációk értékelése.⁴⁴

Az 1891. évi XV. törvénycikk 33.§ értelmében a felvétel alapvető követelménye:

.....
³⁸ Tv 1891.

³⁹ KOLLEGA 1996–2000.

⁴⁰ BÁTHORY–FALUS 1997. 94.

⁴¹ Uo. 95.

⁴² Uo.

⁴³ Uo. 94.

⁴⁴ KÖVÉRNÉ 1996.

1. egészséges és ép testalkat, valamint zenei hallás;
2. leányoknál a betöltött 14. év, férfinövendékeknél a betöltött 16. év; 40 évnél idősebbek azonban, csak külön miniszteri engedéllyel vehetők fel;
3. a közép- vagy polgári és felsőbb leányiskolák negyedik osztályának, vagy a felső népiskolák második osztályának sikeres bevezését igazoló iskolai bizonyítvány vagy a megfelelő tantárgyakból teendő felvételi vizsga.⁴⁵

A tanulmányok alapját képező tantárgyakat is többnyire jogszabályok határozták meg. 1891. évi törvény 34. §-a rögzíti a tantárgyak összetételét, miszerint:

- Humán tárgyak: hit és erkölcsstan, magyar nyelv és irodalom, történelem, alkotmánytan, valamilyen más hazai nyelv.
- Természettudományos tárgyak: természettudományok, földrajz, mér-tan.
- Nevelés és oktatás: egészségtan, különös tekintettel a kiseddóvodára, neveléstan, különös tekintettel a kiseddóvodák szervezetére, kiseddekkkel való bánásmód állandó gyakorlása.
- Készségtárgyak: rajz, ének és hegedülés, testgyakorlás, zene, kézi-munka és házi ipar.⁴⁶

Az első világháború időszakához kapcsolódóan Az esztergomi római katolikus óvónőképző értesítői Számord Ignác igazgató jóvoltából heti óraszámokat is megjelölve mutatják a tantárgyakhoz kapcsolódó információkat az 1913/14-es tanévben. A képzés két évfolyamos ezért a tantárgyi bontásokat évfolyamonként mutatja:

Az első évfolyamon

- Humán tárgyak: Hittan, Magyar nyelvtan, Hazai történelem és alkotmánytan, Német nyelvtan (fakultatív)
- Természettudományos tárgyak: Hazai földrajz, Természettudományok (fizika, vegytan és ásványtan, állattan és növénytan tartozik bele), Rajzoló geometria és szabadkézi rajz, Számtan és algebra.
- Nevelés és oktatás: Kiseddnevelés- és módszertan, Óvói gyakorlatok.
- Készségtárgyak: Női kézimunka, Ének és zene, Testgyakorlat.

⁴⁵ Tv 1891.

⁴⁶ Uo.

A második évfolyamon

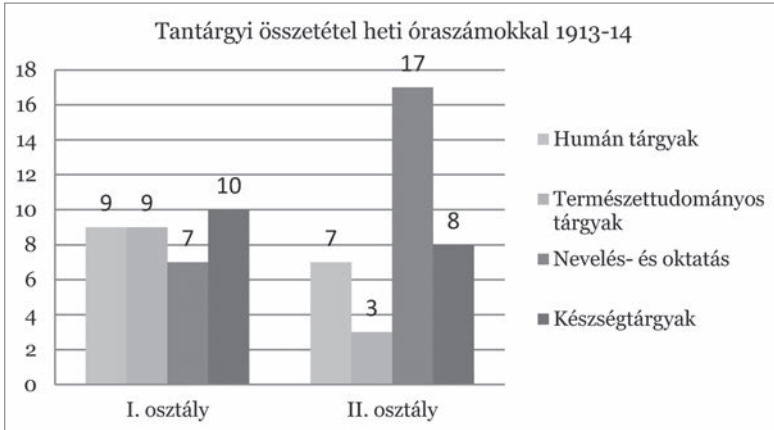
- Humán tárgyak: Hittan, Magyar nyelv és irodalom, Német nyelvtan (fakultatív)
- Természettudományos tárgyak: Rajzoló mértan és szabadkézi rajz, Számтан és algebra.
- Nevelés és oktatás: Módszertan, Lélektan, Test- és egészségtan, Alaki munkák, Óvói gyakorlatok.
- Készségtárgyak: Ének és zene, Testgyakorlatok.

A tanterv felépítését összhangban mutatják a következő diagramok, amelyek jól látható, hogy a nevelés és oktatás tantárgycsoportba tartozó tantárgyak száma és hozzájuk kapcsolódó óraszámok a másik három csoport kárára növekedtek.

1. ábra Tantárgyi összetétel tantárgyszámok szerint az 1913/14 tanévben⁴⁷

⁴⁷ Az adatok forrása: ÉRT.

2. ábra Tantárgyi összetétel heti óraszámok alapján az 1913/14 tanévben⁴⁸

Bár a tantervben az óvói gyakorlatok beépítve szerepelnek az első évfolyamon heti 5 órában, a második évfolyamon heti 7 órában, a gyakorlatokra vonatkozó 1 évet 1926-ban iktatták rendeletbe.⁴⁹

1926-ban a 780066 sz. miniszteri rendelet alapján a pedagógiai és a műveltségi tantárgyak mellett a kisdednevelés módszertana, a test- és egészség-tan, az ének és hegedű, a testgyakorlatok, alaki munkák magas óraszámot kaptak, a legtöbb időt az óvodai gyakorlat töltötte ki.⁵⁰

1949-ben a tantárgyak között a pszichológia, a pedagógiai és az óvodai módszertanok, valamint az óvodai gyakorlat kap helyet. Ekkor kezdik meg viszonylag nagy számban a képesítés nélküli óvónők I. úton történő képzését.⁵¹ A tananyag módosulása kiegészült még az orosz nyelv kötelezővé tételével, az ideológiához tartozó tárgyak és a természettudományos tárgyak növekedésével. Ezzel egy időben a hitoktatás fakultatívvá vált.⁵² 1949-ben óvónők tanfolyamai, világnézeti és szakmai továbbképzések alapja a szovjet óvodapedagógiai minta.⁵³

⁴⁸ Az adatok forrása: ÉRT.

⁴⁹ ÉRT.

⁵⁰ BÁTHORY-FALUS 1997. 94.

⁵¹ Uo.

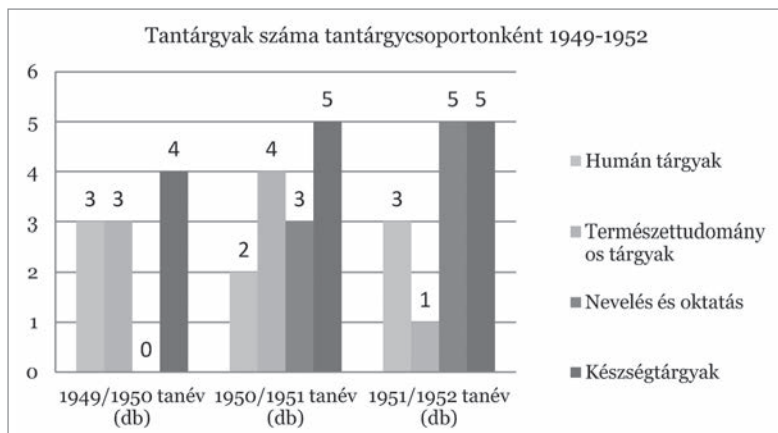
⁵² KOLLEGA 1996-2000.

⁵³ GOLYÁN 2013. 115.

Részletesen vizsgálva a 1949–1952 időszakban készült, a féléves és év végi eredményeket rögzítő tanulmányi értesítőt az alábbi következtetésekre jutottam. Az egyszerűbb kezelhetőség és szemléltetés érdekében a tanult tantárgyakat az alábbiak szerint négy csoportba osztottam. A felsorolt tantárgyak a következők:

- Humán tárgyak: magyar nyelv és irodalom, történelem, alkotmánytan, orosz nyelv.
- Természettudományos tárgyak: földrajz, kémia, biológia, matematika, fizika.
- Nevelés és oktatás: egészségtan, neveléstan, lélektan, iskolaszervezetan, módszertan, tanítási gyakorlat, óvodai gazdasági vezetés, gyermekjáték.
- Készségtárgyak: rajz, ének, testnevelés, zene, kézimunka.⁵⁴

A fenti felsorolásban a humán tárgyak között egy élő idegen nyelv, az orosz szerepel összhangban az ismertetett ideológiai alakulással. A tantárgycsoportokban szereplő tárgyak darabszám szerinti eloszlása a tanévekben a következőképpen alakulnak.

3. ábra Tantárgyak száma tantárgycsoportok szerint az 1949-52 tanévekben⁵⁵

⁵⁴ TÉ: Rostás Matild Éva tanulmányi értesítői. Pécsi állami óvónőképző 1949/50 tanévtől az 1951/52 tanévig (a szerző tulajdonában).

⁵⁵ Az adatok forrása: TÉ.

Az ábrán jól látható, hogy a nevelés és oktatás kategóriába sorolt tantárgyak folyamatosan növekvő tendenciát mutatnak. Kiemelendő, hogy az első év tanrendjébe a nevelés és oktatás kategóriába tartozó tárgyak közül egy sem került. Az interjúk során kiderült, hogy az első évben a tanító- és óvónőképző hallgatói egy osztályba jártak, azaz tanulmányaikat azonos tanítási renddel kezdték meg.⁵⁶ Az általános alapozás után – azaz az első év után – vagy a humán vagy a természettudományos tárgyak rovására folyamatosan emelkedik a nevelés és oktatás csoportba tartozó tantárgyak száma. Jól látható, hogy a készségtárgyak a teljes képzés idején jelentős mennyiségben helyet kaptak a tanrendben.

1953-ban megjelent a kötelező érvényű Módszertani levél, majd 1957-ben a Nevelőmunka az óvodában. Útmutató az óvónők számára című kézikönyv, amelyek az óvodai foglalkozásokat befolyásolták, részletesen megszabva az óvodásoknak szánt öt tartalmat, amelyek:

- testnevelés,
- anyanyelv és környezetismeret,
- mennyiség-, tér- és formaismeret,
- ábrázolás és kézimunka,
- ének és zene.⁵⁷

Az óvodások foglalkoztatásának szabályozásán keresztül befolyásolta az óvónőképzés tartalmának hangsúlyait. A későbbiekben a képzési tartalmak kiegészültek a világnézeti és alapozó tárgyakkal, a pszichológiai ismeretekkel, a korábban is magas óraszámú rendelkező óvodai gyakorlati képzés kiegészült egy szakmai gyakorlattal, amelynek időtartama egy hónaposra terjedt ki.⁵⁸ A képzések során megmaradtak a lexikális tudást jelentő általános ismereteket adó humán és természettudományos tantárgyak, bár mellettük folyamatosan helyet kaptak a készségtárgyak, a testnevelés és a zene is. Az idők folyamán a módszertani ismeretek és például a pszichológia jelentősége folyamatosan növekedett. Mindezen ismerethalmaz folyamatosan kiegészült az éppen aktuális politikai igényeknek megfelelően, például az orosz nyelvvel.

⁵⁶ INT.

⁵⁷ GOLYÁN 2013. 116.

⁵⁸ BÁTHORY-FALUS 1997. 95.

Értékelés

Az osztályozás korábbi rendszerét az 1863. február 17-i rendelet változtatta meg. A tanulók félév végi eredménye korábban egyetlen átlagosztályzat formájában jelent meg. Külön osztályzatot mindössze két kiemelt tantárgyból kaptak a diákok, hittanból és magyar nyelvtanból. Az új rendelkezés vezette be a tantárgyankénti osztályozást és a tanuló magatartására és szorgalmára vonatkozó értékelést.⁵⁹ Külön érdekesség a tanulmányi értesítőben használt értékelés szabályrendszere, amit az alábbi 1. számú táblázat szemléltet.

A tanuló				
magatartása		tanulmányi előmenetele		általános tanulmányi eredménye
jeles	(3)	kitűnő	(7)	jeles jó közepes elégséges
jó	(2)	jeles	(6)	
tűrhető	(1)	jó	(5)	
		közepes	(4)	
		elégséges	(3)	
		gyenge	(2)	
		elégtelen	(1)	

1. táblázat A Tanulmányi Értesítőben használt érdemjegyek

Külön értékelték a magatartást, a tanulmányi előmenetelt és az általános tanulmányi eredményt. Az utóbbi fogalmat a következő meghatározással illették: „Az általános tanulmányi eredmény osztályzatban az jut kifejezésre, hogy a tanuló a továbbhaladás szempontjából döntő tárgyak többségéből milyen eredményt ért el.”⁶⁰ A fenti táblázatból jól látható, hogy a most megszokott ötszintű osztályzási rendszertől a magatartás három, és a tanulmányi előmenetel hét egységre osztott értékelése eltér. Az általános tanulmányi eredmény megjelölésére az értesítőben a tantárgyak felsorolása alatt külön rubrika van kijelölve.

⁵⁹ MÉSZÁROS 1996.

⁶⁰ TÉ.

Gyakorlat

A képzésben feltűnő tantárgyak között már az 1891. évi XV. törvénycikkben is rögzítésre került a kötelező gyakorlat, amelynek biztosítása érdekében a kisdédóvók egyfajta műhelyként jelentős együttműködésbe léptek a képző intézményekkel.⁶¹ A gyakorló szintért az 1958. évi 26. számú törvényerejű rendelet 1§ (2) bekezdése is biztosította, miszerint az óvóképzők mellé gyakorló óvodát kellett létesíteni.

Rostás Matild Évát a hároméves óvónőképzés végeztével a gyakorlati időre, 1952/1953-as tanévre először Balatonboglárra küldték, majd onnan szabad gyakorlonki hely hiányában Öreglakra került. Az óvodába mindössze egy csoportnyi falubeli gyermek járt. Ellátásukra egy óvónő és egy dajka volt kijelölve. Frissen végzett diák tevékenységét tehát nem segítette egy gyakorlott óvónő. Munkájában egyetlen társa, a dajka sem rendelkezett nagy gyakorlattal.

Az óvoda napi időbeosztása szerint a délelőtti játékot az ebéd követte, az egyetlen teremben biztosították a helyet, asztalokat és eszközöket az étkezéshez. Utána az alvásidőre behordták az ágyakat. Az ébredést és átöltözést követően uzsonnáztak a gyerekek és várták a szüleiket, akik munkájuk biztosította lehetőség szerint érkeztek meg értük az óvodába. Óvodai foglalkozások keretében volt testnevelés, ének, környezetismeret, számolás, rajz, udvari játék és séta a környéken. A gyakorlat nehézségei nem tántorították el Rostás Matild Évát pályaválasztásától, sőt az Öreglakon szerzett élmények megerősítették benne, hogy megtalálta a hivatását.⁶²

Nők a munka világában

1871-ben Lengyel Dánielné úgy vélte, hogy a nőnevelés gyors fejlődést mutatott az adott két év alatt. Felhívta a figyelmet arra, hogy a minden rangú és anyagi helyzetű nőnek rendkívül fontos feladata a háztartási foglalkozások mellett egy olyan szakma elsajátítása, amely szükség esetén keresőképesé teheti. A szükséghelyzet lehet a férjhez menés elkerülése, vagy a családot eltartó férj elvesztése. Így elkerülhető egy anyagi okokból kötött rossz házasság, a zárdába vonulás, vagy az özvegyeségből adódó szegénység.⁶³ Eszerint a

⁶¹ BÁTHORY–FALUS 1997. 94.

⁶² INT.

⁶³ LENGYEL 2006. 192–193.

nevelés új célkitűzése egy olyan tudás biztosítása volt, ami a legrosszabb esetekben, például ha egymagának kell eltartania magát és gyermekeit is, megoldást jelenthet, ehhez egy kis zongorajáték, francia beszélgetés vagy hímzés kevésnek bizonyult volna.⁶⁴

Az 1880-as népszámlálási adatok szerint a dolgozó nők legtöbbször földművelésben segítő családtagként jelentek meg a statisztikában valamint, napszámos vagy házicseléd munkakörben dolgozhatnak.⁶⁵ Az akkori norma szerint elsősorban a hajadonok vállaltak munkát. 1889-ben a Nemzeti Nőnevelésben közzétett nézet szerint a nők foglalkoztatása nemzetgazdasági, egyúttal egyéni érdek is. Szarvas Gáborné egyszerűen pazarlásnak tekintette a nem megfelelő munkára felhasznált tehetséget, még rosszabb, ha az illető képességei birtokában egyáltalán nem dolgozik. A nemzetgazdaság szempontjából a polgárok értelmét és szorgalmát a bányáknál és termőföldeknél is többre értékeli. „Konkrét példákkal kívánja segíteni a nőket abban a döntésben, hogy mivel is foglalkozzanak: elsősorban olyan otthon végezhető pénzkereső munkát ajánl, amelyekhez nem szükséges komoly szakképesítés, csak tudás és szorgalom.”⁶⁶ Az ellenállásra, miszerint a nők munkavállalása megalázó a számukra Vadnay Károly úgy reagált, hogy a munkavégzés a kedély, érzés és egészség növelője, ugyanakkor a legjobb módja az unalom és az általa indukált rossz gondolatok elkerülésére. „A nemzeti Nőnevelés 1895. márciusi számában közzétett írás, bár teljes körű nőemancipáció megvalósulásának lehetetlensége mellett érvel, kimondja, hogy biztosítani kell, hogy szükség szerint a nők önálló kereső tevékenységet végezhesenek. Lehetőséget kell adni, hogy tanulhassanak, s hogy a végzettségüknek megfelelő munkát kapjanak. A férfimunkát vállaló nők a férfiakkal egyenlő megítélést és fizetséget érdemelnek. A szerző határozott véleménye szerint nem kötelezhető cölibátusra a dolgozó nő, nincs érdemi különbség egy férjes asszony és egy hajadon munkavégzése között.”⁶⁷ Mivel 1895-től a nők érettségizhettek, sőt bizonyos szakokon egyetemi végzettséget is szerezhettek, megjelentek az értelmiségi pályákon. Elsősorban a tanítónői foglalkozás volt a társadalom részéről elfogadott. A hivatás a 20. század elején egyre jobban elnöiesedik, emellett a hajadon nők mellett a férjezettek közül is egyre növekvő arányban találunk tanítónőket.⁶⁸

⁶⁴ VADNAY 2006. 190.

⁶⁵ GYÁNI 2009.

⁶⁶ SZARVAS 2006. 198.

⁶⁷ PAULOVITS 2006. 205–208.

⁶⁸ GYÁNI 2009.

Mivel az 1940-es évek végén előtérbe került a termelőmunka. Ebből és a családok megélhetéséhez szükséges további jövedelem igényből fakadóan a nők tömeges munkába állása következett. Egyes szakmák, mint az adminisztratív állomány, tanító és középiskolai tanár egyre inkább elnőiesedett, ezt jól példázza, hogy a nők arányának változása az általános iskolai pedagógusok körében az 1949 és 1960 közötti években 57,8%-ról 74,8%-ra változott.⁶⁹ A komolyabb fizikai erőnlétet követelő szakmákban például a mezőgazdaság, ipar, sőt a nehéziparban is megnövekedett a női munkavállalók száma, ami elsősorban nem gazdasági előnyökkel járt, hanem egy új női identitás, propaganda megalapozója lett. A társadalom jórészt szívesebben elfogadta, a kevésbé tradicionálisan férfias, fizikai erőt igénylő munkakörben a nők megjelenését, egyrészt mivel ezek a foglalkozások mind presztizs mind jövedelem tekintetében jelentősen alul maradtak a „férfi” munkákhoz képest, másrészt a gondozás, ellátás, oktatás-nevelés eleve a tradicionálisan nők által végzett elfoglaltságok körébe tartoztak.⁷⁰

A női alkalmazottak számának alakulása jól mutatja, hogy hosszú évtizedek alatt lassan közelített a férfi munkavállalókhöz, amit az alábbi ábra is szemléltet.

4. ábra Foglalkoztatottság arányának alakulása nemek szerint⁷¹

⁶⁹ SCHADT 2003. 51.

⁷⁰ Uo. 52.

⁷¹ Az adatok forrása: Központi Statisztikai Hivatal A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint, 1930–2001 (http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/02/data/tabhun/1/load02_1_0.html – utolsó elérés: 2017. 11. 02.)

A nők munkavállalása, ami 1949-ben 23%-os volt, hozzájárult a családok bevételeinek növekedéséhez. A nők nagy teljesítményű munkavégzéséhez szükséges volt a szakképzettség és a gyermeknevelési állami rendszer biztosítása. Az anya- és gyermekvédelmi programmal szoros függésben állt a csecsemőgondozás, bölcsődei ellátás és óvodai intézmények fejlesztésével.⁷² 1945-től a kormányzat nagy hangsúlyt helyezett az óvodák újrainítására és működésük támogatására. Ezek az intézmények 1945-től 1949-ig a Népjóléti Minisztérium, majd 1949-től a közoktatási tárca felügyelete alá tartoztak. 1949-ben Magyarországon 1448 óvoda üzemelt, amit összesen 98.900 gyermek, azaz a 3-tól 6 éves korú népesség 21,7%-a látogatott.⁷³

Összegzés

A kisedóvó-képzők alakulását figyelembe véve elmondható, hogy a jogszabályi változások egy folyamatos szakmai fejlődést mutatnak, ami számszerűsítve tetten érhető a képzési idő vizsgálata során. A szakma elismertségével párhuzamosan nőtt a gyakorlati tevékenységek, készségi tárgyak mellett az elméleti, módszertani, majd a pszichológiai tudományos ismeretanyag mennyisége. A tantárgyi összetételre nagy hatással volt a korbéli társadalmi elvárások és a politikai célok változásai, amelyeket gyakran jogszabályi módosításokkal juttattak érvényre.

Emellett az is megállapítható, hogy az éppen aktuális ideológiától eltekintve a gyakorlat jelentősége változatlan, sőt inkább növekvő tendenciát mutat. A szakmai gyakorlat lehetőséget biztosított a fiatal, ambiciózus, kezdő óvónők számára rátermettségük kipróbálására, mintegy utolsó szűrőként megmutatva, hogy ki alkalmas és ki nem a pedagógiai pályára. Rostás Matild Éva a kezdeti nehézségektől nem rettent meg, sőt a későbbiekben, óvónőként hosszú éveken át a munkahelyén ő volt a képzős gyakornokok mentora. Az óvónők képzés adatai, okmányai és az interjú alany nyilatkozatai jól mutatják az akkori képzés formáját, szellemiségét és egy gyémántdiplomás óvónő szakmaszeretét, elhivatottságát, aki az egyik interjú során kinyilatkoztatta, „ha újrakezdhethém, ismét az óvónői hivatást választanám.”⁷⁴

⁷² KÉRI 2000.

⁷³ KOLLEGA 1996–2000.

⁷⁴ INT.

A kutatás során vizsgálom a nők képzésének és munkavállalásának kérdését is a pálya elnöiesedésének folyamatát. A fentiek alapján jól látható, hogy a nők munkavállalásának helyzete a második világháború után elkerülhetetlen kérdéssé vált, bár már korábban is felismerték ennek jelentőségét. Az óvodapedagógusi állásokban egészen 1860-ig csak férfiakat alkalmaztak.⁷⁵ A hagyományos női munkához kapcsolódó képzéseknél, mint a tanítónő- és óvónőképző a lányok száma és aránya folyamatos emelkedést mutatott. „A középfokon a tanító- és óvónőképzésnél a későbbi fokozatos létszámcsökkenés a képzés felsőfokúvá válásának, és nem a leánytanulók kivonulásának a következménye.”⁷⁶

A kisdedovási törvénykezése számos módon hatott a társadalomra. A gyermekek szempontjából a törekvés fő célja az volt, hogy sok gyermeket mentsen meg a hazának, azaz csökkentse a gyermekhalandóságot, javítson a közegészségügyön, befolyásolja a népességszámot. Politikai cél volt a nyelvi és felekezeti megosztottság csökkentése is, melynek megoldását a világi jellegű intézményekben történő keresztény nevelésben és a nem magyar ajkú lakosság magyarosításában látták.⁷⁷ Emellett a kezdeményezés a nők társadalmi, munkaválási helyzetét is befolyásolta. „A kisdedóvók képzése társadalmi szempontból is hangsúlyos, az szorosan összekapcsolódik a női munka elősegítésének kérdésével. Nem kis jelentőségű momentumnak nevezi a miniszter azt, ami a javaslatban úgy fogalmazódik meg, hogy az óvóállomásokra elsősorban mindig nők alkalmazandók.”⁷⁸

Rövidítések

BÁTHORY–FALUS
1997

BÁTHORY Zoltán, FALUS Iván: Pedagógiai lexikon. O-Zs III. kötet, Bp., 1997.

ÉRT

Az Esztergomi R. Kath. Érseki Kisdedóvónő-képző intézet ÉRTESÍTŐJE Az 1913-1914 és 1914-1915 Iskolai évről. Közli Számord Ignác igazgató Esztergom, 1915.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/EsztergomKonyve_k_230/?pg=41&layout=s (2017.11.25.)

⁷⁵ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005. 297.

⁷⁶ SCHADT 2003. 35.

⁷⁷ PODRÁ CZKY 2013. 22.

⁷⁸ PODRÁ CZKY 2013. 21.

- GOLYÁN 2013 GOLYÁN Szilvia: Fejezetek az óvodai nevelés hazai történetéből – Az intézményváltás tükrében. In: Kurucz Rózsa (szerk.): *Hidak és párhuzamok*. Szekszárd, 2013. 107–122.
- INT Rostás Matild Évával készített interjúk (2014.11.09. és 2015.03.13.) felvételei. A szerző tulajdonában.
- GYÁNI 2009 GYÁNI Gábor: Társadalmi nemek a munkaerőpiacon a polgári Magyarországon. *Rubicon Olnie Plusz* 20. (2009):4. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/tarsadalmi_nemek_a_munkaeropiacon_a_polgari_magyarorszagon/ (2017.11.30.)
- KELEMEN 2007 KELEMEN Lajos: Az óvodapedagógus-képzés és a pedagógusi képességek fejlődésének összefüggései. Kézirat PhD-értekezés, Debrecen, 2007. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/5773/Kelemen_Lajos_Ertekezes.pdf?sequence=6&isAllowed=y (2017.11.30.)
- KÉRI 2001 KÉRI Katalin: Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába. Bp. 2001.
- KOLLEGA 1996–2000 Kultúrpolitika és közoktatásügy a két világháború között. In: *Magyarország a XX. században, V. Társadalomtudományok*. Szerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1996–2000. <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/1362.html> (2015.02.21.)
- KSH Központi Statisztikai Hivatal A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint, 1930–2001. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/02/data/tabhun/1/load02_1_0.html (2017.11.02.)
- LENGYEL 2006 LENGYEL Dánielné: Észrevételek a női munkaképesítés körül – Az anyák figyelmébe ajánlva. In: Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása, II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Bp., 192–193.
- MÉSZÁROS 1996 MÉSZÁROS István: *A Magyar Nevelés- és Iskolatörténet kronológiája 996–1996*. Bp., 1996.
- MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005 MÉSZÁROS István–NÉMETH András–PUKÁNSZKY Béla: *Neveléstörténet*. Bp., 2005.
- PAULOVITS 2006 PAULOVITS Károly: A kereső, az önálló nő. In: Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása, II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Bp., 205–208.

- PODRÁ CZKY 2013 PODRÁ CZKY Judit: Óvoda és óvóképzés a 19. századi magyar társadalomban. In: Kurucz Rózsa (szerk.): Hidak és párhuzamok. Szekszárd, 2013. 11–24.
- PUKÁ NSZKY–NÉMETH 1996 PUKÁ NSZKY Béla–NÉMETH András: Neveléstörténet. Bp., 1996. <http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/12.htm> (2015.02.16.)
- SCHADT 2003 SCHADT Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években. Pécs, 2003.
- SZARVAS 2006 SZARVAS Gáborné: Dolgozzunk! In: Fábri Anna (szerk.): A nő és hivatása, II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895. Bp., 198–205.
- TÉ Rostás Matild Éva tanulmányi értesítői. Pécsi állami óvónőképző 1949/50 tanévtől az 1951/52 tanévig. (A szerző tulajdonában)
- Tv 1891 1891. évi XV. törvénycikk a kisdedová sról. 1000 év törvényei. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=6422> (2015.02.21.)
- Tv 1936 1936. évi XXIII. törvénycikk kisdedová sról szóló 1891. évi XV. törvénycikk némely rendelkezéseinek módosításáról. 1000 év törvényei. [HTTP://WWW.1000EV.HU/INDEX.PHP?A=3&PARAM=8014](http://WWW.1000EV.HU/INDEX.PHP?A=3&PARAM=8014) (2016.01.25.)
- Tv 2011 2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100190.TV (2014.11.11.)
- VADNAY 2006 VADNAY Károly: A női munka kérdéséről. In: Fábri Anna (szerk.): A nő és hivatása, II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895. Bp., 189–191.
- VÁG 1964 VÁG Ottó: Az óvodai nevelés története. Az óvónőképző intézetek számára. A Művelődésügyi miniszter rendelete. Bp., 1964.

Mellékletek

I.

2011.CXC. törvény a nemzeti köznevelésről

8. § (1) Az óvoda a gyermek hároméves korától a tankötelezettség kezdetéig nevelő intézmény. Az óvoda felveheti azt a gyermeket is, aki a harmadik életévét a felvételétől számított fél éven belül betölti, feltéve, hogy minden, a településen, fővárosi kerületben, vagy ha a felvételi körzet több településen található, az érintett településeken lakóhellyel, ennek hiányában tartózkodási hellyel rendelkező hároméves és annál idősebb gyermek óvodai felvételi kérelme teljesíthető. [...]

(3) Az óvodai nevelés 6. melléklet szerinti finanszírozott időkerete magába foglalja a gyermek napközbeni ellátásával összefüggő feladatokhoz, a teljes óvodai életet magában foglaló foglalkozásokra fordítható heti ötven óra időkeretet, továbbá a beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézséggel küzdő gyermekek fejlesztő, valamint a sajátos nevelési igényű gyermekek egészségügyi, pedagógiai célú rehabilitációs, rehabilitációs foglalkoztatásának heti tizenegy óra időkeretét. [...]

(4) A kötelező óvodai nevelés fejlesztő nevelésben is teljesíthető.

(5) A gyermek hároméves korától annak az évnek az augusztus 31. napjáig, amikor az ötödik életévét betölti, az óvodába járási kötelezettségét családi napköziben is teljesítheti abban az esetben, ha a családi napköziben a szolgáltatást nyújtó személy rendelkezik a 3. mellékletben az óvodapedagógus munkakör betöltéséhez előírt szakképzettséggel, és munkája során figyelembe veszi az óvodai nevelés országos alapprogramjában foglalt követelményeket.

II.

1891. évi XV. törvény VI. fejezet A kisededóvónő-képző intézetekről

33.§ A kisededóvónő- (kisededóvó-) képző intézetbe való felvétel feltételei: 1. egészséges és ép testalkat, valamint zenei hallás;

2. leányoknál a betöltött 14. év, férfínövendékeknél a betöltött 16. év; 40 évnél idősebbek azonban, csak külön miniszteri engedéllyel vehetők fel;

3. a közép- vagy polgári és felsőbb leányiskolák negyedik osztályának,

vagy a felső népiskolák második osztályának sikeres bevezését igazoló iskolai bizonyítvány vagy a megfelelő tantárgyakból teendő felvételi vizsga.

34. § Ezen intézetekben a tanfolyam két évig tart. Kötelezett tantárgyak:

1. hit- és erkölcsstan, 2. magyar nyelv és magyar irodalom, 3. nevelés, különös tekintettel a kisdedóvodák szervezetére, 4. egészség, különös tekintettel a kisdedóvodára, 5. hazai történelem, alkotmánytan és földrajz, 6. természettudományok, 7. mértan és rajzolás, 8. ének és hegedülés, 9. nőknek női kézi munka és némi házi ipar, férfinyvendékeknek házi ipar, 10. a kisdedékekkel való bánásmód állandó gyakorlása, 11. testgyakorlás, 12. esetleg valamely más hazai nyelv.

Mindezen tantárgyak a kisdedóvások céljai által előszabott terjedelemben tanítandók.

Oly növendékek, kik az általános ismereteket nyújtó első évfolyamra előírt tananyagot megfelelő iskola elvégzése által elsajátították, vagy abból felvételi vizsgálatot tesznek, azonnal a második évfolyamra vehetők fel. [...]

37. § A kisdedóvónő-képző intézeteknek alkalmas és egészséges helyiségekkel s a nevelés követelményeinek megfelelő felszereléssel kell bírniuk.

A növendékek gyakorlati oktatására minden kisdedóvónőképző-intézethez egy mintaszerűen berendezett kisdedóvodát kell csatolni, melyet oklevéles kisdedóvónő (óvó) vezet.

Amely kisdedóvónő-képző intézet oktatási nyelve nem magyar, annak minta-óvodájában a foglalkoztatási nyelvnek legalább a nap egyik felében magyarnak kell lenni. [...]

39. § A kisdedóvónő-képző intézetekben a tanév végén nyilvános vizsgák, a két évi tanfolyam bevégeztével pedig képesítő vizsgák tartatnak a királyi tanfelügyelő, vagy e célból a vallás- és közoktatásügyi miniszter által kiküldött helyettesének jelenlétében és részvételével.

III.

1936. évi XXIII. törvénycikk a kisdedóvásról szóló 1891. évi XV. törvénycikk némely rendelkezéseinek módosításáról

1. § (1) Az a hatáskör, amelyet az 1891:XV. törvénycikk vagy más jogszabály a kisdedóvási igazgatás és felügyelet tekintetében a vallás- és közoktatás-

ügyi miniszter részére biztosít, ennek a törvénynek a hatálybalépésétől kezdve a belügyminiszterre száll át.

(2) A vallás- és közoktatásügyi miniszter hatásköre a kisdedovási céljaira szolgáló intézmények nevelési felügyelete tekintetében érintetlenül marad.

2. § A kisdedovási céljaira szolgáló intézmények (1891:XV. törvénycikk 2. §) szervezetét, igazgatásuk és felügyeletük szabályait a belügyminiszter a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértően állapítja meg.

3. § A kisdedovási céljaira az 1936/37. évi állami költségvetésben megállapított összegek felett az I. §-ban említett hatáskör átszállásának időpontjától kezdve a m. kir. belügyminiszter rendelkezik.

4. § E törvény életbelépésének idején a belügyminiszter a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértően állapítja meg; a törvény végrehajtásáról is ez a két miniszter gondoskodik.

IV.

Tantárgycsoportok	1949/1950 tanév (db)	1950/1951 tanév (db)	1951/1952 tanév (db)
Humán tárgyak	3	2	3
Természettudományos tárgyak	3	4	1
Nevelés és oktatás	0	3	5
Készségtárgyak	4	5	5

Tantárgyak darabszámának eloszlása tantárgycsoportok szerint (Forrás: Tanulmányi értesítő)

TURNACKER KATALIN

A szerzői vizualitás és akusztika módjai Wim Wenders művészetében

A 2D hagyományától a 3D-filmekig

Visual and Acoustic Methods of the Author in Wim Wenders's Art
From the Tradition of 2D to 3D Films

The acknowledged director of New German Cinema, Wim Wenders is one of the authors who see the spread of 3D film techniques as a stylistic renewal for representing the new problems of our age. He examined new solutions for matters of contents and technique in his documentary *Pina* in 2010, in his first 3D drama *Every Thing Will Be Fine* which was premiered in 2015, and in *The Beautiful Days of Aranjuez* in 2016. The question is whether he could reform the visual and acoustic style compared to the traditional 2D form and could create something different or an artistic surplus, or else this remains the dream and desire of the artist. Is his stylistic research self-serving or is it possible to find beyond-the-surface, nuanced and profound ways and adequate forms to express dramatic content in the beginning of the 21st century, when the artistic ways of narrative are used up through the tremendous effect of popular culture and industrial film production? Searching for answers, I review the standard works of Wenders's œuvre in relation to audio-visual aspects, then after outlining the theoretical and historical context I summarize the audio-visual stylistic features of his latest 3D films.

*

Bevezetés

A harmadik dimenzió megjelenése és elterjedése a filmművészetben messzeható következményeket hozott. A technológiai-technikai változásokkal egyidejűleg filmtörténeti, elméleti, analitikai átalakulásoknak lehetünk tanúi. A klasszikus alapú hollywoodi filmgyártás-forgalmazás-bemutató rendszer gyorsan reagált és bizonyos értelemben hasonlóképpen megújult, mint a han-

gosfilmkorszak kezdetének idején. A 3D-technika populárisává válása különösen kedvezett (és a lanyhulás ellenére kedvez ma is) olyan játékfilmműfajok számára, mint a sci-fi, a fantasy, a horror és az akciófilm, ahol a téri látványosságoknak kiemelt szerep jut.¹ Miközben a mainstream-ipar műfaji produktumok sokaságát terjesztette, piacósította szerte a világon, addig az artfilmek is felmutatták a maguk stílusbeli átalakulásait. Nyomukban napvilágot láttak a visszafordíthatatlan változásokra reflektáló filmtörténeti-elméleti fejtegetések is.

Wim Wenders, az egykori német újfilm egyik rangos rendezője azok közé az alkotók közé tartozik, akik a 3D elterjedésével a modern kor új problémáinak, gondolatainak megjelenítésére a kifejezőeszközök megújulását üdvözölték. Sok alkotó akkortájt az új technikában a dokumentumfilm-készítés egyértelmű reformját látta. Wenders a stiláris lehetőségeket először a 2010-ben forgatott *Pina Bausch* című filmben kutatta. Az azóta eltelt években a harmadik dimenzió alkalmazását játékfilmjeire is kiterjesztette, már nem tesz különbséget a kétfajta filmkészítési mód között.² 2015-ben a Berlinale versenyprogramján kívül debütált első 3D-drámájával. Az *Every Thing Will Be Fine* egy író véletlen gyilkosság miatti lelki összeomlását, gyászát és sosem szűnő felelősségérzetét dolgozta fel neves színészek közreműködésével (James Franco és Charlotte Gainsbourg). Munkájában sikerült mindenféle előzetes várakozást lerombolnia, hiszen semmi sem szerepel azokból a vizuális megoldásokból, klisékből, amelyek az *Avatar* (2009, James Cameron) berobbanása óta létrejöttek. Az újítás abban áll, hogy a 3D a dráma érzelmi intenzitásának kifejtésére szolgál, nem pedig a téri látványosságok, fordulatok akciók felvonultatására. A tragikus esemény feldolgozásának mélységi elemzése áll a film középpontjában, ahol a harmadik dimenzió a térképzés és a hang alkalmazásának speciális módját teszi lehetővé.³

¹ A közönség körében népszerűek (nagyreszt képregény- és számítógépes adaptációk): *Zsivány egyes – Egy Star Wars történet* (2016), *Utazók* (2016), *A kaptár: Utolsó fejezet* (2016), *Doctor Strange* (2016), *Amerika kapitány: Polgárháború* (2016), *Warcraft: A kezdetek* (2016), *X-Men: Apokalipszis* (2016), *Batman Superman ellen – Az igazság hajnala* (2016), *Deadpool* (2016) stb. A nagyszámú játékfilm mellett kimagasló az animációs és a természetfilmek produkciója is (forrás: www.imdb.com).

² Wenders kutatásai nem érintik a technikát, adottságnak veszi, hogy sztereokamerákat használnak, a vetítés során téri képeket projektálnak, a nézők a térmélység illúziójáért polarizációs szemüveget vesznek fel, és nem foglalkoztatja filmjeinek kereskedelmi sikere sem.

³ Mivel Wenders 2008 óta (*Halál Palermóban*) nem forgatott nagyjátékfilmet, a bemutatást nagy várakozás előzte meg, s végül vegyes kritikával fogadták. 2015-ben a Berlinálén életművéért Arany Medvével tüntették ki, korábbi filmjeiből hommage-sorozatot vetítettek.

2016-ban a Velencei Filmfesztivál versenyprogramjában bemutatták következő 3D-ben forgatott filmjét, az *Aranjuezi szép napokat*. A helyszín – egy öreg vidéki ház Île-de-France-ban és kertje (ahol egykor Sarah Bernhardt is lakott) – a térség legmagasabb pontján fekszik, ahonnan a háttérben Párizs az Eiffel-toronnyal és a La Défense, az üzleti negyed hatalmas felhőkarcolóival látszik. A Peter Handke színdarabja alapján készült low-budget produkcióban nagyrészt egy férfi és egy nő beszélgetése zajlik az általuk megélt eseményekről, akció nincs. A főszereplő maga a diskurzus, a beszéd, nem a személyek vagy a történések. Ez kétségkívül a kiemelkedő irodalmi szöveg miatt válik lehetővé, amit Handke eredetileg színpadra szánt. A forgatókönyv kiegészült néhány mellékszereplővel és a házban darabját gépelő író szerepével.⁴

Wenders tudatosan választja meg kifejezőeszközeit, stílusa nagyon mesze van minden korábban készített 3D-filmtől. Ez számára a természetes látás új módja,⁵ amivel a jelenlét, a valóságosság és ezzel együtt az elbeszélői igazság nyer jelentőséget. A tér, a figurák, a narrativitás hiperrealizmusa és a nézők diskurzusba helyezésének, részvételének kiterjesztése az a többlet, amire a 2D nem képes. A nézők intenzív élménye kettős jellegű: bevonódnak a cselekménybe, átélik a szereplők fizikai közelségét, ugyanakkor érzékelik a térbeli távolságot.

A tér bejárása történik a beszéddel, a zenével, zörejekkel, amely német néma- és korai hangosfilm-tradíció meghatározó Wenders pályáján, és az új technika alkalmazásakor sem hagyható figyelmen kívül. A hang a vizuális kép negyedik dimenzióját adja, azzal kontinuumot hoz létre, bár a köztük való versengés is megfigyelhető.

Az *Aranjuezi szép napokban* e rivalizációból a hang hordozza a legtöbb információt, alakítja az elbeszélés szerkezetét, dominálja a stílust. A kérdés az, hogy Wenders a 3D-vel a hagyományos 2D-hez képest a vizuális és akusztikus kifejezést meg tudja-e újítani, tud-e mást vagy többletet létrehozni. Nem öncélú stilisztikai kutatások ezek, hanem a drámai tartalom felületen túli, mélységben, árnyaltan kifejezhető módjainak, eszközeinek, adekvát formáinak megelélése a 21. század elején, amikor a populáris kultúra és filmipari termelés elsöprő hatása következtében kimerültek a művészi elbeszélés módjai.

⁴ A familiáris forgatással készült filmben Handke jelenlegi felesége, a színésznő Sophie Semira a nőt (Wenders dolgozott már vele a *Túl a felhőkönben*), Reda Kateb a férfit játssza, Nick Cave, a popművész önmagát adja és maga Handke a kertész szerepében tűnik fel.

⁵ Wenders azt vallja, hogy valójában az új filmnyelvről való álmát mutatja meg. F.A.Z. 2016.

Tanulmányomban áttekintem Wenders oeuvre-jének kiemelkedő munkáit a kép-hang rendszer összefüggéseinek vonatkozásában, majd az elméleti-történeti kontextus felvázolása után azokat a mozgóképeket emelem ki, amelyek a vizualitás és akusztika jellemzőit tekintve megalapozzák a legújabb 3D-ben forgatott filmeket.

Kép-hang kapcsolatok Wenders korai filmjeiben

Számos példát találunk Wenders korai filmjeiben a vizualitás és akusztika összefonódására. Második rövidfilmje (az első, a *Helyszínek/Schauplätze*, 1967, elveszett), az *Ugyanaz a játékos még egyszer lő* (Same Players Shoots Again, 1968) végtelenített mozgás-kép a műfaji konvenciók és narráció elutasításáról, az utazásról, az amerikai popkultúra, a Coca-Cola és a zene szerepéről. Két alapkomponensre, képre és hangra alapozza városfilmjét, az *Ezüst várost* (Silver City, 1969): statikus kamera totáljai rögzítik a müncheni utcák mozgását reggeltől estig, amihez rockzene társul. Jimi Hendrix és a Rolling Stones zenéje az *Alabama: 2000 fényévben* (Alabama 2000 Light Years, 1969) az identitásra, biztonságra törekvés kommentáraként működik. A *3 amerikai hanglemez* (3 amerikanische LP's, 1969) a zene és a kép direkt megfeleltetéséből építkezik. Wenders számára Amerika a „felszabadított látás” helye, zenéje pedig egy másfajta észlelés kiindulópontja, és mindkettő érzéki kiterjesztése a film. A *Nyár a városban* (Summer in the City, 1971), a diplomafilm a müncheni filmművészeti főiskolán a '60-as évek generációrajza: az elidegenedés, csalódottság, mozgásképtelenség, érzelemnélküliség vizuális lenyomata beszéddel és zenével. A főszereplő menekülése a városokon keresztül valójában megérkezés nélküli mozgássor, beszéde alapján hallgatás, mert értelmetlen vagy érdeklődés hiányában nincs rá szükség. Az emberi hang szerepét több ízben átveszi a zenebox, a rádió, a TV, később a computer.

A pályakezdés utáni időszak jelentős műve, az *Alice a városokban* (Alice in den Städten, 1974) írója polaroid fotókat készít a helyszínekről, s már a film elején tematizálja a kapcsolatot a film két alapkomponense között azal (is), hogy inkább hallgatja az embereket, mint beszél. Amerika és Európa terei mozgás közben, autóval, repülővel, vonattal, a wuppertali függővasúttal bejárva észlelhetők, a dolgok mozgásban fejthetők meg. Az utazás motívuma, a kameramunka, a montázs egyszersmind az átalakult látásmód lenyomata, a civilizáció által átalakított észlelésé, a dolgok mesterkélt leírása. Fotók és audiovizuális mozgóképek igazolják létezésüket. *Az idő múlása* (Im

Lauf der Zeit, 1976) technikai eszközök archeológiája segítségével filmmelméleti-történeti kontextusba helyezi a percepció-megismerés-recepció folyamatát. Feltárul a kinematográfia őstörténete (pl. Fritz Langot idéző képek), az emlékezés múló kulturális javakra (pl. régi mozik műsorai, újság egykori módja, árnyjáték), Walter Benjamin felfogása a dolgok és aurájuk kapcsolataról. Az eltűnőben lévő megragadására törekszik: „A látható világ fokozatos megsemmisülése egy pillanatra megáll. A kamera a dolgok tragédiája, eltűnése elleni fegyverré válik”.⁶

Már a korai rövidfilmek is meditatív-kontemplatív megfigyelés nyomán születtek, a kép, zene és zörej szekvenciái az észlelt valóság recepciói. Tagadhatatlan az utazás mint pikareszk forma irodalmi hagyománya, ugyanakkor az amerikai film hatása, mint például Dennis Hopper: *Szelíd motorosok* (1969), Steven Spielberg: *Párbaj* (1971), *Sugarlandi hajtóvadászat* (1974), Martin Scorsese: *Aliz már nem lakik itt* (1974), *Taxisofőr* (1976), sem hagyhatók figyelmen kívül. Kézenfekvő a kapcsolat Michelangelo Antonioni munkásságával, amit a német rendező többszöri kijelentése és együttműködésük (*Túl a felhőkön*, 1995) is igazol. Ezeken túlmenően még fontosabb a modern művészfilm alapjait lefektető japán mester, Ozu Jaszudzsiro munkásságának egyetemes filmre gyakorolt hatása. A német újfilmek rendező esetében a szemlélődés megismerésben betöltött szerepe adja az egyik kapcsolódási pontot.

Wenders kutatásai avantgárd indíttatásúak, törekvése a filmnyelv megújítására a mozgókép alapjaiból, a tér és idő, a vizuális és akusztikus kép kapcsolatának tanulmányozásából áll. A városok üres utcái, terei, pályaudvarai olyan helyek, ahol csak rövid ideig tartózkodnak a szereplők. Az úton lét átmeneti, felcserélhető helyei és ideje félmondatokkal, rockzenével összekötve a rezignált félbeszakítás, a kirekesztés stílusjegyeit képezik, egyúttal analógiát találnak az észlelés folyamatával. A behelyettesíthető, mulékony, állandóan változó tér és idő vizuális-akusztikus képe létrejön és szertefoszlik, így képezi az akaratlanul megszülető történetek alapját, miként a recepcióét is. A mozgás, a jelenetek egymásutánisága, folyamatossága a bejárt tér és elbeszélte idő, a kép és hang kapcsolatának problematikusságát hordozza.

Elbeszéléseinek magját figurái képezik, olyan hősök, akik általános jellemzőiket tekintve gyakorlati és idealista vonásokkal egyaránt rendelkeznek. A férfi főszereplők többnyire művészettel foglalkoznak: író-fotós (*Alice a városokban*, 1974), író-mozis (*Az idő sodrában*, 1976), filmrendező (*Villanás*

⁶ WENDERS 1999. 6.

a víz felett, 1980, *A dolgok állása*, 1982), hangmérnök (*Lisszaboni történet*, 1994). A goethei fejlődésregény tradícióját felhasználó *Téves mozdulat* (1975) írója érzékeny fiatalember, aki otthagyja kispolgári életét, elindul megismereni a világot, mert író akar lenni. A művészléttel foglalkozó mozgóképek feltárják az alkotó ember ambíciója, társadalmi helyzete, státusa ellentmondásosságát: egy személyben egyedi művészi munkák létrehozója és kézműves, mesterember. A filmművészet kérdéseivel foglalkozók az önreflexivitás manifesztációi, metafilmek. Az elbeszélések konfliktusait döntési, választási helyzetek generálják, ahol áthidalhatatlan feszültség áll fenn a polgári egzisztencia és a művészi elhivatottság, érték között.⁷

Wenders alakjai folyamatosan úton vannak (*on the road*), autóval, vonattal, repülővel nagy távolságokat tesznek meg. Az extenzív térbejárás összekapcsolódik az észleléssel, a látással-hallással, a megfigyeléssel és az idő kérdésével. Wenders, ahogy ő nevezi, a „tisztá észlelést”, nevezetesen a percepciót, a mozgást és a tér-időt igyekszik megragadni, képpé és hanggá transzformálni.⁸ Az elbeszélések akaratlanul felidéznek Platón barlanghasonlatát. A mozgó járművek ablaküvegén keresztül különböző tájak, emberek színes foltjai, körvonalai, fény-árnyai és a beszédfoszlányok, a zene mint egy új, változó valóság formálódik meg. Az utazás alatt az akusztikus elemek szorosan kapcsolódnak a vizuális képekhez, egyszersmind a mozgás jelölői.

Kép és hang kölcsönhatásai Handke és Wenders együttműködésében

Wenders alkotópályáját különleges barátság és munkakapcsolat kíséri Peter Handke osztrák íróval. A játékfilmek sorát az író 1970-ben megjelent regényéből készült adaptáció, *A kapus félelme a tizenegyesnél* (*Die Angst des Tormanns beim Elfmeter*, 1972) nyitja meg. Mind az irodalmi, mind a mozgóképi elbeszélés nélkülözi a feszültséget, a konfliktus szinte észrevétlen, a motiváció hasonlóképpen feltételes, jelentéktelen. A sémák feltörése, az akciótlanítás dramaturgiája a bűnügyi műfaj történetészövését akadályozza meg, helyette a férfi céltalan kószalását, időtöltéseit (kocsmában, moziban), utazásait követi. A regényben az észleleti leírások és megismeréskritikai

⁷ ELSAESSER 2004.

⁸ A Berlinen keresztüli autózás nyolc perce az elbeszélt idő és az elbeszélés idejének egybeesése a *Nyár a városokban* című filmben.

meglátások dominálnak, minden megfigyelés, a szavak, személyek, intézmények erőszakos módon tolatkodóvá válnak. A látványt, a tárgyakat világosság és csend veszi körül, zajok sem zavarják a percepciót, ekképpen másként lehet látni, mint a hétköznapiakban.⁹ Sok esetben vakfoltként működik a tudat, valami bekerül a látómezőbe, de nem tudatosul. Handke filmszerű prózájában gyakorta alkalmaz moztiterek, filmes utalásokat, jelenetleírásokat. Filmbohózat szituációjához hasonlítja például azt az eseményt, amikor a kapus megpillantja az eltűnt gyerek holttestét a vízben.¹⁰ Wenders hűen ülteti át audiovizuális nyelvre a szöveget, hiszen saját esztétikai törekvéseinek teljes mértékben megfelel. Ő is előszeretettel rúgja fel a műfaji konvenciókat, amiket filmtörténeti reflexiókkal spékél meg.¹¹ A vizuális és az akusztikus elemek a filmi kifejezőmód szerint variálnak, ahogy a regényben is. Handke-Wenders alkotása a másképp-látás, más összefüggések észrevételét vagy feltételezését és dekódolását tematizáló elbeszélés.

1976-ban *Az amerikai barát* (Ripley's Game) Patricia Highsmith elbeszélése alapján írt forgatókönyvből készült. A filmhez nagyon hasonló faktikus, metaforák nélküli, rejtélyes, okozati magyarázatot alig tartalmazó bűnügyi szöveg belesimul Wenders és Handke eddigi közös munkájába.¹²

Az osztrák író új látásmódját a *Rövid levél és hosszú búcsú* (Der kurze Brief zum langen Abschied, 1972) című könyvében („amerikai road-regény”) fejti ki.¹³ A leírás filmközelisége miatt kézenfekvő, hogy megszülessen egy olyan

⁹ „Valahányszor megpillantott egy tárgyat, a látványt nyomban követte a szó. A szék, a vállfa, a kulcs. Már az impént olyan csend lett, hogy semmiféle zaj nem tudta elterelni figyelmét a tárgyról; s mert egyrészt olyan világos volt, hogy látta körös-körül a tárgyakat, másrészt viszont olyan csend, hogy semmiféle zaj nem tudta elterelni róluk a figyelmét, olyannak látta őket, mintha egyszersmind önmaguk reklámjai is volnának.” HANDKE 1979. 46.

¹⁰ Látás és hallás észleletei közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, nem kellene a szavak (a férfi fáradtságának állapota hív életre), „(...) mindent természetesnek látott.” Uo. 84.

¹¹ Músonon amerikai filmek vannak: Howard Hawks *Red Line 7000*-je (1965) akciómozi; Don Siegel *Madigan*-je (1968) rendőrtörténet. Egy mozifiliron Patricia Highsmith regényének címe, a *The Tremor of Forgery* (Das Zittern des Fälschers) olvasható.

¹² Handke ugyan nem működik közre, de az író prózáját méltatva kiemeli pontos, tárgyszerű stílusát, az egyszerű leírását annak, hogy mit tesz valaki, vagy mit lát. Az érzelmek szintén mozgások leírásai, elidőzés valamiféle külső térben. HANDKE 1982. 40.

¹³ Az út, a mozgás, a látás és a megfigyelő írás kapcsolatát a más idő absztrakciójával domborítja ki: ez az idő nem a jövő vagy a múlt ideje, hanem lényegileg más. Ezen idő kapcsán más látásérzet támad, hogy vannak más terek, helyek is, ahol mindennek más a jelentése, mint az éppen ismerté. Az ember e pillanatban abban az állapotban van, amelyben az élettelen Föld lehetett egykor. Az idő mint más tér, világ kitágul, amire azért van szükség, hogy túl-

elbeszélés, amelynek közvetlen koncepciója az új látásmód elsajátításának utazása. Handke megírja a *Téves mozdulat* (Falsche Bewegung, 1973) című filmelbeszélését, majd Wenders közreműködésével a forgatókönyvet. Alapját Goethe fejlődésregénye, a *Wilhelm mester tanulóévei* képezi. A fiatalember, Wilhelm elhagyja otthonát, hogy író lehessen, amihez embereket keres, mert nélkülkük csak a dolgok pusztá leírására lenne képes. Utazása során minden érintkezési kísérlete embertársaival kudarcba fullad, kontaktusai megannyi „téves mozdulat”. A látás-tanulás és látni-tudás koncepciója kiemeli a vizuális médiumok szerepét. A fotó mint a képi énfelismerés kiinduló motívuma vezérfonalként húzódik végig az elbeszéléseken, az irodalmin és a filmin egyaránt. Kialakítja a környezetet, kamerainstrukciókat, dialógustechnikát generál, plaszticitást hoz létre, szituációk megvilágítását írja elő. Wilhelm kezdetben a látottak, a kontrasztok felületén mozog, saját énje is tárgyi-optikai motívumként bukkan fel. Azt tudja leírni, ami feltűnik vagy amit mások mondanak neki, nem azt, ami eszébe jut.¹⁴ Ez esetben az emberi hang, a beszéd környezeti zavar, akadályozza a látásban, eltereli a figyelmét. Utazása individualitásának megtalálását, megismerési képessége fejlődését, látni-tudását célozza. Amit lát, az nem pusztán a megfigyelés tárgya, hanem ahhoz való érzelmi viszonya, bensőjének része: a „*részlet az egész jelképévé válik.*”¹⁵ A lényeglátás elsajátítása, a művésszé válás magányhoz vezet. A film végén Wilhelm elhatározásra jut, vesz egy szuper8-as kamerát, felmegy Németország legmagasabb hegyére, a Zugspitzére és panorámázza felveszi a tájat. Szimbolikus gesztusa mintegy más eszközzel való folytatása, át/értelmezése a Caspar David Friedrich festményein megjelenő staffázs alakok végtelenbe irányuló tekintetének. A szubjektív fokalizációval létrejött szerzői jelenlét visszacsatol a film elejére, ezzel a rendező azon történet része lesz, amit elkészít, amit elmesél.¹⁶

1987-ben a *Berlin felett az ég*gel Wenders az Amerikában töltött nyolc év után hazatért Németországba. Előbb született meg a film ötlete, Wenders első

---

léphessünk önmagunk természetén, korlátain. Handke kifejtése az új látás nyomán létrejött új megállapításokra, új megismerésre, az eddig észre nem vett vagy megszokott, rejtélyes dolgokra irányul, egyszersmind magunk és megváltozott világunk árulkodó jeleire. Ezek a faktumok olyan reálisak, közeliek, hogy magáról értetődő mivoltuk csodálattal tölt el, ugyanakkor olyan távoliak, idegenek, mintha először látnánk azokat. HANDKE 1975. 25–102.

¹⁴ PÜTZ 1982. 68.

¹⁵ HANDKE 1975. 58. „a részletekben megpillantani az egészet”. WEISZ 2013. 203.

¹⁶ Handke prózájában Wilhelm útja a társaitól elválik, fényképet készít egy férfiről, alakja lassan eltávolodik. Háttérben a Zugspitze hófödte csúcsa, a vihar zaját egyre hangosabban töri át az írógép kattogása. ELSAESSER 2004; HANDKE 1975. 81.

leirata, Handke irodalmi szövegei csak később készültek el, az eddigi együttműködéshez képest fordított módon.¹⁷ A két médium közti kölcsönhatásnak olyan formája jött létre, amely a verbális-vizuális történelmi emlékezet és haladás kooperációjából építi fel a maga képi-hangi poétikáját. A Berlinben Berlinről készült mozgássorozat meghatározó komponense a tér mellett az idő: a múlt romjai, szenvedései, frontjai, a jelen erőszakkal szétválasztott életei, a jövő lehetőségei. Jelképes értelmű cím szignalizálja a közös jövőt, bár az 1987-ben még korántsem egyértelmű, ahogy Wenders írja: „*csak az ég tudja*”.¹⁸ A hely-idő aktualitáshoz a szereplők kiválasztása mérvadó, a két párhuzamos világban mozgó alakoké: az angyaloké és a hétköznapi embereké. Az angyalok ötlete a kép és a szöveg inspirációjából, jelesül Paul Kleetől, Rilketől, Walter Benjamtól és a Cure zenekartól származik.¹⁹ Az elbeszélést főként a poétikus képalkotás és a zenei előadásmód viszi előre anélkül, hogy a formalizmus esztétikájának hódolna. A látás kiemelése a versek vizualizációjával kezdődik (és végződik), a fekete-fehérben fogalmazott képi líra szövődik össze a hallható gondolatok, beszéd és nondiegetikus zenei hangok (hegedű, hárfa, kórus) együttesével.

Wenders a történelmi emlékezet és a haladás koncepcióját Homérosz megidézésével érzékelteti. A történelem írója mint örök mesélő a kezdeteket képviseli, a verbalitás megjelenését és térnyerését, ekképpen a filmi poétika, az emelkedett nyelvezet, az angyali mese és a földi szerelem megszületését. A szeretet himnusza gondolati-érzelmi körében fogant biblikus, romantikus, érzelmes, gyermeki naivitású szöveg a fenti irodalmi művek részleteinek felhasználásával jött létre. A verbalitás szerepe a tudományos-társadalmi-művészeti-technikai haladás következményeként fokozatosan gyengül, helyét átveszi a képkorszak, a látás – és a hallás – dominanciája.

Handke és Wenders eddigi együttműködésének mozgóképei szemléletes lenyomatai a látás és hallás, a vizualitás és akusztika sokrétű összefüggésének, kölcsönhatásának. Bár a közös munka hosszabb időre szünetelt, a fentiekben elemzett 2D-filmek mintegy előzményei, hozzájárulásai Wenders azon törekvéséhez, hogy a 3D-technika szerzői filmes esztétikáját kidolgoz-

¹⁷ Wenders több irodalmi műből használt fel részleteket, így Handke lírájából (Dal a gyermekkorról/Lied vom Kindsein; A szerelem prologusa/Prolog für eine Liebe; A világ könyörgése/Anrufung der Welt, 1987) és zsurnáljából (A világ súlya/Das Gewicht der Welt: Ein Journal (November 1975 – März 1977), Rainer Maria Rilke *Duinói elégiáik*jából, Walter Benjamin *A történelem fogalmáról* című írásából és Homérosz *Odüsszeiájából*).

¹⁸ WENDERS 1999. 224.

¹⁹ Uo. 226.

za. Mielőtt visszatérnék az író és rendező legújabb, az új médium nyelvén megfogalmazott műveihez, áttekintem azokat a teóriákat, amelyek megalapozták az új kifejezésmódot.

Filmelméleti kontextusok

A vizuális jelek észlelése és feldolgozása mellett a beszédnek, zenének, zöreinek ugyancsak központi szerepe van az elme evolúciójában, az egyedfejlődésben. A környezet képeit és hangjait többnyire egyformán észleli az ember kortól, nemtől, képzettségétől függetlenül, viszont az észleletek feldolgozása, az adott válaszok egyéniek, függenek az idegrendszeri feldolgozástól, a kultúrától, a személyes ismeretektől, a tapasztalatoktól. A művészetek kibontakozása, fejlődése is ezeken az alapokon nyugszik.

A vizualitás és az akusztika univerzális kiindulópontot képez a filmművészet számára. Kezdeti korszakában (a 19. század végétől) tudományos-művészeti-technikai okok miatt közvetlenül zajlott a képi észleletek, információk feldolgozása és közvetítése. A 20. század '30-as éveitől a néma mozgóképeket felváltotta a hangosfilm, a vizualitáshoz társult a hang, és kettejük kapcsolatának történeti-elméleti következményei, lenyomatai jelentek meg az egyes alkotásokban. Rudolf Arnheim pszichológus, médiatudós az új korszak elején két egymással kibékíthetetlen versengésben látta a képet és a beszédet, művészeti egységük nem jöhetett létre. Megállapítását arra alapozta, hogy a kép és a hang érzetei elkülönülnek egymástól, amit csak egy magasabb rendű egység változtathat meg, összekapcsolódásuk „expresszív minőség szintjén”²⁰ valósulhat meg. A némafilmek vizualitása nem kötődik a fizikai felszínhez, szabadon mozog térben és időben, hasonlatosan az irodalmi nyelv elvontságához, amire a hangosfilm nem képes.

A korai mozi a racionalisztikus látás általi megértésre és a kognitív-logikai információra, adatfeldolgozásra alapozódott, a hang alkalmazásával pedig olyan faktorok kezdtek szerepet játszani, mint az egyensúlyérzet vagy térérzet. A nézői mozipasztalban az akusztikai, a téri és a szomatikus összefonódik a film textúrájával.

Kétségtől a klasszikus film történetének nagy változásai a hang megjelenésével és alkalmazásával jelentek meg. Meglehetősen gyorsan zajlott le az átmeneti és korai időszak, a '30-as évek második felétől már a hangosfilm ki-

²⁰ ARNHEIM 1985. 176.

forrott módjáról beszélhetünk. A némafilm inzertjeire, szövegeire nem volt szükség, szerepüket átvette a képi megjelenítéshez kapcsolódó beszéd, zaj, zene, ami hallhatóként látható lesz.²¹

A korai mozgóképek nézői hallásuk iskolázatlansága miatt nehezen lokalizálják a hang eredetét a térben, ezért ha látják, honnan jön, egyszerűbb szerepének megértése. Balázs Béla az akusztika megjelenését és hatását elemelve a művészet dialektikus fejlődése vonatkozásában megállapítja, hogy előbb a technika, az eszköz jelenik meg, azután a gondolat.²² A filmművészet eljutott a természet, az élmények másként való megközelítéséhez, a moraj, zúgás, kopogás, zörgés felfedezéséhez, a hangok sokszólamúságához, amivel az élet sokszínűsége kifejezhető. Mint vizuális jelenség a hang térbeli jellegű akkor is, ha különböző eszközök segítségével jön létre. A dramaturgiai lehetőségek tárháza kibővül, a hangokkal körülvett események ellentétéként a csönd érzékeltetése is lehetséges. A drámai néma kiáltás, az elfojtás, a magány titkos nyelve viszont beszélgetésre hív, válaszra serkent. Balázs Béla nagy jelentőséget tulajdonít a mozgóképi nyelvezet kibővülésének, az eredeti tájban készült eredeti hangfelvételnek.²³ A beszélő tájkép, a különböző nyelveken és dialektusban megszólaló ember, a betétdalok, a zene a filmeknek új esztétikai minőséget képes kölcsönözni.

Szergej Mihajlovics Eisenstein és alkotótársai felfogása hasonlóan mérvadó a kép és akusztika gyakorlati alkalmazásában. Az új eszköz lehetőségeit abban az esetben látták előremutónak, ha azt „a vizuális montázsseg-

²¹ A történeti példatárból kiemelkedik Fritz Lang filmje, az *M – egy város keresi a gyilkost* (1931), ahol az új kifejezőeszköz alkalmazásának sokféle lehetősége mutatkozik meg. Az elbeszélés elején plakátok vizualizált szövegét olvassák fel, a beszédet a következő szituációk átveszik, majd a dramaturgiai tetőponton a gyilkos fűtyülése elfogásához vezet. Az új érzékelés, a hallás kiemelése, a feszültség növelése történik azáltal, hogy egy vak árus figyel fel a dallamra, és visszaemlékszik a már hallottakra. Lang artistikus megoldásait jól mutatja, hogy nem elégszik meg ennyivel, hanem összekapcsolja a látás fontosságát a gyilkos hátára másolt M jellel, ami végül mindenki számára leleplezi az eddig láthatatlan elkövetőt, és támpontot nyújt a bűnügyi történet értelmezéséhez. Eme példa nem egyedi a filmtörténetben, kiemelkedő filmek sora teszi kérdésessé Arnheim nézeteit. További alkotások, ahol a kép-hang artistikuma a korai hangosfilmben megvalósult: Josef von Sternberg: *A kék angyal* (1930), *Sanghaj expressz* (1932); Fritz Lang: *Dr. Mabuse végrendelete* (1933); René Clair: *Párizsi háztetők alatt* (1930), *Éljen a szabadság!* (1931); Jean Renoir: *A szuka* (1931), *A vízből kimentett Boudu* (1932).

²² BALÁZS 1984. 236.

²³ Uo. 237–250.

mens ellenpontjaként alkalmazták”.²⁴ A mozgóképek a hang ezen módjával olyan bonyolult feladatok megoldására lesznek képesek, amelyekre a vizualitás önmagában nem, és amivel eddig nem tapasztalt nemzetközi szintre emelkedhetnek.

A művészi minőség kritériuma a kép és a hang együttalkalmazásának változatos módjai. A mozgóképi stílus átalakulásait vizsgálva André Bazin hasonló megállapításra jut, mint Balázs és Eisenstein, amikor a térbeli egység kialakítását tekinti a filmszerűség autentikus jellemzőjének. A hang megjelenése átalakítja a képen belüli tér kompozícióját, a képmező mélysége differenciálja a valóság analízisét, és a cselekmény összefüggései, utalásai a maguk teljességében montázs nélkül ragadhatók meg. A hang alkalmazásának realizmusa felváltja a montázs némafilmi dominanciáját.²⁵ A realizmus koefficiensének fogalma alapján „*a film úgy egzisztál, mintha a valóság verődne vissza egy tükörből*”.²⁶ Elvont eszmét, gondolatot a valóság konkrét ábrázolásával képes közvetíteni (inkább: közvetíteni?), ugyanakkor a film nyelvezet is, kultúrát és tanulást feltételez.

A negyvenes évektől a filmkészítés gyakorlatában uralkodóvá válik az új filmnyelvi paradigma: a hosszú beállítások és belső vágások, bonyolult összefüggő kameramozgások, természetességi kompozíciók. A korai fázisban a látott képek és az inzertek olvasott beszéde helyett a hang aktusai láthatók. A vizuális képbe illeszkedő alkotóelemként az akusztika hallható és egyidejűleg látható, szögezi le Gilles Deleuze is.²⁷ A hangofilm egyaránt markánsan érzékelteti a képen belüli és a képen kívüli teret. Ez utóbbinak – Deleuze elméletében – két oldala differenciálódik: a mellette lévő, a viszonylagos és a máshol lévő, az abszolút. A mellérendelés esetében a kép tere meghosszabbodik, a képen kívüli nagyobb, körülveszi a keretben látottakat. Gyakori módszer a filmkészítésben, hogy külső hang érzékelteti a forrásokat, az eseményeket (például eldördül egy fegyver vagy berreg egy autó), amelyek később láthatók lesznek. Az ilyen tér interaktív, elemeivel aktuális viszonyok épülnek ki. A máshol lévő ezzel szemben túllép a téren, omnipotens változásokra utal, kapcsolatrendszere reflexív és nem interaktív, s az egészzel virtuális viszonyt alakít ki. Közös mindkettőben, hogy elválaszthatatlanok a vizuális képtől.²⁸

²⁴ EISENSTEIN 1998. 84.

²⁵ BAZIN 2002. 31, 58.

²⁶ Uo. 13.

²⁷ DELEUZE 2008. 279.

²⁸ Uo. 283.

Deleuze e megállapításai arra engednek következtetni, hogy a vizuális és akusztikai kép tisztán technikai jellemzőkkel nem írható le. A képfogalom hagyományos distinkciói, mint a kompozíció, beállítás, montázs ehhez nem elegendők. A képek a jelentéstől nem válnak el, a gondolkodás médiumai éppúgy, mint a szavak. Elméletében a percepció vezet az akcióhoz, ezért egymást feltételezik és elválaszthatatlanok, köztük az affekció közvetítő szerepet tölt be. Ezek alapján jön létre a mozgóképi jelentés.²⁹ Képtípusaival, mint a percepció-kép, affekció-kép és akció-kép, jól leírható a 20. század első felének, azaz a klasszikus film története a II. világháború végéig.

A gondolkodás képeinek elsődlegességét, azt, hogy hang a képtől függ, a fenomenológiai elmélet megtöri. Elsaesser és Hagener a néző teste és észlelésmódja középpontba állításával a hangot más nézőpontból közelíti meg, nevezetesen a test és a hang/beszéd szétválasztásának és összekapcsolódásának aspektusából. Argumentációjukat arra alapozzák, hogy egyfelől alapvető technológiai különbség van a vizualitás és az akusztika létrejöttében, másfelől az észlelésük, a feldolgozásuk, az adott válaszreakciók is mások. Míg a filmkép optikai-kémiai, addig a hang akusztikai-elektronikai folyamatok nyomán jön létre. Mivel mediális-technológiai alapjaik radikálisan mások, a különbség nemcsak episztemológiai, hanem ontológiai is.³⁰

A korai zenés műfajok autotematikus és önreflexív hulláma jól példázza a szétválasztás és összekapcsolódás ironikus vagy allegorikus formáit. Az *Ének az esőben* (1952, Stanley Donen, Gene Kelly) vagy 21. századi rokona, *A némafilm* (2011, Michel Hazanavicius) a hangosfilmváltás átmeneti éveit tematizálják, bennük a test és a beszéd alapvetően megkérdőjeleződik, szétválk. Az arc és a test mellett a színész akusztikus dimenziója a filmipar piacosításának esik áldozatul. A vizualizáció folyamatában a hang a filmnek „testet” kölcsönöz, egy harmadik dimenziót, ugyanakkor a test integritását fenyegeti. A szétválasztás és feszültség a narráció szolgálatában áll, a hang átfog, megérint, ezért a néző sebezhetőbb, mint a vizuális észlelés során (ezt az effektust előszeretettel a horrorfilm aknázza ki). A hang materiális és immateriális: anyaga által jön létre, hullámtermészetű, nem tartható fogva, képekkel nem tagadható meg. Újra és újra létre kell jönnie, eredete van és hatást vált ki; jelentést hordoz, kommunikációt tesz lehetővé, referenciát teremt. A film fenomenológiai megközelítése kiemeli a hang taktilis, haptikus jel-

²⁹ Lásd Nánay Bence írását Deleuze könyveiről mint a filmről való gondolkodás fordulatáról. *Filmvilág* 2001/11.

³⁰ ELSAESSER–HAGENER 2007. 163–187.

lemzőjét, amit hullámtermészetével és nem mozgásjellegével magyaráznak. A hangosfilmváltás jelentősége abban áll, hogy a film nem esett az illuzionizmus áldozatául, ellenkezőleg, a kép/felület és a hang/tér közötti konfliktus sokféle formában és módon produktív lesz. Az oszcilláció a második és a harmadik dimenzió között nagy hatással van a nézőre: a hang nem előlről, a vászon felől hallatszik, hanem mindenütt a térben jelen van, ami implikálja a kérdést, hogy a filmtapasztalat „kívül” vagy „belül” zajlik-e le?³¹

A második világháború után felbomlott – Deleuze fogalmait használva – a bejövő mozgás (észlelés, helyzet), a lenyomat (affekció, intervallum) és az elvégzett mozgás (akció vagy reakció) kontaktusa. Helyébe a tisztán optikai-akusztikai szituáció került, a cselekvés helyébe a látás lépett, a „leírás” az idő-képben nyert formát.³² A környezet, a helyzetek, a véletlenek, az üres terek, a kóborlás, az utazás, a szereplők tanácstalansága, motiválatlansága, közönye népesíti be a modernitás mozgóképeit. Mivel felbomlott a hagyományos kapcsolat a részek között, a vágás elveszti racionalitását és a rés feltűnő lesz. A vizuális és az akusztikus képei önálló, saját kerettel rendelkező viszonyba lépnek egymással, ahol a képen kívüli tér elveszti jelentőségét, mindkét kép belsőként önmagában áll. Közöttük elválasztással, irracionális vágással jön létre az új kapcsolat, a „szabad függő viszony”.³³ A hangok, a beszédaktus, a mese megteremtí az eseményt, a vizuális kép pedig üres vagy elcsatolt teret keretez be.

Az európai újhullámok filmjei, köztük Wenders '60–'70-es évekbeli munkái e jelenségek mutatói. A kép és hang kapcsolata nagyrészt a narráció szolgálatában állt, még az új-hollywoodi műfaji revizionizmust és stílusdominanciát preferáló filmek esetében is. A mozi krízisének feloldása ismét új hangtechnológiai (rögzítési és lejátszási) változásokkal valósulhatott meg. Az amerikai kultúrával szoros kapcsolatot tartó Wenders szereplői *Az idő sodrában* (1976) című filmben, hasonlóképpen, mint az *American Graffiti*-ben (1973, George Lucas), autórádióon keresztül hallgatnak zenét. A zene ezzel mobilissá vált, elszakadt a zárt belső tértől, megelőlegezve ezzel a surround effektus létrejöttét és hatását. 1979-ben a Sony piacra dobta a Walkmant, amivel az eddig az enteriőrökben hallgatott zene külső, nyilvános térbe került.³⁴ A fejhallgató segítségével a hallgató számára belső tér jön létre,

³¹ Uo.

³² DELEUZE 2008. 315–336.

³³ Uo.

³⁴ Egy évre rá a walkman sikerét felkarolva profitot hozott a *Házibuli* (1980, Claude Pinoteau) című francia film. A tinirománban Mathieu Vic fejére teszi a walkmant és a rajta keresztül

ahogy manapság az iPhone-ok, okostelefonok segítségével. Ezzel megkérdőjeleződnek a hagyományos aktív-passzív, külső-belső, központi-periférikus, privát-nyilvános viszonyok. A hang a fejünkben jön létre, tartózkodási helyünkötől függetlenül akusztikai központokká válunk.

A mozi első valódi térhatását a Dolby Stereo hangrögzítési és lejátszási rendszer honosította meg. Az öt hangsávot használó technika jóvoltából a mozi terében az elülső csatornákon keresztül a beszédet, a hátsókon az effektusokat lehetett hallani.³⁵ A fenomenológiai megközelítés értelmében megváltozott a mozitapasztalat is. A nyomatékos, aurális térhez kapcsolódó természetes vagy mesterséges eredetű hang színei, tónusai a nézőknek orientációt és stabilitást biztosítanak. Amennyiben eredete ismeretlen vagy érzézésének tere bizonytalan, dezorientációt és instabilitást eredményez.³⁶ E két ellentétes előjelű folyamatot a műfaji film dramaturgiája messzemenőig kiaknázza, és alátámasztja az állítást, hogy a hang a mozitapasztalatban prioritást élvez. Michel Chion francia zeneszerző és író szerint ennek több nyomós oka van: a mozi elsősorban auditív esemény, élmény, csak aztán lesz vizuális; másodjára mindenütt jelen van, a képhez viszonyítva materiális; harmadsorban pedig rendelkezik egy előre kigondolt, kiszámított koncepcióval.³⁷

hallható lassú bluesra táncolnak (Dreams Are My Reality). A buli tere egy mediális téren keresztül belső térré lesz, ami visszahat, és a külső tér is átalakul, mindegy, hogy ott milyen zene megy.

³⁵ Az analóg rendszert elsőként alkalmazó filmek, mint a *Nashville* (1975, Robert Altman), a *Star Wars* (1977, George Lucas), az *Apokalipszis most* (1979, Francis Ford Coppola) jelentős szakmai és közönségsikert értek el. A zene, a zajok, a sokféle effektus minden oldalról körülvette a nézőket, a mozitapasztalat legalább olyan intenzívvé vált, mint a korai hangosfilm idején. A *Csillagok háborúja* az elülső-hátsó csatornák közötti hangerőátmenetekkel elérte, hogy a közönség az űrhajók repülését közvetlenül a feje fölött érzékelje. A hangmérnök elnevezést felváltotta a sound designer. Walter Murch, az új hollywoodi hangtechnika mestere olyan híres filmekben dolgozott, mint az *American Graffiti*, a *Magánbeszélgetés*, a *Keresztapa II.* és az *Apokalipszis most*, s az utóbbiért Oscar-díjat kapott. A későbbi rendszerekben speciális hangszóró segítségével alacsony frekvenciájú hangokat szóltattak meg, egyfajta dübörgést hozva létre, amit máig előszeretettel alkalmaznak a filmek. A házimozirendszereknél megjelent a Dolby Surround, a Dolby Stereo egyszerűsített változata, amivel otthoni körülmények között lehetett térhatású mozgóképi élményekhez jutni.

³⁶ ELSAESSER–HAGENER 2007. 179.

³⁷ Kortárs filmek között válogatva az akusztikus hatás materialitását például a *Whiplash* (2014, Damien Chazelle) ékesen bizonyítja, hiszen egész testünkkel halljuk a dobolást, a ritmust, a zene körülvesz, beemel és fogva tart az elbeszélés középpontjában, mindegy, mennyire ülünk távol a vászontól. CHION 2012.

A 21. században a mozi a digitális rendszerek uralma alatt áll, tömörítéssel nagy mennyiségű kép- és hanganyag mozgóképi alkalmazása vált lehetővé. Steven Spielberg *Jurassic Parkja* (1993) az első Digital Sound technikával készült film. Népszerűvé vált emellett a Sony Dynamic Digital Sound (SDDS) is, sound designerek és hangtechnikusok csapatai dolgoznak az audioeffektusok perfekcionalizálásán. Hollywood blockbusterei a kezdeti felfokozott nézői érdeklődés piacán kommerciális célokat követnek, a művészi minőség, az innováció – kevés alkotástól eltekintve – alárendelt szerepet tölt be. A vizuális-akusztikus spektakularitásra alapozó, ténylegesen 3D-ben forgatott filmek a nézők bevonásával, aktivizálásával megváltoztatták a mozipaszztalot, ez kétségtelen, egyszersmind elvesztették újdonság erejüket.

A fenomenológusok mérlege elgondolkodtatóan nyitva hagyja a vizualitás és akusztika problémakörét: „Valójában azt mondhatnánk, hogy a mozi új ontológiájára van szükségünk, mert nem tudunk élni a képekkel, de nélkülük sem. Először úgy tűnt, hogy a digitális korban a hang segíthet a képek indexikalitásának elvesztésén túljutni, mert az közvetlen kapcsolatot hoz létre a testtel (körülvesz, materiális hanghullámokból áll). A digitális képnek szüksége van hangra, hogy 'beágyazza' magát, hogy a nyomnak és az indexnek észlelhető 'igazságot' kölcsönözzön. Amennyiben a képeknek és a szemünknek már nem hihetünk (mert nem tudunk), akkor tulajdonképpen a fülnek és a hangnak sem. Nem hihetünk egyiknek sem, de mindkettőre szükségünk van, hogy kölcsönösen verifikálják és igazolják egymást. Létrejön-e két hazugságból az igazság?”³⁸

A 3D audiovizualitását megelőző filmek

A dolgok állásában (1982) a filmrendező, Munro egy helyütt leszögezi, hogy számára az élet és a történet összeegyeztethetetlen, mégis sci-fi mesét forgat, végül pedig maga is hollywoodi noir story-ban ér tragikus véget. Alkotó krízise a filmkép esztétikai minőségének, kifejezésbeli potenciáljának megingása, a történetmesélés erőszakos előretörése miatt alakul ki. Az önreflexív film az európai szerzők filmelbeszélésének általános válsághelyzetét az amerikai ipar direktíváinak tükrében manifesztálja. A narratológiai aspektus-hoz kapcsolódva Gilles Deleuze megállapítja, hogy a rendező megnevezi a mozgás-kép válságát, ezért esett saját halálának (hegeli) szemlélésébe. Mivel

³⁸ ELSAESSER–HAGENER 2007. 185. (fordítás: Turnacker Katalin)

személyes, elmondható történeteit elvesztette, önmagát tette meg önmaga tárgyává, saját (kudarctörténetét meséli el.³⁹ A szerzői koncepció krízisét feldolgozó, formailag metalepszis mozgóképeket a bűnhöz, az összeesküvéshez szoros kapcsolat fűzi. Az ipari filmkészítés konspirációja a pénzzel a dolgok valós állása – így Deleuze –, ezért nem a filmművészet végét sugallja a film, hanem azt az alkotóviszonyt, ami a készülőben lévő film és annak egészét jelentő pénz között található meg. Mivel az anyagi forrás kimerült, megszűnik a mozgás-képek gyártása, átadja helyét az idő-képnek.⁴⁰

Wenders a *Lisszaboni történettel* (1994) még egyszer visszatér *A dolgok állása* helyszínére és a filmkészítést célzó kérdésfelvetéseihez. Pethő Ágnes a filmet a századforduló mozijáról való poétikai önreflexiónak tartja, amely a hatvanas évek modernizmusát és a húszas évek avantgárdját feldolgozó film-revizióként is felfogható.⁴¹ A német rendező a 20. század végén újraértelmezi a varratelmélet alapját képező beállítás-ellenbeállítás strukturális szerepét és a vertovi kamera-szem felfogást.

A film főszereplője Winter, a modernizmus letűnt korának hangmérnöke, aki barátja, a húszas évek avantgárdját a századvég Lisszabonjában kereső rendező hívására útra kél Portugáliába. Az utazás során az autorádióból hallható idegen nyelvek és az ablaküvegen keresztül látható tájak váltakozásával a wendersi filmek karakterisztikuma, nevezetesen a mozgás-percepció-tér-idő problémaköre mutatkozik meg újra. Az „éles nappali fényben még a hangok is ragyognak”,⁴² olvasható kinematográfiai parafrázisként a Pessoa-idézet, amihez a Madreus együttes zenéje kapcsolódik. A muzsika és muzsikálás ugyan tüntető módon csatlakozik a vizuális képhez, mégis önálló rendszert képez az elbeszélésben, nem hangkulisszaként, nondiegetikus aláfestésként vagy ellenpontként van jelen. A hang kreatív mozgóképformáló erőként úgy is megmutatkozik, hogy a zenekar tagjai mindenfajta logikát mellőzve megjelennek a távol lévő rendező lakásában, zenélnek, turnéra mennek, majd visszajönnek, mindközben a gazdag zenei variációk és ismétlések veszik át az akció szerepét.⁴³

³⁹ DELEUZE 2008. 94.

⁴⁰ „(...) a film ugyanabban a folyamatban szembesül saját legbensőségebb előfeltételével, a pénzzel, mint amelyikben a mozgás-kép átadja a helyét az idő-képnek.”Uo. 96.

⁴¹ PETHŐ 2003. 295.

⁴² Uo. 299.

⁴³ Winter, a hagyományos technikával dolgozó hangmérnök magányosan bejárja Lisszabon tereit, utcáit, hogy rögzítse a természetes és mesterséges zajokat Fritz, a rendező készülő filmjéhez. Az elbeszélés epizódok láncolatából áll, tényleges fordulat csak a film vége felé következik be: a két alkotó végre találkozik, hogy közös munkájuk elkészülhessen.

Mivel a hang és a kép alkotói csak a film utolsó részében találkoznak, ezért mediális dialógust folytatnak, kommunikációjuk vizualizált, és hallott szöveg, képeslap, verseskötet, videofelvétel, zene által, technikai apparátusok közvetítésével zajlik. A nagyváros mindennapjait a két generáció másként dokumentálja: az idősebbnek a néma képek jelentéséhez beszédre, zajra, zenére van szüksége, a fiatalabbnak „csak” képekre. A cselekményt, a témája miatt, látszólag a hangrögzítés, a beszéd, a mesélés és a zene viszi előre, dominálja a stílust, majd ez megváltozik, a képek veszik át a szerepet, míg végül a két rendszer egyensúlyba kerül. A színészek jelenléte, mint egymást feltételezők és intertextusok hordozói, egyrésztől megteremti a néma és a hangos kép közötti diskurzust, másrésztől Wenders korai és későbbi filmjeinek szövegekzi kapcsolatait, létrehozva ezzel egy összefüggő fikciós univerzum képzetét.⁴⁴ Színház-tánc-mozgóképek 3D-dokumentuma Wenders 2D-s filmjeivel megmutatta az elbeszélés, a tér-idő történetének 20. század végi kimerült állapotát, a formák, a stiláris megoldások paradoxonjait. A 3D megjelenésével a dokumentumfilm-készítés eszközeinek megújulása, a korai mozgóképek vizualitása látszott újra feltámadni.⁴⁵ A nemzetközi szintéren talán legelismertebb két német rendező ugyanakkor, 2011-ben mutatta be a Berlinalén legújabb kinematográfiáit: Werner Herzog *Az elveszett álmok barlangját*, Wenders pedig *Pina* című munkáját.

A modern nagyvárosok dokumentarista feldolgozása a némafilm idején terjedt el. A lírai esszéfilm, a *Berlin, egy nagyváros szimfóniája* (1927, Walter Ruttmann), a kamera-szem metódust kialakító Dziga Vertov filmje, az *Ember a felvevőgéppel* (1929), Jean Vigo *Nizzáról jut eszembe* (1930) című filmje az európai filmtörténet kiemelkedő, sokat idézett alkotásai. Wenders korai, kísérleti rövidfilmjeitől kezdve e hatás végighúzódik az életművön, a *Lisszaboni történetben* pedig eme ősfilmkészítés közvetlen mai képeit rögzítette a rendező és nézi meg a hangmérnök. A paradoxon az, hogy a néma mozgóképekhez passzintja (inkább: kapcsolja) az eredeti, a város életének jellegzetes zaja és beszélgetéseit. Szembeötölően sok filmelméleti fejtegetés hallható, például a portugál filmtörténet egyik legnagyobb, akkor még élő rendezője, Manoel de Oliveira saját filmkészítési igazságáról, kételyeiről ad elő a kamerának, mialatt humorosan maga játssza el Chaplin csavargóját.

⁴⁴ A mérnök szerepét játszó Rüdiger Vogler először az *Alice a városokban*, majd a *Téves mozdulat* és *Az idő sodrában* című filmekben aratott sikert, a rendezőt megformáló Patrick Bauchau pedig *A dolgok állásában* testesíti meg a hasonló nevű filmkészítőt. Thomas Elsaesser ír a színésztől mint intertextusról. A német újfilm rendezők karakterszínészei nemzetközi sztárrá emelkedtek: Fassbindernél Hanna Schygulla, Herzognál Klaus Kinski, Wim Wendersnél Bruno Ganz. Általuk filmes kereszthivatkozások és közös nézői asszociációk jönnek létre. ELSAESSER 2004. 330–333.

⁴⁵ SCHMETKAMP 2010.

A modern tánc kiemelkedő koreográfusának művészetéről készült mozgókép-értelmezés egyaránt épít a kísérleti némafilm, az újhullámok esztétikai kifejezéseire, valamint az új technika inspirálta stílári változásokra. A felfokozott látás és hallás percepció mellé a tapintási és kinesztetikus információk, a haptikus érzékletek csatlakoznak, ami a vizualitás, a zene, a tánc zaja és a testiség változó hangsúlyait, pozícióit teszi lehetővé. A 3D mozgóképi stílust formáló ereje és nézőkre gyakorolt elsődleges hatása az immerzió és az interakció mértékének effektusaiban rejlik.

A fenomenológiai aspektustól eltekintve a táncok nyújtotta látvány-hangmozgás a művészi stílus egységét mutatja fel. Wenders korai játékfilmjeiben előszeretettel alkalmazta a mozgó nézőpontok váltakozását, az autók belső teréből kifelé irányuló és a külső, helymeghatározó fókuszot. A nagytotál és a madártávlat objektivitásra törekszik, a belső terekben elhelyezett nézésirány többnyire szubjektumhoz vagy azonosítható eszközhöz kötött, a kettő közötti semleges (ún. köztes) fokalizáció nem jellemző. A Wuppertali Táncszínház városi képét, háttérében a jellegzetes függővasúttal, követi a klasszikus színházi, a földszinten elhelyezkedő, az egész színpadot és a nézőtér egy részét átfogó plán. A rendezőt pályája során mindvégig foglalkoztató ún. „film általi látás”⁴⁶ elméleti problémája kiegészül a mozgásművészet és a hallás kifejezésbeli lehetőségeinek kutatásával. A Pina Bausch portréjának megrajzolásához szükséges lépés ez, hiszen koreográfiai nem vesznek tudomást a színház, a tánc, a film határaitól, szabad áramlást biztosítanak eszközök és értelmezések között. A *Café Müller* című darabhoz fűzött archív felvételen a művésznő alkotómódszeréről tudósít. Az a kérdés foglalkoztatja, miközben Bausch csukott szemmel táncol, hogy mikor válik teljessé az általa közvetített érzéklet és érzelem, ha leeresztett szemhéja alatt tekintete előre- vagy lefelé irányul-e. Wenders filmje a koreográfusnő rendkívüli szenzibilitását és kreativitását árnyalván hangsúlyozza e mozzanatot. A látás korlátozásával éppen a láthatóról és látottról tereli el a figyelmet és irányítja a szomorú-lírai Purcell-áriák felé.

A műben a vizualitás és akusztika, beleértve a zenét, a táncléptek ritmikus zaját, egymást egységessé tevő új módja elsőként az 1975-ben Sztravinszkij *Tavaszi áldozat* (Le Sacre du printemps) című zenéjére komponált koreográfiában jelent meg. A világszerte elismerést aratott darab tánc történelmet írt, s emiatt is került a film elejére. Bausch a tánc megszokott formáitól eltérően alkalmazza a különféle anyagokat, elemeket (tűz, víz, szél, kő, föld, táj, növény). Az egész színpadot beborítja a kukákból kiöntött barna

.....
⁴⁶ WENDERS 1992; WENDERS 2015.

tőzeföld, amivel a táncosok mindvégig kapcsolatban vannak: fekszenek rajta, megérintik, a bőrükre tapad. A színpad téglalapjának kompozícióját a mozgásformák diagonális irányban teszik feszültséggel telivé. A koreográfia az áldozathozatal ősi rítusát újítja meg azzal, hogy az áldozat nézőpontját, a félelem, a szánalom, a szexualitás, az érzelmek kifejezését hangsúlyozza.⁴⁷ A 3D-kamera a másik tekintet, azaz a nézők pozícióját veszi fel, s tehetetlenül hagyja, hogy a női közelkép drámai kifejezése és az átlók mentén haladó mozgás mintegy vákuumot képezve bevonja a cselekménybe. Wenders filmje a vizuális kép, a zene, beszéd, zaj és a tánc közös halmazát keresi, ezzel emeli ki az interkulturális találkozásokat, a kommunikációs lehetőségeket és az emberi testen és testben lejátszódó mélyebb összefüggéseket. Filmkészítési motivációját tekintve érzelmi megérintettségét, a tánc általi szzenzibilissé válását hangsúlyozza, amelynek során a hétköznapi apró gesztusok, a beidegzett mozgásformák, a testtartások újra jelentősekké válnak. Bausch szavak nélküli beszéde emberi értékeinkre, a kifejezés természetes dinamikájára, a belső történetek elmesélésére hívja fel a figyelmet.

Szerzői 3D-játékfilmek

A német rendező következő, első 3D-ben forgatott játékfilmjével folytatja a megkezdett utat. Az *Every Thing Will Be Fine* belesimul az életmű vonulatába: csendes, elmélyült, szemlélődő dráma szubtilis-artistikus képekkel, érzelmi töltetű zenével és intenzív színészi játékkal. A modernitás művész-filmjétől megszokott módon a véletlen alakítja ki a tragédiát, aminek következményei, feldolgozása és megoldása képezi a narratívát. A karácsony előtti időszak hideg téli napján az író, Thomas elgázol két szánkózó gyereket, akik közül az egyik meghal. A trauma, gyász, lelki gyógyulás hosszú folyamatának kifejezése a 3D-technika segítségével nem a téri látványosságok, mozgalmas akciók megjelenítését tűzi ki célul, hanem a dráma érzelmi intenzitásának, a bensőben játszódó eseményeknek a finom érzékeltetését. Dramaturgiai kifejezőeszközei között főként a tér és idő képei, a csend és hangok montázsa, a szituációk töredékei használatosak.

A film címe, az *Every Thing Will Be Fine* írásmódja rejtélyt fogalmaz meg. A tudatos szétválasztás, az „üres hely”⁴⁸ programatikus jelölése azoknak a

⁴⁷ Lásd Pina Bausch pályájának leírását: SCHMIDT 2002.

⁴⁸ STABEN 2015.

finom textúráknak, repedéseknek, gyűrődéseknek, amelyek a vizualitás területén, a térben, az arcok bőrén, a ráncok rajzolatában jelentkeznek. Idősűrités, kihagyások, ellipszisek foglalják össze a fontos narratív eseményeket. Konkrét évmegjelölés ugyan nem szerepel, az utalásokból mégis következtethetünk a tragédia kezdetére. A történet 2001 karácsonya előtt indul és szereplőinek 12 évét dolgozza fel. Nevezetes év ez Amerika történelmében, a film viszont közvetlenül nem hivatkozik a társadalmi traumára, igaz, hogy egy újság címlapján rövid ideig mintegy mellékesen látható a hír. Az idő múlása sem hangsúlyos, az évszakok váltakozásából vehető csak észre, s az emberi kapcsolatok, a tragédia elszenvedőinek mindenkori állapota jelzi. A dráma időtlenítése, lassú ritmusa eltávolítja az egyedi eseményeket, nyitva hagyja az általánosítás lehetőségét, a traumatikus esemény kitágítását.

Az idő képei tériek, vizuális-hangi komponensei szembeötlőek akkor is, ha a 3D az intimitás, az érzelmi intenzitás kifejezésére szolgál, nem pedig látványosságok, fordulatok akciók felvonultatására. Az expozíciót és a téli tájról készült néhány szekvenciát, a levegő megcsillanó porszemcséit és a szállingózó hópelyheket kivéve semmi sem szerepel a filmipari vizuális klisékből. A szánkózó gyerekek megjelenése és a gázolás is csak egy kihagyásos villanás. Figyelemre méltó viszont a szereplők konzekvens bekeretezése, a film belső ablakkereteiben álló alakok vissza-visszatérő kompozíciója, amit külső, objektív fokalizációval láthatunk. Erőteljes különbséget tesz az elő- és háttér, a külső és belső tér között, amivel a szereplők egymáshoz és az őket körülvevő világhoz fűződő viszonyait markirozza. Az akció és a tárgyi manipuláció látványos terei helyett az ember létezésének statikus helyei lesznek fontosak. A traumatikus esemény feldolgozásának szinterei élesen pasztikusak, realiztikus külsődlegességükkel tüntetnek, ekképpen válnak az intimitás, az érzelmi élet apró gesztusainak vagy éppen a mozdulatlan befelé figyelésnek, a bensőben zajló feldolgozásnak hordozóivá.⁴⁹ Wenders újítása abban áll, hogy a paszticitást nem a tárgyak térbeli mozgása, a speciális effektusok sokasága nyújtja, hanem maguk a bűnösség és büntelenség, a felelősség és felelőtlenység, az elfojtás és megbocsátás terheit hordozó alakok és elkeretezettségük zárt terei. A szereplők a 3D miatt közelebb kerülnek a nézőkhöz, a kamera finom mozgásban van, a jelenlétesség, az érzelmi-szellemi áttetszőség felfokozott, egyúttal egyszerű is.

A film főszereplője író, akit a tragikus esemény kimozdít művészileg stagnáló helyzetéből: otthagya élettársát, többször meglátogatja az elhunyt

⁴⁹ A mozgóképi érzelmek és működésmódjuk sokrétű leírását l. BARTSCH–EDER–FAHLENBACH 2007.

kisfiú anyját és bátyját, végül tapasztalataiból új könyvet ír. Az általa okozott baleset ütközés a valósággal, és a realitás ettől kezdve fogva tartja. A veszteség, halál, gyász intenzív átélésével túllép önmagán, képessé válik mások érzéseit, állapotát is reflektálni. Ennek első közvetlen bizonyítéka az, amikor évek múltán az elgázolt kisfiú anyja meghívja otthonába, ahol egyfajta közös rituálé segítségével artikulálják gyászukat és megnyugvást találnak. Végezetül mindkettejüknek sikerül továbblépnie: az egyik az írásban bontakozik ki, a másik a grafikában. Feltűnő viszont, hogy a hátrahagyott testvér feldolgozatlan traumáját mutató rajzot nem veszik figyelembe, elsiklanak felette. Thomas az írott szó embere, Kate a képeké, közös nyelvük a hallgatás, alig beszélnek, közös jellemzőjük, a kreativitás teszi lehetővé a múlt nyugvópont-ra jutását és nyitja meg számukra a jövőt.

A drámai mélység kétségkívül jelentős kifejezője a hang használata, ill. annak hiánya, a csend. A tér-idő-képi intenzitás, intimitás és érzelmi telítettség lírai kifejezését Alexandre Desplat szimfonikus zenéje teljesíti ki, ami nélkül nem jutnának érvényre olyan etikai kérdések, mint például a művészi felelősség. Az író könyvével sikert ér el, végső soron mások fájdalmát megfigyelve, a nyomorúságos realitásból építkezve és azt fikcionalizálva jut magasabb szintre. Wenderst korábban is foglalkoztatta az etikai dilemma, hogy szabad-e a valóság nyelvét használó mozgóképi technikával a halált, az emberi szenvedést és fájdalmat közvetlenül, leplezetlenül megragadni. Először 1980-ban veti fel a kérdést (*Villanás a víz felett*), majd 2014-ben *A föld sója*, a Sebastião Salgado művészetéről készült kinematográfia kapcsán kerül újra elő az alkotó felelőssége. A világhírű fotós expresszív sorozatokat készített a Föld különböző tájain élő emberek szenvedéséről, küzdelmeiről, nyomoráról, amely alkotófolyamat során maga is átélte, megszenvedte mindazt, amit alanyai. A másik ember megértése, az odafordulás, a segítségnyújtás hozhat baj esetén gyógyulást, sugallja az *Every Thing Will Be Fine* vége.

Összességében a kammerspiel német némafilmes hagyományából eredő⁵⁰ klasszikus formájú elbeszélés a 3D felerősített hangjait és képeit a színészi játék árnyalataival egységesíti, és ennek eredményeképpen a klasszikus formát a legújabb technika segítségével újítja meg.

Wenders konzekvensen építi ævre-jét, a következő mű, az *Aranjuezi szép napok* logikus folytatása az együttműködésnek Peter Handkéval és a 3D-stílus kiteljesítésének. 2012-ben jelent meg az író színműve *Die schönen*

⁵⁰ A filmtörténet kiemelkedő műve a Carl Mayer forgatókönyvéből Friedrich Wilhelm Murnau által rendezett *Az utolsó ember* (1924) című film.

Tage von Aranjuez. Ein Sommerdialog címmel, amit feleségének, a színésznő Sophie Seminnek ajánlott. A bevezető leírás ismétléseket hangsúlyoz: ismét nyár, ismét egy szép nyári nap, ismét egy férfi és egy nő. Handke rövid tömondatai a látás általi érzékelést vezetik fel, amit viszont közvetlenül a hallással ellensúlyoz (láthatatlan, de hallható kerti fák susogása). Kifejezései, mint a szelíd nyári szellő, amely időről időre a rendezést ritmizálja,⁵¹ a szöveg előadásjellegére (nem csak a színház számára) irányítják a figyelmet. Handke több könyvében (*Téves mozdulat, A balkezes asszony*) alkalmaz filmjellegű írásmódot, ahogy ebben a darabban is, ami ismételten inspirációt jelentett Wenders számára. A mozgóképi megjelenítésnek kedvez az írói instruktív leírásban az időtlenség, az aktualitástól, a történelmi-szociális keretektől való eltávolítás, a feltűnésmentes öltözetű szereplők sejtetése, semmint tényleges jelenléte. Bár az időn kívüli, mozdulatlan jelenet képe rajzolódik ki, a leírás végén – némi ellentmondással – a levelek időnkénti susogása a szép nyári nap végét, a múlt időt jelöli. Az írói képzelet játéka a statikus, jelentéktelennek tűnő, külsődleges vizualitással, a beszéd, a hangok jelentőségével hordoz olyan mozgóképi potenciált, amire a stílusújító kísérlet alapozhat.

A film „mozgalmasabbá tétele” érdekében Wenders kiegészíti a színművet egy író alakjával, akit végül mozgóképének főszereplőjévé tesz, és az ő képzelete nyomán válik élővé a férfi és a nő a kertben. Intertextuális kapcsolat és alkotófantázia megtestesülése a kertész alakjában megjelenő Peter Handke és Nick Cave személyes zongorajátéka a film utolsó részében. A filmfeliratok után, a képek előtt nem szokványos, később értelmezhető zaj vezet a cselekménybe, majd Lou Reed dala (*Perfect Day*) szól Párizs ismert műemlékeinek emberek nélküli szekvenciája (*Notre Dame, Louvre, Diadalív, Szajna-part*) alatt. A prológos személytelen időtlensége átvált a kert terére, háttérben a város sziluettje, előtérben a fák, bokrok ringása, susogása. Lassan svenkelő kamera mutatja be kívülről a házat, majd belépve az ajtón a félhomályban feltűnik a wurlitzer zöld fénye, a lemez lejárt, a gép kikapcsol. A klasszikus eszköz nemcsak a hangforrás egyértelműsítésére szolgál, hanem az idő és tér itt és mosttá tételére, a mozgóképi cselekmény elindítására, ugyanakkor a wendersi életműhöz vezető ösvény feltárására. A hosszú beállítás folytatatólagos ritmikája az enterőr könyveit, képeit, az íróasztalt – rajta írógép, mellette tablet, üres papírok, kis kerti asztal és két szék makettje – sorakoztatja fel. Az író papírt fűz a gépbe, írni kezd. A leírás eddigi külső, objektív fokalizációja

⁵¹ HANDKE 2012. 7.

szerepét átveszi a szubjektív szemszög a belső monológgal, majd a kertben elindul a dialógus egy férfi és egy nő között. A zajok és beszédek átfedik egymást, megisméltődnek, majd különválnak. Szemléletes leírással születik meg az alkotófolyamat, a gondolkodás, a fantázia működése nyomán a konkrét, közvetlen, egyszerű, ugyanakkor bonyolult kinematográfia: az utolsó szép napok, az utolsó nyár férfit-nőt lemeztelenítő képe-hangja.

A bevezetés mozgóképi leírása elsődlegesen képi, a 3D-tériség mint motívum, mint az időtlenítés általános helye a látást preferálja. Az egyensúly visszaállni látszik a hangforrás megmutatásával, ami viszont a monológ és a poétikus dialógus megjelenésével újfent felbomlik. A főszereplő maga a beszélgetés a 3D-filmben, ami ellentmondást sejtet, avagy mégsem? Két ember (nevük nincs) megállapodtak, hogy a szép nyári napon a kertben a férfi kérdez, a nő pedig felel, akció nincs, mozgás is alig. Wenders írja hasonlóan nem cselekvő, pozíciója, testtartása nagyrészt ugyanolyan. Többnyire az látható, ahogy gondolkodik, írja, gépeli a szöveget. Ez önmagában semleges vizualitású, viszont nem az a hallható belső monológ, ami nem szakad el a képektől. A két szereplő dialógusai során is a beszéd maga lát, „hallhatóként látható, mintha ösvényt vágna a vizuális képben”, írja Deleuze.⁵² A hanggal, zenével, zörejekkel a tér megmutatása és bejárása zajlik hasonlatosan ahhoz, amit a némafilm (lsd. német expresszionista film) is tudott, alkalmazott.

Wenders filmjében szembetűnő a zene képerken belüli és kívüli változása. Az író dolgozószobája, belső tere és diegetikus wurlitzerzeneje interaktív jellegű, az alkotófolyamat megszakításakor ismétlődéssel hívja fel magára a figyelmet. A folyamat végén az író kilép belső közegéből, elhagyja szereplőit, a külső látványosan átfordul, ill. másfajta természetűvé válik, a kívüli kiterjed az egészre. A kiteljesedés a mozgást meghaladó időben markirozza a dialektikus változásokat. Deleuze megfogalmazásában „a film (...) egy hatalmas belső monológ, amely szüntelenül belsővé és külsővé válik (...) vizuális anyag, amely a nyelv kimondható részét jelenti (...), és amely az egyik esetben közvetett kijelentésekben (feliratok), a másik esetben közvetlen kijelentésekben jelenik meg (beszéd- és zenei aktusok).”⁵³

⁵² DELEUZE 2008. 279.

⁵³ Uo. 289.

Összegzés

A 3D-kifejezőeszközök közvetlen összefonódása, a képek, hangok, mozgás együttese és intenzitása azon túl, hogy a handkei szöveggel adekvát poétikai rendezési elvet hoz felszínre, diakrón elméleti-történeti összefüggések feltárását teszi lehetővé. A szinkronitást tekintve – Wenders szereti is hangoztatni – a 3D választása a prezencia, a valóságosság és a többarcú igazság miatt fontos. A 2D nem képes a tér és a benne elhelyezkedő alakok, tárgyak, környezet intenzív dinamikájára, a narrativitás filmnyelvi hiperrealizmusára és a nézők diskurzusban való részvételére, elhelyezésének kiterjesztésére. Filmje az új filmnyelvről való álma nyomán készült, a természetes látást reprezentálja, stílusában más, mint a használatos, s valójában nagyon messze van minden korábban készített 3D-filmtől.

Bármennyire feltűnő is az eszközök együtthatása, mégis hol a vizuális, hol az akusztikus lesz dominánsabb. Egyfajta ellentmondásos versengés adja a dinamikát, amint azt már a korai hangosfilm idején a teoretikusok megállapították. A hangosfilm első korszakát a vizuális kép mint egész határozza meg, amelybe a hang, a beszéd aktusa illeszkedik, benne foglaltatik. Később az audiovizuális kép lesz meghatározó, amelyben elválik a vizuális és az akusztikus („tisztá vizualitás” és „tisztá beszédaktus” alakul ki),⁵⁴ amit az irracionális vágás (Deleuze) markíroz. A modern film a vizuális és az akusztikus képet két önálló elemként alkalmazta, mindegyik képes határrá válni a szerkezetben.

Wenders Bausch-filmje a vizualitás, az akusztika és a mozgás stílárís együttesét árnyalja, dramaturgiáját az érzelmi intimitás és intenzitás dinamikája szervezi, a nézői immerzió pedig követi az elbeszélést. A harmadik dimenzió a téridőt kitágítja, megsokszorozza; a tánc, a színház, a mozgóképi dokumentálás egyedi jellemzőit egymásra vonatkoztatja, integrálja. A hétköznapi kis mozzanatok, a testtartások és gesztusok, a megszokott anyagok és természetesnek vett környezet (föld, víz, növények, táj, város) mintegy nagyító alá kerül, új összefüggések hálója szövi egybe.

A 3D-technika segítségével a fikciós drámák hasonló utat követnek a külső mozgalmas látványosságoktól a bensőben lejátszódó küzdelmek, mentális állapotok finom kifejezéséig. Az elbeszélések a tér és idő képeit, a csend és hangok montázsát, a szituációk töredékeit sorakoztatják fel, amivel az érzelmi-szellemi jelenlétesség befogadói módja alakul ki.

.....
⁵⁴ DELEUZE 2008. 312–314.

A beszéd és a tér olyan tulajdonságai dominánsak, amelyek a 3D technikájának eluralkodásával ismételen felszínre kerültek. Wenders fentiekben elemzett legújabb filmjei elsődlegesen nem a modernitás hagyományának továbbviteléből építik fel audiovizuális stílusukat, hanem a néma- és a kifejlett hangosfilm tradíció küzdelmét mutatják. Wenders digitális technikával készült munkái kutatói alkotómódszerének stációját markírozzák, ahol az újítási törekvés jellemzői bár összefoglalhatók, s ahonnan mégis többirányú kibontakozás lehetséges.

Melléklet

1. kép Pina Bausch

2. kép Pina Bausch

3. kép Aranjuezi szép napok

Bibliográfia

- ARNHEIM 1985   ARNHEIM, Rudolf: Az új Laokoon: Az összetett művészet és a hangosfilm. In: A film mint művészet. Bp., 1985.
- BALÁZS 1984   BALÁZS Béla: A film szelleme. In: A látható ember. Bp., 1984.
- BATSCH– EDER–
FAHLENBACH
2007   BATSCH, Anne–EDER, Jens–FAHLENBACH, Kathrin (hg.): Audiovisuelle Emotionen. Emotionsdarstellung und Emotionsvermittlung durch audiovisuelle Medienangebote. Köln, 2007.
- BAZIN 2002   BAZIN, André: A filmnyelv fejlődése. Tilos a montázs. In: Mi a film. Bp., 2002.
- CHION 2012   CHION, Michel: Audio-Vision. Hrsg. v. J. U. Lensing. Berlin, 2012. 182–183.
- DELEUZE 2008   DELEUZE, Gilles: Az idő-kép. Film 2. Bp., 2008.
- ELSAESSER 2004   ELSAESSER, Thomas: A német újfilm. Bp., 2004.
- ELSAESSER 2007   ELSAESSER, Thomas–HAGENER, Malte: Filmtheorie zur Einführung. Hamburg, 2007.

- EISENSTEIN 1998 EISENSTEIN, Szergej Mihajlovics: A hangosfilm jövője. Nyilatkozat (1928). In: Válogatott tanulmányok. Szerk. Bárdos Judit. Bp., 1998. 84.
- HANDKE 1979 HANDKE, Peter: A kapus félelme a tizenegyesnél. Négy kisregény. Bp., 1979.
- HANDKE 1982 HANDKE, Peter: Das Ende des Flanierens. Frankfurt a. M., 1982.
- HANDKE 1975 HANDKE, Peter: Der kurze Brief zum langen Abschied. Frankfurt a. M., 1975.
- HANDKE 1975 HANDKE, Peter: Falsche Bewegung. Frankfurt a. M., 1975.
- HANDKE 2012 HANDKE, Peter: Die schönen Tage von Aranjuez. Ein Sommerdialog. Frankfurt a. M., 2012.
- NÁNAY 2001 NÁNAY Bence: Nem strandolvasmány. Filmtörténet és filozófia: Gilles Deleuze könyve fordulat a filmről való gondolkodás történetében. *Filmvilág* 2001/11. http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikk_id=3504 (letöltés: 2017. 08. 04.)
- PETHŐ 2003 PETHŐ Ágnes: Múzsák tükre. Az intermedialitás és az ön-reflexió poétikája a filmben. Csíkszereda, 2003.
- PÜTZ 1982 PÜTZ, Peter: Peter Handke. Frankfurt a. M., 1982.
- SCHMETKAMP 2010 SCHMETKAMP, Susanne: Die neue Dimension für Filmemacher. <http://www.zeit.de/kultur/film/2010-07/3D-Technik-Film> (letöltés: 2010. 07. 11.)
- SCHMIDT 2002 SCHMIDT, Jochen: Pina Bausch – Tanz gegen die Angst. München, 2002.
- STABEN 2005 STABEN, Andreas: Every Thing Will Be Fine. *Filmstarts* <http://www.filmstarts.de/kritiken/224491/kritik.html> (letöltés: 2015. 12. 11.)
- WENDERS 1999 WENDERS, Wim: Egy leírhatatlan film első leírása. A Berlin felett az ég első forgatókönyvvázlataiból. In: Írások és beszélgetések. Szerk. Zalán Vince. Bp., 1999. 224.
- WENDERS 1992 WENDERS, Wim: The Act of Seeing: Texte und Gespräche. (Filmbibliothek) Frankfurt a. M., 1992.
- WENDERS 2015 WENDERS, Wim: Die Logik der Bilder. Essays und Gespräche. (Hrsg. Töteberg, Michael.) Frankfurt a. M., 2015.
- WENDERS 2016 WENDERS, Wim: Mein Traum der neuen Filmsprache 3D. *F.A.Z.* 2016.09.08
- WEISZ 2013 WEISZ János: A regény és a film között. In: A múlt emlékezete. Bp., 2013.

SIMOR KAMILLA

A küszöb átlépése – Claire Denis: A behatoló

„Mire az egyik, egy Szufi-cserép,
akiből dőlt az izgatott beszéd:
-„Mennyi Agyag! - ki tudja, közülük
ki a Fazekas és ki a Fazék?!”

(Omar Khajjám: Rubáik)

The Crossing of The Treshold. Claire Denis: *L'Intrus*

In my research, I analyse the conflict between „I” and the Other along Jean-Luc Nancy’s *L'Intrus* (an autobiographical essay) and Claire Denis’ *L'Intrus* (a movie from 2006). According to my hypothesis, in Denis’ movies (mainly in *L'Intrus*) the structure of the space is able to represent the metaphoric and the literal relation between the stranger/the Other and „I”: this relation is manifested by the changing of spaces of the external and internal, the human and the missing of the human. The act of the intruding breaks the complex space of the film: I reconstruct this by a typology which consists four elements (*geopolitical, intimate, mental intruding* and *intruding to „I”*). Based on the parallel of the space and the strangeness I analyse that where do the „strangers” meet each other: who is the real intruder and who is the guest, the absolute incomer?

Keywords: stranger, hospitality, Claire Denis, Jean-Luc Nancy

*

Bevezetés

Claire Denis, a Franciaországban született, de gyermekkorra nagy részét Afrikában töltő rendező filmjeit alapvetően meghatározza a származása: a legtöbb alkotása a posztkolonializmus jegyében készült. Az otthontalanság érzésének megtapasztalása, az integrációtól, az asszimilációtól és a marginalizációtól való félelem, a Másik gyűlölete, az ön-gyűlölet, valamint az identitás elvesztése – ezek a témák mind-mind valamilyen szinten jelen vannak Denis filmjeiben.

Dolgozatomban Claire Denis *A behatoló* című filmjében (2004) az Idegen/Másik és az Én viszonyát vizsgálom a térszerkezet elemzésével. A *behatoló* Jean-Luc Nancy azonos című autobiográfiai jellegű könyve nyomán született, melyben a filozófus saját szív-átültetéséről, majd az ezt követő rákos betegségéről ír.¹ Egy interjúban Nancy kijelentette, hogy a film esetében kevésbé adaptációról, sokkal inkább adaptációról van szó, mivel a forrászöveg és a film közti kapcsolat sokkal lazább, mint egy hagyományos értelemben vett feldolgozásnak.² Denis egy előadásán úgy nyilatkozott, hogy a filmben annak a mechanizmusát mutatta be, ő maga hogyan értette meg Nancy írását, és kevésbé a szövegűsége törekedett.³

Kiinduló kérdésem, hogy miben térnek el egymástól a behatolás különböző szintjei, melyek a „*lokalizálható*” és a „*lokalizálhatatlan*” terek, valamint az, hogy hol találkoznak egymással az idegenek. „Idegen terület”-en egyrészt a geográfiai teret, másrészt az emberi formát értem: mindkét értelemben egyszerre misztikusként és fenyegetőként jelenik meg a filmben. Denis-nél általában ez a fikció forrása; poétikája – ahogyan Martine Beugnet fogalmaz monográfiájában – a Másik által okozta komplex zavarra, a félelem és a vágy érzet-együttesére épül.⁴

Tézisem, hogy *A behatoló*-ban az idegenség ábrázolása metaforikus és szó szerinti értelemben is összefügg a film térstruktúrájával: a külső-belső, az ember és a hiány terei váltakoznak a cselekmény során; ezek ezek az ellentétpárok különböző hierarchiában lévő szinteken jelennek meg, ehhez képest azonban mellérendelt a viszonyuk. A behatolás aktusa fragmentálja a film komplex terét, melyet egy négy részből álló tipológia (*geopolitikai behatolás, intimszférába hatolás, mentális behatolás, Én-be hatolás*) segítségével vázolok a dolgozatban; e tipológiák a térbe hatolás típusát jelölik, míg a lokalizálható/lokalizálhatatlan páros a tér jellegét. (Ez utóbbi a geopolitikai és a mentális behatolás szintjén jelentkezik.) A dolgozatban azt elemzem, hogy a film narratívájában mikor és miért történik meg a szintek közti váltás, és hogyan bontják meg a (már alapvetően is elliptikus) cselekményt.

¹ NANCY 2002. 1-14.

² BEUGNET 2008. 35.

³ A beszélgetés 2007-ben, a European Graduate School nyitott előadásán zajlott. Elérhető teljes hosszában: https://www.youtube.com/watch?v=L6PtF_wr1VI (utolsó letöltés ideje: 2017. 09. 17.).

⁴ BEUGNET 2004. 2-5.

A behatolás tipológiája

Geopolitikai behatolás: a küszöb átlépése

Noha expliciten valóban kevés jegy jelenik meg Denis filmjében Nancy eszszéjéből, az autobiográfiai szöveg alapvetően meghatározta a film ötletét. Főszereplője Louis Trebor, egy szívbeteg férfi, aki a Jura-hegység lábánál, a francia-svájci határ közelében él. Ez a fajta közties állapot határozza meg mindennapjait: így vár a szervre, mely meghosszabbíthatja életét. A *behatoló*, az *idegen* mindkét műben jelen van, ám a filmben helyenként sokkal explicitebben. Az éjszaka közepén a határon keresztül átszökő menekültek képe például többször visszatér különböző jelenetekben, legtöbbjük azonban csupán *geopolitikai behatoló*ként azonosítható, vagyis a törvénybe ütközően lépik át a nemzetállamok közti határokat, nincsen útlevelük, belépésre jogosító okmányuk. Illegális átlépésről van szó: olyan emberekről, akiket nem látnak szívesen, de leskelődnek rájuk, ellenőrzik őket (Louis állandó *voyeur*ként lesi a számára gyanús alakokat), azok mégis – a küszöböt átlépve – belépnek a számukra idegen országba.

A küszöb felé megtett első lépést Jacques Derrida a felkínált vendégszeretettel, a hatalom uralásával hozza összefüggésbe filozófiájában. Szerinte minden vendégszeretetben van egyfajta hatalmi mozzanat, hatalom-akarás; a *host*nak, a vendéglátónak hatalmában áll befogadni vagy elutasítani a küszöbön várakozót, ítéletet, döntést hozhat felette.⁵

A geopolitikai behatolás egyik motivációja a filmben éppen ez: a menekültek erőszakkal, engedély nélkül lépnek be az ismeretlen országba – vendégszeretet híján. Az itt élők nem kínálnak fel helyet, s abszolút jövevényként⁶ kezelik őket: így élnek vissza a helyettesíthetetlenségükből származó hatalommal. (A helyettesíthetetlenség ebben a kontextusban azt jelenti, hogy az adott befogadón kívül senki más nem ajánlhatja fel abban a pillanatban az idegen számára a helyét.)

Denis *Vers Nancy* című rövidfilmjében a filozófus egyik diákjával, Ana Samardzija-val beszélget, miközben a történelmi jelentőségű Nancy felé

⁵ DERRIDA 1997. 65–68.

⁶ Derrida különbséget tesz az „abszolút jövevény” és az „idegen” kifejezések között, e fogalmi szétválasztás alapjául pedig a jogi és az abszolút vendégszeretet oppozíciója szolgál, amelynek kifejtésére dolgozatom további részében kitérek. DERRIDA 2004. 16–17.

haladnak (ez a város a nemzet kollektív emlékezetében egyfajta érzékeny tájként maradt meg).⁷ A két szereplő azt vitatja meg, hogy mi az, ami az ismeretlennel való találkozásunkat olyan megerheltté, gyöttrővé teszi. Nancy szerint a behatolás és az ezáltal bekövetkező zavarkeltés az idegen osztályrésze: a behatoló fenyegetést hordoz magában, éppen ezért, amikor megérkezik, eluralkodik a sokk és a zűrzavar. A szlovén származású Samardzija ezzel kapcsolatban éppen a láthatatlanságot emeli ki: *idegenként* észrevétlen akart maradni annak érdekében, hogy ne azonosítsák behatolóként; különbségeit láthatatlanná akarta tenni, így olvadva be a befogadó közegbe.

Denis filmjében éppen erre igyekeznek a menekültek: a legtöbb jelenetben éjszaka vágnak át a határon, a sötétségben bújálva pedig észrevehetetlenek. Annak ellenére, hogy *Másikként* definiálhatók, ki akarnak térni a behatolás aktusa elől: éjjel, „láthatatlanul” kelnek át az országhatáron, elkerülve az érkezésüket követő „kötelező” pánikot, zűrzavart. Denis éppen ennek az elkerülésnek a következményeit mutatja be: mi lesz azokkal, akik rejtettek akarnak maradni úgy, hogy közben megőrzik identitásukat? Természetesen a házigazda okozta halál. Emellett az is fontos kérdés, hogy a menekültek megölésének miért nincs következménye a filmben. A *behatoló*ban az országhatárokon való átlépéssel, az egyes nemzetállamokba való behatolás szempontjából bizonytalanná válik az állampolgár és a *puszta ember*, az emberi szuverén fogalma. A *behatoló* fő problémája a geopolitikai behatolás aktusával kapcsolatos bizonytalanságokkal függ össze: pontosan hova és ki hatol be, kik a menekültek, a határszegők, s ki maga Trebor ebben a filmben?

Hannah Arendt *A totalitarizmus gyökereiben* az emberi jogokról szóló nyilatkozat megjelenését olyan fordulópontként tárgyalja az emberiség történetében, amikortól a jog forrása már nem Isten parancsolata, hanem csakis az ember; e szekularizált világban ő rendelkezik a jog korlátozásával és kiterjesztésével. Arendt szerint az ember társadalmi és emberi jogai csupán a politikai rendszeren belül váltak értelmezhetővé és gyakorolhatóvá, ezt pedig a kormányok és alkotmányok garantálták. Az emberi jogok kérdését a nemzeti felszabadulással látja összefonódni: az ember alapvetően „elidegeníthetetlenek” vélt jogai könnyen redukálhatóvá válnak abban az esetben, ha nincsen kormánya, országa. A hontalanság problémája Arendt szerint arra világít rá, hogy ebben az esetben nemcsak állampolgári, hanem mindenféle emberi joguktól megfosztatnak az emberek.⁸

⁷ BEUGNET 2008. 33.

⁸ ARENDT 1992. 349–351.

Agamben a *Homo Sacer*ben az arendt-i alapokból indul ki, mikor a *biopolitikai szubjektum* és a *puszta élet* problematikájával foglalkozik. A puszta lét az ő értelmezésében a *homo sacer* (vagyis a megszentelt, a szent és sérthetetlen ember) élete: aki megölhető, de nem feláldozható – az ő lényegi funkcióját elemzi Agamben a modern politikában. Mindennek kérdéskörét Arendt-hez hasonlóan ő is visszavezeti az Emberi és polgári jogok nyilatkozatához, mely által a puszta élet a nemzetállam jogi-politikai szerkezetébe íródott bele: az a puszta élet, amely egészen eddig Istenhez tartozott (tehát az emberek, mint teremtmények voltak jelen), s amely a klasszikus értelemben vett politikai élet-ről leválasztható volt, a Nyilatkozat után teljes mértékben az állam szerkezetébe épült bele, legitimitásának alapjává vált. Agamben értelmezésében a puszta élet (mely megnyitja a modernitás biopolitikájáról való diskurzust) azáltal, hogy a jogrend alapjává kezd válni, eltűnik a polgár alakjában. A harmadik tétel szerint „Minden szuverenitás elve természeténél fogva a nemzetben lakozik⁹ (...)” így a Nyilatkozat szuverenitást tulajdonított magának a nemzetnek is: a születés elvét már a politikai közösségen belül írta le, a születés nemzetté válik – az emberi jogok és a nemzetállam szavatolta jogok összemosódtak, az alapvető emberi jogok is a nemzettől kezdtek függni. (Agamben etimológiai szempontból is megvizsgálja a *nation* szót: a *nascere*, azaz születni kifejezésből származik – így pedig keretek közé szorítják a biológiai létet).¹⁰

Történetileg is áttekinti a *homo sacer* jelenségét: visszavezeti az archaikus római jogi rendelkezésekhez: bizonyos emberi élet a jogrendben csakis a kirekesztés formájában szerepelt. Ez azt jelentette, hogy őt bármikor meg lehetett ölni – *puszta életének* kioltása ilyen formán nem tartozott a jogi rendbe, gyilkosa nem volt büntethető; alakja egy homályos, képlékeny határu szférában volt elhelyezhető.¹¹

Úgy vélem, elméleti síkon ehhez hasonló *A behatoló* név nélküli illegális határátlépőinek sorsa is. A film során semmi lényegit nem tudhat meg a néző: honnan jöttek, s miért pont ide, mi a szándékuk? Csakis behatoló státuszban láthatók: szerepük nem felvett, hanem ez a puszta a létük. *A behatoló* menekültjei, amint belépnek a számukra idegen állam határain, számontartottak: kutatnak utánuk, ellenőrizve vannak, s ha rájuk találnak, kíméletlenül meg is ölik őket – látszólag büntetlenül, mivel a filmben a gyil-

⁹ A tétel magyar fordítása: <http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm> (utolsó letöltés időpontja: 2018. 01. 28.).

¹⁰ AGAMBEN 1998. 126–127.

¹¹ Uo. 8–12.

kosok tetteinek következményeit egyáltalán nem látjuk. A menekültek saját hazájukat elhagyva elvesztik politikai státuszukat, s így csakis emberek és semmi mások: ezáltal éppen az ahhoz való jogot veszítik el, amely lehetővé tenné, hogy más emberek embertársukként bánjanak velük.

Valóságos álmok/ szürreális valóság: mentális behatolások

Denis filmjében a *lokalizálható/lokalizálhatatlan* problematikája folyamatosan megkérdőjelezhető vagy éppen felülírható. (A lokalizálható és lokalizálhatatlan fogalom párt egyrészt a cselekmény menetében, másrészt pedig az álom-jelenetek esetében az éppen adott térben való elhelyezésre/elhelyezhetetlenségre alkalmazom.) A filmcím kiírásának jelene, ¹² mely elsősorban a *geopolitikai szinthez* kapcsolódik, többféle jelentéssel bír. Egyszerűségről a film cselekményének főbb teréhez képest látszólag teljesen diverz: elveti a klaszszikus elbeszélés megalapozó beállításait, nem egyértelmű a téridő folyamatossága, és a későbbi (fő)szereplőkre, helyszínekre sem történik utalás a vizuális síkon. Másrészt viszont szorosan összekapcsolódik velük: olyan képi elemekkel vetíti előre a film hangulatát meghatározó, a menekülés okozta bizonytalanságot, feszültséget és frusztrációt, mint a vaksötétet meg-megszakító villogó és vakító fényű zseblámpák, valamint a szabálytalan ritmusú zenei aláfestés. (A cím jelenetéhez szorosan kötődik a film legelején feltűnő női alak, valamint az audiális síkon ekkor elhangzó mondat, melyre dolgozatom egy későbbi részében térek vissza.) Így jelenik meg a szervesség a látszólagos töredezettség ellenére: a kezdőjelenet feszült hangulata impliciten előrevetíti, determinálja a film egészére jellemző atmoszférát.

A lokalizálhatóság/lokalizálhatatlanság problematikája az álom-jelenetben lesz különösen szembetűnő. Nem is teljesen pontos az „álom-jelenet” kifejezés, hiszen a térben és a cselekmény menetében való meghatározhatatlanságuk egyik oka éppen az, hogy az álom-jellegük is megkérdőjeleződik: bizonytalan, hogy alvó állapotban történő tudati kivetületről, hallucinációról vagy pedig önkényesen a narrációba illesztett, éppen ezért „kilógó” jelenetről van szó. Egy interjúban Denis úgy fogalmazott, hogy igyekezett az egyes jeleneteket, filmképeket oly módon megjeleníteni, mintha mindegyik Louis elméjében képződött volna, s ennek kivetülését láthatnánk a vásznon. (Éppen ezért Trebor alakja gyakran kívül esik a képen, több jelentben egyáltalán

¹² Képek az 1. sz. mellékletben.

nem látható, annak ellenére, hogy ő is jelen van.)¹³ Az elliptikus struktúrá, a narráció bizonytalanságát tehát egyrészt – ahogy Wim Staat e filmről írt esszéjében is említi¹⁴ – az álom és a valóság jeleneteinek keveredése okozza. Utalva Denis magyarázatára, miszerint a filmképek szubjektív jellegűek, nem egészen egyértelmű, hogy Trebor elméje mikor generálja azokat alvó állapotában, és mikor éberén. Ezek az álmok Louis elméjének kivetülései: erőszakosak, agresszívok és visszaélnek a hatalommal. Ahogy Wim Staat is írja, az egyik álom egyben téridő-ugrás is: Trebor egy genfi hotelben alszik el, és a szívműtétje után, a koreai Puszanban ébred fel egy nagy vágással mellkasán, jelezve, hogy túl van a szívműtétjén.¹⁵ A sebészeti beavatkozást megelőzően a szervkereskedő orosz nővel álmodik, aki egy lovon ül, és Trebort az állathoz kötve kínozza, miközben fenyegetően közli: Louis sosem fizethet eleget.

Ennek az álomnak a jelentését azonban a valós történésekben kell keresni: Louis a műtét előtt kifejezetten egy fiatal férfi szívét kérte sajátja helyére, mégpedig azután, hogy önkezeléssel végzett egy, az ő területére behatoló lánnyal. Metaforikusan a nő, tágabb értelemben a behatoló szívét kívánja elkerülni. Louis kínzó álmát újabb követi: a film elején egy, a férfi által a valóságban is kifigyelt lányt végeznek ki a határvadászok, miután az betört az otthonába, és oda így a férfi *intimszférájának szintjén* keresztül (mely a tipológia újabb szintje) hatolt be.¹⁶ A valós gyilkosság aktusának jelenetét rögtön éber-álom vagy inkább fenyegető képzelgés követi: Louis feltehetően a saját temetését hallucinálja, melyen a pap kárhoztatja a bűnöseket, kik sosem lelhetnek nyugalomra. A vissza-visszatérő orosz nő hong-kongi felbukkanása szintén az álom-jelenetekhez sorolható: úgy követi a férfit, mint egy sosem lemosható és megbocsátható tett. Ha szemügyre vesszük Louis álmainak erőszakos jellegét, ezen a szinten, úgy vélem, kétféle behatoló aktus történik: a néző a film mint médium „miatt” hatol be a szereplő elméjébe, képzelt mentális képeibe. Másfelől az ismeretlenek, az idegenek által történik *mentális behatolás*: a tudat mélyéről feltörő álmok, a „másik hang” önhasadás megnyilvánulása is lehet. Nancy a pszichoanalízisre hivatkozik, mikor

¹³ SMITH 2005.

¹⁴ STAAT 2008. 196–200.

¹⁵ Uo. 197–198.

¹⁶ Wim Staat elemzésében nem említi ezt az álmot, sőt az ebben megölt lányt azonosítja Louis áldozatával, holott annak az áldozatnak arcát, akinek a férfi ténylegesen elvette életét látja a néző, és így szinte világos, hogy két különböző nőről van szó. Annál is inkább, hiszen a Louis álmában szereplő áldozat a tóban befagyva talál rá a ténylegesen meggyilkolt lányra: képzelt és valós keveredése szinte jelöletlenül tűnik fel ezekben a jelenetekben.

azt állítja, hogy az erőszakosan, fenyegetően a tudat mélyéről érkező jelenségek (melyek a hallucinációhoz hasonlíthatók), a behatolás kategóriájához, a Másik Én-be való behatolásához kapcsolhatók.¹⁷

Az álom-jeleneteket két csoportba osztom: jelölt és jelöletlen „álmok”-at különböztetek meg. Az elsőbe sorolom azokat a részeket, amelyekről biztosan állítható, hogy Trebor alvó állapotában látja a képeket; a másodikban viszont olyan részek sorakoznak fel, amelyek kérdésesek. Így a jelenetek térbeli pozíciójuk szempontjából lehetnek *lokalizálhatók* vagy *lokalizálhatatlanok*: utóbbi ellipszist eredményez, amely a megoldhatatlan vagy meghatározhatatlan értelmű képekben jelenik meg.

Kétértelmű/jelöletlen álmok például azok a jelenetek, amelyek a szívműtet megszervező nő fel-felbukkanására épülnek: Puszánban az utcán követi Louis-t, a genfi hotelben az álmában jelenik meg. Előbbinél valóban fennáll a kettős értelmezés lehetősége: semmi nem utal arra, hogy Trebor álmodna, éppen friss ismeretséget kötött egy helyivel, és vele járja a várost. Ellenben lehetetlennek tűnik, hogy az orosz nő ebben a hatalmas városban megtalálta volna Louis-t, és időnként ténylegesen követné. A jelölt álmok ezzel szemben egyértelműbbek: a svájci hotelben játszódó rész úgy kerülhet ebbe a csoportba, hogy a jelenet után Louis egy ágyban riad fel, majd az otthonába behatoló lányról álmodik. Ezek az álmok azonban túlmutatnak önmagukon.

De hogyan lehet ebből a szempontból megközelíteni a jelölt és jelöletlen álom-jeleneteket? Egyfelől különbséget kell tenni a jelöletlen képzelgés és a jelölt álom között: az első feltehetően éber állapotban történő fantáziálás, a második pedig alvás közbeni projekció. A férfi álmaiban (például a havas, északi vagy a temetés jelenetében) általában erőszaknak esik áldozatul: a „büntetését” hajtják végre, míg a képzelgések, fantáziálások a például a szervkereskedő nő alakját idézik meg: ekkor Trebor bizonyul az erősebbik félnek – minden esetben elküldi a nőt. Így a jelölt és jelöletlen álom közti különbség úgy közelíthető meg, hogy Trebor áldozatszerepben vagy a helyzetet uraló pozícióban tűnik fel. Az álmok erőszakos jellegükből adódóan frusztráció, feszültség okozta „kivetüléseknek” tűnnek. A tudatalatti „kivetülések” Freud szerint összeegyeztethetetlenek a tudatos választásokkal, tehát bármilyen normatív etikával, melynek alá vagyunk vetve: a normatív etika preskriptív jellegű, mely előírja nekünk a társadalomra nézve etikailag helyes viselkedés szabályait.¹⁸

¹⁷ Részlet Claire Denis: *Vers Nancy* c. rövidfilmjéből (06:52-07-20).

¹⁸ Freud szerint az álom egy regresszív jelenség, és az álom vizsgálatán át a tudattalan megis-

Trebor esetében, mikor kínzó álmait látjuk, arról lehet szó, hogy a férfi tudatában van a világában uralkodó normatív etikának, s annak is, hogy ő ez ellen cselekszik. Frustrációja éppen erre vezethető vissza: ismeri a normatív etikát, s tudja azt, hogy a gyilkossággal – és feltehetően eddigi élete során több, jogilag megkérdőjelezhető cselekedetével – megszegte azt. Freud szerint éppen azért vannak frustrációink, mert alá vagyunk vetve ennek a normatív etikának. Trebor ismeri világa törvényeit, szabályait, s tudja, hogy a gyilkosságnak komoly következményei lehetnek: éppen ezért rejti el a holttestet háza körül. Ezt megelőzően viszont saját maga ontotta ki egy másik ember életét: bipoláris viselkedése arra enged következtetni, hogy tettét egyszerre érzi legitimnek (hiszen feljogosítva érezte magát arra, hogy megtegye), és egyszerre a normatív etikai elvárásokba és törvénybe ütközőnek. Hipotézisem szerint ebből az ambivalenciából, kettősségből eredeztethető a férfi frustrációja is: magára nem mint a normatív etika alárendeltjére gondol, de nem is, mint azon kívülálló személyre.

Az álomképek egyben lokalizálhatatlanok a cselekményben: elsőként a főszereplőt egy ismeretlen, meghatározhatatlan helyen kínozzák. Szintén lokalizálhatatlan az a jelenet, melyben a Trebort játszó Michel Subort látjuk Paul Gégauff 1965-ben készült, soha be nem mutatott filmjében, a *Le Reflux*-ban Tahitire megérkezni.¹⁹ Ez a részlet *A behatoló*hoz képest eltér: elsőre úgy tűnik, hogy a laza tematikai kapcsolódás dialógusba hozza a kétféle teret, de inkább olyan montázsról lehet csak szó, melynek a kétféle términőség nem ad harmadik értelmezést, csupán érintkezés nélkül helyezkednek el egymás mellett. Ehhez hasonlóan nehezen helyezhető el térben és időben a temetés jelenete is: valószínűleg inkább alternatív jövőkép-konstrukcióról van szó.

Bipoláris terek, eltérő jelentésmezők

A behatoló terei többféleképpen értelmezhetők. Laura McMahon nem emberközpontú terekként értelmezi e tereket, úgy fogalmaz, „az emberi és nem emberi létezés összekapcsolódása előtérbe helyezi a film ökológiai gondol-

---

merésének lehetősége nyílik meg. A tudattalanban azonban nincs okság, nincs idő- és térkategoría, az emléknymok idősorrend nélküliek, a tárggyal kapcsolatos negatív és pozitív érzelmek megférnek egymás mellett: a vágyak még a közvetlen kielégülésük képzetéhez tartozik. BUDA 1971. 23.

¹⁹ McMAHON 2014. 8.

kodását.²⁰ Főként a főszereplőt körbeölelő környezet, valamint a kutyák jelenlétét és a nem emberi történelem időszakára utaló természeti mozgásokat, képződményeket hangsúlyozza az érvelésében.²¹ Fontos azonban azt a kérdést megvizsgálni, hogy ebben az esetben főszereplővé válhat-e a táj, és beszélhetünk-e ember vagy történelem előtti, nem emberi tájról Denis filmjével kapcsolatban. Érvelésemben azért tartózkodom a nem-emberi vagy prehumanisztikus táj kifejezés használatától, mert a filmben látható terek – akár kiüresítettek, akár nem – konstruáltak. Ha természeti környezetben nem látható ember, akkor általában vagy valamelyik szereplő szemszögéből látjuk az eseményeket, vagy előtte/utána meglátjuk, ki szemléli a tájat.²² A táj ebben az értelemben mindig ábrázolt, mindig ember által megmutatott: a természeti tájnak az ember adja a filmben táj jellegét; ő nevezi meg, és ruházza fel jelzőkkel. A film több tere/területe is mentes az emberitől, de éppen ez, a humánium hiánya implikálja az emberit: a hiány folyamatosan felhívja magára a figyelmet. Éppen ezért a hiány terei ezek, amelyekben ezen a módon kódoltak az idegenség reprezentációi.

A film más aspektusból is fenntartja a térnek ezt az egymáshoz feszülő bipolaritását: szűk és tágas térképzetek váltakoznak *A behatolóban*. Ezek a terek azonban nem az eleve adott, fizikai jellegüknél fogva ragadhatók meg, inkább szubjektív, a főszereplő szemszögéhez köthető tér-felfogásról van szó: ebből a szempontból a terek határai plasztikusak. Az elliptikus cselekmény során Louis Trebor négy különböző földrajzi területen fordul meg, és rendezkedik be egy esetlegesen új életre: a *Jura-hegység* lábától, a francia-svájci határtól indul el *Genf*be, majd a dél-koreai *Puszan*ba, s innen utazik tovább *Polinézia* egyik szigetére. Louis különböző intencióval érkezik mindegyik térbe: *Genf*be megszervezi az új szív érkezését, (valószínűleg) *Puszan*ban megtörténik a tényleges műtét, s *Polinéziában* képzeletbeli fiát kívánja felkutatni. A különböző behatolások jeleneteiben válik a kezdeti tág tér egyre szorongatóbbá és szűkebbé a férfinak: mikor már elviselhetetlen az éppen

²⁰ Uo. 1–2.

²¹ McMahon *Deleuze kristály-idő elmélete felől megközelítve osztja fel emberi és nem-emberi múltra a film idejét. Úgy véli a L'Intrus-ban is aktiválódnak. Például egy hosszú felvételt elemez, mely során „a sziget bazalt köveinek formációjának repedezettségén átvágva, a kövek megtelítik a képernyőt. A kamera végigpásztáz a vízen, majd a hegyekre közelít a háttérben. Míg a töredezett bazalt képén hosszan időz, a tengerpart és a vulkanikus csúcsok között ingadozva a hosszú, mozgó felvétel újra életrekelte a »föld és víz közti aktív küzdelem« nyomait, amelyre Deleuze hivatkozik.» MCMAHON 2014. 7–9.*

²² Képi példák a 2. számú mellékletben.

adott közeg, behatol egy újabb helyre. Ez abból a szempontból is érdekes, hogy sosem látjuk, ahogy Trebor átlépi az országhatárokat.

A történetet meghatározzák ezek a látszólag éles határokkal elválasztott és szembeállított jelentésmezők: mintha a természet és a civilizáció dichotómiájáról lenne szó. A Jura-vidéken játszódó jelenetek hemzsegek a természeti képektől: a film elején Trebort teljes harmóniában látjuk az őt körülvevő környezettel. (A harmónia ellenére azonban uralja azt: meghódítja a vizet a tó átúszásával, végigsuhan az utakon, szemmel tartja távcsövén keresztül a környéket.) Ezzel szemben Genf, majd Puzsán a technológia városai. Nancy könyvének előszavában is ír erről: csak a szerencsén múlik, hogy olyan korban él, melyben a technika fejlődése miatt lehetősége van a szívműtétre. Nancy érvelésében az emberiség intenciója Descartes óta ismert: uralkodni a természet felett, elérni a halhatatlanságot, ebben pedig a technológiának van nagy szerepe, ami meghosszabbíthatja az életet.²³ Erre csakis Genfben, a technológia, az abszolút *Emberi*, a *Civilizáció* városában van lehetőség. Ez a terület tele van emberi kéznyomokkal: a járművekkel teli nyüzsgő város, a hideg, fémes hatású bank épülete, a magasba nyújtózó irodaházak szolgálják azt a közeget, amelyben Trebor megkötheti az üzletet életről és halálról, vagy ahogy Nancy mondja: „sci-fi robottá” válhat; egy androiddá és élőhalottá, aki önmaga mutációja: emberként folytatja az embert.²⁴

Jogi és feltétel nélküli vendégszeretet: behatolás az Én-be

A behatolások sokfélesége mentén létrehozott tipológia legfelsőbb szintje az *Én*. Nancy az esszéjében a *Másik* szívének hordozásáról, az ezt megelőző behatolásról és az így bekövetkező ön-idegenségről ír. Hogyan változik meg a szív megbetegedésének, majd annak cseréjének folyamán az ember önmagáról alkotott reprezentációja? – teszi fel a kérdést Nancy. Hogyan változik meg az ember számára a saját világ-tapasztalata, ha rádöbben arra, hogy az idegenség nemcsak kívülről hatolhat be, hanem belülről is érkezhet? „Ha a saját szívem feladja, hogyan lehet a Másik szíve végső soron az enyém, a saját birtokom? A szívem a saját idegenemmé vált (...) ez a másik szív pedig csak félig lehet az enyém. (...) Bennem egy behatoló van és idegenné váltam

²³ NANCY 2002. 6.

²⁴ Vö. Nancy *ökotechnika* fogalma. NANCY 2013. 63–66.

saját magam számára.”²⁵ Az érkező, behatoló szívet azonban be kell fogadnia a gazdatestnek, és ha a derridai értelemben vett hely felkínálása²⁶ mentén haladunk tovább (azaz minden vendégnek csakis az éppen adott gazda, befogadó ajánlhatja fel a belépésre jogosító helyet), az abszolút jövevényként érkező szív számára csakis a másik szív ajánlhatja fel a helyét. A tipológia Én-szintjén megvalósuló visszautasítás azonnali halállal jár: a test, a ház ura nem fogadja be a vendéget, s az idegen szívet az immunrendszer visszautasítja. A beteg szív felhívja jelenlétére a figyelmet, hirtelen fenyegetéssé válik az addigi láthatatlanságához képest, az új szív ottléte pedig a visszautasításon keresztül válik nyilvánvalóvá. Az eddigiekhez képest a folyamat visszafelé valósul meg: a saját, az Én válik idegenné, és ennek ki- és elutasítása az identitás feldarabolódásához vezet.

„A legnagyobb ellenségeid belül bújkálnak. A szívedben rejtőzködve.” – suttogja egy női hang a film kezdetén, így már az első jelenet Louis álmával/képzeltetésével indul. A szívbeteg férfi orosz szervkereskedőkön keresztül intézkedik annak reményében, hogy meg tudják hosszabbítani az életét. Louis kifejezetten egy fiatal férfiszívre vágyakozik, és az elnyújtott álom-jelenet után mellkasán egy nagy heggel, feltehetően az új szervvel együtt ébred fel. Ám ez sem tűnik hosszúéletűnek: amint a férfi útrakel, hogy Polinéziában a valószínűleg sosem létezett másik fia után kutasson, elkezd gyengélkedni, kórházba kerül. Trebor új szíve sem működik, a Másik szíve megmarad idegennek, sosem nyer bebocsátást a férfi által. Nancy esszéjével ellentétben azonban ennek más oka van.

A Louis és fia, Sydney közötti elhidegült viszonyra már tettem utalást a dolgozat korábbi részében: jóformán „idegenekként” élnek egymás közelében. Permanens idegenségről van szó: ahhoz, hogy Sydney be tudjon jutni apja házába, azaz a korábban említett intimszférába, olyan idegenként kell érkeznie, aki végig meg is marad annak.²⁷ Egy interjúban Claire Denis utal arra a jelenetre, amelyben Sydney sokáig figyel a karjaiban fekvő fiát, miközben a mezőkön sétálnak. A rendezőnő elmondása szerint éppen azért filmezte le így őket, hogy bemutassa a két férfi kapcsolatából leginkább hi-

²⁵ NANCY 2002. 10–11.

²⁶ DERRIDA 1997. 65–68.

²⁷ A fiú házba való behatolása szintén az álom-jelenetek közé sorolható, ha a menekült lány megölését is a képzeletnek tulajdonítjuk. Ebben a részben húzza fel a férfi az áldozat virágkoszorúját (párhuzam a töviskoszorúval?) utalva saját maga film végi áldozat-státuszára, halálára.

ányzó melegséget.²⁸ Az egyik filmvégi részben Trebor a patológián látja viszont fiát, akinek a mellkasán egy óriási sebészeti heg feszül. A halott férfi üres mellkasából kiműtött szív dobog – metaforikusan vagy ténylegesen – Louis testében. A fiú szerve azonban gyenge és erőtlen apja testében: Louis elutasítja azt, hiszen intimszférájából kitoloncolva (nem fogadja a házában) az Én-be, önmagába sem engedi behatolni Sydney-t – sem élve, sem holtan.

Nancy esszéjének beszélője ezzel szemben nem tudja, hogy ki volt a donor előző „tulajdonosa”. A szerv befogadását követően nem képes az (ugyanazon) élet folytatására: az „Én” a maga üres identitásában már nem tud az egyszerű egyenértékűségében (Én=Én) megmaradni, fragmentálttá és osztottá válik.²⁹ A különbség leginkább itt érhető tetten az esszé és a film között: míg Nancy ön-idegenségről, szelf-elidegenedésről ír, és ezt tartja a visszautasítás egyik motivációjának, addig Trebor szíve a fia iránt érzett idegenség, tehát egy személyközi idegenség miatt nem működik. A férfi nem akar egy olyan szívet, amely nem az ő autonómiáját szolgálja, és látszólag éppen azért adja fel a szíve, mert nem képes befogadóvá válni: etikailag képtelen a befogadásra.

A másik emberhez való viszonyban etikai mozzanat bontakozik ki: közöm van a Másikhoz. Lévinas az etikát a másik emberhez fűződő viszonyhoz köti, mindenben a Másikért vagyok felelős: e Másikért való felelősség a szeretet alapmozzanata.³⁰ Felelősségem átruházhatatlan, senki nem helyettesíthet: az emberi én azonosságát a felelősség felől határozzuk meg, csak annyiban vagyok én, amennyiben felelős vagyok: „alanyi mivoltomból fakadó azonosságom ettől lesz elidegeníthetetlené.”³¹ A felelősség mindig az odafordulással, találkozással kezdődik: attól kezdve, hogy a Másik rám néz, az *arcát* felém fordítja, felelős leszek érte. A szubjektum pedig nem önmagáért, hanem kezdettől fogva a Másikért van: az ember önmagát és a Másikat alkotja meg önmaga és a Másik által.³² Trebor elkerüli a találkozást, az odafordulást: képtelen az én-te, az én-Másik viszony etizálására. Ez a lévinas-i értelemben vett etikai képtelenség azonban nem zárja ki az álmokkal kapcsolatos frusztrációt: a férfi ennek ellenére ugyanúgy tisztában lehet a normatív etika elvárásaival.

²⁸ SMITH 2005.

²⁹ NANCY 2002. 11.

³⁰ LÉVINAS 2000. 1020–1022.

³¹ LÉVINAS 2008. 47.

³² Uo. 44–45.

Az Én fragmentációja az esszével való lényegi különbségek ellenére a filmben is megjelenik, azonban a geográfiai szintet érintve: Trebor szubjektuma háromfelé szakad. Jura vidékén, Puszanban, majd egy polinéz-szigeten vesz fel újabb és újabb szerepeket: avatar-szerűen ölti fel az egyes identitásokat a régi, az új, majd az új, de már ismét beteg szív esetén.

Trebor geopolitikai behatolásával kapcsolatban ezek az aktusok többre tegeűek, mint más szereplők ezen a szinten történő áthatolása. A főszereplő mindegyik nyelvet beszéli, s így jogosan tehető fel a kérdés: mennyire számít idegennek az általa behatolt térben? Derrida a jog felől közelítve emeli be az Idegen problémakörébe a nyelv kérdését is: a nyelv ismerete nélkül védelem nélkül áll az őt befogadó vagy kiutasító ország előtt. Mindenekelőtt két kategóriát fontos elkülöníteni: az idegenét, aki az idegen jogával rendelkezik, és az abszolút jövevényét, aki kívül esik a jogi kategórián, és akit ebben az értelemben nem illet meg a vendégszeretet.³³ Trebor határátlépései éppen azért különösek, mert beszéli az egyes országok nyelvét (egyedül egy pusznai jelenetben van szüksége tolmácsra). Ebből az aspektusból megközelítve határátlépéseikor egyrészt elméletileg védve van: képes lenne az adott ország nyelvén kérni az őt illető vendégszeretetet. A nyelv ismerete ellenére azért számít mégis abszolút jövevénynek, mert a különböző országokban csak egy szerepet vesz fel. Ezek az avatarok markánsan nem különböznek egymástól, azonban Louis nem kerülheti ki a (nem szószerinti) névadás aktusát. „Mondd meg nevedet, hogy hívjalak, én, aki hívlak, aki neveden kívánlak hívni? Hogyan foglak hívni?”³⁴

Louis jelleméről, történetéről a film során igen keveset tud meg a néző.³⁵ Így vannak ezzel a fogadó országok képviselői is: a férfi mindegyik földrészen más-más arcát mutatja, bár ez a diverzitás természetesen inkább az újabb

³³ „Ez az idegen tehát, olyan valaki, akit, ahhoz, hogy fogadni tudjak, nevét kérdezzük; kérjük, adja meg azonosságát és garantálja azt, mint tanú a bíróságon. Olyan valakik, akit kikérdeznek, az első minimális kérdést föltéve: „Hogy hívnak?” (...) Az abszolút vendégszeretet joga azt parancsolja, hogy szakítsunk a jogi vendégszeretettel. (...) Az igaz vendégszeretet éppen a vendégszeretet jogával szakít; nem úgy, hogy elítéli vagy szembehelyezkedik vele, ellenkezőleg, képes azt a fejlődés állandó mozgásában tartani. (...) A vendégszeretet kérdés nélküli fogadással kezdődik, kettős eltörlésben, a kérdés és a név eltörlésében? Mi igazságosabb és szeretetteljesebb, kérdezni vagy nem kérdezni? (...) Nevet adni, vagy megtanulni a már adott nevet?” DERRIDA 2004. 16–17.

³⁴ Uo. 5.

³⁵ Egy interjúban Claire Denis kiemelte, hogy éppen egy főszereplőt kívánt megjeleníteni, akivel nem hogy azonosulni nem tudnak a nézők, hanem kifejezetten ellenszenves figura. SMITH 2005.

kialakuló, az ő személyét érintő rejtélyekben manifesztálódik. Louis jelleme sokkal inkább a hiányokban és kérdésekben ragadható meg, mint a valódi és látható tulajdonságaiban. Így válik abszolút jövevényé a főszereplő: egy név nélküli, kirekesztett alakká, akinek a cselekmény előrehaladtával minden tér egyre szűkebbé válik, amelyben megfordul. A Jura-vidéken a farkas-asszony „toloncolja ki” a házából, amelynek még bejáratát sem érinthette a férfi, a Polinéz-szigeteken több szereplő meg is jegyzi, hogy ő már nem (vagy sosem tartozott) tartozik ide. Louis végül a part mentén épít házat a tenger mellett, a kikötő-jellegű terület pedig az átmenet tere: az abszolút jövevény sosem lelhet otthonra a vendégszeretet felajánlása nélkül, a küszöbön (a tenger és a szárazföld határán) várakozik. (A film során végig küszöb-pozíciókat választ: a francia-svájci határon lévő házában, a genfi és puszani hotelben, amelyekben sosem lel otthonra.) Louis azonban ebben az értelemben mégsem az abszolút jövevényként van jelen a filmben. A férfi helye, állandó pozíciója maga a küszöb: nem a befogadásra vár, s ő sem fogad be senkit, etikai képtelensége a vendégszeretetre ebben a helyzetben manifesztálódik.

Trebor „küszöb-pozíciója” állandósult kint és bent, vendég és befogadó között. Egyszerre képlékeny és szilárd, így hasonlatos ahhoz a topológiai alakzathoz, amit Agamben *kivételes állapot*nak hív, és a szuverenitás felépítéséhez hasonlítja: ebben az esetben a szuverenitás nem kizárólagosan politikai fogalom vagy a külső jogrenddel kapcsolatos kifejezés. Inkább egy olyan eredendő struktúráról beszélhetünk, melyben a jogi törvény egyszerre foglalja magában és függeszti fel az életet. Agamben Jean-Luc Nancy fogalmával él ebben az esetben: a *tilalom* kifejezést használja -- ez egy német szóból eredeztethető, mely egyrészt a közösségből való kirekesztést, másrészt pedig a szuverén utasításait és uralkodói eszközeit is jelentette. A *kivétel állapotát* a *tilalom állapotához* hasonlítja: az, aki tiltott, aki a tiltás állapotába esik a küszöbre kerül, ahol a külső és belső, az élet és a jog megkülönböztethetlenné válik. Ez a szuverén így paradox módon egyszerre a jogrenden belül és kívül helyezkedik el – ezért lehetséges az, hogy az újlatin nyelvekben a „tiltott” egyszerre jelenthette azt, hogy valaminek az *irgalmából* vagy *saját akaratával, szabadon*, és jelölte a *kizárt, kirekesztett* személyt is.³⁶ A jogon való „kívülség” felől értelmezhető egyrészt az, hogy Louis tetteinek semmiféle következménye nem lesz, másfelől viszont felmerül a *puszta lét* problematikája. Azáltal, hogy a főszereplő átlép országhatárokon, elhagyja otthonát, mennyire lesz hasonlatossá a francia-svájci határon behatolókhöz?

.....
³⁶ AGAMBEN 1998. 28–29.

Úgy vélem, egyrésztől valóban megszűnik *modern biopolitikai szubjektum*-nak lenni, hiszen idegen helyen, állampolgárságát hátrahagyva (még az okmányait is elégeti³⁷) távoleső nemzetállamokba utazik el. Ám míg *A behatoló* menekültjei értelmezhetők az agambeni, arendt-i kategóriában, addig Louis különbözősége nem ad erre lehetőséget. Pozíciója komplexebb annál, mint hogy *menekültként* azonosíthatjuk: esetében sokkal inkább mindenén kívül eső helyzetről, új kategóriáról beszélhetünk, mintsem egy-egy adott nemzet társadalmán kívüliségről, emberi jogoktól való megfosztottságról.

Összegzés

Dolgozatomban Claire Denis *A behatoló* című filmjét vizsgáltam a térszerkezet és az idegenség párhuzama felől. A film tere a behatolás tipológiája alapján osztható fel: ebben a filmben a *geopolitikai behatolás*, az *intimszférába hatolás*, a *mentális behatolás*, az *Én-be hatolás* jelölik a térbe hatolás típusát; a *lokalizálhatatlan* és *lokalizálható* terek fogalompárosával pedig egyrészt a *mentális behatolás* szintjén történő képzelgéseket és álom-jeleneteket határoztam meg. Másrészt viszont a térben való tájékozódást jelöltem velük: a filmben többször szerepelnek a néző által meghatározhatatlan területek. (Utóbbi értelmezés felől tehát a tér jellegét jelölik.)

A behatoló menekültjei vendégként érkeznek a határra, és otthonukat elhagyva, *puszta létükben* megmaradva próbálnak boldogulni, elkerülni a *házigazdákat*. A derridai vendégszeretetgyűlölet felől közelítettem meg ezt a hatalmi viszonyt: a fogadók tisztában vannak privilegizált helyzetükkel, és az ebből fakadó hatalmat a jövevények ellen fordítják. Fontosnak tartottam még annak vizsgálatát, hogy esetükben beszélhetünk-e behatolókról: a filmbeli menekültek valóban nem várnak a házigazdák befogadására, igyekeznek viszont mindenképpen elkerülni az érkezésüket követő zűrzavart, felfordulást. Az arendt-i és agambeni elmélet szerint az ember olyannyira összefügg az állam szerkezetével, hogy szinte csakis a nemzet struktúrájában belül értelmezhető; e felől megközelítve pedig ezek az emberek állampolgári jogaiktól megfosztattak, és látszólag emberi jogaikat is elvesztették.

³⁷ Arendt a behatárolt nemzetállamok rendszeréről írja többek között azt, hogy az adott területen tartózkodó személy törvényes státusza azon legfelsőbb hatalomtól függ, amely az illető terület fölött a hatalmat gyakorolja, és amely kibocsátja azokat az okmányokat, amelyek az egyént különböző jogositványokkal látják el. BENHABIB 2007. 89.

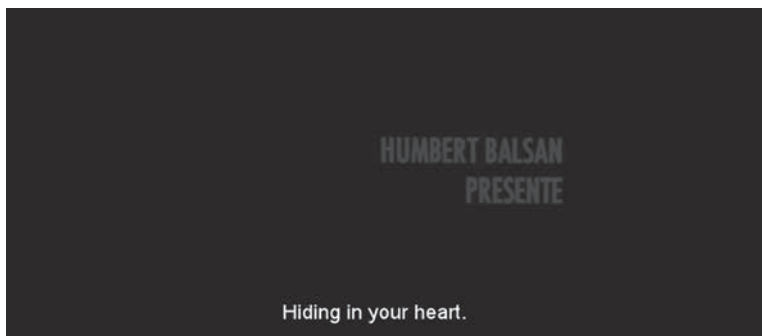
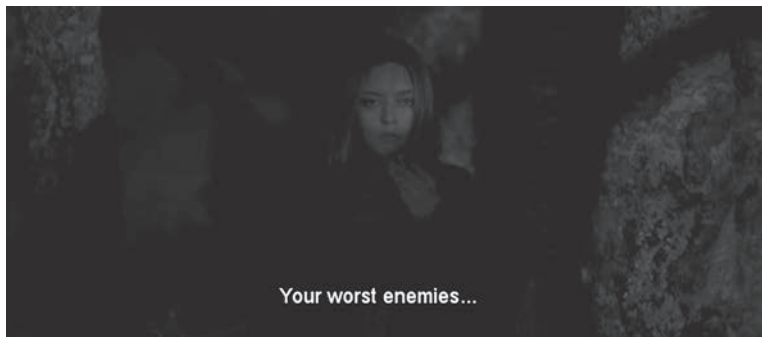
Trebor viszont a küszöbön, a jogrenden kívül és belül, képlékeny határok közt várakozik. Egyrészt a normatív etika előírja számára a társdalmilag is 'helyes' cselekvést, a törvényeket – a lévinas-i etika értelmében azonban képtelen a Másik felé odafordulni, képtelen a Másik befogadására. Ambivalens helyzet alakul ki, melyben részint legitimnek érzi tetteit, részint viszont tudatában van annak, hogy ő egy gyilkos. Ennek tulajdonítottam dolgozatomban az álmaiban jelentkező frusztrációt is: ez a film nem egy bűnbűnő, saját magát kárhóztató emberről szól, hanem egy olyan férfiról, aki csak addig jut el a felismerésben, hogy a *Másikat* megölni törvénybe ütköző.

Mind Jean-Luc Nancy esszéje, mind Claire Denis filmje annak mechanizmusát követi végig, hogy hogyan válik valaki a ház urából maga is idegenné, behatolóvá. Azt tematizálják, hogy minden befogadó egyben mindenkoron behatoló is: a Másik jellemébe lép be, amikor asszimilációra szólítja fel, hiszen csak ebben az esetben kínálja fel a (jogi értelemben vett) vendégszeretetet. Nancy esszéjének végkövetkeztetése szerint univerzális az az elv, hogy a behatoló nem más, mint az ember maga, aki önmagába és a világba hatol be. Denis filmjének főszereplője ezzel szemben több helyen (fizikai és mentális helyen egyaránt) zavarkeltőként, otthontalan idegenként tűnik fel. A film tulajdonképpen minden értelemben erre a küszöb-pozícióra irányul: a főszereplő abszolút jövevényként, név és élettörténet nélkül bolyong a világban; egyrészt felégeti múltját, eltünteti a nyomokat, másrészt viszont egy olyan rég volt időbe kapaszkodik, mely valószínűleg sosem létezett (érem ezalatt az elhagyott fiú utáni nyomozást).

Míg *A behatoló* menekültjeit emberi jogaiktól megfosztott, nemzetállamok közt bolyongókként azonosítottam, addig a szintén országokat átutazó főszereplőt egy újabb kategóriában helyeztem el. Louis Trebor képtelen a Másik felé való odafordulásra, a vele való találkozásra: nem tudja befogadni a kívülről jövő Másikat. Maga a világ is idegenné vált, és nem egyszerűen számára, hanem abszolút értelemben; a viszony azonban meg is fordítható: a világ azért idegen számára, mert ő maga sem képes abszolút behatoló lenni.

Mellékletek

I. A filmcím jelenete

II. Példák

Rövidítések

- AGAMBEN 1998 AGAMBEN, Giorgio: *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. California, 1998.
- ARENDRT 1992 ARENDRT, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Bp., 1992.
- BENHABIB 2007 BENHABIB, Seyla: „A jog ahhoz, hogy jogaink legyenek”: Hannah Arendt a nemzetállam ellentmondásairól. *Kellék* 35. (2007) 85–97.
- BEUGNET 2004 BEUGNET, Martine: *Claire Denis*. Manchester, 2004.
- BEUGNET 2000 BEUGNET, Martine: *The Practice of Strangeness: L’Intrus – Claire Denis (2004) and Jean-Luc Nancy (2000)*. *Film-Philosophy*, Volume 12. Number.1. (2008) 31–48.
- BUDA 1971 BUDA Béla: Bevezetés. In: *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Szerk. BUDA Béla. Bp., 1971. 5–70.
- DERRIDA 1997 DERRIDA, Jacques: *Vendégszeretetgyűlölet*. In: DERRIDA, Jacques: *Ki az anya?* Pécs, 1997. 59–92.
- DERRIDA 2004 DERRIDA, Jacques: *Az idegen kérdése: az idegentől jött*. In: *Az idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Szerk. Biczó Gábor. Debrecen, 2004. 11–29.
- LÉVINAS 2008 LÉVINAS, Emmanuel: *Etika és végtelen*. Philippe Nemo interjúja. In: *Transzcendencia és megértés. Etika és metafizika Lévinas filozófiájában*. Szerk. Bokody Péter, Szegedi Nóra, Kenéz László. Bp., 2008. 13–57.
- LÉVINAS 2000 LÉVINAS, Emmanuel: *Etika mint első filozófia*. Florian Rötzer interjúja. *Jelenkor* 43. (2000):10. 1020–1025.
- MCMAHON 2014 MCMAHON, Laura: *Beyond the Human Body: Claire Denis’s Ecologies*. *Alphaville: Journal of Film and Screen Media* 7. (2014) 1–18.
- NANCY 2013 NANCY, Jean-Luc: *Corpus*. Bp., 2013.
- NANCY 2002 NANCY, Jean-Luc: *L’intrus*. *Cr: The New Centennial Review* 2. (2002):3. 1–14.
- SMITH 2005 SMITH, Damon: *L’intrus: An Interview with Claire Denis*. *Senses of Cinema* Number 35. (2005) ([utolsó letöltés: 2017.10.10.])
- STAAT 2008 STAAT, Wim: *The Other’s Intrusion: Claire Denis’ L’intrus*. *Thamyris/Intersecting* Number 19. (2008) 195–208.

FEJES NIKOLETTA–JÁRAI RÓBERT

A grit és a coping kapcsolatának vizsgálata sportolói és nem sportolói mintán

Grittiness, Determination and Coping – Investigating the Relationship Between Grit and Coping on Athletes and Non-athletes Samples

Scientific researchers only started looking for the individual differences of successfulness and effectiveness, those traits that assist an individual in performing better, in the 20th century. Grit is one of these traits, it is based on an individual's passion for a particular long-term goal, with a powerful motivation to achieve it. An individual may encounter many obstacles and difficulties when attempting to achieve a particular goal therefore hardiness, determination, and different coping techniques are all necessary to succeed. The present study details the grit phenomenon, the essence of hardiness, and the different stress coping techniques. The aim of my study is to get answers to: (1) whether grit has a relationship with coping; (2) if there are individual difference in grit between top athletes and non-athletes. My research methods include the Grit Scale, developed by Duckworth and her colleagues; and the CISS-48 questionnaire developed by Endler and Parker, a self-report measure of stress coping, which was completed by 123 top-athletes and 112 non-athletes; average age: 26,99. Results show that (1) the higher the score on the Grit Scale, the more likely the individual uses task-oriented coping technique and the more unlikely the individual uses emotion-focused and avoidance-oriented coping techniques. (2) Significant differences can be observed between the groups surveyed as to their grit-level: top-athletes seem to be higher in grit than non-athletes. There is no significant difference in grit-level among top-athletes. These findings support the idea that it is the possession of the trait itself and its potential for upgradeability, that contribute to becoming athlete and keeping pursuing its career in sport, not the more precise formulation of objectives, frequent encounters with particular stressors or determination.

Keywords: personality trait, success, grit, coping, athletes

Elméleti háttér

Mit jelent sportolónak lenni, mi által válik az egyén sportolóvá? Mit kell tudnia egy élsportolónak, és mit tud valójában? Milyen akadályokat kell leküzdenie, milyen feladatok elé kerül, hogyan tud ezeken túljutni, és mi az, ami vezérli őt? Környezete, céljai, lehetőségei vagy a személyiségjegyei azok, amelyek segítik őt az útján? Számos más kérdés merülhet fel bennünk azzal kapcsolatban, hogy mitől sportoló egy sportoló; miért lényeges kiemelni, megkülönböztetni a hétköznapi, nem sportoló embertől. Azonban az is felmerülhet bennünk, hogy vajon csak a sportolónak kell-e megküzdenie az eléjük kerülő feladatokkal, vagy a nem sportoló embereknek is sokszor meggyűlhet a baja bizonyos helyzetekkel; őket mi motiválja, mi segíti, és hogyan is élik mindennapjaikat. E kérdések megvizsgálása érdekében választottuk a határozottságot, eltökéltséget (*grit*) mint személyiségvonást és a megküzdést (*coping*), mint a stresszel szembeni küzdelmet.

A *grit* meghatározása

A *grit* egy olyan nem-kognitív vonás (*noncognitive trait*), amely kapcsolatban áll a szenvedéllyel (*passion*), a kitartással (*perseverance*) és a hosszú távú célokkal (*long-term goals*). E kulcsfogalmak együttesen határozzák meg a *grit* jelentését: egy adott feladatra, hosszú távú célra irányuló érzelmi elköteleződés, emellett való kitartás. 2007-ben Duckworth, Peterson, Matthews és Kelly definiálta és kezdte vizsgálni először. Igazán új fogalom, kevésbé ismert és elterjedt, azonban annál nagyobb jelentőségű. Magyar megfelelőjeként leginkább a határozottság, elszántság, eltökéltség említhető meg, bár ezek nem teljesen adják vissza a *grit* valódi jelentését.

William James¹ volt az első, aki azt kutatta, milyen egyéni különbségek határozzák meg a sikerességet, melyek azok a személyiségtényezők, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy egyes személyek képességeiknek nemcsak kis részét használják, mint ahogyan azt legtöbbször teszik. Az a kérdés is felmerült, hogy mi által tud az egyik személy többet és jobban teljesíteni, mint a másik. A tapasztalat azt mutatja, hogy vannak bizonyos szakmák, foglalkozások, amelyek megkövetelnek bizonyos tulajdonságjegyeket. Például az extraverzió

¹ 1907, idézi DUCKWORTH et al. 2007.

talán alapvetően elvárt egy értékesítői állásban, ugyanakkor egy íróknak ez a jelleg már irreleváns lehet. Így van ez a siker kapcsán is: néhány vonás szükséges a sikerességhez – területtől függetlenül a kiemelkedő vezetőkben közös a *grit*.² A *grit* mint vonás együtt jár az erélyes munkavégzéssel, a kihívások felé való törekvéssel, az érdeklődés és erőfeszítés fenntartásával akár hosszú éveken keresztül. Ez az elszántság semmiféle hiba, csapás vagy kudarc által sem lankad. Míg mások a csalódás és unalom hatására odébbállnak, és kudarcként könyvelik el a helyzetet, addig a *grit*et birtokló (határozott, eltökélt) egyének a ringben maradnak és küzdenek, míg el nem érik a kitűzött célt. Őket nem tántorítja el a társak sikeressége akkor sem, ha ők maguk kezdetben nem a leghatékosabbak. Elkötelezettséggel és kitartással ugyanoda vagy akár feljebb is juthatnak.³ Ugyanakkor azt is megfigyelték, hogy nem elég tehetségesnek lenni, elszántság, alapos munka és gyakorlás is szükséges.

Az 1990-es évek végéig azt gondolták, hogy az intelligencia (IQ) az, amely a leginkább bejósolja a teljesítményt.⁴ Azonban 1947-ben már érkeztek ellenvélemények: Terman és Oden⁵ mentálisan tehetséges gyerekeken végzett longitudinális vizsgálatából kiderült, hogy a legjobban és a legrosszabban teljesítő gyerekek között csupán öt pont volt a különbség az IQ-mérés során. Azt állították, hogy az intelligencia túlzottan a környezet befolyása alatt áll, és nem mindig ad lehetőséget a környezet az egyénben rejlő tehetség kibontakoztatására. Ennél sokkal jelentősebb hatással bír a teljesítmény kifejeződésére a kitartás, a magabiztosság és a célokkal való azonosulás.⁶ Tovább vizsgálva a sikerességet befolyásoló tényezőket, Ericsson és Charness⁷ azt találták, hogy az elszánt gyakorlás sokkal inkább megbízható prediktora a teljesítménynek, eredményességnek, sikerességnek.

Összegességében leszögezhető, hogy már a 20. század végén is tudták, hogy nem elég az innát tehetség; szükség van annak fejlesztésére és a gyakorlásra is.

A *grit* jelenségét – amelyet a 21. század elején definiáltak – a Big Five személyiség-kérdőívvel is összevetették, mely kimutatta a *grit*-lelkiismeretesség közötti összefüggést. Azonban a *grit* több mint lelkiismeretesnek lenni; a tel-

² DUCKWORTH et al. 2007.

³ DUCKWORTH et al. 2007; KELLY–MATTHEWS–BARTONE 2014.

⁴ CATTAL 1903; WEBB 1915; COX 1926; HARTIGAN–WIGDOR 1989; GOTTFREDSON 1997. Idézi DUCKWORTH et al. 2007.

⁵ 1947. Idézi DUCKWORTH et al. 2007.

⁶ DUCKWORTH et al. 2007.

⁷ 1994. Idézi DUCKWORTH et al. 2007.

jesítményorientáltság és az önirányítottságon túl – amelyek a lelkiismereteség feltételei – további feltétel a hosszú távú (évekig tartó) kitartás, célok felé törekvés és az érdeklődés fenntartása akár pozitív visszacsatolás (*feedback*) hiányában is.⁸

Mindezek alapján kijelenthető, hogy a *grit* talán legalább annyira nélkülözhetetlen az igazán nagy eredményekhez, mint az IQ; és a *grit*esség sokkal többet jelent, mint önirányítottnak és lelkiismeretesnek lenni.

Elkötelezettség és szívósság

Kiemelendő továbbá az elkötelezettség – más néven eltökéltség, elszántság –, amely nemcsak mint a *grit* egyfajta magyar megfelelőjeként értelmezhető, hanem mint igen fontos feltételként is megmutatkozik. E komponens biztosítja az érzelmi vonalat a kiindulási állapot és a cél közötti úton. Ezen felül az elkötelezettség, mint alkotóelem szintén fellelhető egy másik pszichológiai fogalom, a szívósság (*mental toughness* – MT, *hardiness*) részeként, így hozva létre kapcsolatot a *grit* és *hardiness* között.

A szívósság/keményesség szintén egyfajta személyiségvonás, amely minden emberben megtalálható eltérő mértékben. A szívós egyének érdeklődők és kíváncsiak, valamint szokták őket stresszorokkal birkózó hősöknek is nevezni. Ők azok, akik igazán mernek konfrontálódni, és akik állják a sarat, a megpróbáltatásokat (*hardy personality*). A szívósság (MT)⁹ vagy *lelki edzettség* egy olyan attitűdkombináció, amely tulajdonképpen biztosítja a bátorságot mint erőt és a motivációt ahhoz, hogy a fellépő stresszhelyzeteket az egyén képes legyen kezelni; lehetőségként, kihívásként értelmezni, egyúttal megküzdni ezekkel. A lelkileg megedződött személyek stabil magabiztossággal rendelkeznek, önmagukba vetett hitük erős, már-már rendíthetetlen.¹⁰

E vonás birtoklásához három komponens szükséges, melyből az első a *grit* kapcsán már említett elkötelezettség (*commitment*), noha a szívósság során az egyén bevonódásáról szól. Arról, hogy a személy folyamatosan részese annak a folyamatnak, amely körülötte zajlik. A második a kontroll (*control*) a változó élethelyzetek felett, amely lehet érzelmi és életviteli kontroll is. Erős

⁸ DUCKWORTH et al. 2007; KELLY–MATTHEWS–BARTONE 2014.

⁹ KOBASA 1979. Idézi NICHOLLS et al. 2008.

¹⁰ NICHOLLS et al. 2008.

hit abban, hogy az egyén képes úgy befolyásolni a stresszhelyzetet a rossz/kellemetlen dolgok ellenére is, hogy a katasztrófa helyett a lehetőséget lássa meg. S végül a harmadik a kihívás (*challenge*), illetve az azokra való reagálás, miszerint az egyén hisz abban, hogy az élet változó és stresszel teli, és ez szükséges a tapasztalatszerzéshez. Valamint az egyén meglátja a lehetőséget az adott szituációban: nem fenyegetésnek észleli a helyzetet, hanem megoldandó feladatnak.¹¹ Ezek a személyek általában jobban tolerálják a hosszabb ideig tartó, állóképességet követelő feladatokat, és nyomás alatt is képesek teljesíteni, nem veszítik el a kontrollt.¹² Fontos megjegyezni, hogy az ilyen típusú személyek is élnek át fájdalmat, kudarcot, valamint veszteséget; de sokkal állhatatosabbak, kitartóbbak és törtetőbbek céljaik elérése érdekében a problémák leküzdésében.¹³

A szívósságról összefoglalva elmondható, hogy szituációfüggő személyiség-konstrukum: adott helyzethez alkalmazkodva segíti a legadekvátabb megküzdési mód megtalálását. Célja: kihívásként interpretálni a stresszhelyzetet, majd megküzdni úgy, hogy építkezésre legyen lehetőség. Eredményessége a distressz csökkenésétől függ. Továbbá a szívósság az, amelynek nemcsak egyik alkotóeleme tölt be igen fontos szerepet összekötő szegmensként, hanem önmagában is igen nagy jelentőségű: a *grit* és a megküzdés (*coping*) között elengedhetetlen kapcsolódási elemként szolgál, amelynek segítségével eljuthatunk az egy adott hosszú távú célra irányuló érzelmi elköteleződéstől a fennálló helyzet kihívásként való értelmezéséig, a megküzdésig.

Coping: stresszel való megküzdés

A megküzdésnek (*coping*), nincs egységes, általános definíciója; minden olyan válasz megküzdéses reakciónak nevezhető, amely stresszhelyzetben kifejeződik.¹⁴ A *stressz* tulajdonképpen „az élet alapvető eleme; ami az események, interakciók, körülmények, normák és követelmények általános velejárója”¹⁵, melyet a környezet fenyegető eseményei váltanak ki. Erre a szervezet válaszol, miközben törekszik a belső egyensúlyi állapot (*homeosztázis*)

¹¹ OLÁH 2005; MADDI 2006; NICHOLLS et al. 2008; RAMZI–BESHARAT 2010.

¹² NICHOLLS et al. 2008.

¹³ MADDI 2006; NICHOLLS et al. 2008.

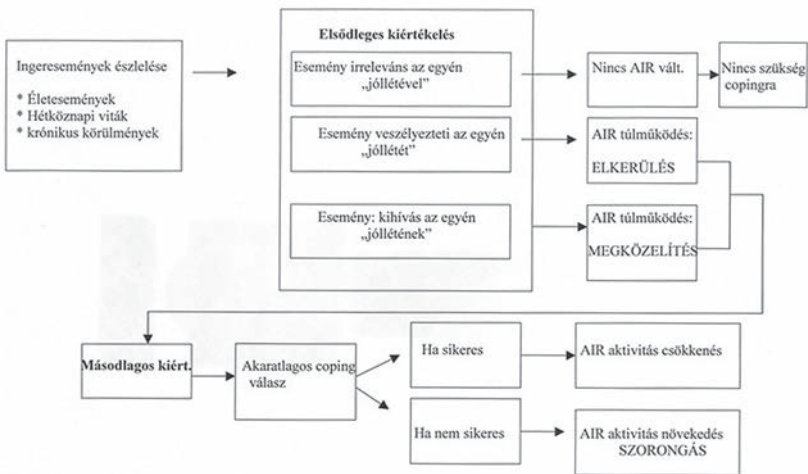
¹⁴ MARGITICS–PAUWLIK 2006. Idézi TÉGELY 2014; DÁVID et al. 2006.

¹⁵ TÉGELY 2014. 17.

visszaállítására. Egyénenként eltérő a környezet észlelése, a stresszorok értelmezése, pszichofiziológiai válaszok milyensége.¹⁶

Stresszhelyzetekkel való találkozások során különféle válaszrepertoárokat mutatunk, amelyek segítségével felkészülünk a szervezetet előkészítő *fight-or-flight* stratégiára (l. bővebben Selye János: *Általános adaptációs rendszer*, GAS), amelynek célja nemcsak a túlélés, hanem a distressz állapot csökkentése is.¹⁷

A megküzdés a stresszel teli helyzeteken túl igen számottevő az emberi evolúcióban is: alkalmazkodást segíti elő, ezáltal hozzájárul az életben maradáshoz, fajfenntartáshoz, körülményekhez való adaptációhoz. Egyfajta *rezilienciára* való hajlamot¹⁸ képez a személyekben, amelynek célja a fenyegetés, veszély mihamarabbi észlelése és kiiktatása.¹⁹ A megküzdés akkor eredményes, ha a distressz állapot csökkenését eredményezi.

Lazarus érzelmei modellje (1991) (AIR= autonóm idegrendszer)

1. ábra: Lazarus-féle elsődleges és másodlagos kiértékelés folyamata

¹⁶ L. bővebben SELYE 1976; SULLS 2003; STAUDER 2007.

¹⁷ SALAVECZ 2011.

¹⁸ L. bővebben JÁRAI et al. 2015.

¹⁹ ENDLER–PARKER 1994.

E célállapot elérésének folyamata figyelhető meg a kognitív szemlélet alapján, amely szerint a megküzdés a kognitív értékelés (*cognitive appraisal*) eredménye. E fogalom a Lazarus-féle 1993-ban megalkotott kognitív tranzakcionista modell alapja, amelyben a tranzakció a személy és környezete közötti interakciót foglalja magába, míg a kognitív szó a két-féle tudatos, akaratlagos kiértékelésre utal. A kognitív értékelés folyamata meghatározza az interakcióban fellépő érzelem intenzitását és minőségét, valamint a megküzdés módját egy stresszes szituációban. E folyamat két, egymáshoz dinamikusan kapcsolódó egységre bontható: elsődleges és másodlagos kiértékelésre.²⁰ Az elsődleges kiértékelés az adott helyzet milyenségére vonatkozik, arra, hogy fennáll-e a stresszor (lehetősége). Céltrelevancia szempontjából megközelítve: adott-e az esemény az egyén számára. Ha igen, meg kell vizsgálni, hogy pozitív vagy negatív hatást gyakorol rá, tehát hogy serkenti vagy gátolja célja elérésében (*célkongruencia*), valamint hogy ez milyen következményekkel jár az én számára (pl.: önértékelés növelésével vagy romlásával jár) – énbefvonódás.²¹ A megküzdés jelentősége akkor lép érvénybe, amikor a fennálló helyzetet veszélyesnek vagy kihívásnak érzeljük. Ekkor indul meg a másodlagos kiértékelés folyamata, mely arra fókuszál, hogyan küzdjön meg az egyén az érzelmet kiváltó eseménnyel – számba véve a szükséges és mozgósítható saját forrásokat²² (l. 1. ábra²³). Addig van érvényben ez a folyamat, amíg az egyén nem talál egy olyan kielégítő stratégiát, amely csökkenti a distressz állapotot, a helyzet veszélyességét, illetve az autonóm idegrendszer (AIR) aktivitását.

Megküzdési módok

A stresszhelyzettel való megküzdés többféle módon is végbemehet szituációtól, lehetőségektől, személyiségtől és jártasságtól függően. Meg kell különböztetnünk elkerülő és megközelítő viselkedéses megküzdési stratégiákat, amelyek különböző funkciókat töltenek be.²⁴

²⁰ TÉGELY 2014.

²¹ SULLS 2003.

²² SULLS 2003; OLÁH 2005; STAUDER 2007; SALAVECZ 2011.

²³ LAZARUS 1991.

²⁴ ENDLER–PARKER 1994.

Az elkerülés vagy más néven az elkerülés-orientált alapvető megküzdési mód Carver, Schreier és Weintraub²⁵ nevéhez kapcsolható, akik azt állapították meg, hogy azok, akik elkerülő stratégiát folytatnak, hajlamosabbak kiikerülni az inger; gyakran alkalmaznak viselkedéses vagy mentális felszabadítást, eltávolítást (pl.: feladás, figyelemelterelés), illetve nagyobb arányban nyúlnak kábítószerre, alkoholhoz, mint azok, akik másfajta stratégiát alkalmaznak. Hosszú távon nem a legcélravezetőbb módszer, hiszen nem járul hozzá sem a probléma megoldásához, sem a stresszor kiiktatásához. Ugyanakkor rövid távon hatékony lehet, amennyiben arra használja az egyén, hogy segítségével ki tudjon lépni az adott szituációból a lenyugvás, feszültségcsökkentés, s tisztánlátás érdekében. Tehát, ha arra alkalmazzuk, hogy későbbi megoldáshoz kerüljünk általa.²⁶

Az elkerülésnél sokkal adaptívabb forma a megközelítő viselkedés, amelynek célja, szembesülni a helyzettel, törekedni a megoldás megtalálására. Két fajtáját különböztetjük meg: beszélhetünk problémafókuszú (feladat-orientált), és érzelemorientált (tompító) alapvető megküzdési módokról, amelyek Lazarus és Folkman²⁷ nevéhez fűződnek. Az utóbbi az egyén érzelmeire irányul, és célja az adott stresszhelyzethez kapcsolódó érzelmi reakciók enyhítése, negatív érzelmek elhatalmasodásának gátlása (például ventillációval, társas támasz keresésével, önnyugtással). Mikor nem tudunk a distresszt okozó helyzeten változtatni – kontrollérzet hiányában –, általában ezt a megküzdést használjuk. Mikor képesek vagyunk a helyzet megváltoztatására – kontrollérzet megléte –, a feladatra, problémára összpontosítunk a legoptimálisabb megoldás megtalálása érdekében, akkor problémafókuszú/feladatorientált megküzdéshez folyamodunk.²⁸

Hogy mikor melyik módot használjuk, a személyiségtől, a helyzet kontrollhatóságától és a környezet-személy interakciótól függ.²⁹ Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy egyik megküzdési mód sem értékesebb a másiknál, „nincs olyan stratégia, amely minden esetben eredményesnek bizonyul”.³⁰ Különböző helyzetekben más-más viselkedés a célravezető; a stratégiák is

²⁵ Idézi SALS 2003.

²⁶ STAUDER 2007.

²⁷ Idézi ENDLER–PARKER 1994; SZABÓ et al. 2010.

²⁸ STAUDER 2007; SALAVECZ 2011.

²⁹ L. bővebben STAUDER 2007; SZABÓ et al. 2010; SALAVECZ 2011.

³⁰ TÉGELY 2014. 12.

máshogyan működnek bizonyos helyzetekben. Ugyanakkor a cél közös: csökkenteni a feszültséget.

E különbözőségek érdekében tartottuk fontosnak megvizsgálni mind a megküzdés változatait élsportolók és nem sportolók segítségével; mind a *gritet*, mint vonást, mikor nemcsak mentális teljesítőképességről van szó, amelyet Duckworth és munkatársai 2007-ben már vizsgáltak, hanem mikor megjelenik a fizikai teljesítmény is, tehát hogy a sport vagy a *grit* jelenik meg előbb; illetve a *grit-coping* között lévő kapcsolatot.

Hipotézisek

Kutatásunkban azt az eredményt vártuk, hogy

- 1) (a) a *grit* erőfeszítések fenntartása nevű faktora (PE) és a feladatorientált megküzdési mód között pozitív korreláció mutatkozzon meg, hiszen a hosszú távú célok elérése akkor következhet be, ha az egyén a feladatra/célokra összpontosít. Valamint a PE-faktor negatív kapcsolatban áll az érzelemorientált megküzdési móddal, ugyanis a *grit* jelensége magába foglalja az érzelmi reakciót, szenvedélyt.
- 2) (b) a *grit* érdeklődés fenntartása (CI) elnevezésű alszála pozitív kapcsolatot mutat a feladatorientált megküzdéssel, ugyanis akkor érhető el a cél, ha az érdeklődés nem kerül váltogatásra, amely inkább a tompítással megküzdőkre jellemző. Ennek okán fordított kapcsolatot várunk a CI és az érzelemorientált faktorok között.
- 3) a határozottság/eltökéltség (*grit*) vonást illetően eltérést lehet megfigyelni a sportolók és a nem sportolók között: a sportolóknak rendelkezniük kell bizonyos sikerrel/eredményességgel összefüggő vonásokkal, melyek segítik őket a minél rangosabb versenyen való részvételben és a jobb eredmény elérésében.
- 4) a sportolók között különbséget lehet tenni a *grit*ességben az eredményesség és a verseny rangja alapján. Tehát azt feltételezzük, hogy egy olimpikonnak/olimpián résztvevőnek magasabb lesz a *grit* pontszáma, mint egy világbajnokságon, Európa-bajnokságon vagy országos bajnokságon szereplőnek; illetve ennek alapján legalacsonyabb *grit* pontszámmal fog rendelkezni az a sportoló, aki ez idáig csak országos bajnokságon indult.

Módszer

Résztvevők

A kognitív pszichológiai műhelymunkám keretén belül sportolókat (N=123; 55 nő, 68 férfi) és nem sportolókat (N=112; 73 nő, 39 férfi) kértünk fel a kérdőívek kitöltésére. A sportolók olyan személyek voltak (M=24,15 év SD=7,153), akik még aktívan, versenyszerűen sportolnak, és részt vettek már országos bajnokságon (N=53), Európa-bajnokságon (N=24), világtörőn (4), világbajnokságon (N=26) és/vagy olimpián (N=16). Egyéni (N=46; pl.: úszás, tollaslabda) és csapat sportágakból (N=77; pl.: vízilabda, labdarúgás) is kértünk fel sportolókat annak érdekében, hogy megbízható és érvényes legyen a minta. A nem sportolók (M=30,10 év SD=12,144) olyan személyek voltak, akik eddigi életük során nem sportoltak.

Eszközök

Mind a sportolókkal, mind a nem sportolókkal kitöltettük a *Grit Scale* nevű, kétfaktoros (*Perseverance of Effort, Consistency of Interests*), 12 ítemes kérdőívet, amely ötfokú Likert-skálán méri, milyen mértékben gondolja az egyén, hogy az adott állítás igaz rá (1=egyáltalán nem vagyok ilyen, 5=teljes mértékben ilyen vagyok).³¹

Továbbá mind a 235 személlyel felvettük a *Coping Inventory for Stress* (CISS-48) nevű 48 állítást tartalmazó kérdőívet, amely szintén ötfokú Likert-skálán méri, mennyire tartja magára jellemzőnek az adott állításokat a kitöltő személy (1= egyáltalán nem jellemző rám, 5=nagyon jellemző rám). Ez a diszpozicionális kérdőív a háromfajta megküzdési módot tárja fel 16–16–16 tételben.³²

Eljárás

A 18. életévüket betöltött személyekkel – sportolókkal és nem sportolókkal egyaránt – mindkét kérdőívet online felületen töltöttük ki, és demográfiai

³¹ DUCKWORTH et al. 2007.

³² ENDLER–PARKER 1994.

adatokra is rákérdeztünk (nem, kor, sportág, versenyzés módja, sportéletkor, legrangosabb verseny, legjobb eredmény, iskolai végzettség). A 18 év alatti személyek vizsgálatban való részvételéhez szülői és edzői beleegyező nyilatkozatot kértünk. Velük személyes tesztfelvétel történt, amely a megbeszéltek alapján főként az edzések után zajlott. Egyénekenként kb. 20–25 percet vett igénybe. A válaszadás természetesen anonim és önkéntes módon történt.

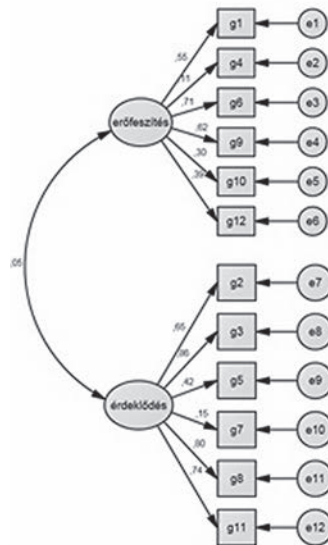
Eredmények

Vizsgálatunk adatait az IBM SPSS Statistics 20 nevű program segítségével dolgoztuk fel. Kutatásunkban az eredeti, angol nyelvű *Grit Scale* magyarra fordított, szintén kétfaktoros, 12 ítemes verzióját alkalmaztuk. A *grit* skála megerősítő (konfirmatív) faktorelemzését 107 fős mintán végeztük el, amelynek eredménye alapján elmondhatjuk, hogy a *grit* skála magyar változata megfelelő illeszkedést mutat az eredeti, angol nyelvű kérdőív faktorstruktúrájával.

$\chi^2(53)=62,7$ $p=0,169$
$\chi^2/df=1,184$
CFI=0,96
TLI=0,941
RMSEA=0,041

Az egyes standardizált béta értékeket a 2. ábra mutatja. A negyedik és a hetedik állítás kivételével minden standardizált béta érték esetében $p < 0,01$.

A vizsgálat során kapott eredmények közül elsőként a *grit*esség és megküzdés közötti kapcsolat eredményeit tárgyaljuk, amelyben az elemszám összesen 235 fő; nők: 54,5%; férfiak: 45,5%. Csoportokra bontva: élsportolók (N=123), nem sportolók (N=112).

2. ábra Grit skála megerősítő (konfirmatív) faktorelemzése

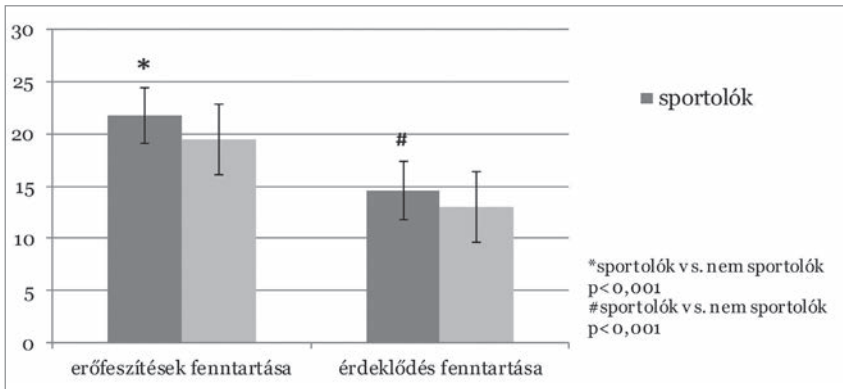
Pearson-féle korreláció segítségével az az eredmény született, hogy a *Grit* kérdőív *Perseverance of Effort* (PE, erőfeszítések fenntartása) nevű faktora és a CISS-48 kérdőív feladatorientált/problémafókuszú megküzdés faktora között pozitív korreláció látható: $r_{(235)}=0,448$ $p=0,000$; amely azt jelenti, hogy minél magasabb pontszámot ér el az egyén a PE-alskálán, annál jellemzőbb lesz rá a feladatközpontú megküzdés. Továbbá megfigyelhető az is, hogy a PE-faktor fordított kapcsolatban áll a CISS-48 érzelemorientált megküzdés faktorával ($r_{(235)} = -0,278$ $p=0,000$), tehát minél magasabb pontot ér a kitöltő a *Grit* kérdőív PE-alskáláján, annál kevésbé lesz érzelemfókuszú a megküzdésben.

A *Grit* kérdőív másik faktora, a *Consistency of Interests* (CI, érdeklődés fenntartása) és a CISS-48 feladatorientált megküzdés faktora között szintén pozitív kapcsolat figyelhető meg ($r_{(235)}=0,159$ $p=0,015$). Míg az érzelemorientált ($r_{(235)} = -0,341$ $p=0,000$) és az elkerülés általi megküzdés faktorokkal ($r_{(235)} = -0,193$ $p=0,003$) fordított kapcsolatban áll (l. 3. ábra). A CI-faktor hasonlóképpen viselkedik, mint a PE-faktor. A magasabb pontszám problémafókuszú megküzdést, míg az alacsonyabb pontszám tompító vagy elkerülő megküzdést eredményez.

COPING, GRIT	feladatorientált	érzelemorientált	elkerülő
erőfeszítések fenntartása (PE)	$r_{(235)} = 0,448$	$r_{(235)} = -0,278$	–
érdeklődés fenntartása (CI)	$r_{(235)} = 0,159$	$r_{(235)} = -0,341$	$r_{(235)} = -0,193$

3. ábra *Grit-Coping* kapcsolatának eredményei

Független minták „t” próbáját futattunk le annak érdekében, hogy a vizsgált csoportok közötti különbség megmutatkozhasson. A sportolókra ($M=21,79$ $SD=2,70$) sokkal inkább jellemző a kitarás, erőfeszítések fenntartása (PE-faktor), mint a nem sportolóokra ($M=19,43$ $SD=3,36$) ($t_{(233)}=5,89$ $p=0,000$). Valamint az is kiolvasható a kapott eredmények listájából, hogy a nem sportolóokra ($M=13,05$ $SD=3,39$) kisebb mértékben jellemző az érdeklődés fenntartása, mint a sportolóokra ($M=14,63$ $SD=2,80$) ($t_{(233)} = -3,91$ $p=0,000$) (l. 4. ábra). Ezen eredmények alapján megállapítható, hogy nemcsak alskálánként látható szignifikáns különbség a sportolók ($M=36,42$ $SD=4,44$) és nem sportolók ($M=32,48$ $SD=5,78$) között a *grit*ességben, hanem együttesen, *grit* egészében is ($t_{(207,863)}=5,819$ $p=0,000$).

4. ábra: Vizsgált csoportok közötti gritességben való eltérés

További érdekesség az eredmények kapcsán, hogy egyéni és csapatban versenyzőket összehasonlítva nincs szignifikáns különbség az eltérő módon való versenyzésben a *gritesség* szempontjából: $M_{\text{egyéni}}=36,87$ $SD=4,79$; $M_{\text{csapat}}=36,16$ $SD=4,23$ ($t_{(121)}=0,861$ $p>0,05$). Együtt járás mutatható ki a sportolók legrangosabb versenye és a stresszel való megküzdés típusai között: az a versenyző, aki inkább problémafókuszú megküzdést folytat, nagyobb valószínűséggel vett már részt rangosabb versenyeken ($r_{(123)}=0,183$ $p=0,043$). Például: EB-n, VK-n, VB-n, olimpián. Az a sportoló, aki inkább érzelmfókuszú megküzdéssel rendelkezik, kisebb valószínűséggel jutott ki rangosabb versenyre ($r_{(123)}=-0,194$ $p=0,031$), amely fordított kapcsolatra utal.

Iskolai végzettség szempontjából érdekes eredmény született: a Spearman-féle korreláció kimutatta, hogy nincs kapcsolat az iskolai végzettség és a PE-faktor között teljes mintán ($N=235$); a nem sportolók csoportjánál figyelhető meg a korreláció ($r_{(112)}=0,220$ $p=0,020$). Tehát a nem sportolói mintára igaz, hogy a magasabb iskolai végzettség magasabb pontszám elérését prediktálja a PE-alskálán.

Nem utolsó sorban szólva arról, hogy az életkor előrehaladtával csökken az érzelmközpontú megküzdés ($r_{(235)}=-0,165$ $p=0,011$) és az elkerülés ($r_{(235)}=-0,150$ $p=0,021$) valószínűsége; illetve, ami igazán érdekes, hogy a sportéletkor sem a *Grit* skála, sem a CISS-48 kérdőív faktoraival nem korrelál.

Megvitatás

A grit és a megküzdés közötti kapcsolat

A kapott eredmények alapján az első hipotézis első fele (1a) beigazolódni látszik, miszerint minél nagyobb mértékben birtokolja az egyén a *grit*ességnek azon részét, amely az erőfeszítések fenntartásáért felelős, annál inkább fogja alkalmazni a feladatorientált/problémafókuszú megküzdési stratégiát. Maga a feladatorientáltság az, amely facilitálja a kitűzött célok elérését, közbeeső akadályok leküzdését azáltal, hogy nem a kétségbeesés lesz a mérvadó egyegy felmerülő nehézségnél, hanem az elérési, megküzdési, teljesítési vágy.³³ Ezekhez azonban elengedhetetlen, hogy az egyén tisztában legyen saját képességeivel, saját határaival, a rendelkezésre álló energiákkal, valamint az elérni kívánt célhoz szükséges erőfeszítésekkel, amelyek sokszor eltérőek lehetnek. Gyakran önmagunk felülmúlását követeli meg az élénk kerülő helyzet, a feladat, és ebben segít az a személyiségjegyet (*grit*), amely által merünk törekedni, kitartani, szenvedéllyel elköteleződni, álmokból terveket szőni.

Ugyanezen hipotézis (1a) második fele szintén beigazolódott, amelynek oka, hogy a *grit* magában foglal egyfajta érzelmi vonalat (*passion*)³⁴, így feltételezhető az érzelemorientált megküzdés a *grit*ességben való bennfoglalása. Maga a szenvedéllyel való együtt járás megtaníthatja az egyént az érzelmek kezelésére, ezáltal lehetőség adódik arra, hogy az érzésekkel való foglalkozás háttérbe kerüljön, vagy akár fel se merüljön nehezebb, határt feszegető helyzetekben.

Az első hipotézis harmadik fele (1b) is megalapozódni látszik, amelyben beigazolódott az érdeklődés fenntartása és a feladatorientáltság közötti pozitív kapcsolat. Talán ez magától értetődő, hiszen ha van egy tisztán megfogalmazott cél, amelyet el szeretnénk érni, akkor az érdeklődés váltogatása inkább lesz hátráltató tényező, mint elősegítő hatású. Hosszabb útvonal, több idő, költségesebb eljárás, amellyel váltakozó érdeklődés társul. Ebből kifolyólag igazolódik be e várt feltevés (1b) negyedik fele is, amely szerint azok az egyének fognak minél több dologba belekezdni, hozzáfogni, akiket vagy érzelmeik vezetnek, vagy akik hajlamosabbak elkerülésre. Érzelmi állapottól függhet az éppen adott esetre irányuló érdeklődés iránya,

³³ STAUDER 2007; SALAVECZ 2011.

³⁴ DUCKWORTH et al. 2007.

intenzitása, mértéke, ezért ha ez az állapot megváltozik, változhat más is. Ugyanakkor talán sokszor érezhetik a tompítás és/vagy elkerülés által megküzdők, hogy a kitűzött cél, eléjük kerülő helyzet érzelmi elhatalmasodással jár, amely talán elveheti a figyelmet a valós helyzet problémájáról, annak megoldásáról, illetve áthelyezi a fókusz: feladatról önmagára. Először rendezni saját érzelmeit, és azután lát csak neki a feladatnak, ha sikerült eljutnia addig. Ennek az a veszélye, hogy nagyobb eshetőséggel térhetnek másik útra, amely növelheti a feladás, abbahagyás, elfordulás lehetőségét. Míg a feladatorientált megküzdők először feladat megoldásának látnak neki, s csak ezután engednek az érzelmeiknek.

E kapcsolatok ismeretében megállapítható, hogy *gritesnek* lenni együtt jár a feladatra irányuló koncentrálással, ezáltal minimalizálja az érzelmeik általi megküzdést és elkerülést. Ezen információ igen hasznos lehet mind a *gritességet* birtokló egyéneknek, mind pedig az őket foglalkoztatottaknak, velük dolgozóknak, együtt élőknek. Akár segítheti őket különböző helyzetek megoldásában, különféle stratégiák forgatókönyvszerű kialakításában. Az őket körülvevő személyeknek pedig azért nyújthat fontos információt, mert előrevetíti, hogyan is tudnak segíteni az egyének bizonyos helyzetekben. Fontos kiemelni, hogy vannak kivételes helyzetek, mikor akarva-akaratlanul is másféle megküzdési mód lesz az adekvát.

A gritességben való eltérés

Folytatva a kapott eredményekre való reflektálást, látható, hogy szignifikáns különbség mutatkozik a sportolók és nem sportolók határozottságában/eltökélttségében, amely alátámasztja a második feltevést (2). A különbség a sportolók felé dönti a mérleget. Ez az eredmény megfigyelhető Duckworth és munkatársai 2004-ben a West Point-i kadéttal végzett vizsgálatában is³⁵, valamint az is észrevehető, hogy az iskolai végzettség csupán a nem sportolóknál jelentős. Felmerülhet a kérdés, hogy miért.

Tekintettel arra, hogy a *grit* mint vonás nem áll összefüggésben a sportolás hosszával (sportéletkor), illetve az iskolai végzettséggel a sportolók körében, az az elmélet feltételezhető, hogy maga a sportolóvá válás, sportolásban való benntartás az, amely a vonás befolyásol.

.....
³⁵ DUCKWORTH et al. 2007.

Duckworthék a grit mérése során jelentős összefüggéseket találtak bizonyos jelenségek között. A *Grit Scale* validálása³⁶ során (átlagéletkor $M=45$ év) az az eredmény született, hogy az életkor előrehaladtával és a magasabb iskolai végzettséggel nő a *grit*esség. További vizsgálatok alátámasztották, hogy a *grit* valóban pozitív kapcsolatban áll a Big Five lelkiismeretesség faktorával és a tanulmányi átlaggal is (GPA)³⁷; valamint a kitartó gyakorlással.³⁸ Azonban mikor a West Point-i kadétoakat az első nyár teljesítése szempontjából mérték, azt kapták eredményül, hogy a *grit* nem állt kapcsolatban a tanulmányi átlaggal, csak az önirányítottsággal.³⁹ A 2006-os vizsgálat pedig azt támasztotta alá, hogy a *Whole Candidate Score* a lelkiismeretességgel pozitívan korrelál, a *grit*tel nincs kapcsolata; csak a *grit* és a lelkiismeretesség között mérhető a pozitív korreláció.

Ezekből az eredményekből arra következtethetünk, hogy a *grit* akkor áll szoros kapcsolatban az iskolai végzettséggel, ha kizárólag a mentális teljesítőképességet vizsgáljuk. Amint megjelenik a fizikai teljesítmény, ez a kapcsolat felülíródik. Meghatározóbb lesz a kitartás, az elszánt gyakorlás és az alapos munka. Ennek oka, hogy a *grit* alapvetően hozzásegíti az egyént ahhoz, hogy valamely területen kiemelkedő eredményt érjen el, nyújtson; azonban a *grit*ességnek nincs terület-specifikus hatása. Kijelenthető tehát: a *grit* szükséges, de nem elégséges önmagában a sikerességhez (4%); számos más tényező is befolyásolja azt, ki meddig jut el (pl.: szociális háttér, fizikai adottság, balesetek/sérülések stb.). Ez figyelhető meg azon eredmény alapján is, amely szerint nincs különbség a sportolói szintek között a *grit*ességben (3). A *grit* abban segíti a sportoló egyént, hogy (él-/válogatott) sportolóvá válhasson, kitartson és a versenyszerű sportolási folyamatban maradjon. Ezen felül egyéb tényezők határozzák meg az egyén további eredményeit, lehetőségeit, sikereit.

Összefoglalás

Ezen ismeretek tudatában összefoglalóan megállapítható, hogy a *grit* vonás kiváló prediktora mind a mentális, mind a fizikális teljesítőképességnek, azaz befolyásolja az eredményességet (4%). Annak ellenére, hogy a *grit* ve-

³⁶ DUCKWORTH et al. 2004; idézi: DUCKWORTH et al. 2007.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

lünk született vonás, az évek, a fejlődés, a gyakorlás során fejleszthető, amely arra utal, hogy akár eredményességre taníthatóak az egyének, valamint arra, hogy a *grit* megléte az, amely szerepet játszhat abban, kiből lehet sikeres ember, eredményes élsportoló.

Rövidítések

- DÁVID et al. 2006 DÁVID Imre–FÜLÖP Márta–PATAKY Nóra–RUDAS János: Stressz, megküzdés, versengés, konfliktusok. Bp., 2006.
- DUCKWORTH et al. 2007 DUCKWORTH, Angela L.–PETERSON, Christopher–MATTHEWS, Michael D. –KELLY, Dennis R.: Grit: Perseverance and Passion for Long-Term Goals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92. (2007): 6. 1087–1101.
- JÁRAI et al. 2015 JÁRAI Róbert–VAJDA Dóra–HARGITAI Rita–NAGY László–CSÓKÁSI Krisztina–KISS ENIKŐ Csilla: A Connor-Davidson reziliencia kérdőív 10 itemes változatának jellemzői. *Alkalmazott Pszichológia*, 15. (2015): 1. 129–136.
- KELLY–
MATTHEWS–
BARTONE 2014 KELLY, Dennis R.–MATTHEWS, Michael D.–BARTONE, Paul T.: Grit and Hardiness as Predictors of Performance Among West Point Cadets. *Military Psychology*, 26. (2014): 4. 327–342.
- LAZARUS 1991 LAZARUS, Richard S.: Emotion and Adaptation. New York–Oxford, 1991.
- MADDI 2006 MADDI, Salvatore R.: Hardiness: The Courage to Grow from Stresses. *The Journal of Positive Psychology*, 1. (2006): 3. 160–168.
- NICHOLLS et al. 2008 NICHOLLS, Adam R.–POLMAN, Remco C. J.–LEVY, Andrew R.–BACKHOUSE, Susan H.: Mental Toughness, Optimism, Pessimism and Coping among Athletes. *Personality and Individual Differences*, 44. (2008): 1182–1192.
- OLÁH 2005 OLÁH Attila: Érzelmek, megküzdés és optimális élmény. Bp., 2005.
- RAMZI–BESHARAT 2010 RAMZI, Sepideh–BESHARAT, Mohammed Ali: The Impact of Hardiness on Sport Achievement and Mental Health. *Procedia Social and Behavioral Science*, 5. (2010): 823–823.

- SALAVECZ 2011 SALAVECZ Gyöngyvér: A munkahelyi stressz és az egészség összefüggései hazai és nemzetközi viszonylatban. Doktori értekezés (kézirat). Semmelweis Egyetem. Mentális Egészségtudományok Doktori Iskola. Bp., 2011.
- SELYE 1976 SELYE János: Stressz distressz nélkül. Bp., 1976.
- SZABÓ et al. 2010 SZABÓ Gábor–SZÁNTÓ Zsuzsa–BALOG Piroska–KOPP Mária: Az életesemények, a stressz és a megküzdés nemi különbségei. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 11. (2010): 4. 349–369.
- STAUDER 2007 STAUDER Adrienne: Stressz és stresszkezelés. In: Egészségpszichológia a gyakorlatban. Szerk. KÁLLAI János–VARGA József–OLÁH Attila. Bp., 2007. 153–176.
- SULS 2003 SULS, Jerry: Az érzelmek, a stressz és a személyiség. In: Az érzelmek pszichológiája. Szerk. FORGÁCS József. Bp., 2003. 381–398.
- TÉGELY 2014 TÉGELY, Viktória: A szívósság és a sport kapcsolatának vizsgálata magyar mintán. Szakdolgozat. Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pszichológia Intézet. Bp., 2014.

ERDENE TEMULIN SZONJA–PUTZ ÁDÁM

A Sötét Hármas személyiségtípusok párválasztási preferenciái

Mating Preferences of the Dark Triad Personality

This study investigates the relationship between Dark Triad personality and partner preferences in mating. The idea of the research is based on an existing study, made by András Láng, Béla Birkás and Norbert Meskó, which explores the same association, but concentrates solely on females. The Dark Triad construct involves three personality traits: subclinical narcissism, Machiavellianism, subclinical psychopathy. All of these dimensions are interrelated by the same nature, such as self-containedness, manipulation, selfishness, and the lack of empathy. The research indicates that all three Dark Triad traits come with different mating strategies: narcissistic individuals follow opportunist strategy, Machiavellians utilize a flexible, strategic conduct, while psychopaths behave in an impulsive and aggressive manner. The questionnaires for this study were available on an online platform and filled by both single, and in-relationship males. The results indicated that the male group of Dark Triad members have different preferences from their female counterparts.

Keywords: Dark Triad personality trait, subclinical narcissism, Machiavellianism, subclinical psychopathy, partner preferences, ideal partner

*

Elméleti háttér

A Sötét Hármas fogalmának áttekintése

A „Sötét Hármas” néven ismert konstruktumba tartozik a szubklinikus narcizmus, a machiavellizmus és a szubklinikus pszichopátia. A három komponens egyesítése és elnevezése Paulhus és Williams gondolatából fakad, amit

2002-es *The Dark Triad of Personality: Narcissism, Machiavellianism, and Psychopathy* című tanulmányukban fejtenek ki. A három személyiségjegy átfedtségével kapcsolatban vizsgálták a nárcizmus és a machiavellizmus,¹ a nárcizmus és a pszichopátia,² továbbá a pszichopátia és machiavellizmus kapcsolatát,³ amely kutatások alapján az elemek átfedtsége bizonyítást nyert, sőt gyakran a machiavellizmust a pszichopátia társadalomban megjelent „enyhébb változatának” tekintik.⁴ Mindhárom elem közös jellemzője a érzelmileg hideg, távolságtartó viselkedés, a társadalomban megnyilvánuló morális és szociális érzékenység csökkent értéke (például az empátia hiánya), önérdék-központúság, agresszivitás, és más emberek kihasználására, irányítására, megtévesztésére, manipulációjára irányuló stratégia követése.⁵ A Sötét Hármas képviselői között túlsúlyban vannak a férfiak,⁶ továbbá magasabb pontot érnek el rajta, mint a nők.⁷

A szubklinikus nárcizmus fogalmának áttekintése

A szubklinikus nárcizmust megkülönböztetjük a pszichopatológias klinikumban megjelent formájától. A Sötét Hármas konstruktumban hétköznapi, főként férfiak számára adaptív, alternatív viselkedésformaként értelmezzük, ahogyan a szubklinikus pszichopátiát is.⁸ A szubklinikus nárcizmus általánosságban vett jellemzője az énközpontúság, mások figyelmének keresése és követelése. A nárcisztikus személyek különlegesebbnek,⁹ vonzóbbnak és intelligensebbnek írják le magukat a többi emberhez képest.¹⁰

---

¹ MCHOSKEY 1995.

² GUSTAFSON–RITZER 1995.

³ ALI–AMORIM–CHAMORRO–PREMUZIC 2009.

⁴ PAÁL 2014.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ ALLSOPP–EYSENCK–EYSENCK 1991; MEALEY 1995; WATSON–BIDERMAN 1994.

⁸ PAÁL 2014.

⁹ EMMONS 1984.

¹⁰ GABRIEL–CRITELLI et al. 1994.

A szubklinikus pszichopátia fogalmának áttekintése

Kutatások szerint a pszichopátiának két szintje különböztethető meg: elsődleges és másodlagos szint.¹¹ Mindkét szintet jellemzi az ellenséges viselkedés, az emocionális hidegség, az agresszió, azonban a másodlagos pszichopátiával kapcsolatba hozható a szociális szorongás, az introvertáltság, a levertség és az alacsony önértékelés.¹²

Machiavellizmus

Az elsődleges és másodlagos pszichopátia szorosan összeköthető a machiavellizmussal.¹³ A machiavellista személyek is követik a mások önös érdekből fakadó manipulálására, megtévesztésére irányuló stratégiát, továbbá jellemző rájuk az érzéktelenség, érzelmi szegénység.¹⁴ Elsődleges céljuk, hogy számukra legkedvezőbb pozícióba kerüljenek, akár mások kárán is. További kutatások alátámasztják azt is, hogy a szubklinikus pszichopátia és a machiavellizmus negatívan korrelál az empátiával.

Párválasztás és a Sötét Hármassal kapcsolata

Millar és Jokela tanulmányai szerint párválasztáskor az emberek a saját megítélésükhöz mérten értékelik a partner tulajdonságait.¹⁵ Példának okáért a narcisztikus személyek jellemükből fakadóan a párválasztási viselkedésükben jobban fókuszálnak a státuszra és a saját önértékelésükre, mint az intimitásra vagy a gondoskodásra, ennek megfelelően előtérbe helyeződnek olyan tulajdonságok, mint a sikeresség vagy népszerűség. Továbbá fontosnak tartják, hogy a partnerük az áhíthatát ki tudja fejezni irántuk.¹⁶ Egy tanulmányban megkérték a résztvevőket, hogy jellemezzék ideális partnerük

¹¹ KARPMAN 1941.

¹² BLACKBURN–FAWCETT 1999.

¹³ ALI–AMORIM—CHAMORRO–PREMUZIC 1999.

¹⁴ MCHOSKEY–WÖRZEL–SZYARTO 1998.

¹⁵ MILLAR 2012; JOKELA 2009.

¹⁶ CAMPBELL 1999.

tulajdonságait rövid és hosszútávú kapcsolatban egyaránt.¹⁷ Az eredményeik szerint három kategóriába sorolhatóak az ideális partner tulajdonságai: melegség, megbízhatóság (úgymint megértő, támogató), vonzó, egészséges megjelenés (úgymint: szexi, jó alakú), és magas státusszal, erőforrásokkal bíró (úgymint: sikeres, biztos anyagi háttérrel rendelkező).¹⁸

Egyéb kutatások szerint a három Sötét Hármas faktort hasonló, mégis bizonyos elemeiben különböző párválasztási stratégiákkal jellemezhetjük: a narcisztikus személyek opportunistá, megalkuvó; a machiavellista személyek inkább stratégiai, rugalmas; míg a pszichopáták impulzív, agresszív módon viszonyul a potenciális partnerhez.¹⁹ Pawlowski és Dunbar 1999-ben született elmélete szerint a párválasztás kétirányú mechanizmus alapján működik, amely szerint az egyén a jó minőségű, továbbörökíthető génjeit reklámozza, amiket a potenciális partner értékelhet, továbbá információt ad a saját preferenciáiról a partnerrel szemben. Röviden, minél többet tud felajánlani az egyén, annál többet várhat el.

Hipotézisek

A bevezetésben bemutatásra kerültek a Sötét Hármas elemei és az ehhez kapcsolódó párválasztási kutatások eredményei. Kutatásom Birkás Béla és Láng András vizsgálatán alapszik, ahol a Sötét Hármas elemeinek párválasztási preferenciáját próbálták megjósolni a nők körében.

- 1) A női változatban az ideális partnert vonzónak és magas státuszúnak írták le a résztvevők, magukat vonzónak, magas státuszúnak és melegszívűnek, ideális kapcsolatukat pedig meghittnek és szenvedélyesnek. Mivel a narcizmus tartozéka a személy pozitív értékelése önmagára nézve, úgy vélem, a férfiaknál se alakulna másképp saját jellemzésük. Azonban W. K. Campbell feltételezése szerint a narcisztikus személyek nem helyeznek hangsúlyt a meghittságra, gondoskodásra, megbízhatóságra.²⁰ Ez arra enged következtetni, hogy az ehhez szükséges pozitív belső tulajdonságok (úgymint: támogató, érzékeny, megértő)

¹⁷ FLETCHER et al. 1999.

¹⁸ Uo.

¹⁹ RAUTHMANN-KOLAR 2013.

²⁰ CAMPBELL 1999.

háttérbe szorulnak az ideális partner értékelésénél, ezért az első hipotézisem szerint a Sötét Hármás kérdőív szubklinikus nárcizmus skáláján magas pontszámot elérő heteroszexuális férfiak magukat vonzóznak és magas státuszúnak írják le, és ugyanezt várják el az ideális partnerüktől, továbbá nincs egységes meghatározásuk az ideális kapcsolatukat nézve.

- 2) A női változat eredményében a machiavellista nők a magas státuszt várják el partnerüktől. Dunbar és Pawlowski elmélete szerint, aki többet tud felajánlani, többet is várhat el.²¹ Mivel a machiavellista férfiak törekednek a magas státuszra, és önmagukat olyannak szeretnék látni, aki képes ezt elérni, a vonzó külső valószínűleg elsődleges szempontot jelent. Hipotézisem szerint a magas machiavellizmus-pontszámot elérő, heteroszexuális férfiak ideális partnerüket vonzóznak értéklik, magukat magas státuszúnak, ideális kapcsolatukat tekintve pedig nincs egységes, általánosítható elvárás.
- 3) A női változatban a magas szubklinikus pszichopátia pontszámot elérő nők párválasztási preferenciája a vonzó külsőn alapul, továbbá ideális kapcsolatukat szenvedélyesnek írják le. A szubklinikus pszichopátia korábban említett jellemzőit alapul véve a férfiaknál sem várható más mintázat, tehát a magas szubklinikus pszichopátia pontszámot elérő heteroszexuális férfi szintén a vonzó külső alapján értékeli az ideális partnerét, és szenvedélyes kapcsolatot vár el.

Módszer

Minta

A kutatásomban 851 személy vett részt. A 18 és 35 év közötti, heteroszexuális férfiak párválasztási preferenciáját vizsgáltam, ezért a 851 kitöltőből kiszűrtem a nőket, a 18 év alatti és 35 év feletti férfiakat, továbbá a bi- és homoszexuális személyeket. Ennek eredményeképpen 111 heteroszexuális 18 és 35 év közötti férfi maradt, akiből 56 személy volt egyedülálló, és 55, aki kapcsolatban élt. Az így született mintában az átlagéletkor 22,66 volt, a szórás pedig 4,017. Az egyedülálló férfiak között nem volt 32 évesnél idősebb kitöltő, itt az átlagéletkor 23,29, a szórás 4,553, míg a kapcsolatban élő fér-

²¹ PAWLOWSKI–DUNBAR 1999.

fiak átlagéletkora 22,04, szórása 3,336 volt. Az eredményeket kapcsolati státusz alapú bontásban néztem, és mivel különbség volt a két csoport között, a továbbiakban külön tárgyalom őket. Meglátásom szerint fontos kiemelni, hogy az egyedülálló férfiak eredménye nagyobb figyelmet érdemel, mivel őket valóban aktuálisan érinti a párválasztás folyamata. A mintában látható, hogy egyenlően oszlik el a kapcsolatban élő és az egyedülálló férfiak aránya.

Alkalmazott kérdőívek

Ideális Partner kérdőív

Az Ideális Partner kérdőív²² 29 tulajdonságot leíró melléknévből áll, melyeket egy hétfokú Likert-skálán (1=egyáltalán nem jellemző, egyáltalán nem fontos, 7=nagyon jellemző, nagyon fontos) tudtak a kitöltők értékelni. A kérdőív első része 17 melléknévből tevődik össze, amelyekkel a kitöltő értékelheti a számára ideális partnernek a külső, belső, illetve státuszra irányuló tulajdonságait, úgymint: vonzó, támogató, biztos anyagi háttér (vagy lehetőség azt elérni). A kérdőív második része ugyanabból a 17 melléknévből áll, mint az első rész, azonban a kitöltő ezekkel már saját magát értékelte. A harmadik rész a kitöltő számára ideális közeli kapcsolatra (együtt járás, együttélés vagy házasság) vonatkozóan ad meg 12 melléknevet a szenvedély és a megbízhatóság dimenziójában, úgymint izgalom, gondoskodás.

1. táblázat Ideális Partner kérdőív részeinek reliabilitása; IP1: ideális partner tulajdonságai, IP2: saját tulajdonságok, IP3: ideális kapcsolat tulajdonságai

Eszköz	Faktorok	Reliabilitás (Cronbach α)	
		egyedülálló	kapcsolatban
Ideális Partner	IP1	0,813	0,824
	IP2	0,873	0,823
	IP3	0,695	0,861

²² FLETCHER et al. 1999.

Short Dark Triad (SD3)

A „sötét személyiségek” mérésére szolgál a 27 itemből álló Short Dark Triad kérdőív (SD3)²³. A kérdőívnek három faktora van a három személyiségjegynek megfelelően. Az itemek között öt darab fordított állítás is található. A kitöltőknek egy ötfokú Likert-skálán kellett eldönteniük, hogy mennyire értenek egyet az adott állítással (1=egyáltalán nem értek egyet, 5=teljesen egyetértek).

2. táblázat SD3 kérdőív reliabilitása

Eszköz	Faktorok	Csoport	Reliabilitás mutató (Cronbach α)
SD3	narcizmus, pszichopátia, machiavellizmus	egyedülálló férfi	0,825
	narcizmus, pszichopátia, machiavellizmus	kapcsolatban élő férfi	0,827

A vizsgálat menete

A kérdőívek a Google Űrlapok által létrehozott online felületen voltak elérhetőek. A kitöltés anonim és önkéntes alapon zajlott, amelyről tájékoztatást kaptak a kitöltést megelőzően. A kitöltés körülbelül 10–15 percet vett igénybe, de bármikor megszakíthatták a folyamatot. A kérdőív elején a kitöltőknek meg kellett adniuk a demográfiai adatokat (nem, életkor), a kapcsolati státuszukat, szexuális orientációjukat, az iskolai végzettségüket, továbbá a szociális helyzetüket, melyet egy öt- és egy hétfokú skálán tudtak értékelni. A kérdőívcsomag két kérdőívet foglalt magában: a három részből álló Ideális Partner (*Ideal Partner Scale*), illetve az SD3 (*Short Dark Triad*) kérdőívet.

Eredmények

Az adatok statisztikai elemzéséhez az IBM SPSS Statistics program 23-as verzióját használtam. A statisztikai eljárás során külön vettem az egyedülál-

²³ JONES–PAULHUS 2014.

ló és a kapcsolatban élő férfiakat. A leíró statisztikával megnéztem a férfiak életkorának átlagát és szórását. Az Ideális Partner kérdőív és a Sötét Hármás személyiségjeggyel rendelkező kitöltők kapcsolatát a Pearson-féle korreláció mentén vizsgáltam. A kutatásban fontos tényezőként játszik szerepet, hogy egyes elemek mivel jósolhatók be. Ehhez lineáris regresszió-analízis eljárást alkalmaztam, így megállapításra került, hogy az eredményeket milyen tényezők befolyásolták.

Szubklinikus nárcizmus eredmények

Az első hipotézisem szerint a magas nárcizmus pontszámmal rendelkező személy a saját vonzó megjelenést és magas státuszt jelentő tulajdonságait értékeli magasra, és az ideális partnerétől ugyanezt várja el. Az egyedülálló férfiak közül, aki magas pontszámot ért el a szubklinikus nárcizmus faktoron, szignifikáns eredményt ért el a saját külsőnél ($r=0,616$, $p<0,001$), saját státuszánál ($r=0,495$, $p<0,001$), a partner külsejénél ($r=0,390$, $p<0,05$) és a partner státuszánál ($r=0,436$, $p<0,05$), továbbá az ideális kapcsolat szenvedélyességénél ($r=0,439$, $p<0,05$). A kapcsolatban élő férfiaknál szignifikáns eredmény született a partner státuszánál ($r=0,429$, $p<0,05$) és tendencia szintű korreláció a saját külső tulajdonságainál ($r=0,241$, $p<0,1$). A lineáris regresszió eredményei alapján elmondható, hogy a nárcizmus skálán elért pontszámot befolyásoló tényező a saját külső, a pszichopátia és machiavellizmus faktor, a partner státusza, és az ország átlagához mért gazdasági helyzet [$F(5,125)=19,948$, $p<0,001$].

3. táblázat Szubklinikus nárcizmus faktor bejósolhatósága. Lineáris regresszió analízis; SUM_IP2_K: saját külső megjelenés, SUM_P: pszichopátia, SUM_IP1_S: ideális partner státusza, SUM_M: machiavellizmus, GH1: gazdasági helyzet

Prediktor változók	B	t érték	p
SUM_IP2_K	0,284	4,684	0,000
SUM_P	0,192	2,795	0,006
SUM_IP1_S	0,172	2,665	0,009
SUM_M	0,181	2,328	0,022
GH1	1,028	2,144	0,034

Machiavellizmus eredmények

A magas machiavellizmus pontszámmal rendelkező egyedülálló férfiaknál tendencia szintű eredmény volt a kapcsolat szenvedélyességének tekintetében. A kapcsolatban élő férfiaknál negatív korreláció mutatkozott a partnertől elvárt belső tulajdonságokkal ($r=-0,354$, $p<0,05$). A machiavellista személyek eredményeire csupán a pszichopátia faktor volt hatással [$F(1,129)=56,853$, $p<0,001$].

4. táblázat Machiavellizmus faktor bejósolhatósága- Lineáris regresszió analízis;
SUM_P: pszichopátia

Prediktor változók	B	t érték	p
(Constant)	19,890	12,684	0,000
SUM_P	0,481	7,540	0,000

Subklinikus pszichopátia eredmények

A magas pszichopátia pontszámmal rendelkező egyedülálló férfinál korreláció látható a partner státuszával ($r=0,335$, $p<0,05$), az ideális kapcsolat szenvedélyességével ($r=0,272$, $p<0,05$), és negatív korreláció a saját belső tulajdonságokkal ($r=-0,293$, $p<0,05$).

A kapcsolatban élő férfiaknál negatív korreláció található a partnertől elvárt belső tulajdonságokkal ($r=-0,327$, $p<0,05$) és a saját belső tulajdonságaikkal ($r=-0,300$, $p<0,05$). A lineáris regresszió azt mutatja, hogy a pszichopátia bejósolhatóságát a machiavellizmus és a narcizmus faktora, a saját belső tulajdonságok és a legmagasabb végzettség mutatta [$F(4,126)=26,257$, $p<0,001$].

5. táblázat Szubklinikus pszichopátia faktor bejósolhatósága. Lineáris regresszió analízis; SUM_M: machiavellizmus, SUM_IP2_B: saját belső tulajdonságok, SUM_N: szubklinikus nárcizmus

Prediktor változók	B	t érték	p
(Constant)	13,284	3,256	0,001
SUM_M	0,492	6,054	0,000
SUM_IP2_B	-0,280	-3,629	0,000
SUM_N	0,328	3,933	0,000
legmagyév	-1,378	-2,621	0,010

6. táblázat Pearson-féle korreláció az SD3 személyiség típusok, és az Ideális Partner kérdőív között – egyedülálló férfiaknál (+: $p < 0,1$; *: $p < 0,05$; **: $p < 0,001$); IP1_K: ideális partner külső megjelenése, IP1_B: ideális partner belső tulajdonságai, IP1_S: ideális partner státusza, IP2_K: saját külső megjelenés, IP2_B: saját belső tulajdonságok, IP2_S: saját státusz, IP3_SZ: ideális kapcsolat szenvedélyessége; IP3_M: ideális kapcsolat megbízhatósága

Faktor	IP1_K	IP1_B	IP1_S	IP2_K	IP2_B	IP2_S	IP3_SZ	IP3_M
Nárcizmus	0,390*		0,436*	0,616**		0,495**	0,439*	
Pszichopátia			0,335*		-0,293*		0,272*	
Machiavellizmus							0,223 +	

7. táblázat Pearson-féle korreláció az SD3 személyiség típusok, és az Ideális Partner kérdőív között – kapcsolatban élő férfiaknál (+: $p < 0,1$; *: $p < 0,05$; **: $p < 0,001$); IP1_K: ideális partner külső megjelenése, IP1_B: ideális partner belső tulajdonságai, IP1_S: ideális partner státusza, IP2_K: saját külső megjelenés, IP2_B: saját belső tulajdonságok, IP2_S: saját státusz, IP3_SZ: ideális kapcsolat szenvedélyessége; IP3_M: ideális kapcsolat megbízhatósága

Faktor	IP1_K	IP1_B	IP1_S	IP2_K	IP2_B	IP2_S	IP3_SZ	IP3_M
Nárcizmus			0,429*	0,241+				
Pszichopátia		-0,327*			-0,300*			
Machiavellizmus		-0,354*						

Megvitatás

Első hipotézisem szerint a magas narcizmus pontszámmal rendelkező férfiak magukat magas státuszúnak és vonzó megjelenésűnek írják le, és ezt várják el partnerüktől is. A kutatás eredményei (főként a hangsúlyosabb egyedülállóak csoportjában) alátámasztják ezt az állítást, azonban az is kiderült, hogy a szenvedélyességet is kardinális szempontnak tartják az ideális kapcsolatukban, amelyet véleményem szerint a magas korrelációval rendelkező vonzó külső preferenciája idézi elő.

Második hipotézisemben azt tárgyaltam, hogy a magas machiavellizmus pontszámot elérő heteroszexuális férfiak ideális partnerüket vonzónak értékelik, magukat magas státuszúnak, ideális kapcsolatukat tekintve pedig nincs általánossággal bíró megállapítás. Az eredmény az egyedülálló férfiak preferenciájában csupán tendencia szintű eredményt mutatott a kapcsolat szenvedélyességének vonatkozásában. A kapcsolatban élőknel csak egy negatív korreláció található a partner belső tulajdonságait nézve. Valóban nem született (legfeljebb tendencia szinten) eredmény az ideális kapcsolatot illetően, ellenben a külső megjelenésére vonatkozó megállapítás sem került alátámasztásra. Mivel a machiavellizmusra jellemző a rugalmas hozzáállás a párválasztásban²⁴, továbbá a fokozott önérdek-központúság, elképzelhető, hogy a partnerrel szemben nincsenek különösebb elvárásai a machiavellista személynek, csupán betölti a kapcsolatban a másik fél szerepét.

Harmadik hipotézisem szerint a magas szubklinikus pszichopátia pontszámmal rendelkező heteroszexuális férfiak párválasztási preferenciájában a külső megjelenés és a kapcsolatban megjelenő szenvedélyesség kap elsődleges szerepet. A kapcsolatban élő férfiaknál nem született szignifikáns eredmény a partnertől elvárt tulajdonságoknál, azonban az egyedülálló férfiaknál a partner magas státusza szerepelt mint preferencia. Ugyanennél a csoportnál az ideális kapcsolat szenvedélyessége is elvárás volt. A két csoport negatív korrelációja a belső tulajdonságokkal megerősítette a feltételezést, hogy a szubklinikus pszichopátia érzelmi szegénységgel bír.²⁵

A lineáris regresszió eredményei megmutatják, hogy a Sötét Hármás komponensei alá tartozó résztvevőket mi befolyásolta a válaszadásban. Fon-

²⁴ RAUTHMANN–KOLAR 2013.

²⁵ MCHOSKEY–WORZEL–SZYARTO 1998.

tos kiemelni, hogy mindegyik faktor bejósoló tényezői között szerepelt egy másik Sötét Hármás elem, ami azt jelenti, hogy valóban van átfedtség a faktorok között.²⁶

Kitekintés

A vizsgálattal kapcsolatban kiemelendő az online felületen való vizsgálat hibája. Ebben az esetben a vizsgálat vezetője nem tudja felügyelni a kitöltés menetét, körülményeit. A mintát illetően, mint minden kutatásban, itt is szebb és pontosabb eredményt érhetünk el, ha nagyobb mintával rendelkezünk. A 111 fő növelése feltehetően változtatna az eredményeken.

Rövidítések

Források

- ALI–AMORIM–
CHAMORRO–
PREMUZIC 2009   ALI, Farah–AMORIM, Ines S.–CHAMORRO, Tomas: Empathy Deficits and Trait Emotional Intelligence in Psychopathy and Machiavellianism. *Personality and Individual Differences* 47. (2009) 758–762.
- ALLSOPP–
EYSENCK–
EYSENCK 1991   ALLSOPP, John–EYSENCK–HANS J.–EYSENCK, Sybil B.: Machiavellianism as a Component in Psychoticism and Extraversion. *Personality and Individual Differences* 9. (1991) 113–115.
- BLACKBURN–
FAWCETT 1999   BLACKBURN, Ronald–FAWCETT, Diane J.: The Antisocial Personality Questionnaire: An Inventory for Assessing Deviant Traits in Offender Populations. *European Journal of Psychological Assessment* 15. (1999) 14–24.
- CAMPBELL 1999   CAMPBELL, W. Keith: Narcissism and Romantic Attraction. *Journal of Personality and Social Psychology* 77. (1999) 1254–1270.
- EMMONS 1984   EMMONS, Robert A.: Narcissism Theory and Measurement. *Journal of Personality and Social Psychology* 52. (1984) 11–17.

²⁶ PAÁL 2014.

- FLETCHER et al. 1999 FLETCHER, Garth J.–SIMPSON, Jeffrey A.–THOMAS, GEOFF–Giles, Louise: Ideals in Intimate Relationships. *Journal of personality and social psychology* 76. (1999): 1. 72.
- GABRIEL–CRITELLI et al. 1994 GABRIEL, Marsha T.–CRITELLI, Joseph W.–EE, Jullana S.: Narcissistic Illusions in Self-Evaluations of Intelligence and Attractiveness. *Journal of Personality* 62. (1994) 143–155.
- GUSTAFSON–RITZER 1995 GUSTAFSON, Sigrid B.–RITZER, Darren W.: The Dark Side of Normal: A Psychopathy-Linked Pattern Called Aberrant Self-promotion. *European Journal of Personality* 9. (1995): 3. 147–183.
- JOKELA 2009 JOKELA, Markus: Physical Attractiveness and Reproductive Success in Humans: Evidence from the Late 20th Century United States. *Evolution and Human Behavior* 30. (2009): 5. 342–350.
- JONES–PAULHUS 2014 JONES, Daniel N.–PAULHUS, Delroy L.: Introducing the Short Dark Triad (SD3) A Brief Measure of Dark Personality Traits. *Assessment* 21. (2014): 1. 28–41.
- KARPMAN 1941 KARPMAN, Ben: On the Need of Separating Psychopathy into Two Distinct Clinical Types: The Symptomatic and the Idiopathic. *Journal of Clinical Psychopathology* 3. (1941) 112–137.
- McHOSKEY 1995 McHOSKEY, John W.: Narcissism and Machiavellianism. *Psychological Reports* 77. (1995) 755–759.
- McHOSKEY–WORZEL–SZYARTO 1998 McHOSKEY–JOHN W.–WORZEL, William–SZYARTO, Christopher: Machiavellianism and Psychopathy. *Journal of Personality and Social Psychology* 74. (1998) 192–210.
- MEALEY 1995 MEALEY, Linda: The Sociobiology of Sociopathy: An Integrated Evolutionary Model. *Behavioral and Brain Sciences* 18. (1995) 523–599.
- MILLAR 2012 MILLAR, Murray: Menstrual Cycle Changes in Mate Preferences for Cues Associated with Genetic Quality: the Moderating Role of Mate Value. *Evolutionary psychology: an international journal of evolutionary approaches to psychology and behavior* 11. (2012) 18–35.
- PAÁL 2014 PAÁL Tünde: A Sötét Hármás. In: Az evolúció árnyoldalai. Szerk. Gyuris Petra–Meskó Norbert–Tiszlár Roland. Pécs, 2014. 136–161.

- PAWLOWSKI–
DUNBAR 1999 PAWLOWSKI, Bogusław–DUNBAR, Robin I.: Withholding Age as Putative Deception in Mate Search Tactics. *Evolution and Human Behavior* 20. (1999): 1. 53–69.
- RAUTHMANN–
KOLAR 2013 RAUTHMANN, John F.–KOLAR, Gerald P.: The Perceived Attractiveness and Traits of the Dark Triad: Narcissists are Perceived as Hot, Machiavellians and Psychopaths not. *Personality and Individual Differences* 54. (2013): 5. 582–586.
- WATSON–
BIDERMAN 1994 WATSON, Paul J.–BIDERMAN, Michael D.: Narcissistic Trait Scale: Validity Evidence and Sex Differences in Narcissism. *Personality and Individual Differences* 16. (1994) 501–504.

Irodalom

- BIRKÁS–LÁNG–
MESKÓ 2018 BIRKÁS Béla–LÁNG András–MESKÓ Norbert: Self-Rated Attractiveness, ‘Dark’ Personality Traits and Romantic Ideals in Women. *Psychological report* 121. (2018): 184–200.
- BOTWIN 1997 BOTWIN, Michael D.: Personality and Mate Preferences: Five Factors in Mate Selection and Marital Satisfaction. *Journal of Personality* 65. (1997): 1. 107–136.
- BREWER et al. 2015 BREWER, Gayle–HUNT, Danielle–JAMES, Geoff–ABELL, Loren: Dark Triad Traits, Infidelity, and Romantic Revenge. *Personality and Individual Differences* 83. (2015) 122–127.
- CAMPBELL 2002 CAMPBELL, W. Keith: Does Self-Love Lead to Love for Others? A Story of Narcissistic Game Playing. *Journal of Personality and Social Psychology* 83. (2002) 340–354.
- JONASON et al. 2009 JONASON, Peter K.–LI, Norman P.–WEBSTER, Gregory D.–SCHMITT, David P.: The Dark Triad: Facilitating a Short-Term Mating Strategy in Men. *European Journal of Personality* 23. (2009): 1. 5–18.
- JONASON et al. 2011 JONASON, Peter K.–VALENTINE, Katherine A.–LI, Norman P.–HARBESON, Carmelita L.: Mate-Selection and the Dark Triad: Facilitating a Short-term Mating Strategy and Creating a Volatile Environment. *Personality and Individual Differences* 51. (2011): 1. 759–763.

ARNDT BERNADETT–RÉVÉSZ GYÖRGY

Vizuális esztétikai döntéshozatal vizsgálata egyszerű geometriai ábrák téri kompozíciójában¹

A Study of Visual Aesthetic Processing in the Spatial Composition of Simple Geometric Figures

According to the existing research results in the field of visual perception, there are certain objective features, which contribute to the judgement of beauty of visual stimuli, for instance balance, symmetry, integrity and complexity. Furthermore, meaning-attribution and artistic perception can influence the aesthetic judgement as well, based on our pre-studies. To test these effects, participants of two groups (artists and control) have made two simple compositions, a beautiful/good and an ugly/wrong. By comparing the two tasks, we drew conclusions about the role of figural goodness, by comparing the two groups about the role of artistic perspective, and finally, by comparing the given titles about the role of the meaning. Our results confirm the importance of the objective features in the process of aesthetic appreciation. Artistic perspective adjust to some traits of figural goodness, but it also overwrites some of them. The expectations about the effect of meaning were fulfilled: ordinary recipients find pictures which are depicting something more beautiful, while artist students seemed to make their aesthetic judgement based on the evoked impression and associated meaning. These fit in the current theoretical framework of experimental aesthetics.

Keywords: beauty, experimental aesthetics, aesthetic judgement, artistic perspective, figural goodness.

*

---

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2-I.-PTE-225 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

Vizsgálni a szépséget?

Az esztétikai döntéshozatal mint kognitív folyamat

Mindennapi életünk tapasztalataiból tudjuk, hogy bizonyos dolgokat szépek látunk, míg másokat kevésbé. Ez a spontán, automatikus ítélet vezérel minket, amikor kiválasztjuk, milyen vizuális ingerekkel vegyük körbe magunkat: hogyan rendezzük be az irodánkat, milyen ruhát vásároljunk. Bár hétköznapi tapasztalatainkból ismeretes, hogy az emberek ízlése különböző, mégis sok esetben hasonlóan ítéljük meg az adott dolgok szépségét². Ez a jelenség a 19. század második felében vált a tudományos érdeklődés tárgyává. Művészetkutatók, pszichológusok és matematikusok igyekeztek feltárni a szépség lehetséges egyetemes jellemzőit.³ Különböző modellek és elméletek születtek⁴ a vizuálisan kellemes élményt előidéző figurák és kompozíciók megragadására. Természetesen nem arról van szó, hogy a tudomány elemi terminusokra szeretné redukálni a szépség megélését, hogy ezzel elveszítsük az élmény egy részét és elvitassuk az alkotók érdemeit. Nem lehet célunk meghatározni a szépséget (ezt a feladatot meghagyjuk a filozófusoknak és esztétáknak). A kérdéskör, amit a pszichológia tudományának képviselőiként vizsgálhatunk, azt járja körbe, hogy mi vezethet kognitív és érzelmi szinten a szépség megítéléséhez.⁵ Milyen algoritmusok működnek az elménkben, amelyek az esztétikai döntéshozatalhoz hozzájárulnak? Hogyan alakultak ki? Hogyan szerveződnek? Hogyan módosíthatók? E kérdések megválaszolásában segíthet a kísérleti esztétika tudománya,⁶ amelyet jelen tanulmány is képvisel. Most arra a többszintű kérdésre keressük a választ, hogy az ítéletalkotási folyamatban milyen szerepet játszanak:

- a forma objektív, fizikai tulajdonságai (szimmetria, tömörség stb.);
- a formához rendelt jelentés, tartalom;
- illetve, hogy e tényezők hatását hogyan befolyásolja a látásmód, gondolkodásmód, azaz a kognitív struktúrák előhangoltsága.

² PALMER–SCHLOSS–SAMMARTINO 2013.

³ CROZIER–CHAPMAN 1984; JACOBSEN 2013.

⁴ ARNHEIM 1979; MARKOVIĆ 2002; LEDER–BELKE–OEBERST–AUGUSTIN 2004; LOCHER–OVERBEEKE–WENSVEEN 2010.

⁵ NADAL 2013; PALMER et al. 2013; RÉVÉSZ–SÉRA 2008.

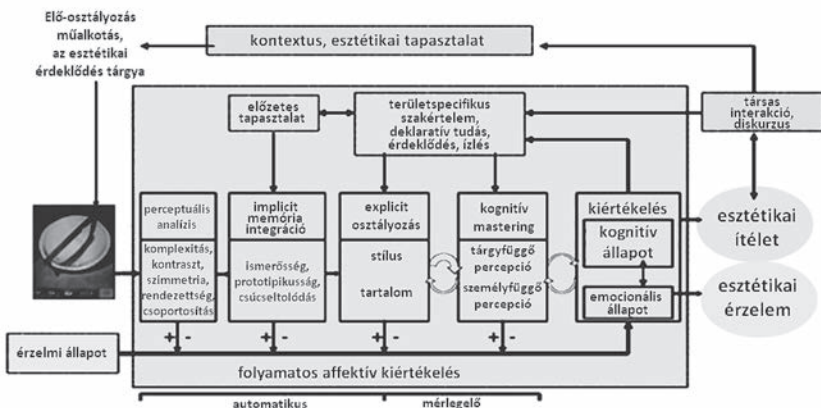
⁶ PALMER et al. 2013.

Kérdéseink megválaszolásához tekintsük át, milyen releváns eredményekről számol be a szakirodalom a szépség tudományos vizsgálatát és az esztétikai döntéshozatal mentális folyamatát illetően, illetve mire utalnak előzetes kutatásaink.

Az esztétikai döntéshozatal mint kognitív folyamat

Mai kultúránkban az esztétikákat a szépséggel, a dekoratív jelleggel asszociáljuk,⁷ amit a kurrens pszichológiai és idegtudományi szakirodalom szerint egy komplex kognitív-affektív kiértékelés eredményeképpen létrejött kellemes vizuális élményként ragadhatunk meg. A kiértékelés egy automatikus folyamat. Ezt a folyamatot modellezte Leder,⁸ a következő komplex, top-down és bottom-up folyamatokat egyaránt tartalmazó elméletében.

Leder modellje szerint az esztétikai ítélet egy ötlépcsős kognitív folyamat eredménye. Az első lépcsőfok a perceptuális analízis, ami a látott kép objektív tulajdonságainak elemzését foglalja magában. A második lépés az információ implicit és automatikus integrálása a meglévő kognitív struktúrákba. Itt jelenik meg az ábra ismerőssége, prototipikussága. A következő szinten történik az explicit osztályozás, majd a stílus felismerése és a tartalomvezette

1. ábra Leder modellje az esztétikai élmény kognitív és érzelmi folyamatairól

⁷ GINN 2013.

⁸ LEDER et al. 2004.

feldolgozás. A negyedik lépés már kétirányú kapcsolatokat tart fenn a körülötte lévőkkel. Ez a specifikus interpretációk szintje, ahol a személyi vonatkozások is megjelennek. Végül a korábbi lépések kiértékelési következtetése és az általuk befolyásolt érzelmi állapot eredményezi a modell két kimeneti tényezőjét: az esztétikai ítéletet és az esztétikai érzelmet.

De itt nincs vége a folyamatnak, ugyanis a kiértékelés eredménye visszahat a kognitív feldolgozás lépéseire, elvégre minden látott ingerrel gyarapodnak személyes tapasztalataink, amelyekbe aztán az újakat integráljuk. A látott kép, a kontextus, a területspecifikus szakértelem, az ítélet és az átélt érzelmek visszahatnak a percepcióra és a kiértékelő folyamatra, minthogy meghatározzák az érdeklődésünk tárgyát, ízlésünket.⁹

Korábbi kutatási eredményeink arra utalnak, hogy a perceptuális analízis eredménye nagyban befolyásolja az esztétikai döntéshozatalt, azonban nem minden esetben. Felvetődött a művészi látásmód felülbíráló hatása, illetve a megjelenített tartalom befolyásának kérdése. Előzetes kutatásunk során ugyanis a szépség objektív elveinek megjelenését módosította e két tényező.¹⁰ Tanulmányunkban ezért az esztétikai döntéshozatalt három szinten igyekszünk vizsgálni. Kísérleti személyek két csoportjával – művészeti képzettségű és nem művészeti képzettségű egyetemi hallgatókkal – végeztettünk el két egyszerű kompozícióalkotó feladatot: egy *jó* és egy *rossz* kompozíciót kellett készíteniük. Vizsgálatunkban a két feladat összehasonlításából következtettünk a figura elemi tulajdonságainak ítélethozatalra való hatására, a képek tartalmi elemzéséből az asszociált jelentés hatására, míg a két csoport képeinek összevetésével a látásmódból adódó eltérésekre.

A szépség objektív szempontjai

Mint láhattuk, több tényező határozza meg, hogy egy képet szépnek vagy nem szépnek ítélünk meg. Ide kapcsolódik mind a kultúra, a történelem, a biológiai és humán agyi evolúció, a divat, a kontextus, emellett függ a társadalmilag konstruált konvencióktól és a korábbi tapasztalatainktól.¹¹ Hozzájárulnak tehát szubjektív és objektív tényezők együttesen.¹² Empirikusan iga-

⁹ LEDER et al. 2004; NADAL 2013.

¹⁰ ARNDT 2015.

¹¹ JACOBSEN 2013.

¹² PALMER et al. 2013.

zolható ugyanis, hogy bizonyos szempontok következetesen befolyásolják az átlagos befogadó szépségítéleteit.¹³ Kutatásunkban a szakirodalom eredményeit alapul véve vizsgáljuk, hogy mik azok a tényezők, amelyek szerepet játszanak az esztétikai döntéshozatalban, illetve azok hogyan érvényesülnek kompozícióalkotó feladatban.

A szépséget meghatározó objektív elveket nevezhetjük a figurális jóság tényezőinek is.¹⁴ Ilyen az egyszerűség, a kompaktság, a stabilitás és a szimmetria. Az egyszerűség vagy uniformitás a minta különböző és hasonló elemeinek száma alapján határozható meg.¹⁵ A bonyolult kép, aminek tehát sok éle és különböző mintaeleme van, információval telített, nehezen tömöríthető, így feldolgozása nehezebb, lassabb.¹⁶ Az egyszerűbb formákat jobban kedveljük, mert a kevesebb információt és elemet tartalmazó minták gazdaságosabban feldolgozhatók, azaz az észlelőrendszer könnyebben és pontosabban tudja őket meghatározni, felismerni.¹⁷ Ez jól beleilleszkedik az észleléskutatás a ma egyik legelfogadottabb elméleti keretébe, a fluencia-modellbe.¹⁸

A következő alapdimenzió a kompaktság vagy tömörség, amely szorosan kapcsolódik a közelség, folyamatosság és sűrűség Gestalt-szabályaival is. Ezek alapján egy figura akkor kompakt, ha az elemei összetartóak vagy akár egy szilárd formává integrálódnak, illetve ha az alak egységes, összefüggő. Egy kompakt, tömör minta perceptuálisan jobb, mert tömörebb, gyorsabban feldolgozható információt jelent.¹⁹

A „jó minta” harmadik objektív, leíró jellemzője a szimmetria. A (főleg függőleges) szimmetriára való törekvést már számtalan empirikus tanulmány igazolta.²⁰ Annak, hogy miért gazdaságosabb számunkra a szimmetrikus minták feldolgozása, az lehet a magyarázata, hogy az ilyen formák kevesebb alternatívával rendelkeznek, tehát különböző irányokba forgatva, illetve tükrözve nincs sokféle megjelenési alakjuk, tehát könnyebben felismerhetők, kognitíve gazdaságosabbak.²¹

¹³ PALMER–SHIMAMURA 2012.

¹⁴ MARKOVIĆ 2002.

¹⁵ HOCHBERG–MCALISTER 1953; HOCHBERG–BROOKS 1960; MARKOVIĆ 2002.

¹⁶ MELCHER–BACCIO 2013; RÉVÉSZ–SÉRA 2008.

¹⁷ CROZIER–CHAPMAN 1984; MARKOVIĆ 2002.

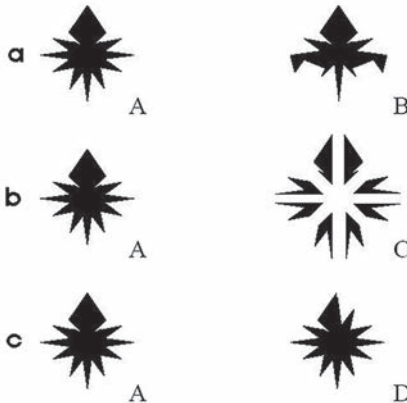
¹⁸ SEKULER–BLAKE 2004.

¹⁹ MARKOVIĆ 2002; RÉVÉSZ–SÉRA 2008.

²⁰ Áttekintést l. PALMER–SCHLOSS–SAMMARTINO 2013; SÉRA–RÉVÉSZ 1996.

²¹ RÉVÉSZ–SÉRA 2008.

A 2. ábra illusztrálja egy absztrakt forma segítségével az eddig tárgyalt három szempontot. Az eredeti forma (A) mindhárom elvet magában foglalja, míg a jobb oldali oszlop képei a hátról egy szempontnak nem felelnek meg. Ezek sorrendje az egyszerűség (B), a tömörség (C) és a szimmetria (D). A párok közül a hétköznapi szemlélőnek minden pár közül a baloldali tetszik jobban.¹⁴

2. ábra Az egyszerűség, az összetartás és a szimmetria elveinek illusztrálása:

a) egyszerű–bonyolult, b) tömör–széttartó, c) szimmetrikus–nem szimmetrikus.²²

Fontos szempont a stabilitás is. Egy stabil minta jobb, mint egy instabil, még akkor is, ha maga az alak ugyanaz, csak instabil az orientációja. Ebből következik, hogy az ábra iránya is lényeges.²³ Az észlelt formák irányát valószínűleg a legmeghatározóbb mindennapi tapasztalatunknak, a gravitációnak akarjuk megfeleltetni, különben úgy érezzük, „felborul”.²⁴

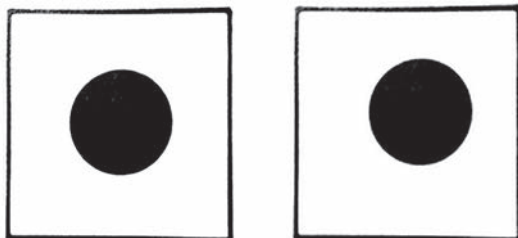
A szépség objektív elvei között nagyon fontos szerepe van az egyensúlynak is, ami a figurák és a háttér együttesének, azaz a kompozíció eredője. Minden téri kompozíció magában rejti az egyensúlyi állapot lehetőségét, tehát van egy olyan helyzet, amiben az elemek egymáshoz képest „helyes” távolságra és irányban vannak. Ekkor a kép a látórendszer számára egyértelmű, nem implikál feszültséget, nem követel meg kognitív erőfeszítést, feldolgozása egyszerű és gazdaságos. Ha a kompozíció nincs egyensúlyban, a kép feszültséget sugall, mintha a formák „nem lennének a helyükön”, „odébb

²² MARKOVIĆ 2002.

²³ RÉVÉSZ–SÉRA 2008.

²⁴ PALMER et al. 2013; SÉRA–RÉVÉSZ 1996.

akarnának menni”²⁵ Az egyensúlyi és nem egyensúlyi helyzetet a 3. ábra szemlélteti.

3. ábra A „kellemes” (balra) és a „feszült” (jobbra) kompozíció illusztrálása Arnheim: *Vizuális élmény* (1979) című könyvéből

Sok művész pontosan ezt a használja ki ahhoz, hogy alkotásaival kellemes esztétikai élményt váltson ki a befogadóból. Napjainkban azonban egyre gyakoribb, hogy a művész szándékosan „kibillenti” a figuráit az egyensúlyi helyzetből, ezzel teremtve feszültséget a képen. Így a néző számára a kép nem egyértelmű, a saját mentális tartalmain keresztül – mint például, hogy mi van a figyelem középpontjában, vagy milyen irányt preferál – kell azt értelmeznie.

Kovács és Julesz kutatása is ezt az elméletet támasztja alá, ahol a résztvevőknek egy négyzet alakú keretben lévő kis kör „jó helyzetének” megítélése volt a feladatuk. A legmagasabb preferencia pontszámot a kört a négyzet közepére helyezve, tehát az egyensúlyi kompozíció kapták.²⁶ Palmer, Gardner és Wickens eredményei hasonlóak:²⁷ a kísérleti személyek azokat a kompozíciókat preferálják, ahol a téglalap alakú háttéren a figura a kép közepén helyezkedik el.

A művészi látásmód

A filozófiai esztétika klasszikus korában a szépség volt a természetes érték, azonban a művészet a 19. század végére eltávolodott a szépség eszményétől. Ma már nem az igazság, a rekonstrukció, hanem a konstrukció, az újszerű-

²⁵ ARNHEIM 1979.

²⁶ KOVÁCS–JULESZ 1994.

²⁷ PALMER–GARDNER–WICKENS 2008.

ség, a kifejezés, a jelentés határozza meg a művészet irányát.²⁸ Ebből következik, hogy a valódi művész nem realista másolatot készít a valóságról, hanem új rendszerbe helyezi azt, felforgatva ezzel az addigi törvényeket.²⁹

A képzőművészet feladata tehát új, tartalommal teli formák alkotása, és nem a már adott elemek leképezése. Ez a művészetelméleti nézőpont mára szerves részévé vált a művészet felfogásának, a művészeti iskolákban közvetített szemléletnek. Ezek az elvek tehát bizonyos esetekben az *új* megteremtésére való törekvés eredményeképp felülírhatják az alapvető, objektív szépség-elveket. Ez az oka annak, hogy kutatásunkban az esztétikai ítélethozatal top-down folyamatainak hatását képzőművészeti képzésben részt vevő hallgatókkal vizsgáljuk.

Mit ábrázol a kép?

A látás messze nem csak a fizikai érzetek felvétele, hanem a valóság interaktív megragadása, amelyet értelemmel és fantáziával töltünk fel, gyakori a formák és alakzatok a klasszikus törvényeken túli teljesen szubjektív belevetítése a valóságba. Eszerint tehát az észlelő és az észlelet folyamatos interakcióban van, a vizuális percepció a látott tárgy tulajdonságainak és az észlelő személy elméjének a kölcsönhatása.³⁰ A kölcsönhatás egyik formája a jelentéstulajdonítási vágy, annak a vágya, hogy valamit felismerjünk a képben. Ezt az alapvető jelentéskapcsolási, világértelmezési törekvést tetten érhetjük akkor is, amikor egy kellemes nyári napon arról elmélkedünk barátainkkal, hogy a felettünk lévő felhők vagy a menzán kapott rántott húsaink vajon milyen formájúak, minek feleltethetők meg, mit ábrázolnak.²⁸ Vagy amikor az óvodás gyermek firkarajzára tekintve megkérdezzük tőle, hogy „ez micsoda”, „mit rajzoltál”? Eszerint már kisgyermekkorunk óta „tudjuk”, hogy az a szép rajz, az az igazi rajz, ami ábrázol valamit, és annál szebb, minél felismerhetőbb, minél hübb mása a valóságnak.

Az előzetes kutatásból leszűrt tanulságok alapján a képnek tulajdonított jelentés, a kép *tartalma* befolyásolhatja az ábrázolás szervezőelveit. Bizonyos esetekben ugyanis a kísérleti személyek nem az alakzat pusztán vizuális kellemességét tekintették fő szempontnak, hanem egy konkrét tartalom ábrázo-

²⁸ ALMÁSI 1992.

²⁹ MALEWITSCH 1927.

³⁰ ARNHEIM 1979.

lására, leképezésére törekedtek.³¹ Ezt a hatást Mandler a sémaelméletet alapul véve azzal magyarázza, hogy az ismerős ingerek, formák már részei a kognitív struktúrának, így a felderítésük nem igényel külön erőfeszítést, tehát az ismerőség hozzájárul a kellemességhez,³² ahogy az Leder modelljében is szerepel. Ezt megfordítva valószínűleg nem csak befogadóként válhat ki az ismerőség pozitív esztétikai ítéletet, hanem alkotófeladatban is nagy szerepe lehet – ahogy erre a korábbi kutatásunkban kapott számos ábrázoló jellegű kompozícióból következtethetünk. Ez a magyarázata a vizsgálatunkhoz használt formáknak is. A kompozícióalkotó feladatban a kísérleti személyek rendelkezésére állt egy négyzet, egy háromszög és egy kör. Feltételezéseink szerint ezek a formák az átlagos befogadó elméjében könnyedén illeszkednek bizonyos meglévő sémákba. Nem igényel például különösebb kognitív erőfeszítést a ház (négyzet), háztető (háromszög) és nap (kör) kombináció.³³ Elvárásunk alapján ezekkel a formákkal tetten érhetjük a sémákkal történő szakításra való törekvést.

Az esztétikai ítélethozatal kutatásában azért fontos változó a tartalom, mert a konkrét ábrázolásnál az elsődleges szempont valószínűleg a realiztikus ábrázolás, a valós tárgy formájához való hűség lesz, ami feltételezéseink szerint felülírhatja a szépség objektív elveit, például egy aszimmetrikus tárgy ábrázolásakor. Ez azt jelentené, hogy a kompozíció nem önmagában, fizikailag lesz kellemes látvány, hanem a hozzá kapcsolt jelentés által, ami helyettesítheti a figurális jóság elveinek jelentőségét. Ehhez képest, ahogy az előző pontban láthattuk, a művészi látásmód a sémák mögötti világot tárja fel, egyediséggel, új konstrukcióval szolgál.³⁴ Kutatásunk egyik célja annak a felderítése, hogy a művészetileg képzettek és nem képzettek esetében milyen kapcsolat mutatkozik a kép tartalmának jellege (konkrét vagy absztrakt) és az esztétikai ítélet között.

Hipotézisek

A szépség objektív elvei fő szervezőerőt jelentenek a jó kompozíciók megalkotásakor. A művészi látásmód felülírhatja a szépség objektív elveinek szervezőerejét. A konkrét tartalom ábrázolása hatással van az esztétikai ítéletre.

³¹ ARNDT 2015.

³² MANDLER 1982, 1985.

³³ ARNDT 2015.

³⁴ ALMÁSI 1992.

Módszertan

Kutatásunkban a kísérleti esztétika témakörén belül a szépség objektív tényezőinek megjelenését vizsgáljuk a művészeti előképzettség függvényében, kompozícióalkotó feladat segítségével. Ehhez egy művészeti képzett és egy képzetlen kísérleti csoport tagjaival személyenként két feladatot végeztünk el: egy szép és egy csúnya képet kellett készíteniük. Az így kapott kompozíciókat kiértékeltek, statisztikailag elemeztük, összevetve az esztétikai ítéletet (szép/csúnya), a csoportot (művészeti képzés/nem művészeti képzés), a kép tartalmának jellegét (konkrét/absztrakt) és a figurális jóság elveinek meglétét.

Kutatásunkban összesen 114 kísérleti személy vett részt, akik összesen 228 képet készítettek. Közülük 49 művészeti képzett, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának különböző szakos, művészeti képzettségre szűrt hallgatói, ők alkotják a kontrollcsoportot. A 65 tagú kísérleti csoportot a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar és a Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói képezik. A nemek eloszlása a mintában 76 nő és 38 férfi, a csoportok között az arány kiegyenlített. A legfiatalabb résztvevő 18, a legidősebb 53 éves. Az átlagéletkor 20,68 év, a szórás 4,25. A feladatok instrukcióval együtt összesen kb. 15 percet vettek igénybe, de időkorlátjuk nem volt.

Az eljáráshoz egy-egy A/4-es fehér rajzlapot, egy-egy fekete rajzlapból kivágott szabályos, 4 cm átmérőjű kört, 4 cm-es oldalú, szabályos négyzetet és háromszöget használtunk fel. Ezeket a résztvevők ragasztóval rögzítették a háttérlepon. A formákat és méretarányokat az 1. számú mellékletet képező kompozíciók szemléltetik. Az adatokat az IBM SPSS szoftver segítségével statisztikai elemzésnek vetettük alá.

Kutatásunk első szakaszát az adatgyűjtés képezte, amelyben a hallgatókat több szakaszban, kisebb csoportokban vizsgáltuk, ezzel elősegítve az önálló munkavégzésüket. Kompozícióalkotó feladatot végeztünk velük az egyetemen, nyugodt környezetben. Ehhez minden résztvevő kapott egy fehér háttérlepon, egy-egy fekete kört, négyzetet és háromszöget, illetve egy ragasztót. Az egyik feladathoz a kísérleti személyek azt az instrukciót kapták, hogy helyezték el a figurákat a lapon, úgy, hogy a kapott ábra legyen „szép”. A formákat ezután ráragasztották a háttérre. A másik feladathoz új formatriót kaptak, amikkel a lapot hátoldalára fordítva, „elrontott”, „csúnya”, „rossz” kompozíciót kellett készíteniük. A jó és rossz kompozíciós feladat sorrendje

váltakozó volt, az adatgyűjtés kiscsoportos szakaszai szerint fordult. Miután ezt is leragasztották, mindkét képnek címet adtak. A kész képek közül csoport és feladat szerint néhány megtekinthető az 1. számú mellékletben, címeikkel együtt. Emellett rögzítésre került a résztvevők életkora, szakiránya és neme, illetve a kontrollcsoport tagjai esetén az esetleges művészeti előképzettség, amely alapján ki tudtuk zárni a művészeti képzett személyeket. A kutatás következő lépésében a vizuális információt ötfokú Likert-itemeken értékelve számszerűsítettük, melyben három független megítélő a figurális jóság szempontjainak megjelenését az adott képre vonatkozóan 1–5-ig pontozhatta (1=egyáltalán nem jelenik meg, 5=teljes mértékben megjelenik). A megítélők sem pszichológiai, sem pedig művészeti előképzettséggel nem rendelkeznek, egymástól függetlenül dolgoztak, egymás értékelését nem láthatták. A címeket kategorizáltuk, a két lehetséges eset az „absztrakt” és a „konkrét” cím lett. Ez egy komplex adattáblát eredményezett, amelyet ezután statisztikai elemzésnek vetettünk alá.

Eredmények

A statisztikai elemzéshez IBM SPSS programot használtunk. A három független megítélő egyetértését, azaz az értékeléseik megbízhatóságát Pearson-féle korrelációval ellenőriztük, amely alapján az adott értékeléseik megbízhatók, az adatok felhasználhatók. A korrelációs táblázat megtekinthető a dolgozat 2. számú mellékletében. A figurális jóság elveinek megjelenését a két csoport és a két feladat függvényében kevert mintás variancia-analízissel vizsgáltuk. A konkrét vagy absztrakt tartalom hatását független mintás Khí-négyzet próbával vizsgáltuk. A skálaadatok szférikusága nem különbözik szignifikánsan, a nominális adatok eloszlása pedig megfelel a Khí-négyzet próba feltételeinek.

A figurális jóság elveinek megjelenése a csoport és a feladat függvényében

Az esztétikai döntéshozatalban a szépség objektív elveinek szerepét és a látásmód hatását kevert mintás varianciaanalízissel végeztük el. Az adatok elrendezése a következő volt:

Összetartozó minták (feladatok)	Független minták (csoportok)	
	Kísérleti csoport szép képei	Kontrollcsoport szép képei
Kísérleti csoport nem szép képei	Kontrollcsoport nem szép képei	

1. táblázat A statisztikai elemzés elrendezésének szemléltetése

Az egyes változókra vonatkozó eredmények a következők:

Képi egyensúly: A statisztikai elemzés szerint a két csoport kétféle kompozíciója egymástól jelentősen különbözik az egyensúly megjelenítésében. A két tényező közül a feladat hatása jelentős, azaz a szép képek a képzettségtől függetlenül törekednek az egyensúlyra.

A varianciák homogenitása (Levene's test) a szép képek $[F(1,112)<0.01, p>0.05]$ és a nem szép képek $[F(1,112)<0.01, p>0.05]$ esetében is teljesül.

Feladat: $F(1,112)=7.68, p<0.05, \text{Parciális } \eta^2=0.06$

Csoport: $F(1,112)=6.04, p>0.05, \text{Parciális } \eta^2<0.01$

Interakció: $F(1,112)=6.04, p<0.05; \text{Parciális } \eta^2=0.05$

Formai egyensúly: Az elemzés alapján a csoport és a feladat függvényében statisztikailag jelentősen eltérnek egymástól a képek a formai egyensúly szempontjából. A szép képekre mindkét csoportban jellemzőbb a formai egyensúly. Ez a szép/nem szép tényező érvényesülő hatására utal.

A varianciák homogenitása (Levene's test) a szép képek $[F(1,112)=2.10, p>0.05]$ és a nem szép képek $[F(1,112)=0.24, p>0.05]$ esetében is teljesül.

Feladat: $F(1,112)=18.12, p<0.05, \text{Parciális } \eta^2=0.13$

Csoport: $F(1,112)=1.39, p>0.05, \text{Parciális } \eta^2=0.01$

Interakció: $F(1,112)=1.29, p>0.05; \text{Parciális } \eta^2=0.01$

Képi szimmetria: A vizsgált tényezők hatása hasonlóan mutatkozik a képi szimmetria változójában. A kompozíciók a feladat függvényében különböznek egymástól jelentősen e szempont mentén, azaz a szép képekre képzettségtől függetlenül jellemzőbb a képi szimmetria megjelenítése.

A varianciák homogenitása (Levene's test) a szép képek $[F(1,112)<0.01, p>0.05]$ és a nem szép képek $[F(1,112)=1.89, p>0.05]$ esetében is teljesül.

Feladat: $F(1,112)=7.66$, $p<0.05$, Parciális $\eta^2=0.06$
 Csoport: $F(1,112)=1.39$, $p>0.05$, Parciális $\eta^2=0.01$
 Interakció: $F(1,112)=0.01$, $p>0,05$; Parciális $\eta^2<0,01$

Formai szimmetria: A képi szimmetriához hasonlóan a statisztikai vizsgálat alapján a formai szimmetria kompozícióalkotásban való érvényesülését is a feladat befolyásolja jelentősen, míg a csoportok között nem mutatkozik különbség.

A varianciák homogenitása (Levene's test) a szép képek [$F(1,112)<0.01$, $p>0.05$] és a nem szép képek [$F(1,112)=1.64$, $p>0.05$] esetében is teljesül.

Feladat: $F(1,112)=20.07$, $p<0.05$, Parciális $\eta^2=0.15$
 Csoport: $F(1,112)=0.02$, $p>0.05$, Parciális $\eta^2<0.01$
 Interakció: $F(1,112)=1.29$, $p>0,05$; Parciális $\eta^2=0,01$

Tömörség: Eltérő azonban a helyzet a tömörségnél, ahol a csoport mentén mutatható ki statisztikailag jelentős eltérés. A kontrollcsoporthoz képest a kísérleti csoport kompozícióira feladattól függetlenül jellemzőbb a tömörség.

A varianciák homogenitása (Levene's test) a szép képek [$F(1,112)=1.60$, $p>0.05$] és a nem szép képek [$F(1,112)=0.95$, $p>0.05$] esetében is teljesül.

Feladat: $F(1,112)=0.32$, $p>0.05$, Parciális $\eta^2<0.01$
 Csoport: $F(1,112)=4.91$, $p<0.05$, Parciális $\eta^2=0.04$
 Interakció: $F(1,112)=0.15$, $p>0,05$; Parciális $\eta^2<0,01$

Bonyolultság: Az elemzés alapján a képek a bonyolultság szervezőelvének megjelenítésében a csoport és a feladat mentén is jelentősen különböznek egymástól. Feladat szerint a szép képek egyszerűbbek, csoport szerint a művészeti képzésű hallgatók képei bonyolultabbak.

A varianciák homogenitása (Levene's test) a szép képek [$F(1,112)=0.57$, $p>0.05$] és a nem szép képek [$F(1,112)=0.32$, $p>0.05$] esetében is teljesül.

Feladat: $F(1,112)=5.05$, $p<0.05$, Parciális $\eta^2=0.04$
 Csoport: $F(1,112)=5.51$, $p<0.05$, Parciális $\eta^2=0.04$
 Interakció: $F(1,112)<0.01$, $p>0,05$; Parciális $\eta^2<0.01$

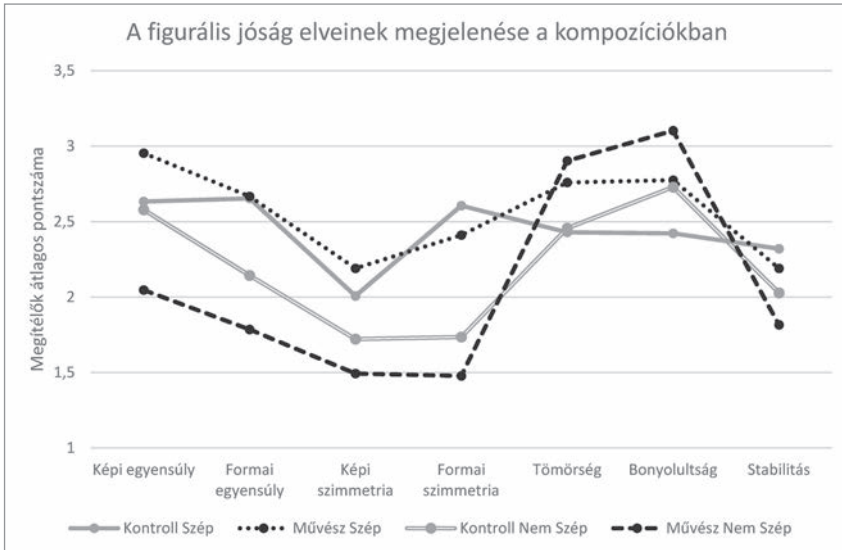
Stabilitás: A stabilitás változójában a feladat hatása miatt van jelentős különbség a kompozíciók között, míg a csoportok szintjén nincs statisztikailag jelentős eltérés. A szép képeken minden vizsgált hallgató jobban törekedett a stabilitásra, mint a nem szépeken.

A varianciák homogenitása (Levene's test) a szép képek [F(1,112)=0.05, $p>0.05$] és a nem szép képek [F(1,112)=6.36, $p>0.05$] esetében is teljesül.

Feladat: F(1,112)=6.33, $p<0.05$, Parciális $\eta^2=0.05$

Csoport: F(1,112)=1.28, $p>0.05$, Parciális $\eta^2=0.01$

Interakció: F(1,112)=0.09, $p>0.05$; Parciális $\eta^2=0.01$

4. ábra Az értékelők által adott átlagpontszámok a csoport és a feladat függvényében

A tartalom hatása az esztétikai ítéletre

A tartalmi kategóriák megjelenését a csoportok, illetve a feladat összefüggésében független mintás Khí négyzet próbával vizsgáltuk. Arra voltunk tehát kíváncsiak, hogy hogyan alakul az esztétikai ítélet függvényében a tartalmi kategóriák megjelenítése a két csoportban. A kapott eredmények az alábbi táblázatban láthatók:

Változó		Helyzet	KONTROLLCSOPORT		KÍSÉRLETI CSOPORT	
			Jó kompozíció (N=48)*	Rossz kompo- zícia (N=44)*	Jó kompozíció (N=54)*	Rossz kompo- zícia (N=51)*
Tartalom jelleg	konkrét	33	11	17	11	
	absztrakt	15	33	37	40	
			$\chi^2=17.6(1)$ p<0.01		$\chi^2=1.31(1)$ p>0.05	

2. táblázat A tartalom szerinti elemzés eredményei I.

*Az egyes vizsgálati kategóriák mintaelemszámbeli különbségei abból adódtak, hogy a kísérleti személyek nem adtak minden esetben címet a készített kompozíciónak. Ugyanígy a 3. táblázat esetében.

A 2. táblázatról leolvasható, hogy a kontrollcsoportban a szép és a nem szép képek között statisztikailag jelentős különbség van a megjelenített tartalom jellegét illetően. A szép képeket inkább konkrét tartalom, míg a csúnyákat inkább absztrakt tartalom jellemzi. A művészeti képzettségű hallgatók csoportjában nem mutatkozik ilyen különbség a kétféle kompozícióalkotó feladatban, azaz a szép és nem szép képek egymástól nem különböznek jelentősen a tartalom jellegét illetően. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tartalmi kategóriák megjelenése a kísérleti csoportban véletlenszerű, csak azt, hogy a megjelenési arányuk közel egyenlő. A 2. táblázatban szereplő gyakorisági adatok is utalnak rá, hogy az absztrakt tartalom sokkal inkább jellemző a művészeti képzettségű hallgatók kompozícióira, feladattípustól függetlenül. Ennek a sejtésnek a statisztikai alátámasztását vizsgáljuk meg a következő pontban.

A művészi látásmód hatása a megjelenített tartalom jellegére

Az előző pontban láthattuk, milyen különbség van a jó és rossz kompozíciók között a konkrét vagy absztrakt tartalom megjelenítésének függvényében a csoportokon belül. Most a gyakoriságok átrendezésével vizsgáljuk meg, milyen különbség van a tartalmi kategóriák megjelenésében a csoportok között feladat szerint.

Változó		JÓ KOMPOZÍCIÓ		ROSSZ KOMPOZÍCIÓ	
		Kontrollcsoport (N=48)	Kísérleti csoport (N=54)	Kontrollcsoport (N=44)	Kísérleti csoport (N=51)
Tartalom jelleg	konkrét	33	17	11	11
	absztrakt	15	37	33	40
		$\chi^2=14.12(1)$ $p<0,01$		$\chi^2=0.15(1)$ $p>0.05$	

3. táblázat A tartalom szerinti elemzés eredményei II.

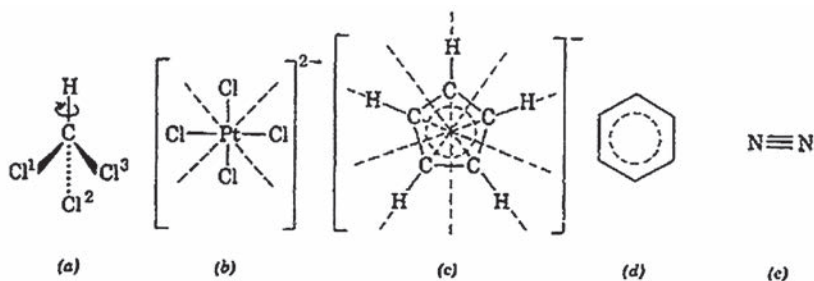
Ahogy a 3. táblázat mutatja, a jó kompozíciók esetében statisztikailag jelentős különbség van a megjelenített tartalom jellege mentén a kontrollcsoport és a kísérleti csoport között. A kontrollcsoport szép képeit inkább a konkrét tartalom, míg a kísérleti csoport szép képeit inkább az absztrakt tartalom jellemzi. A rossz kompozíció esetében ez a különbség eltűnik, mindkét csoport képei inkább absztrakt tartalmat jelenítenek meg.

Megvitatás: A szépség objektív elvei

Vizsgálatunk eredményei alapján a szépség objektív elvei megjelennek az esztétikai ítélet meghatározó tényezőiként kompozícióalkotó feladatban, azonban nem mindegyik szempont bír egyenlő mértékű szervezőerővel. Kizárólag a figurális jóság elveinek hatását figyelembe véve (tehát a művészi látásmód és a tartalom befolyásától függetlenül) az alábbi következtetéseket vonhatjuk le az egyes elvekre vonatkozóan: A képek szépségéhez statisztikailag bizonyítottan hozzájárul az egyensúly, a szimmetria, a bonyolultság és a stabilitás. Azaz a vizsgált elvek közül a tömörséget kivéve mindegyik szempont esztétikai döntéshozatalra való hatását kimutattuk. Ezzel első hipotézisünket, mi szerint „A szépség objektív elvei valóban fő szervezőerőt jelentenek a jó kompozíciók megalkotásakor” részben igazoltnak tekinthetjük. A tömörség, integritás változója további kérdéseket vet fel, ugyanis rá vonatkozó eredményeink nem illeszkednek a kurrens elméletekbe, hacsak nem magyarázható a jelenség az eljárás korlátaival, azaz hogy az egyszerű formából adódóan a nem tömör ábra is kevés, könnyen feldolgozható információt jelent. Ennek teszteléséhez további vizsgálatokra van szükség. A többi szemponttal kapcsolatos következtetéseink illeszkednek a tudományterület fejleményeire.

A megítélők átlagos értékelése alapján a figurális jóság elvei közül a szimmetria tekintetében van a legnagyobb különbség a szép és a nem szép képek között, tehát e szempont meglehetősen nagyban befolyásolja az esztétikai ítéletet. De vajon miért ennyire fontos a kellemes vizuális élményhez a szimmetria?

Marković preferenciaválasztásos kutatásai során – a mi eredményeinkhez hasonlóan – arra jutott, hogy a figurális jóság elvei közül a szimmetria van a legerősebb hatással az esztétikai ítéletre.³⁵ A szimmetria kiemelkedő hatását a körülöttünk lévő természetes környezetünk, és az ahhoz szelektálódott kognitív rendszereink segíthetnek megérteni. A természet számtalan példát kínál számunkra a szimmetriára, ugyanis rengeteg látható és láthatatlan eleme szerveződik ennek az elvnek megfelelően. Gondoljunk csak a növények leveleire, a hópolyhekre, a méhek kaptáira, vagy saját testünkre, arcunkra. Mindennapi tapasztalatainkon túlmutatóan Thompson rámutatott a szimmetria elementáris szervező erejére a zoológia, a botanika, a kémia, a fizika, a geológia, a matematika és az asztronómia területén is.³⁶

5. ábra Példák a szimmetria megjelenésére a molekulák szerveződésében³⁷

Az, hogy a szimmetria ilyen széles körben megjelenik a természetes világban, nem lehet a véletlen műve. Az ilyen téri szerveződés valószínűleg valamiféle előnyt jelent, rendszerességet, stabilitást, harmóniát biztosít. Erre utalnak a kémiában fellelhető szimmetriával foglalkozó kutatások is.³⁷ Neuropszichológiai kutatások azt is kimutatták, hogy a szimmetria a látórendszerünk egy specifikus ingere, amelyhez gyors és pontos feldolgozás pá-

³⁵ MARKOVIĆ 2002.

³⁶ THOMPSON 1915.

³⁷ JAFFÉ–ORICHIN 2002.

rosul.³⁸ Különösen kitüntetett szerepe van a vizuális világban a függőleges szimmetriának, s ez még akkor is igaz, ha a megfigyelő feje 45 fokban eltér a függőleges tengelytől.³⁹

Napjainkban számos kognitív és evolúciós pszichológiai kutatás irányul a szimmetria arcészlelésben jelentkező kitüntetett szerepére is. Ezek alapján egy emberi arcot szebbnek, vonzóbbnak ítélünk, ha az szimmetrikus.⁴⁰ Továbbá azt is nagyon fontos megemlíteni, hogy a szimmetria már jóval időszámításunk kezdete előtt a világ valamennyi kultúrkörében a szépség, a díszítőelemek fő szervezőelve volt.⁴¹ Úgy tűnik tehát, hogy előre huzalozott módon, univerzálisan preferáljuk ezt a szempontot. E sokrétű eredmények mind alátámasztják, hogy a szimmetria a pozitív esztétikai ítélet talán legfontosabb összetevője, ahogy arra jelen eredményeinkből is következtethetünk.

A látásmód hatása

A szakirodalmi modellek⁴² szerint az esztétikai döntéshozatal komplex folyamatában a látásmód – mint magasabb rendű kognitív-affektív szerveződési szint – hat az ítéletre. Ezt a hatást kutatásunkban a művészeti képzettségű hallgatók bevonásával vizsgáltuk, azt az eredményt várva, hogy esetükben a szép és a csúnya kép közötti különbség nem elsősorban a figurális jóság elveinek meglétéből vagy hiányából adódik. Második hipotézisünk szerint a művészi látásmód felülírhatja a szépség objektív elveinek szervezőerejét. Ezt a hipotézist nem tekinthetjük teljesen igazoltnak, ugyanis a szépség objektív szempontjai közül csak a tömörség és a bonyolultság változójában mutatkozott meg a várt különbség. Azaz a figurális jóság többi elve ugyanúgy szerepet játszik az esztétikai ítélethozatalban a képzőművészeti szakos hallgatóknál, mint a művészetileg képzetlen hallgatóknál. Érdekes kérdés, hogy miért pont e két tényező hatása bizonyul jelentősnek. Külön érdekesség, hogy e két jellemző a kontrollcsoportnál is érdekes eredményeket hozott: a tömörség mentén nem különböztek a szép képek a nem szépektől, míg a bonyolultság szempontjából a rossz kompozíciók „megelőzték” a jókat. Ehhez persze fon-

³⁸ LOCHER–NODINE 1989.

³⁹ ROCK et al. 1963.

⁴⁰ BEREZKEI 2010.

⁴¹ DARVAS 2009.

⁴² LEDER et al. 2004; LOCHER 2015.

tos figyelembe venni, hogy a bonyolultság az egyetlen objektív szépségelv, amely „fordítva” került pontozásra. Az elméleti háttér alapján az egyszerűség járul hozzá pozitívan az esztétikai ítélethez, mi azonban módszertani megfontolásból a bonyolultságot ítéltettük meg, hogy reprezentatívabb legyen a Likert-item (1=egyszerű, 5=bonyolult). Azonban ennek figyelembevételével is fennmarad egy érdekes különbség a két csoport képei között: a kísérleti csoport szép és csúnya képei is átlagosan bonyolultabbnak bizonyultak a kontrollcsoport szép és csúnya képeihez képest. E gondolatmenet alapján még nem vetjük el végleg a második hipotézisünket, mert a bonyolultság és a tömörség további vizsgálata rávilágíthat a művészi látásmód felülbíráló hatására a figurális jóság elveinek megjelenésével kapcsolatban.

A tartalom szerepe

A kompozíciókat a megjelenített tartalom jellegétől függően csoportok és feladatok szerint elemezve érdekes eredményeket kaptunk, amelyek alapján a következő következtetéseket vonhatjuk le: A kontrollcsoportról elmondható, hogy a szép képeiket konkrét tartalom jellemzi, míg a nem szép képeket az absztrakt. Ez illeszkedik az irodalmi háttérbe, miszerint az átlagos befogadó azt látja szépnek, ami ábrázol valamit.⁴³ Ezzel harmadik hipotézisünket, amely szerint a konkrét tartalom ábrázolása hatással van az esztétikai ítéletre, igazoltnak tekinthetjük, de csak a kontrollcsoportra vonatkozóan.

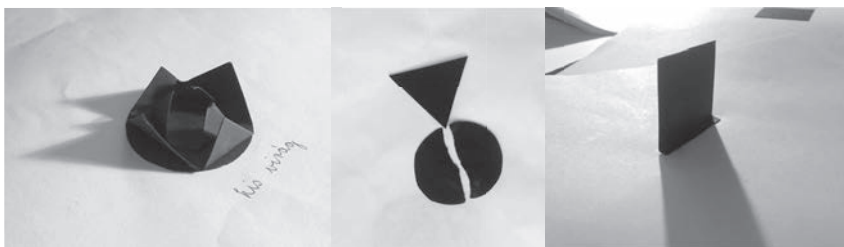
Ez a különbség a kísérleti csoport esetében ugyanis eltűnik, náluk a jó és a rossz kompozíciót is absztrakt tartalom jellemzi. Ez az eredmény megfelel az elvárásainknak és a mai elméleteknek, amelyek szerint a művészet kognitív bázisa a szimbolikus, absztrakt és referenciális gondolkodás.⁴⁴ Esetükben az esztétikai ítélethozatalra valószínűleg nem a tartalom jellege (absztrakt/konkrét), hanem az absztrakt, szimbolikus tartalom jelentése, hatása, üzenete van nagyobb jelentőséggel. Ezt a felvetést a jövőben kényszerített preferenciaválasztásos helyzetben lehetne tesztelni. Így a látásmód hatását is tetten érhetjük az esztétikai döntéshozatalra vonatkozóan, de nem annyira az ábra fizikai elemeinek szerveződési szintjén, mint inkább a tartalom, a jelentés szintjén.

⁴³ ALMÁSI 1992.

⁴⁴ GINN 2013.

Limitációk, további megválaszolandó kérdések

Vizsgálatunknak a választott módszerből adódóan vannak korlátai. A művészi kreatív gondolkodásmód és problémamegoldás ugyanis néhány esetben túlmutatott a feladat keretein, ezzel ellehetetlenítve a megbízható objektív összehasonlítást a többi kompozícióval. Az általunk vizsgált változókba szorítva egyszerűen elveszett volna az a többlet, ami ezeknek a kompozícióknak a lényegük. Ez a módszereinkkel „megfoghatatlan” adalék lehetett például a kép kétdimenziós síkjától való elrugaszkodás, a hozzárajzolás, a figurák összetétele, vagy épp összehajtogatása. A 6. ábra ilyeneket mutat be, címeikkel. Az ilyen képeket nem használtuk fel az elemzésünkhöz. A jövőben vagy ki kell dolgoznunk egy olyan módszert, amivel az adatok reprezentálják az ilyen törekvéseket, vagy jobban korlátoznunk kell a feladatot, nem engedve teret a hasonló megoldásoknak. Ez azonban talán épp a lényegétől fosztaná meg a művészi szemlélet vizsgálatát. Pontosan ezek a szabálytalanságok, keretfeszítések teszik tudományos módszerekkel nehezen megragadhatóvá a művészetet, és egyben ez emlékeztetnek bennünket, hogy a művészet mindig több lesz leírásoknál, adatoknál, magyarázatoknál – és ez így van jól.

„Kis virág”

„Behatolás”

„Vízválasztó”

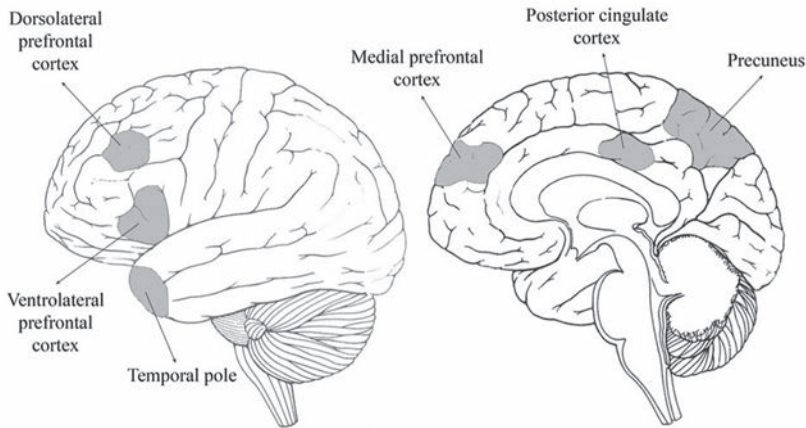
6. ábra Példák a művészeti szemlélet feladatunk keretein túlmutatató megjelenésére

További érdekes kérdés a művészi látásmód létrejötte. Palmer és Griscom⁴⁵ a „harmónia” összefoglaló nevet adta a szín, téri elhelyezkedés, alaki jóság és zenei dimenzióknak, ezeken keresztül vizsgálta az esztétikai preferenciában megjelenő egyéni különbségeket. Kutatásukban arra is kitértek, hogy

⁴⁵ PALMER–GRISCOM 2013.

a művészeti előképzettség hogyan befolyásolja a harmóniára való törekvést. Eredményeik szerint a „képzettek” a kevésbé harmonikus ingereket preferálták. Publikációjukban ennek kapcsán felvetettek egy számunkra is igen releváns kérdést: Vajon a preferencia predikálja a művészeti érdeklődést, vagy a képzés okozza a kevésbé harmonikus képek előnyben részesítését? Ennek tisztázását a jövő kutatásaira bízuk.

Az utóbbi időben a tudományos érdeklődés középpontjába került az esztétikai döntéshozatal neurológiai háttere, amely szintén ígéretes kutatási irányzatnak ígérkezik. Nadal⁴⁶ a folyamat kognitív kiértékelő összetevőit vizsgálta agyi képalkotó eljárással, így térképezte fel a szerepet játszó agyi területeket, amelyek a 7. ábrán láthatók.

7. ábra Az esztétikai ítélelhozatal kognitív folyamataiban részt vevő agyi területek⁴⁷

A kutatások ezen irányával még mélyebben megérthetjük, milyen vizuális ingerekre van előhangolva az idegrendszerünk, és talán a jövőben összehasonlító vizsgálatokkal neurológiai korrelátumok segítségével kideríthetjük, miben tér el a kognitív kiértékelés a művészek ítéletalkotásakor, illetve a konkrét és absztrakt tartalom feldolgozásakor.

Kutatásunkban tehát a vizuális környezet „szépségét” (rendezettségét, kellemességét) próbáltuk tudományosan megragadni, az azt okozó fizikai

⁴⁶ NADAL 2013.

⁴⁷ NADAL 2013. 141.

ingertulajdonságokat, a látásmód okozta különbségeket és a tartalomból adódó eltéréseket igyekeztünk feltárni. Munkánk legfőbb hozadéka, hogy a figurális jóság több elemi szervezőelvének hatását bizonyítottuk, tartalomtól és látásmódtól függetlenül (szimmetria, egyensúly). Eredményeink rámutatnak továbbá, hogy a művészi látásmódú hallgatók számára nem ezeknek a szempontoknak az - újszerűséget ígérő – *elvetése*, hanem valami más hozza létre a szépséget. Ez a tényező a következtetéseink és a szakirodalom alapján lehet a kép által közvetített hatás, jelentés. Jelen kutatás nem az első lépés kísérleti esztétikai kutatásaink sorában. Előzetes eredményeink nyomán felvetődött kérdéseket hivatott megválaszolni, amit sok esetben meg is tett, de mint ahogyan az az igazán izgalmas tudományos vizsgálódások esetében lenni szokott, számtalan új kérdést vetett fel, amelyek új irányt adnak további kutatásainknak. Elvégre „a nyitott kérdések mindig többet jelentettek a gondolkodás számára, mint a zárt válaszok”.⁴⁸

Rövidítések

- ARNDT 2015 ARNDT, Bernadett: A figurális jóságra való törekvés megjelenése téri kompozícióalkotó feladatban. Kognitív pszichológiai műhelymunka, Pécs, 2015. (Kézirat)
- ARNHEIM 1979 ARNHEIM, R.: A vizuális Élmény – Az alkotó látás pszichológiája (új változat). Bp., 1979.
- BERECZKEI 2010 BERECZKEI Tamás: Az arc vonzereje. Evolúciós és kulturális hatások. In: Az emberi arc. Szerk. Révész György. Pécs, 2010. 89–117.
- CROIZER–
CHAPMAN 1984 CROZIER, W. R.–CHAPMAN, A. J.: A művészet percepciója: Kognitív megközelítés és összefüggései. In: Vizuális művészetek pszichológiája I. Szerk. Farkas A.–Gyebnár V. Bp., 1984. 9–22.
- DARVAS 2009 DARVAS, Gy.: Szimmetria a tudományban és a művészetben. *Ponticulus Hungaricus* (2009):13. 12.
- FARKAS 2003 FARKAS, A.: Az esztétikai ítélet. Bp., 2003.

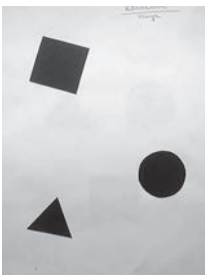

⁴⁸ ALMÁSI 1992. 8.

- GINN 2013 GINN, S. R.: Mary Shelley's *Frankenstein*: Exploring Neuroscience, Nature, and Nurture in the Novel and the Films. In: *Progress in Brain Research*. Eds. S. Finger–D. W. Zaidel–F. Boller–J. BOGOUSLAVSKY. 204. (2013): 169–190.
- GARNER 1962 GARNER, W. R.: *Uncertainty and structure as psychological concepts*. New York, 1962
- GOMBRICH 1978 GOMBRICH, E.: *A művészet története*. Bp., 1978.
- HALÁSZ 1983 HALÁSZ L.: *Művészetpszichológia*. Bp., 1983.
- HOCHBERG–
BROOKS 1960 HOCHBERG, J.–BROOKS, V.: The Psychophysics of Form: Reversible Perspective Drawings of Spatial Objects. *American Journal of Psychology* 73. (1960): 337–354.
- HOCHBERG–
MCALISTER 1960 HOCHBERG, J.–MCALISTER, E.: A Quantative Approach to Figural “goodness”. *Journal of Experimental Psychology*, 46. (1960) 361–364.
- JACOBSEN 2013 JACOBSEN, T.: On the Electrophysiology of Aesthetic Processing. In: *Progress in Brain Research*. Eds. S. Finger–D. W. Zaidel–F. Boller–J. Bogousslavsky. Amsterdam, 2013. 159–168.
- JAFFÉ–ORCHIN
2002 JAFFÉ, H. H.–ORCHIN, M.: *Symmetry in Chemistry*. New York, 2002.
- KOVÁCS–JULESZ
1994 KOVÁCS I.–JULESZ B. Perceptual Sensitivity Maps within Globally Defined Visual Shapes. *Nature* 370, (1994): 644–646.
- LEDER–BELKE–
OEBERST–AU-
GUSTIN 2004 LEDER, H.–BELKE, B.–OEBERST, A.–AUGUSTIN, D.: A Model of Aesthetic Appreciation and Aesthetic Judgments. *British Journal of Psychology*. (<https://doi.org/10.1348/0007126042369811>; utolsó megnyitás: 2018. február 1.)
- LOCHER–NODINE
1989 LOCHER, P.–NODINE, C.: The Perceptual Value of Symmetry. *Computers & Mathematics with Applications* 17. (1989): 4–6. 475–484.
- LOCHER–
OVERBEEKE–
WENSVEEN 2010 LOCHER, P.,–OVERBEEKE, K.–WENSVEEN, S.: Interaction: A Framework. *Design Issues*, 26 (2), (2010): 70–79.
- LOCHER 2015 LOCHER, P.: The Aesthetic Experience With Visual Art „at first glance”. In: *Investigations into the Phenomenology and the Ontology of the Work of Art: What are Artworks and How do we Experience them*. Eds. P. Bundgaard–F. Stjernfeld. New York, 2015.

- MALEWITSCH 1927 MALEWITSCH, K.: Die gegenstandslose Welt. München, 1927.
- MARKOVIĆ 2002 MARKOVIĆ, S. S.: Objective Constraints of Figural Goodness. *Psihologija* 35. (2002): 3–4. 245–260.
- NADAL 2013 NADAL, M.: The Experience of Art: Insights from Neuroimaging. In: Progress in Brain Research. Eds. S. Finger–D. W. Zaidel–F. Boller–J. Bogousslavsky. Amsterdam, 2013. 135–158.
- PALMER–GARDNER–WICKENS 2008 PALMER, Stephen E.–GARDNER, Johnathan S.–WICKENS, Thomas D.: Aesthetic Issues in Spatial Composition: Effects of Position and Direction on Framing Single Objects. *Spatial Vision*, 21. (2008): 421–449.
- PALMER–GRISCOM 2013 PALMER, S.–GRISCOM, W. S.: Accounting for Taste: Individual Differences in Preference for Harmony. *Psychonomic Bulletin & Review* 20. (2013): 453–461.
- PALMER–SCHLOSS–SAMMARTINO 2013 PALMER, S. E.–SCHLOSS, K. B.–SAMMARTINO, J.: Visual Aesthetics and Human Preference. *Annual Review of Psychology*. (<https://doi.org/10.1146/annurev-psych-120710-100504>; utolsó megnyitás: 2018. február 1.)
- RÉVÉSZ–SÉRA 1996 RÉVÉSZ GY.–SÉRA L.: A téri helyzet szerepe az alakészlelésben – Az ábrairányok észlelését és tetszését meghatározó tényezők. *Magyar Pszichológiai Szemle* 36. (1996): 4–6. 217–233.
- RÉVÉSZ–SÉRA 2008 RÉVÉSZ, GY.–SÉRA, L.: A téri helyzet szerepe az alakészlelésben – Az ábrairányok észlelését és tetszését meghatározó tényezők. In: Élmény, történet – A történetek élménye. Szerk. Vincze O.–Bigazzi S. Bp., 2008.
- SEKULER–BLAKE 2004 SEKULER, R.–BLAKE, R.: Észlelés. Bp., 2004.

Mellékletek

I. Példák a kísérleti személyek által készített kompozíciókra

Kontrollcsoport		Kísérleti csoport	
Szép kompozíciós feladat	Csúnya kompozíciós feladat	Szép kompozíciós feladat	Csúnya kompozíciós feladat
			
Pécsi TV-torony	Az „elrontott”	Krah	Romlás
			
Naplemente	Trehány kupac	A sötét része	Véletlen
			
Emberke	Kavalkád	Kirepülés	Igénytelen?

*II. A megítélők közötti megbízhatóság
korrelációs együtthatóinak táblázata*

	Képi egyensúly			Formai egyensúly			Képi szimmetria			Formai szimmetria			Tömörtség			Bonyolultság			Stabilitás		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C			
A	-	0.74**	0.59**	-	0.67**	0.47**	-	0.74**	0.76**	-	0.75**	0.93**	-	0.60**	0.68**	-	0.56**	0.55**	-	0.42**	0.48**
B	0.74**	-	0.54**	0.67**	-	0.43**	0.74**	-	0.58**	0.70**	-	0.61**	0.60**	-	0.35**	0.42**	-	0.31**	-	-	-
C	0.59**	0.54**	-	0.47**	0.43**	-	0.76**	0.58**	0.93**	0.70**	-	0.68**	0.61**	0.55**	0.35**	0.48**	0.31**	-	-	-	-

** = $p < 0,01$

Internetes zaklatás és mentalizáció

Mi jár az interneten bántalmazók fejében?

Cyberbullying and mentalization: What do cyberbullies think?

Objectives: In the last few years, cyberbullying has become a popular research topic. In our study, we took our focus on the connection between mentalization and cyberbullying. Further on the aim of our study was to examine which factors (mentalization, empathy, school climate, anger expression style) determine how adolescents react to cyberbullying. *Methods:* 113 students (65 boys and 48 girls) participated in the study, their average age was 17, 5 (SD=0, 73) years. In the first section of the study participants had to answer mentalization-related questions after reading stories about cyberbullying and everyday situations. The second part of the study consisted of the following questionnaires: Cyber Victim and Bullying Scale was used to determine their role in cyberbullying, Interpersonal Reactivity Index to measure empathy, Reading the Minds in Films Test to measure mentalization, Anger Expression Scale, and a questionnaire to explore school climate. *Results:* The results of our study demonstrate that mentalization processes are important in connection with cyberbullying: Being a cyberbully was determined by mentalization deficit and negative school climate. Most of the participants deemed the victims to feel humiliated, depressed, frightened, however those who were cyberbullies thought the victims don't feel negative emotions. According to our results, victims, especially victims of sexual harassment on the Internet, behave antisocial when they see that cyberbullying is occurring. *Conclusions:* Our results about the importance of mentalization in cyberbullying might contribute to better prevention and furthermore the results emphasize the importance of understanding what cyberbullies think about the consequences of cyberbullying on victims. Further on the results raise our attention to the importance of helping victims to deal with the cyberbullying's consequences because this can help to prevent them from becoming a perpetrator. *Keywords:* cyberbullying, mentalization, empathy, school climate, aggression expression style

Bevezető

A technológiai fejlődés hatására megváltozott a serdülők élete, mindennapjaik részévé vált az internet, online alakítanak ki szociális kapcsolatokat, identitásuk szerveződését befolyásolja online életük (lásd digitális identitás). A különböző közösségi oldalakat kapcsolatfenntartásra használják, képeket, videókat osztanak meg, játszanak, blogot írnak, videókat néznek, zenét hallgatnak, és még sokáig lehetne sorolni, mennyi mindenre használják a világhálót. Az internet rengeteg előnnyel, lehetőséggel bír, ugyanakkor veszélyeket is rejt magában. Az egyik ilyen veszély az internetes zaklatás. Ezt a típusú bántalmazást a legtöbb tanár, illetve szülő nem vagy csak részben ismeri, ezért a fizikai zaklatást sokszor sokkal súlyosabbnak tartja.¹ Az internetes zaklatás ezzel a hiedelemmel ellentétben komoly pszichés károkat okoz az áldozatoknak, az elkövetőknek és a körülöttük levő online és offline közösségnek is. Emiatt rendkívül fontos az online bántalmazás háttérben zajló lélektani folyamatok megértése, ennek alapján hatékony intervenció/prevenció programok kidolgozása, valamint annak elősegítése, hogy a serdülők önmaguk képesek legyenek az internet optimális használatára.

Az alábbiakban bemutatásra kerülő kutatás fő célja megérteni az internetes zaklatás szereplőinek belső valóságát, az internetes zaklatás pszichodinamikáját, továbbá olyan pszichológiai változók azonosítása, amelyeket fel lehet használni a későbbiekben egy prevenció program létrehozásakor. A Twemlow és Sacco (2012) által kidolgozott *Békés Iskolák program* a mentalizációt tartja az offline bullying megértésében és megelőzésében az egyik kulcsfontosságú faktornak. Ebből kiindulva úgy gondoljuk, hogy a mentalizáció nem csak a tradicionális bullying esetén lehet fontos változó, hanem az elektronikus zaklatás esetén is. A kutatás során a mentalizáción kívül további változókat is bevontunk magyarázó modellünkbe. Az agresszió kifejezés módja, az empátia, az iskolai légkör olyan faktorok, amelyek –többek között- hatással lehetnek a bántalmazó viselkedés megjelenésére, s melyek szintén fontos szerepet tölthetnek be egy prevenció/intervenció program létrehozásában.

---

¹ POORE 2013.

A tradicionális és az internetes zaklatás

A tradicionális bullying

A nemzetközi szakirodalomban az iskolában megjelenő zaklatásra, bántalmazásra a bullying fogalmát használják.² A bullying jelenségével a '70-es években kezdtek el foglalkozni skandináv államokban, Svédországban és Norvégiában, két norvég tanuló öngyilkossága kapcsán, majd a '80-as évektől Angliában, Japánban, Ausztráliában és az Egyesült Államokban is a kutatások témájává vált az iskolások körében megjelenő zaklatás. Dan Olweus definíciója szerint akkor beszélhetünk bullyingról, ha az áldozatot hosszú távon, ismétlődően fizikai, lelki zaklatás, elnyomás éri egy vagy több társa részéről. Olweus az iskolai bullying fontos aspektusának tartja a szándékosságot, valamint azt, hogy nem egyenlők az erőviszonyok a bántalmazó és a bántalmazott között³. A bullying megjelenhet közvetett és közvetlen formában.⁴

A cyberbullying megjelenése és fogalma

Az utóbbi években az internet térhódítása által a szociális érintkezés új területe a világháló lett, a közösségi oldalak, chat szobák, e-mail lettek a szociális interakció új helyszínei, a kapcsolattartó eszközei. A hordozható számítógépek, az okostelefonok, a wifi lefedettség segítségével bárhol fel lehet csatlakozni a világhálóra. Ez a technológiai fejlődés hozzájárult ahhoz, hogy az iskolákban jelen lévő bullying az interneten is megjelent.⁵ A közösségi oldalak, például a Facebook, lehetővé teszik mások képeinek, bejegyzéseinek kommentálását, üzenetek küldését, képek, videók feltöltését, csoportok alapítását, különböző csoportokhoz való tartozást, melyeket a serdülők az online bántalmazás eszközeiként használhatnak.⁶ Smith definíciója szerint a cyberbullying (internetes/elektronikus zaklatás, online bántalmazás) olyan magatartásforma, viselkedés, amelyet egy személy vagy csoport elektronikai eszközök használatával hajt végre ismételten egy áldozat ellen, aki nem tudja megvédeni magát.⁷

² MIHÁLY 2003.

³ OLWEUS 1994.

⁴ OLWEUS 1994; MIHÁLY 2003.

⁵ CETIN-YAMAN-PEKER 2011.

⁶ KWAN-SKORIC 2013.

⁷ SLONJE-SMITH-FRISÉN 2013.

Az interneten megjelenő bántalmazás jellemzői

Az online bántalmazás egyik jellemzője az ún. hógolyó effektus, amely azt jelenti, hogy a zaklató, bántalmazó tevékenységet nem csak maga a bántalmazó ismétli, hanem újra és újra mások is. Például egy feltöltött bántó tartalmú képet többen megoszthatnak, továbbküldhetnek másoknak, így az széles közönséghez jut el, szinte lavinát indítva az áldozat ellen. A bántalmazó erőfőnlénye ICT-s képességeiben és az anonimitásában rejlik. Ybarra és Mitchell (2004) vizsgálataik során azt találták, hogy akik több számítástechnikai ismerettel rendelkeznek, többször használják ezeket a képességeiket arra, hogy szándékosan bántalmazzanak másokat. Az anonimitás növeli az online bántalmazásban rejlő destruktivitást: szemben a tradicionális bullyinggal, az elektronikus zaklatás áldozata nem tudja, kivel szemben kellene megvédenie magát, egy láthatatlan ellensége van, aki ellen nem tud védekezni.⁸

Kwan és Skoric az internetes zaklatás három fő vonását különbözteti meg: a széles közönséget, az üzenet tartósságát és a zaklató anonimitását. Míg tradicionális bullying esetén csak egy kis csoport tanúja az 'eseményeknek', addig az elektornikus zaklatás esetén az internet sajátosságaiból adódóan ismeretlenekhez is könnyen eljuthat minden, ami az áldozattal történik, s így egy nagyon széles szociális kör lesz tanúja a bántalmazásnak, az áldozat megalázásának. Ezáltal egyrészt a bántalmazással szembeni védekezés még nehezebbé válik, ugyanakkor az online bántalmazás összes szereplője – áldozat, agresszor, bystander – számára csökken az események feletti kontroll lehetősége.⁹ A második vonás az internet hatalmas időbeli kapacitásához fűződik. A zaklatott gyerekek történetek sokáig fennmaradnak az interneten, elérhetők, kommentálhatók, a zaklató által feltöltött tartalmak letölthetők, és akár újra fel lehet őket tölteni. Így a bántalmazás aktusa kikerül az eredeti bántalmazó irányítása alól, amely csökkentheti a történetek miatti felelősség érzését. Harmadik vonásként az interneten elmosódnak a realitásban, a közvetlen szociális környezetben felállított pszichés falak,¹⁰ a személyes információk – mint a jelszavak, telefonszám – megszerezhetővé válnak, főleg, ha ezeket naivan megosztják a fiatalok az idegenekkel való kommunikáció során.¹¹ Sokan hoznak létre hamis profi-

⁸ SLONJE–SMITH–FRISÉN 2013.

⁹ CETIN–YAMAN–PEKER 2011.

¹⁰ KWAN–SKORIC 2013.

¹¹ CASAS–DEL REY–ORTEGA–RUIZ 2013.

lokat, amely által felismerhetetlenné válnak, viszont ezt kihasználva másoknak kárt okoznak.

A cyberbullying típusai

Ortega, Elipe, Mora-Merchan, Calmaestra és Vega két fő csoportra osztották a cyberbullyingot: telefon és internet által történő zaklatásra. Ez a felosztás a technika fejlődésével gyorsan elavulttá vált. Smith hét fő lehetőség alapján osztotta típusokra az internetes bántalmazást: telefonhívások, sms-ek, képek/videók, e-mail által történő zaklatás, chatszobákban, különböző oldalakon és chatelés közben történő bántalmazás. Willard nyolc online bántalmazó cselekvést különböztetett meg, ezek a: durva, vulgáris szavak használata egymás közt, zaklatás, befekettítés/rossz hírbe hozás, megszemélyesítés, kibeszélés, becsapás, kirekesztés, 'stalking'. Rivers és Noret (2010) az online verbális zaklatás eltérő típusait különböztették meg: fizikai erőszakkal való fenyegetés, abuzív/utálkozó üzenetek, gúnyneven szólítás, halállal való fenyegetés, szexuális tartalmú zaklatás, követelések, sértő üzenetek lánc, családot, baráti kapcsolatokat fenyegető üzenetek.¹² Lacey (2007) szerint a zaklató által használt 'eszközök' a chat, az ugratás, pletykák terjesztése, fizikai fenyegetőzés és a megalázás. Ponsford felmérése szerint, a lányok stratégiái közé tartozik, hogy titkokat osztanak meg, pletykákat terjesztenek, személys támadást indítanak és a szexuális identitást támadják.

Az internetes zaklatás kapcsolata az agresszióval, empátiával és iskolai légkörrel

Az agresszió kifejezési módja és kapcsolata az internetes zaklatással

Több kutatás kiemeli, hogy az internetes zaklatásba való bevonódást elősegíti a harag érzése¹⁵. A kutatások során pozitív kapcsolatot találtak a harag és a cyberbullying között.¹³ İcellioğlu és Özden (2014) megfogalmazásában a cyberbullying maga is egy harag kifejezési mód. A harag megélése hozzájárulhat ahhoz a dinamikához, amelynek során az áldozatok agresszorrá

¹² SLONJE-SMITH-FRISÉN 2013.

¹³ ARICAK-OZBAY 2016.

válnak: az áldozatok¹⁴ kezeletlen indulatai – harag, düh, negatív emóciók – vezethetnek agresszív cselekedetekhez. Az agressziókezelés tehát a bántalmazás egyik kulcsfontosságú eleme, vagyis egy olyan intervenció pont, amely a bántalmazóvá válás megelőzésében fontos szerepet játszik: különböző módszerekkel megtanítható az áldozatoknak, hogy felismerjék, megértsek, kifejezzék, és megfelelően szabályozzák haragjukat.¹⁵

Az internetes zaklatás és az empátia összefüggései

Az empátia mások érzelmi állapotának megértése¹⁶ és átérése.¹⁷ Az empátia kognitív komponense a másik érzéseinek megértése, míg az affektív komponens a mások érzéseinek megélése.¹⁸ Az empátia a kor előrehaladtával növekszik,¹⁹ és fontos komponense a proszociális, altruista viselkedésnek.

Mivel az internetes zaklatásnál a bántalmazó nem tanúja az áldozat szenvedésének, felmerül a kérdés, hogy vajon ez esetben is fontos szerepet játszik-e az empátia. Egyes kutatások szerint az áldozatoknak jobb az empátiás készségei,²⁰ ezzel ellentétben Shultze-Krumbholz és Scheithauer (2009) szerint azoknak, akik részt vesznek online zaklatásban, már eleve alacsonyabb az empátiája, mint azoknak, akik nem.²¹ Brewer és Kerlake (2015) szerint ugyanaz a kapcsolat az empátia és az internetes zaklatás között, mint a hagyományos bántalmazás esetében: a zaklatónak alacsonyabb az empátiája. Összefoglalva a kutatások eredményeit, az áldozattá válókat és zaklatókat is alacsony empátiaszint jellemzi.²² Renati, Berrone és Zanetti (2012) szerint azonban csak az empátia affektív komponense játszik szerepet az elektronikus zaklatás esetén, ezzel ellentétben több kutatás is azt találta, hogy mindkét komponens befolyásoló és negatív kapcsolatban áll az online bántalmazással: Vagyis minél magasabb a kognitív és affektív empátia, annál kevésbé valószínű a zaklatásba való bevonódás.²³

¹⁴ SIDERMAN 2013.

¹⁵ AK-ÖZDEMİR–KUZUCU 2015.

¹⁶ COHEN–STRAYER 1996.

¹⁷ EISENBERG–STRAYER 1987.

¹⁸ BREWER–KERSLAKE 2015.

¹⁹ DEL REY et al. 2016.

²⁰ BREWER–KERSLAKE 2015.

²¹ Uo.

²² DEL REY et al. 2016.

²³ Uo. és ANG-GOH 2010.

Mi az iskola szerepe az elektronikus zaklatásban?

A legtöbb kutatási eredmény szerint az iskolai légkör és a bullying között erős összefüggés van. Az iskolai légkör minősége Ma (2002) szerint három komponensből – a fegyelmi légkörből, a szülői bevonódásból és a teljesítménnyel kapcsolatos elvárások összességéből – áll. Hinduja és Patchin (2010) szerint az internetes bántalmazás kapcsolatban van az iskolai tanulmányokkal, a teljesítménnyel kapcsolatos problémákkal és az iskolai erőszakkal. Az internetes zaklatás áldozatait, és elkövetőit is rosszabb iskolai légkörről számolnak be,²⁴ továbbá arról, hogy nem érzik magukat biztonságban az iskolában, nem szeretnek oda járni.

A mentalizáció és a zaklatás

A mentalizáció azt a képességünket jelenti, melynek során belső állapotokat – vágyakat, érzéseket, gondolatokat – tulajdonítunk másoknak. A mentalizáció szintje lehet: explicit, illetve implicit. Az explicit mentalizáció legtipikusabb közege a nyelv (narratívákon keresztül zajlik), de megnyilvánulhat művészi alkotásokon keresztül is. Az implicit mentalizációt intuíciónak nevezzük, „ez olyan érzéseket, ítéleteket vagy megérzéseket jelöl, melyeket különféle társasági helyzetekkel vagy személyekkel kapcsolatban tapasztalunk meg, az esetek nagy részében minden különösebb racionális ok nélkül.”²⁵ A mentalizáció tárgya lehet másvalaki vagy önmagunk, az idői keret lehet a múlt, a jelen vagy a jövő. A mentalizáció hatóköre lehet szűkebb (jelenlegi mentális állapotra vonatkozó) vagy tágabb (önéletrajzi összefüggésre vonatkozó).

A tradicionális bullying és a mentalizáció összefüggésével kapcsolatban több tanulmány is született,²⁶ melyek abból indultak ki, hogy a zaklató jó elmeolvasási képességgel és alacsony empátiával rendelkezik. A vizsgálatok szerint, azokra a diákokra, akik áldozattá váltak, szintén alacsonyabb mentalizációs képesség, valamint – különösen harag esetén – érzelem felismerési deficit jellemző.²⁷ Sutton és munkatársai (1999) rámutattak arra,

²⁴ CARAVITA-DI BLASIO-SALMIVALLI 2010; SUTTON-SMITH-SWETTENHAM 1999.

²⁵ ALLEN-FONAGY-BATEMAN 2011.

²⁶ CARAVITA-DI BLASIO-SALMIVALLI 2010.

²⁷ SUTTON-SMITH-SWETTENHAM 1999.

hogy a zaklatóknak jó elmeteória képességekre van szükségük ahhoz, hogy manipulálni tudják környezetüket. Az áldozatvédő magatartást mutató diákokat a vizsgálatok alapján jó elmeteória képesség és magas empátiás készség jellemzi.

A Békés Iskolák Program

A Békés Iskolák Program egy olyan bullying ellenes program, mely a prevenció és az intervenció szempontjából a mentalizációt kulcsfontosságúnak tartja. Egy olyan, a rendszerszemléletből és a pszichoanalízisből merítő szemlélet, amely segít az iskolai zaklatás okait és jellegzetességeit megérteni, „diagnosztizálja” az iskola légkörét és segít a békés iskolai légkör megvalósításához szükséges lépések megtervezésében és kivitelezésében. Mivel minden iskola egyedi rendszer, ezért minden iskolának egyedi megoldásmódokat kínál ez a program. Fontos, hogy az iskola vezetősége, pedagógusai és minden tagja elkötelezett és motivált legyen a program megvalósításában.²⁸

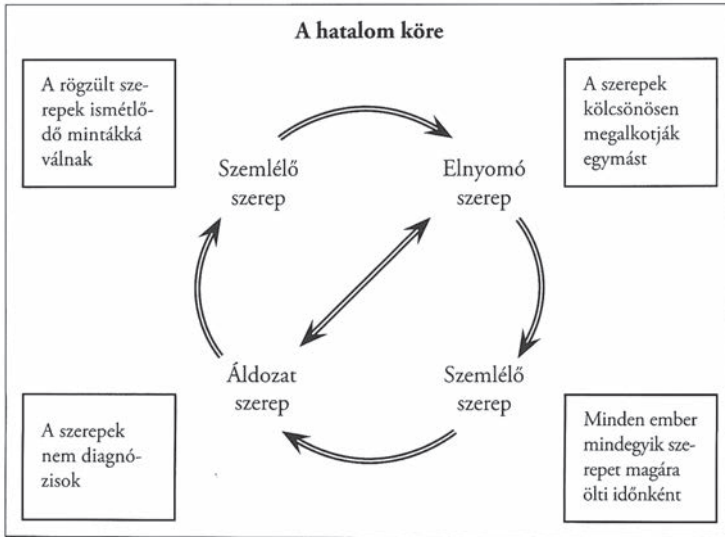
A Békés Iskolák koncepciója a mentalizáló közösségre épül. A mentalizáló közösség egy olyan megtartó környezetet jelent, amely képes a tudattalan csoportdinamikai folyamatokból, a tagok közti feszültségből eredő félelmek, indulatok és szorongások megtartására (holding), azok mentalizálására és szabályozására. Ezáltal a csoportban megjelenő destruktív folyamatok konstruktívvá alakulhatnak, és a csoportot jellemző patológiás működésmódokat fenntartó rendszerszintű folyamatok átalakulhatnak.

Ameddig a rendszer patológiás működése megmarad, a tagok megváltoztatása esetén is fenmarad ugyanaz a destruktív forgatókönyv, változó szereplőkkel. A rendszert fenntartó szerepek rögzülnek, és kölcsönösen feltételezik és fenntartják egymást. Így a zaklató/áldozat/szemlélő szerepeket betöltő személyek változhatnak ugyan, de maga a közösség struktúrája és működésmódja nem változik. Ilyen esetben beindulhatnak olyan éretlen elhárító mechanizmusok, mint a hasítás, projekció és projektív identifikáció, melyek az indulatok kezelését részben a bűnbakképzés és stigmatizáció által, nem megfelelően szabályozzák.

Ebben a rendszerben (lásd 1. ábra) a szemlélők passzív magatartása fenntartja és validálja a bántalmazó viselkedést, és a hatalmi rendszert. Éppen ezért a mentalizáló közösségre épülő prevenció, intervenció modell lényege,

²⁸ TWEMLOW–SACCO 2012.

a passzív szemlélők rendszert fixáló működésének megváltoztatása, a passzív, agressziót fentartó viselkedés helyett, aktív, az áldozatot támogató viselkedés kilakítása.

1. ábra A patológiás iskolai hatalmi dinamika (Twemlow–Sacco 2012)

Twemlow és Sacco által kidolgozott program az iskolai biztonságos közeg kialakításában segít azáltal, hogy segíti egy jól mentalizáló közösség létrejöttét, ahol mindenki szabadon kifejezheti érzelmeit, reflektálhat mások és saját érzéseire, gondolataira, és motivált a problémák közös megoldásában.²⁹

Az előzőekben bemutatott eredmények és prevenció program ellenére az internetes zaklatás esetén még nincs ismert vizsgálat az online bántalmazás és a mentalizáció kapcsolatára vonatkozóan. Ezt a hiányt igyekszünk pótolni kutatásunkkal, valamint a mentalizációra alapozva, a többi változó bevonásával szeretnénk prevenció programot is kidolgozni a jövőben.

²⁹ TWEMLOW–SACCO 2012.

A kutatás célja, hipotézisek

A jelen kutatás célja hosszabb távon hozzájárulni egy olyan prevenciók modell felvázolásához, amely a Twemlow és Sacco (2012) által kidolgozott mentalizáló közösség koncepciójára épül. A modellben szereplő változók lehetséges belépési pontokként szolgálhatnak a jövőben egy cyberbullying ellenes intervenciók/prevenciók program kidolgozásához. Az eddigi kutatások eredményei alapján az iskolai légkör, az agresszió kifejezési módja és az empátia lehetnek azok a tényezők, amelyek hatással vannak az internetes zaklatás során felvett szerepekre. Saját vizsgálatunkban a fenti ismert a faktorok mellé beemeltük a – cyberbullying esetén még nem vizsgált – mentalizációt is egy további változóként.

Kutatásunk egyik fő kérdése arra vonatkozott, hogy az *Internetes zaklatás áldozata és elkövetője* kérdőív alapján zaklatónak minősülő vizsgálati személyek milyen érzéseket, gondolatokat tulajdonítanak az áldozatoknak.

Második kérdésünk, arra vonatkozott, hogy vajon mi befolyásolja azt, hogy proszociálisan, antiszociálisan vagy semlegesesen reagálnak internetes zaklatás esetén a vizsgálati személyek. A kutatás során célunk volt feltérképezni, hogy milyen tényezők vannak a különböző reakciók hátterében? Vajon az empátia, az agresszió kifejezési módja, a mentalizáció, az iskolai légkör és az internetes zaklatás során felvett szerep hogyan befolyásolja a zaklatásra adott reakciót?

Hipotézis 1: A jobb mentalizációs képességekkel és magasabb empátiával rendelkező diákok proszociálisan fognak reagálni, míg a rosszabb mentalizációs, empátiás készséggel bíró diákok vagy nem tesznek semmit vagy antiszociálisan reagálnak.

Hipotézis 2: A nem adaptív agresszió kifejezési módokkal rendelkező diákok antiszociálisan fognak reagálni a történetekre.

Hipotézis 3: A rosszabb iskolai légkört megélt diákok kevésbé lesznek proszociálisak, inkább antiszociálisan reagálnak, vagy egyáltalán nem tesznek semmit.

Hipotézis 4: Az internetes zaklatás során bevonódó diákok – zaklatók és áldozatok egyaránt – antiszociálisan fognak reagálni.

Hipotézis 5: Alacsony empátia, rossz mentalizációs képesség, nem kontrollált agresszió kifejezési mód jellemezni a zaklatókat.

Kutatás

Résztevők

A kutatás során 11–12. osztályos gimnazista diákok körében vizsgáltuk az internetes zaklatás jelenségét. A kutatásban való részvétel feltétele volt, hogy csak olyan diákok vehettek részt a vizsgálatban, akiknek még nem volt része elektronikus zaklatás ellenes prevenció programban. A vizsgálatban 120 diák vett részt, de a későbbi elemzés során hét főt kivettünk a mintából, mivel nem feleltek meg a kódolás során a kritériumoknak, így a végleges kutatási létszám 113 fő lett, 65 fiú és 48 lány, átlagéletkoruk 17,5 (SD=0, 73), valamennyien egy pécsi gimnázium és szakközépiskola tanulói.

Módszerek

A kutatás első részeként a diákoknak egy online kérdőívet kellett kitölteniük, ahol egy Google Drive formátumban létrehozott szimulált Facebook üzenőfalán láttak különböző internetes zaklatással kapcsolatos (lásd 2. ábra), valamint semleges, hétköznapi történeteket (lásd 3. ábra). A történetek elolvasása után be kellett fejezniük két mondatot arra vonatkozóan, hogy mit gondolnak a történetek két szereplőjéről (*Szerintem a zaklató vagy áldozat...*), majd ki kellett választaniuk, hogyan reagálnának: like, komment, megosztás, egyéb. Ezek után a történet mindkét szereplőjére vonatkozóan mentalizációs kérdésekre kellett válaszolniuk. Először egy ötfokú skálán be kellett jelölniük, mennyire tartják valószínűnek, hogy az általunk a szakirodalom alapján kiválasztott,³⁰ felsorolt motivációk közül melyek lehetnek jellemzőek a szereplőkre (például: bosszú, örömszerzés, stb.), majd szintén egy ötfokú skálán azt kellett bejelölniük, hogy mennyire tartják valószínűnek, hogy a felsorolt érzelmeket (a PANAS kérdőívből átemelve) átéli-e a szereplők (például: lehangolt, büszke, lelkes).

A történetek létrehozásához forrásul szolgált a *Cyberbully* című film, valamint több angol nyelvű internetes zaklatással kapcsolatos fórum. (A történetek egy pilot kutatás eredményeként születtek.) Négy internetes zaklatással kapcsolatos történet született, ezek illeszkednek az *Internetes zaklatás áldozata és elkövetője* kérdőív faktoraihoz, azaz: az engedély nélküli

³⁰ VARJAS et al. 2010.

képfeltöltés, a névtelen zaklatás, a verbális cyberbullying faktorokhoz. Negyedikként hozzáadtunk egy olyan történetet, amelyben a zaklatóból áldozattá válik a szereplő (lásd 2. ábra). A kitöltő először látja a szimulált Facebook-os ismerőseit, így legelőször megismeri azokat a karaktereket, akik a történetekben szerepelni fognak. Minden történetnek mások a szereplői, de az mindegyikben közös, hogy van egy cselekvő és egy „elszenvedő”. Ehhez a dinamikához igazodva hoztuk létre a semleges/hétköznapi történeteket is, ahol szintén van egy cselekvő és egy „elszenvedő”, de a szituációkban nem történik bántalmazás: születésnapi ajándékozás, ebéd meghívás, matek korrepetálás, lánykérés (lásd 3. ábra).

A kutatás második részeként a diákoknak kérdőíveket kellett kitölteniük a kutatásban szereplő minden faktorra – a mentalizációra, az internetes zaklatásra, az empátiára, az agresszió kifejezési módjára és az iskolai légkörre – vonatkozóan.

Internetes zaklatás áldozata és elkövetője kérdőív: Cetin, Yaman, Peker (2013) által kifejlesztett Cyberbullying kérdőív: kétszer 22 itemből álló kérdőív, mely arra vonatkozik, hogy a kitöltő áldozat vagy agresszor, illetve meghatározza a bántalmazás típusát. A válaszokat 5 fokú Likert skálán kell megadni: 1=soha, 2=ritkán, 3=alkalmanként, 4=gyakran, 5=mindig. Az itemek négy faktorba rendeződtek: hamisítás, internetes verbális bullying, személyazonosság elrejtése, szexuális tartalmú internetes zaklatás.

IRI (Empátia kérdőív): A Davis (1980) által kidolgozott kérdőív 28 itemből áll, ezek 4 skálába rendeződnek: fantázia, empátiás törődés, perspektíva felvétel, személyes distressz. A kitöltőknek 0-tól 4-ig terjedő skálán kell választ adniuk, ahol a 0=egyáltalán nem jellemzőt, illetve 4=teljes mértékben jellemzőt jelentette. (Davis, 1980).

Harag és düh kifejezési mód skála (AES): a Spielberg (1985) által létrehozott kérdőív magyar változatát Oláh (1987) készítette el. A kérdőívnek két alskálája van: *Anger In* és *Anger Out*. Az *Anger In* a düh és harag elfojtására való hajlamot, míg az *Anger Out* a düh és harag agresszív módon történő kiélésére való hajlamot méri. Mindkét skála esetén az elérhető legmagasabb pontszám a 32, míg a legalacsonyabb a 8 pont. Az összesített pontérték a düh és harag kinyilvánításának gyakoriságát jelenti, az elérhető maximum pontszám 80, míg a legalacsonyabb pontszám 20 pont.

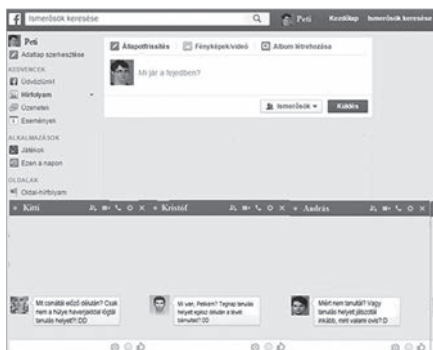
Az iskolai légkörre vonatkozó kérdések: Ezeket a kérdéseket a Twemlow és Sacco (2012) által használt kérdőívcsomagból gyűjtöttük össze, amely kérdéseket az iskolai légkör felmérésére használták a *Békés Iskolák* programban részt vevő iskolákban.

2. ábra Az internetes zaklatást szimuláló történetek

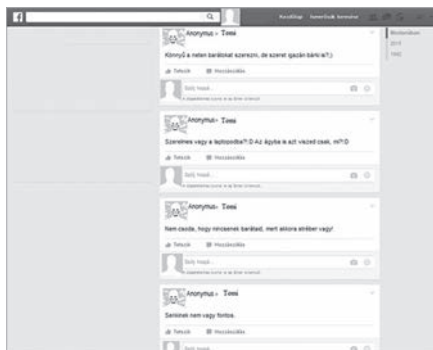
Kata és Balázs 12 évesek, most járnak hatodik osztályba. Katának nincs sok barátja, visszahúzódo, kóvér, szorgalmas, ügyes és a jó tanuló. Katát kiközösítik az osztályközösségből és társai folyton piszkálják a szünetekben. Balázs mindig a figyelem középpontjában van az osztályban, sok barátja van, nem olyan jó tanuló, lusta. Balázs részt vett az iskolai évkönyv készítésében, ő csinált képeket a többiekéről. Katát is megkérte, hadd fényképezze le őt az évkönyvhöz. Kata meg is engedte neki. Amikor Kata aznap hazaért az iskolából és fellépett a Facebook-ra, látta, hogy több értesítése van, mint szokott. Amikor megnézte őket, látta, hogy Balázs feltöltött róla egy képet. A képre kattintva a következőt látta:

Peti 10.-es gimnazista diák. Rossz jegyei miatt kilóg az osztálytársai közül, akik ezért mindig gúnyolják. Azt viszont nem tudják róla, hogy Peti édesanyja nagyon sokat dolgozik és ezért Petinek otthon sokat kell segíteni, gyakran ő vigyáz kisebb testvéreire is. Peti felelt történelem órán, de nem tudott felkészülni az órára, így a felelés során nem tudta a magyar királyok uralkodásának történetét, sem az általuk alkotott törvényeket, így a tanárnő egyest adott neki. Amikor délután hazaért, bekapcsolta a számítógépet és belépett a Facebook-jába. Amint online lett chat-en, sorban kezdte kapni az üzeneteket az osztálytársaitól:

Tomi 14 éves, visszahúzódo, kedves, túlsúlyos fiú. Nincsenek barátai, kitűnő tanuló, szeretik a tanárai és ezt mindenki tudja róla az iskolában és csúfolják is miatta. Tominak az interneten több közösségi profija is van: Facebook, Tumblr, Twitter, blogot is ír, saját YouTube csatornája is van. Nagyon sokat internetezik, több Facebook csoport tagja, valamint online játékokkal is játszik. Tumblr-ön a követőivel rendszeresen levelezik, aktívan tölt fel képeket és videókat az internetre. Viszont az osztálytársaival nincs jó kapcsolata, kiközösítették őt. Egy napon, amikor hazaért az iskolából és belépett a Facebook-jába azt látta, több értesítést is kapott. Amikor megnézte ezeket, látta, hogy több névtelen bejegyzést írtak az üzenőfalára:

Szilvi 13 éves, csinos lány, most hetedik osztályos. Mindig gúnyolódó kommenteket ír a mások, Facebook-on megosztott képeihez, videóihoz vagy állapotaikhoz, különösen a kővér, pattanásos lányokat szereti piszkálni. Például a következők írta egy lány profilképhez: „Sokkal több sminket kellene használnod, hogy eltüntesd azokat az undorító pattanásaidat! ;)” Amikor Szilvi új profilképet töltött fel, valaki egy hamis profilról a következő kommentet írta a képhez:

3. ábra A pozitív történetek

Bencének ma volt a 14. születésnapja. Nagyon szeret XBOX-on játszani, sok játéka van már, de a gyűjteményéből egyelőre hiányoznak az autós játékok. Már nagyon régóta szeretne egyet. A nővére, Petra tudta ezt és meglepte egy autós játékkal a születésnapján Bencét:

Lindának nem megy jól a matek és korrepetálásra van szüksége ahhoz, hogy meg tudja szerezni a hármast felévkor. Dani vállalta, hogy segít neki készülni az órákra, megcsinálni a házit és tanulni a témazárókra. Nemrég írtak is egy témazárót, ami Lindának nagyon jól sikerült:

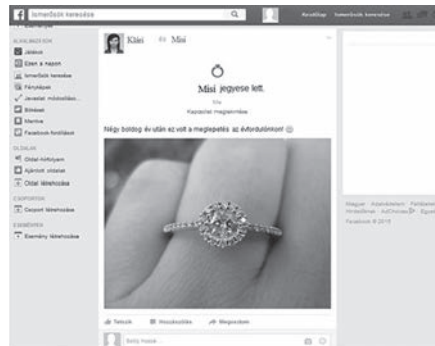

Réka egyik nap otthon felejtette a pénztárcáját, így nem volt nála pénz, amiből ebédet tudott volna venni az iskola büféjében. István miután megtudta, hogy Rékánál nincs pénz, meghívta a lányt ebédelni:

Misi és Klári már az általános iskolában is együtt jártak. Most végzősök a gimiben és azt tervezik, hogy az érettségi után is majd egy helyre mennek egyetemre. Misi pszichológus szeretne lenni, Klári pedig mérnök. Misi úgy döntött, hogy megkéri Klári kezét a 4. évfordulójukon.

Reading the Mind in Films Test (Golan et al. 2006): ez a teszt filmrészletek segítségével vizsgálja a mentalizációs képességet. Mivel nagyon sok film azok közül, melyet az angol verzióban használtak magyarul nem elérhető, a gyerek verzióból 12 filmrészletet, illetve a felnőtt verzióból hat filmrészletet tudunk csak felhasználni (ezek voltak fellelhetőek szinkronizált formában). A teszt során a résztvevőknek el kellett dönteniük, a filmrészletek megtekintése után, hogy a felsorolt négy választási lehetőségből a szereplő melyik érzést éli át a filmrészlet végén. A gyerek változatnál a filmrészletek *Az őzgida* és *A kis hercegnő*, a felnőtt változatnál a *Téli vendég* című filmből származtak.

A kutatás folyamata: Az etikai szabályoknak megfelelően, mind az igazgató, mind a szülők, mind a gyermekek felvilágításával és engedélyével, anonim módon történt.

A kutatás két alkalomból állt: Első alkalommal a diákok a szimulált történetekkel kapcsolatban válaszoltak kérdésekre, majd a második alkalommal a felsorolt kérdőíveket töltötték ki.

Adatok elemzése és az alkalmazott statisztikai eljárások

Kódolás

Az adatok elemzéséhez az IBM SPSS Statistics 20-as verzióját használtuk. Az elemzés előtt a szöveges válaszok kódolására volt szükség.

Először a nyolc történetre adott reakciók (like, komment, megosztás) kódolása történt. A zaklató és pozitív történeteket külön kezeltük, de mindegyiknél ugyanazt a három csoportot használtuk: proszociális, antiszociális és közömbös. A zaklató történeteknél a *proszociális* csoportba került a kitöltő, ha a zaklatót a bántalmazás befejezésére szólította fel, ha igyekezett megnyugtatni az áldozatot, ha jelentette az eseményeket tanárnak, felnőttnek, a Facebook-on. Az *antiszociális* csoportba került a kitöltő, ha like-olta, vagy megosztotta a bántó tartalmat, illetve, ha csatlakozott a zaklató oldalán a bántalmazáshoz. A *közömbös* csoportba került, ha nem mutatott semmilyen reakciót, ignorálta a történéseket. A pozitív történeteknél *proszociális* csoportba került, ha like-olta, megosztotta a bejegyzést vagy jószándékú hozzászólást fűzött a poszthoz. *Antiszociális* csoportba került, ha zaklató, rossz szándékú hozzászólást fűzött a történethez. *Közömbös* csoportba, ha ignorálta, figyelmen kívül hagyta a történéseket. Ezután megnéztük, hogy a kitöltőknek mi volt a leggyakoribb reakciójuk a zaklató, illetve a pozitív történetek során, és ezáltal meghatároztuk a reakcióik módusát. Ezután a zaklató és pozitív történeteknél külön-külön összeadtuk a motivációkat, mind a zaklatók/cselekvők, mind az áldozatok/”elszenvedők” esetén. Ugyanígy jártunk el az érzelmeknél, így kapva minden motiváció és érzelem esetén egy pontszámot arról, hogy a zaklató történeteknél, illetve a pozitív történeteknél mit gondolnak a résztvevők, mennyire jellemzik a történetek szereplőit az adott motivációk, érzelmek.

Az *Internetes zaklatás áldozata és álkövetője kérdőív* alapján csoportokat képeztünk. Az internetes zaklatóvá válás résznél az átlagpontszám 27 volt, az áldozattá válás résznél az átlagpontszám 33 volt. A csoportba osztás a következőképpen alakult: ha csak az áldozattá váláson ért el magas pontot a résztvevő, akkor az internetes zaklatás áldozata csoportba került, ha csak a zaklatóvá váláson ért el magas pontot, akkor az internetes zaklató csoportba, ha mindkettő magas pontot ért el, akkor a zaklató-áldozat csoportba került, ha mindkettő kérdőívben alacsony pontszámot értek el, akkor a kívülálló csoportba került.

*Szándékok és érzelmek tulajdonítása az internetes zaklatás során
felvett szerep tükrében*

Először a zaklató, majd a pozitív történeteknél néztük meg, arra vonatkozóan, hogy a vizsgálati személyek milyen motivációkat, érzelmeket tulajdonítanak az áldozatnak. Ezt az összes történetre vonatkozóan összesítve tettük meg. Minden motiváció, érzelem esetén minimum 5 pontot, és maximum 20 pontot érhetnek el a résztvevők. Ezeknek az összesített pontszámoknak az átlagát tekintjük át a következőkben.

A zaklató és pozitív történetek során az áldozatnak/”elszenvedőnek” tulajdonított motivációk átlagpontszámait kiszámítottuk (lásd 4. ábra). A zaklató történetek során az áldozatnak tulajdonított motivációk összes átlagpontszámának az átlaga 9,16 pont (SD=3 pont) volt. A pozitív történetek során az „elszenvedőnek” tulajdonított motivációk összes átlagpontszámának átlaga 9,33 pont (SD=5,5) volt.

Egy összetartozó mintás t-próbával összehasonlítva a negatív és pozitív történetek során az áldozatnak/”elszenvedőnek” tulajdonított motivációkat kiderült, hogy minden tulajdonítható motiváció esetén van szignifikáns különbség a kétfajta történetípus esetén (lásd 1. táblázat).

<i>Áldozatnak/”elszenvedőnek tulajdonított motivációk</i>	<i>t értéke</i>	<i>Szignifikancia (p)</i>
Bosszút fog állni	18,475	0,000
Feszültséget fog levezetni	21,157	0,000
Megköszöni	-50,471	0,000
Elmegy bulizni	-12,989	0,000
Segítséget kér/elmondja valakinek	6,78	0,000
Nem csinál semmit	11,011	0,000

1. táblázat A pozitív és negatív történetek során tulajdonított motivációkra vonatkozó összetartozó mintás t-próba eredményei

A pozitív és negatív történetek során az áldozatnak/”elszenvedőnek” tulajdonított érzelmek átlagpontszámai kiszámításra kerültek (lásd 2. táblázat).

A zaklató történetek során az áldozatnak tulajdonított érzések összes átlagpontszámának átlaga 9,45 pont (SD= 3,7 pont) volt. A pozitív történetek során a cselekvés elszenvedőjének tulajdonított érzések összes átlagpontszámának átlaga 9,45 pont (SD=4,6 pont) volt.

<i>Áldozatnak/„elszenvedőnek” tulajdonítható érzelmek</i>	<i>Zaklató történet esetén (Átlagos pontszámok)</i>	<i>Pozitív történet esetén (Átlagos pontszámok)</i>
Érdeklődő	6	15
Lehangolt	16	9
Izgatott	6	17
Zaklatott	16	5
Élénk	7	14
Bűntudatos	7	5
Rémült	12	5
Ellenséges	11	5
Lelkes	5	17
Büszke	5	15
Ingerlékeny	12	5
Éber	8	10
Megszégyenült	15	5
Ihletett	6	10
Ideges	14	5
Eltökélt	8	12
Figyelmes	6	11
Ijedt	12	5
Aktív	7	14
Félős	10	5

2. táblázat A zaklató, illetve pozitív történetek során az áldozatnak, illetve az „elszenvedőnek” tulajdonított érzelmek átlagpontszámai

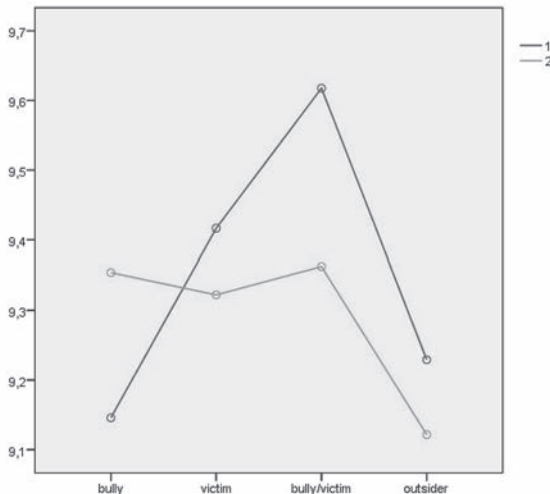
Ezek után egy összetartozó mintás t-próba segítségével a történetek során tulajdonított érzelmek közötti különbséget vizsgáltuk. A negatív és pozitív történetek során az áldozatnak/”elszenvedőnek” tulajdonítható minden érzelem esetén szignifikáns különbség volt a két történettípus között (lásd 3. táblázat).

<i>A tulajdonítható érzelmek</i>	<i>Áldozat/”elszenvedő” esetén a t értéke</i>	<i>Szignifikancia (p)</i>
Érdeklődő	-21,549	0,000
Lehangolt	19,224	0,000
Izgatott	-27,769	0,000
Zaklatott	30,346	0,000
Élénk	-16,002	0,000
Büntudatos	10,143	0,000
Rémült	22,854	0,000
Ellenséges	14,824	0,000
Lelkes	-32,352	0,000
Büszke	-24,725	0,000
Ingerlékeny	17,221	0,000
Éber	-5,047	0,000
Megszégyenült	25,828	0,000
Ihletett	-8,298	0,000
Ideges	21,785	0,000
Eltökélt	-11,688	0,000
Figyelmes	-12,633	0,000
Ijedt	17,233	0,000
Aktív	-14,052	0,000
Félős	15,089	0,000

3. táblázat A negatív és pozitív történetek során tulajdonított érzelmek közötti különbséget bemutató összetartozó mintás t-próba eredményei

Különbség a zaklatók, áldozatok, zaklató-áldozatok, kívülállók között az áldozatoknak/„elszenvedőknek” tulajdonított motivációkban

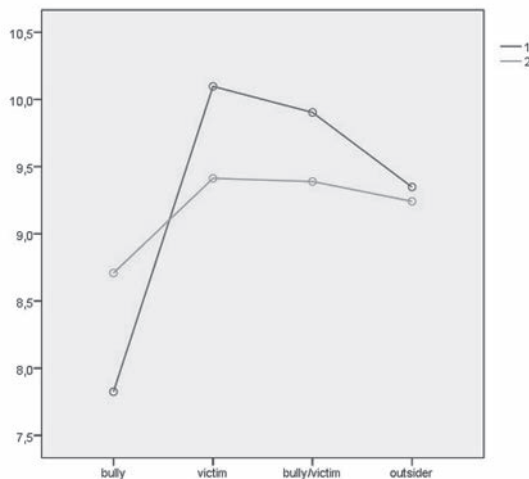
Kevert mintás varianciaanalízis: az összetartozó szempont változói a pozitív és negatív történetek során az „elszenvedőnek”/áldozatnak tulajdonított motivációk voltak, míg a független változó az internetes zaklatás során felvett szerep volt. Mivel a Mauchly's Test szignifikáns lett, ezért a Greenhouse-Geisser próbát alkalmaztunk. A történetek esetén nincs szignifikáns különbség a csoportok között [$F(1,99)=0,134$, $p>0,05$, $\eta_p^2=0,01$]. A *tulajdonított motivációk típusában van szignifikáns különbség a csoportok között* [$F(5, 388)=41,283$, $p<0,05$, $\eta_p^2=0,294$], továbbá *az interakció is szignifikáns lett* [$F(5, 390)=257,799$, $p<0,05$, $\eta_p^2=0,723$]. A motivációk összpontszámának átlagában van különbség, az áldozatok és a zaklató-áldozatok magasabb pontszámot értek el a zaklató és pozitív eseményeknél is, mint a kívülállók. A zaklatók ezzel szemben a pozitív történet esetén értek el magasabb átlagpontszámot (lásd 5. ábra).

5. ábra Az áldozatnak és a pozitív történet „elszenvedőjének” tulajdonított, összeadóó motivációk átlagában megjelenő különbség a zaklatók, áldozatok, zaklató/áldozatok és kívülállók között (1: zaklató történet, 2: pozitív történet)

Különbség a zaklatók, áldozatok, zaklató-áldozatok és kívülállók között az áldozatoknak/„elszenvedőknek” tulajdonított érzelmekben

Kevert mintás varianciaanalízis: az összetartozó szempont változói a negatív és pozitív történetek során az áldozatnak/„elszenvedőnek” tulajdonított érzelmek voltak, míg a független változó a cyberbullying során felvett szerep volt. Mivel a Mauchly's Test szignifikáns lett, ezért a Greenhouse-Geisser próbát alkalmaztuk. A történetek során nincs szignifikáns különbség a csoportok között [$F(1, 71)=0,346, p>0,05, \eta_p^2=0,05$], a tulajdonított érzelmek típusában van szignifikáns különbség a csoportok között [$F(8, 598)=36,201, p<0,05, \eta_p^2=0,338$] és az interakció is szignifikáns [$F(4, 297)=176,447, p<0,05, \eta_p^2=0,713$]. A zaklatók a másik három csoportnál alacsonyabb átlagpontszámot értek el az áldozatnak tulajdonítható érzelmek esetén, míg a pozitív történet során magasabb átlagpontszámot értek el, de az esetben is kevesebbet, mint a másik három csoport. Az áldozatok és a zaklató-áldozatok magasabb átlagpontszámot értek el a zaklató történetek során tulajdonított érzelmek esetén, szemben a pozitív történetek során elért átlagpontszámmal. A kívülállóknál nincs különbség a kétfajta történet során az érzelmek átlagpontszámában (lásd 6. ábra).

6. ábra Az áldozatnak és a pozitív történet „elszenvedőjének” tulajdonított érzelmek közti különbség a zaklatók, áldozatok, zaklató/áldozatok és kívülállók között (1: zaklató történet, 2: pozitív történet)

Különbség a zaklatók, áldozatok, zaklató-áldozatok, kívülállók között az áldozatknak tulajdonított motivációkban

Az áldozatnak tulajdonítható motivációk a következők voltak: bosszút fog állni, máson fogja levezetni a feszültségét, megköszöni a zaklatónak, bulizni megy, segítséget kér, nem tesz semmit. A csoportok között nem volt szignifikáns különbség abban, hogy milyen motivációt, szándékot tulajdonítanak az áldozatnak.

Különbség a zaklatók, áldozatok, zaklató-áldozatok és kívülállók között az áldozatnak tulajdonított érzelmekben

Az áldozatoknak a következő érzéseket lehetett tulajdonítani a történetek után: érdeklődő, lehangolt, izgatott, zaklatott, élénk, büntudatos, rémült, ellenséges, lelkes, büszke, ingerlékeny, éber, megszágyenült, ihletett, ideges, eltökélt, figyelmes, ijedt, aktív és félős.

Az áldozatok esetében több helyen is volt *szignifikáns különbség* csoportok között a tulajdonított érzelemben: az áldozat lehangoltságánál [F(3, 103)=4,119, p<0,05], az áldozat zaklatottságánál [F(3, 102)=6,372, p<0,05], az áldozat rémültségénél [F(3, 101)=6, 207, p<0,05], az áldozat ellenségességénél [F(3, 99)=2,944, p<0,05], ingerlékenységénél [F(3, 98)=3,282, p<0,05], megszágyenültségénél [F(3,98)=6,181, p<0,05], eltökéltségénél [F(3, 94)=3,156, p<0,05] és a félősségénél [F(3, 94)=3,247, p<0,05]. Marginális tendenciaszerű különbség volt az áldozat ijedtségénél a csoportok között [F(3,94)=2,314, p<0,1]. A Bonferroni páros összehasonlítás eredményei szerint: Az áldozatok lehangoltabbnak ítélték meg az áldozatot, mint a zaklatók. A zaklatókhoz képest az áldozatok, zaklató-áldozatok és a kívülállók is zaklatottabbnak ítélték meg az áldozatot. A zaklatók kevésbé ítélték rémültnek az áldozatot, mint a zaklató-áldozatok és az áldozatok és a kívülállók is kevésbé ítélték rémültnek az áldozatot, mint a zaklató-áldozatok. A zaklatók a többi csoporthoz képest kevésbé ingerlékenynek ítélték meg az áldozatot. A zaklatókon kívül minden csoport megszágyenültnek vélte az áldozatot. A zaklatók az áldozatokhoz és zaklató-áldozatokhoz képest kevésbé ítélte félősnek az áldozatot. Az eltökéltségénél az áldozatok és kívülállók között volt szignifikáns különbség. Az ijedtségénél a marginális tendenciaszerű különbség a zaklatók és áldozatok, ill. a zaklatók és zaklató-áldozatok között jelent meg (lásd 4. táblázat).

Áldozatnak tulajdonított érzések	Áldozatok átlag-pontszáma	Zaklatók átlag-pontszáma	Zaklató/áldozatok átlagpontszáma	Kívülállók átlag-pontszáma
Lehangolt	16,57	13	15,28	16,06
Zaklatott	15,9	12,22	16,72	16,02
Rémült	12,41	8,78	13,5	11,28
Ellenséges	12,25	9,56	11,76	9,91
Ingerlékeny	12,66	8,5	12,94	12,51
Megszégyenült	15,83	11,13	16,18	15,38
Eltökélt	8,82	6,63	8,88	6,86
Félős	11,07	7,29	11,35	10,07
Ijedt	12,26	8,71	12,47	12,09

4. táblázat Az áldozatok, zaklatók, zaklató/áldozatok és kívülállók átlagpontszámai az áldozatnak tulajdonított érzelmek során

A zaklató történetekre adott reakciók vizsgálata

A következő tényezőkben lehet különbség az antiszociális, proszociális és közömbös reakciók között: hamisító zaklatás, verbális internetes zaklatás, személyazonosság elrejtésével történő zaklatás, szexuális internetes zaklatás, hamisítás áldozatává válás, verbális internetes zaklatás áldozatává válás, szexuális internetes zaklatás áldozatává válás, személyazonosság elrejtésének áldozatává válás, mentalizáció, iskolai légkör, Anger In, Anger Out, empátiás törődés, személyes distressz és perspektíva felvétel. A zaklató történetekre adott reakciók között a szexuális zaklatás áldozata faktornál $[F(2,112)=3,368, p<0,05]$ és iskolai légkörnél $[F(2,108)=5,344, p<0,05]$ volt *szignifikáns különbség*. A Bonferroni páros összehasonlítás eredményei szerint: Az antiszociális reakciót adók és a proszociális reakciót adók között, illetve az antiszociális reakciót adók és a közömbös reakciót adók között van különbség a szexuális zaklatás áldozata faktor esetén. Az antiszociális reakciót mutatók magasabb pontot értek el a szexuális zaklatás áldozatává válás skálán (átlagosan 5,5 pontot), mint a közömbös (átlagosan 3,99 pontot), illetve proszociális reakciót mutatók (átlagosan 3,85 pontot). Az iskolai légkörnél is az antiszociális és proszociális, valamint az antiszociális és közömbös reakciók között

volt szignifikáns különbség. Az antiszociális csoport magasabb pontot ért el (55,11 pontot átlagosan), vagyis jobb iskolai légkörrel számolt be, mint a másik két csoport (közömbös csoport 46,05 pontot, proszociális csoport 47,58 pontot ért el átlagosan).

A zaklatóvá válás háttértényezői

Stepwise módszerrel kiegészített a lineáris regresszióval történt a modell vizsgálata. Először csak az iskolai légkört hagyta bent a próba, mint befolyásoló tényezőt, így 5%-ban magyarázta a zaklatóvá válást szignifikánsan [$F(1,101)=6,183$, $p<0,05$]. A második, végleges modell szerint az iskolai légkör és a mentalizáció együttesen 9%-ban magyarázták a zaklatást szignifikánsan [$F(2,101)=5,779$, $p<0,05$]. Vagyis az első esetben minél jobb az iskolai légkör, annál kevésbé válik valaki zaklatóvá (Beta=-0,241, $p<0,05$), a második esetben - amely a regresszió szerinti végleges magyarázó modell -, szintén a jobb iskolai légkör, valamint a megfelelő mentalizációs képesség ($\beta=-0,217$, $p<0,05$) akadályozza meg a zaklatóvá válást (Beta= -0,268, $p<0,05$).

Megvitatás

Mentalizáció az internetes zaklatás során

A kutatás egyik célja annak feltárása volt, hogy a serdülők milyen érzelmeket, motivációkat tulajdonítanak az internetes zaklatás áldozatának, abban az esetben, amikor szemlélőként tapasztalnak online bántalmazás szituációt. A kutatásban résztvevő diákok a szimulált helyzetek áldozatainak a következő motivációkat tulajdonították: az áldozatok bosszút fognak állni a törtétek után, máson fogják levezetni a feszültségüket, segítséget kérnek, elmondják, mi történt velük, vagy nem tesznek semmit. Az áldozatoknak főleg negatív érzelmeket tulajdonítottak: lehangoltnak, zaklatottnak, bűntudatosnak, rémültnek, ellenségesnek, ingerlékenynek, megszegyenültnek, idegesnek, ijedtnak és féltőnek látták őket.

A kutatás egyik fő kérdése az volt, hogy vajon az online térben zaklatást elkövető serdülők milyen érzelmeket, motivációkat tulajdonítanak az online

zaklatás áldozatainak. A szimulált online bántalmazás szituáció áldozatának mind a zaklatók, mind a kívülállók kevésbé tulajdonítanak motivációkat a bántalmazás megtörténte után (például a segítségkérés szándékát). Magyarázatul szolgálhat erre a jelenségre a morális önfelmentés, amely olyan kognitív stratégiákat foglal magában, melyek az erkölcsies kifogásoható cselekedetek igazolására szolgálnak. Jellemző stratégia a cselekedetek eredményeinek torzítása. Kutatásunk esetében a kívülállók ezt teheték, akik azzal, hogy nem tulajdonítanak az online bántalmazás áldozatának motivációt, belső szándékot, azt fejezik ki, hogy nem történt olyan esemény, amelynél segítséget kellett volna nyújtaniuk az áldozatnak. Így erkölcsileg igazolják, azt, hogy kívülállók maradtak a helyzetben, nem segítettek az áldozatot. További morális felmentő stratégia a dehumanizáció, mely jelen esetben azt jelenti, hogy az agresszor megfosztja az érzelmeiktől, belső állapotoktól az áldozatot. Ezt stratégiát alkalmazhatták a zaklatók,³¹ akik a többi csoporthoz képest nem csak kevésbé tartották motiváltnak az áldozatokat, de érzelmeiket sem tulajdonítottak nekik. Kutatásunk ezen eredményét megerősíti Renati, Berrone és Zanetti (2012) kutatási eredménye, mely szerint az online bántalmazás elkövetőire jellemző a morális önfelmentés.

Az áldozatoknál tulajdonítható különböző érzelmek esetében több érzelm tulajdonítása esetében volt különbség a csoportok között: lehangoltság, zaklatottság, rémültség, ellenségesség, ingerlékenység, megszegyenültség, eltökéltség, féltékenység és tendenciaszerűen az ijedtség. Fontos eredmény, hogy ezeket a negatív érzelmeket az összes szereplő közül egyedül a bántalmazók nem tulajdonítják az áldozatoknak. Ebben az eredményben is felfedezhető a „dehumanizáló”, morális önfelmentő stratégia. Érdekes hogy a zaklatók a bántalmazás következtében megjelenő, negatív érzelmeket tulajdonítják a legkevésbé, ezzel is azt jelezve, hogy 'nem történt semmi', ami miatt az áldozat rosszul érezhetné magát, torzítják a zaklatás következményeit, megsemmisítik azokat. Emellett, a zaklatókat jellemző mentalizációs nehézségek is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az áldozatot nem ítélik lehangoltnak a bántalmazás után. Ez utalhat arra, hogy a zaklatóknak problémái vannak az olyan szociális készségekkel, amelyek segíthetnék őket mások belső állapotának felismerésében, megértésében. Valamint empátiás nehézségeik is lehetnek, amely megléte segítené, hogy átérezzék az áldozatok negatív érzéseit.

.....
³¹ RENATI-BERRONE-ZANETTI 2012.

Az internetes zaklatásra adott reakciók

A zaklató történetekre háromféleképpen reagálhatnak a diákok. Proszociálisan, ami azt jelenti, hogy megnyugtadják az áldozatot, jeleznek egy felnőttnek, vagy a Facebook-on jelentik a bántó tartalmat, illetve a zaklatót felszólítják arra, hogy hagyja abba, amit csinál. A reakció lehet antiszociális, ez esetben a diákok beszállnak a zaklatásba, like-olják a bántó tartalmat vagy elkezdik terjesztetni megosztással. Harmadrészt lehetnek közömbösek, amikor nem tesznek semmit, ignorálják az eseményeket. A következő eredmények születtek vizsgálatunk során: Akik antiszociálisan reagáltak a szimulált elektronikus zaklatás történetekre, jellemzően jobb iskolai légkörről számoltak be, mint a proszociálisan és közömbösen reagálók, továbbá magasabb pontszámot értek el a szexuális zaklatás áldozata faktor esetén. Az antiszociálisan reagálók azért számolhattak be jobb iskolai légkörről, mert lehetséges, hogy az iskolában olyan légkör uralkodik, amely támogatja a zaklatást, mely számukra pozitív.³² Felmerül a kérdés, hogy vajon miért a szexuális zaklatás áldozati reagálnak antiszociálisan? A serdülőkori identitás szerveződés egyik központi témája a szexualitás, a nemi identitás megtalálása. Éppen ezért a szexuális jellegű zaklatások különösen veszélyesek a serdülőkre nézve, hiszen személyiségfejlődésüknek ezt az érzékeny pontját támadja meg. Megkockáztathatjuk azt a felvetést, hogy serdülőkorral természetesen együttjáró identitáskrizist különösen megnehezíti a szexuális jellegű bántalmazás, esetleg akcidentális krízisként a kettő hatása összeadódik és felerősíti egymást. Egy ilyen krízisállapot esetén megnő a kockázata az öndestruktív, esetleg antiszociális viselkedésnek.³³

Az internetes zaklatás elkövetői

A kutatás másik fő célja annak a feltárása volt, hogy mi befolyásolja azt, hogy milyen szerepet vesznek fel a diákok az internetes zaklatás során. Kutatásunk egyik legizgalmasabb eredménye szerint a zaklatóvá válást leginkább a negatív iskolai légkör és a mentalizációs deficit befolyásolja. Míg a rossz iskolai légkört előző kutatásokban is azonosították, mint olyan tényezőt, amely a

³² CASAS–DEL REY–ORTEGA–RUIZ 2013.

³³ NÉMETH–KOLLER 2015.

zaklatóvá válás háttérében állhat.³⁴ a mentalizációt eddig csak a tradicionális bullying esetén vizsgálták.³⁵ Kutatásunk bizonyítja, hogy a mentalizációnak van szerepe az online térben zaklatóvá válásban: A zaklatók feltehetően deficitesebb mentalizációs képességekkel rendelkeznek. Ez az eredmény alátámasztja azt, hogy a szituációk esetén a zaklatók esetleg mentalizációs nehézségek miatt nem ismerték fel, hogy az áldozatok negatív érzelmeket élnek át.

A kutatás korlátai, kitekintés

A kutatás első felében komoly problémát jelentett, hogy túl hosszú volt a feladat, ezért a diákok a kitöltés végére elfáradtak, elvesztették a motivációjukat. Továbbá a motivációkat a szakirodalom alapján főleg a zaklató történetekre vonatkozóan írtuk, ezért a felsorolt motivációk jobban illeszkednek a zaklató, mint a pozitív történetekhez. Lehetséges, hogy a felsorolt érzelmet nem olyan értelemben tulajdonítják a zaklatónak és az áldozatnak, mint ahogy feltételezzük, ezért pontosítani kellene, pontosan miért az adott érzelmet tulajdonítják. Fontos lenne a vizsgálatot egy reprezentatív mintával megismételni, abból a célból, hogy az eredmények általánosíthatók legyenek.

A következő lépés a Reading the Mind In Films Test magyar változatának elkészítése lehet. Mivel már 18 filmrészlet rendelkezésre áll magyarul, és technikailag megoldható további filmrészletek szinkronizálása, így tervben van egy új, magyarul használható mentalizációs teszt létrehozása. Jó lenne a jövőben egy számítógépes program segítségével végezni a vizsgálatot. Továbbá egy olyan vizsgálat elvégzése is érdekes lenne, melyben csak a szituációkat látják a vizsgálati személyek, amelyhez szabadon írnak történetet. Továbbé fontos lenne több közösségi oldal vizsgálata, hisz ez a korosztály nem csak a facebookot használja. Szintén kevésbé kutatott az online játékok során elkövetett cyberbullying, annak ellenére, hogy bizonyítottan nő a kockázata annak, hogy internetes zaklatás éri a serdülőket az online játékokban.³⁶ Ezért érdemes lenne a jövőben a közösségi oldalakon túlra is kiterjeszteni a kutatást, főleg az online multiplayer játékokra, mert az egy olyan online tér, ahol megnyilvánulhat a nem adaptív agresszió kifejezési mód is,³⁷ illetve hasonló-

³⁴ HINDUJA–PATCHIN 2010; BENDERS 2012.

³⁵ CARAVITA–DI BLASIO–SALMIVALLI 2010.

³⁶ CHANG et al. 2015.

³⁷ YANG 2012.

an a közösségi oldalakon bekövetkező zaklatáshoz, a játékokban megjelenő online bántalmazás is komoly pszichológiai károkat okoz az áldozatoknak.³⁸ A kutatások folytatásával párhuzamosan egy prevenció program kidolgozását is fontos lenne a jövőben.

Összegzés

A kutatás több új, a gyakorlatban is hasznosítható eredményt hozott. Legfontosabb eredménye az, hogy a zaklatóvá válás hátterében a mentalizáció és az iskolai légkör szerepet játszik. Ezekre az eredmények hozzásegítenek egy prevenció/intervenció program kidolgozásához. Az internetes zaklatás esetén is preventív erővel bír a jó iskolai légkör. A Békés Iskolák szemlélté alapján kidolgozott mentalizáló kösségek, az egymást segítő, támogató iskolai légkör az internetes zaklatás megjelenését is csökkentheti. A mentalizációs képességek, az impulzus kontroll, az empátia fejlesztése alapvető a prevenció/intervenció munka során. Fontos, hogy a serdülők megtanuljanak olyan készségeket, megküzdési stratégiákat, amelyek segítenek megakadályozni, hogy az őket érő zaklatásra válaszul agresszívan, zaklatással válaszoljanak.

Rövidítések

AK–ÖZDEMIR- KUZUCU 2015	AK, S.–ÖZDEMIR, Y.–KUZUCU, Y.: Cybervictimization and cyberbullying: The mediating role of anger, don't anger me! <i>Computers in Human Behavior</i> , 49. (2015) 437–443.
ALLEN–FONAGY- BATEMAN 2011	ALLEN, J. G.–FONAGY, P.–BATEMAN, A. W.: Mentalizáció a klinikai gyakorlatban. Bp., 2011.
ANG–GOH 2010	ANG, R. P.–GOH, D.H.: Cyberbullying among adolescents: The role of affective and cognitive empathy, and gender. <i>Child Psychiatry and Human Development</i> 41 (2011) 387–397.
ARICAK–ÖZBAY 2016	ARICAK, O. T.–ÖZBAY, A.: Investigation of the relationship between cyberbullying, cybervictimization, alexithymia and anger expression styles among adolescents. <i>Computers in Human Behavior</i> 55. (2016) 278–285.

³⁸ FRYLING et al. 2015.

- BENDERS 2012 BENDERS, D. S.: School Climate and Cyber-Bullying. Union College- Educational Studies Unit, 2012.
- BREWER–
KERSLAKE 2015 BREWER, G.–KERSLAKE, J.: Cyberbullying, self-esteem, empathy and loneliness. *Computers in Human Behavior* 48. (2015) 255–260.
- CARAVITA–DI
BLASIO–
SALMIVALLI
2010 CARAVITA, S. C. S.–DI BLASIO, P.– SALMIVALLI, C.: Early Adolescent's Participation in Bullying: Is ToM Involved? *The Journal of Early Adolescence* 30. (2010) 138–170.
- CASAS–DEL REY–
ORTEGA-RUIZ
2013 CASAS, J. A.–DEL REY, R.–ORTEGA-RUIZ, R.: Bullying and cyberbullying: Convergent and divergent predictor variables. *Computers in Human Behavior* 29. (2013) 580–587.
- CETIN–YAMAN–
PEKER 2011 CETIN, B.–YAMAN, E.–PEKER, A.: Cyber victim and bullying scale: A study of validity and reliability. *Computers and Education* 57 (2011) 2261–2271.
- CHANG et al. 2015 CHANG, F. C.–CHIU, C. H.–MIAO, N. F.–CHEN, P. H.–LEE, C. M.–HUANG, T. F.–PAN, Y. C.: Online gaming and risks predict cyberbullying perpetration and victimization in adolescents. *Int J Public Health* 60. (2015) 257–266.
- COHEN–STRAYER
1996 COHEN, D.–STRAYER, J.: Empathy in conduct-disordered and comparison youth. *Developmental Psychology* 32. (1996) 988–998.
- DEL REY et al.
2016 DEL REY, R.–LAZURAS, L.–CASAS, J. A.–BARKOUKIS, V.–ORTEGA-RUIZ, R.– TSOBATZOUDIS, H.: Does empathy predict (cyber) bullying perpetration, and how do age, gender and nationality affect this relationship? *Earning and Individual Differences* 45. (2016) 275–281.
- EISENBERG–
STRAYER 1987 EISENBERG, N.–STRAYER, J.: Empathy and its development. Cambridge, 1987.
- FRYLING et al.
2015 FRYLING, M.–COTLER, J.–RIVITUSO, J.–MATHEWS, L.–PRATICO, S.: Cyberbullying or normal game play? Impact of age, gender, and experience on cyberbullying in multi-player online gaming environments: Perceptions from one gaming forum. *Journal of Information Systems Applied Research* 8. (2015) 4–18.
- GOLAN et al. 2006 GOLAN, O.–BARON-COHEN, S.– HILL, J. J.– GOLAN, Y.: The „Reading the Mind in Films” task: Complex emotion recognition in adults with and without autism spectrum conditions. *Social Neuroscience* 1. (2006) 111–123.

- HINDUJA–
PATCHIN 2010 HINDJURA, S.–PATCHIN, J. W.: Cyberbullying Identification, Prevention and Response. Cyberbullying Research Center Website. (<http://www.cyberbullying.us>)
- ÍCELLIOGLU–
ÖZDEN 2014 ÍCELLIOGLU, S.–ÖZDEN, M. S.: Cyberbullying_ A new kind of peer bullying through online technology and its relationship with aggression and social anxiety. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 116. (2014) 4241–4245.
- K. NÉMETH–
KOLLER 2015 K. NÉMETH M.–KOLLER É.: Serdülőkor: Normatív krízis vagy deviancia? Bp., 2015. (Iskolapszichológia Füzetek 33)
- KISSNÉ VISZKET–
HORGÁSZ 2013 KISSNÉ VISZKET M.–HORGÁSZ Cs.: Békés Iskolák projekt. Az iskolai agresszió megfékezése és megelőzése. In: Kiss E. Cs.–Sz. Makó H. (szerk.): *Mentálhigiéné és segítő hivatás. Fejezetek az elmélet és a gyakorlat területeiről.* Pécs, 2013. 262–279.
- KWAN–SKORIC
2013 KWAN, G. C. E.–SKORIC, M. M.: Facebook bullying: An extension of battles in school. *Computers in Human Behavior* 29. (2013) 16–25.
- LI 2006 LI, Q.: Cyberbullying in schools: A research of gender differences. *School Psychology International* 27. (2006) 157–170.
- MA 2002 MA, X.: Bullying in middle school: Individual and school characteristics of victims and offenders. *School Effectiveness & School Improvement* 13. (2002) 063.
- MIHÁLY 2003 MIHÁLY I.: Az iskolai terror természetrajza. *Új Pedagógiai Szemle* 9. (2003) 75–80.
- OLWEUS 1994 OLWEUS, D.: Bullying at school: Long-Term Outcomes for the Victims and an Effective School-Based Intervention Program. In: Huesmann, L. R. (ed.): *Aggressive Behavior: Current Perspectives.* New York, 1994. 97–130.
- PATCHIN–
HINDUJA 2010 PATCHIN, J. W.–HINDUJA, S.: Cyberbullying and self-esteem. *Journal of School Health* 80. (2010) 614–621.
- PATCHIN–
HINDUJA 2011 PATCHIN, J. W.–HINDUJA, S.: Traditional and nontraditional bullying among youth: A test of general strain theory. *Youth & Society* 43. (2011) 727–751.
- POORE 2015 POORE, M.: *Hogyan használjuk a közösségi médiát az oktatásban?* Bp., 2015.

- RENATI–
BERRONE–
ZANETTI 2012 RENATI, R.–BERRONE, C.–ZANETTI, M. A.: Morally Dis-engaged and unempathic: Do cyberbullies fit these definitions? An exploratory study. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking* 15. (2012):8. 391–398.
- SIDERMAN 2013 SIDERMAN, M. L.: Pathways to Cyber Bullying from By-stander to Participant: Secondary School Students' Perspectives. Dissertation. Western Michigan University (= <http://scholarworks.wmich.edu/dissertations>)
- SLONJE–SMITH–
FRISÉN 2013 SLONJE, R.–SMITH, P. K.–FRISÉN, A.: The nature of cyber-bullying, and strategies for prevention. *Computers in Human Behavior* 29. (2013) 26–32.
- STEFFGEN–
KÖNIG–
PFETSCH–
MELZER 2011 STEFFGEN, G.–KÖNIG, A.–PFETSCH, J.–MELZER, A.: Are cyberbullies less empathic? Adolescents' cyberbullying behavior and empathic responsiveness. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking* 14. (2011) 643–648.
- SUTTON–SMITH–
SWETTENHAM
1999 SUTTON, J.–SMITH, P. K.–SWETTENHAM, J.: Social cognition and bullying: Social inadequacy or skilled manipulation? *British Journal of Developmental Psychology* 17 (1999) 435–450.
- TWEMLOW–
SACCO 2012 TWEMLOW, S. W.–SACCO, F.: Miért nem működnek az iskolai bántalmazás-ellenes programok. Bp., 2012.
- VARJAS et al. 2010 VARJAS, K.–TALLEY, J.–MEYERS, J.–PARRIS, L.–CUTTS, H.: High school students' perceptions of motivations for cyberbullying: An exploratory study. *Western Journal of Emergency Medicine* 3. (2010) 269–273.
- YANG 2012 YANG, S. C. (2012). Paths to bullying in online gaming: The effects of gender, preference for playing violent games, hostility and aggressive behavior on bullying. *Journal of Educational Computing Research*, 47, 235–249.

ISBN 978-963-429-223-4 (nyomtatott)

ISBN 978-963-429-224-1 (elektronikus)

Kiadja a PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanácsa
Felelős kiadó a KTDT elnöke

Nyomdai előkészítés és nyomdai munkák:
Print&Pixel House Kft.